

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СІРОМСЬКИЙ РУСЛАН БОГДАНОВИЧ

УДК 94:[342.7(477):327(71)]”1945/1991”

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПРАВА ЛЮДИНИ В УРСР У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ
ТА ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КАНАДИ (1945–1991 рр.)**

Спеціальності 07.00.01 – історія України,
07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора історичних наук*
Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ Р. Б. Сіромський

Науковий консультант:
Качараба Степан Петрович,
доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Сіромський Р. Б. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021.

На основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше в українській історіографії комплексно досліджено позицію Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР (1945–1991). Тему розкрито з позицій проблемно-хронологічного аналізу трьох рівнів громадсько-політичної активності: 1) публічного простору країни; 2) двосторонніх канадсько-радянських відносинах; 3) багатосторонніх відносинах в рамках міжнародних організацій.

Вивчення ступеня дослідженості представленої проблеми дозволило констатувати відсутність в історіографії спеціальних досліджень, які характеризують реакцію канадського суспільства та уряду на порушення прав людини в УРСР (1945–1991). Опрацьовані джерела, передусім архівні матеріали, дозволили здійснити комплексний аналіз наукової проблеми і дати відповіді на поставлені мету і завдання дослідження. До наукового обігу впроваджено низку невідомих і маловідомих джерел Державного секретаріату зовнішніх справ Канади, Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Застосована у роботі методологія дозволила окреслити проблематику дослідження, визначити його структуру, забезпечити системно-логічний виклад матеріалу.

Проаналізовано історичні, політичні та правові розбіжності у трактуванні поняття “права людини” в Канаді та СРСР/УРСР. Канадська політико-правова традиція базувалась на ліберальних цінностях і трактуванні прав людини як природних, невід’ємних та універсальних. Упродовж другої половини ХХ ст. в

Канаді склалася одна з найповніших систем захисту прав людини у світі, а сама країна стала одним з найвідданіших захисників прав людини. Натомість, в СРСР/УРСР після Другої світової війни було сформовано власну, “соціалістичну концепцію” прав людини, базовану на принципах історичного матеріалізму. Її особливістю було визнання пріоритетності соціально-економічних прав, поєднанні “прав громадянина” з обов’язками, наділення людей правами лише державою. Встановлено, що попри конституційне закріплення базових прав людини, ці права систематично порушувалися (право на життя, свободу переміщення, вибір мови спілкування і т.д.). Зневага до прав людини всередині Радянського Союзу і повоєнне зростання уваги до забезпечення прав і свобод людини на міжнародному рівні стимулювало правозахисний рух в Українській РСР. Апеляція до міжнародних правових норм дозволила впровадити правозахисний рух в УРСР у загальносвітовий контекст. Захист прав людини став тим спільним знаменником, навколо якого зуміли об’єднатися різні напрямки дисидентського руху в Україні та різні політичні середовища канадських українців. Поступово склалася неофіційна концепція прав людини, виразником якої була Українська Гельсінська Група. Радянський режим вороже поставився до правозахисників, всіляко їх переслідуючи й ігноруючи взяті на себе міжнародні зобов’язання в царині поваги до прав людини. З’ясовано, що таке правове свавілля не залишилося не поміченим у Канаді, де місцеві українці стали організовувати кампанії на захист прав людини в УРСР. Приймаючи як засадничу ліберальну традицію прав людини, канадські українці основну увагу зосереджували на національних правах як окремих індивідів, так і всього народу. Визначено, що в діаспорі, правозахисний рух став не тільки уособленням боротьби за демократію, але й за національне визволення загалом (звідси увага в дослідженні не тільки до індивідуальних і колективних прав).

Доведено, що завдяки активним діям канадських українців питання порушення прав людини в УРСР увійшло до політичного дискурсу й публічного простору Канади та постійно актуалізувалося завдяки різноманітним інформаційним приводам. Ними могли бути як події всередині УРСР (арешти

інакодумців 1965 і 1972 рр.), так і події міжнародного масштабу (Експо-67, Олімпійські Ігри 1976 р.). Розкрито основні джерела отримання інформації за океаном про факти порушення прав людини в Українській РСР (туристи, неповерненці, канадські комуністи, видворені дисиденти). На конкретних прикладах простежено механізми привернення уваги канадської громадськості до стану із правами людини за “залізною завісою”. Водночас, на основі розсекречених документів колишнього КДБ, доведено, що радянські спецслужби здійснювали систематичні заходи із запобігання потраплянню інформації про порушення прав людини на Захід, проводили спецоперації з дискредитації правозахисників, через контрольовану пресу і прокомуністичні організації прагнули дезінформувати західну громадськість про стан справ у Радянському Союзі. Встановлено, що перенесення українського питання у публічний простір Канади спонукало канадських політиків і державних діячів реагувати на ситуацію в Українській РСР. Майбутнє окремих політиків і політичних партій до певної міри залежало від електоральної підтримки з боку чисельної і достатньо організованої української громади Канади.

Розкрито місце прав людини у канадсько-радянських двосторонніх відносинах і встановлено, що розмови на цей предмет провадилися в рамках “тихої дипломатії”. Ефективність таких перемовин безпосередньо залежала від стану двосторонніх відносин і міжнародного клімату, зокрема реалій “холодної війни”. “Тиха дипломатія” стосовно СРСР найактивніше використовувалася в питаннях рееміграції та возз’єднання розділених війною сімей, звільнення з ув’язнення дисидентів, легалізації заборонених церков. Простежено, що чільні канадські політики передавали радянській стороні списки інакодумців, яких просили звільнити з в’язниць або дозволити їм емігрувати. “Публічна дипломатія” активізувалася на тлі погіршення взаємин та на тлі офіційних державних візитів канадських урядовців до Радянського Союзу, і навпаки – радянських державних діячів за океан. З’ясовано, що “тиха дипломатія” неодноразово ставала предметом критики канадських українців за недостатні зусилля дипломатів у полегшенні долі тих, чиї права порушувалися в Українській РСР. Натомість, публічність

значною мірою дозволяла канадській владі показати власним громадянам, якою “непримиренною” вона є питань прав людини. Доведено, що радянська сторона негативно реагувала на зауваження канадських дипломатів і політиків, вважаючи їх втручанням у внутрішні справи.

З’ясовано позицію канадських делегацій на міжнародних форумах в рамках ООН і НБСЕ щодо недотримання Радянським Союзом зобов’язань у сфері людських прав і свобод. Під тиском української громади канадський уряд був змушений зосереджувати свою увагу на ситуації з дотриманням прав людини в Українській РСР. Доведено, що найпослідовнішу позицію в цьому напрямку займав уряд Дж. Діфенбейкера, який поєднував правозахисну риторичу із міжнародною кампанією проти радянського колоніалізму. Оскільки такі дії не спонукали радянську сторону до змін, наступні канадські уряди на міжнародних форумах стали поєднувати публічні викриття із “тихою дипломатією”. З’ясовано, що проблема вийшла на інший рівень внаслідок підписання Заключного акта НБСЕ 1975 р., який остаточно включив питання прав людини в міждержавну політику і пов’язав його з безпековою складовою. Однією з форм започаткованого гельсінського процесом діалогу між країнами стали періодичні конференції представників держав-учасниць НБСЕ, на яких консультантом канадського уряду щодо ситуації з правами людини в Українській РСР виступали громадські організації української діаспори, зокрема КУК і Комісія прав людини СКВУ. Констатовано, що внаслідок дій канадських дипломатів на міжнародній арені вдалося полегшити долі багатьох ув’язнених українських інакодумців й створити дієвий важіль у лібералізації радянського режиму.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що концептуально і комплексно: 1) розглянуто ключові розбіжності у трактуванні прав людини в Канаді та СРСР/УРСР; 2) простежено співпрацю (лобістські заходи) українських діаспорних організацій і канадського уряду; 3) встановлено джерела інформації, з яких за океаном довідувалися про факти зловживань у сфері прав людини в Українській РСР; 4) виявлено найбільш резонансні події в СРСР/УРСР, які спричинили збурення уваги в публічному просторі Канади; 5) проаналізовано

особливості “тихої дипломатії” у сфері прав людини в канадсько-радянських двосторонніх відносинах; 6) висвітлено ініціативи Канади щодо захисту прав людини в УРСР на міжнародних форумах в рамках ООН і НБСЄ; 7) визначено, що правозахисний рух у діаспорі став модифікованим варіантом боротьби за незалежність України.

Теоретичне і практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані для 1) розробки нових або вдосконалення діючих підходів у державній стратегії захисту прав людини (з урахуванням історичного досвіду); 2) підготовки навчальних курсів у закладах вищої освіти; 3) написання узагальнюючих праць з історії, історії міжнародних відносин, історії держави і права.

Ключові слова: права людини, Українська РСР, Канада, “холодна війна”, громадянські свободи, публічний простір, “тиха дипломатія”.

SUMMARY

Siromskyi R. Human rights in the Ukrainian SSR in the public space and foreign policy of Canada (1945–1991). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Historical Sciences, specialties 07.00.01 – History of Ukraine, 07.00.02 – World history. – Ivan Franko National University of Lviv, 2021.

Based on a wide range of archival sources and scientific literature, for the first time in Ukrainian historiography, Canada’s position on human rights violations in the Ukrainian SSR (1945–1991) was studied in its full complexity. The theme is revealed from the standpoint of problem-chronological analysis of three levels of socio-political activity: 1) the public space of the country; 2) bilateral Canadian-Soviet relations; 3) multilateral relations within international organizations.

The study of the degree of research of the presented problem allowed stating the absence in the historiography of special studies that characterize the reaction of

Canadian society and the government to human rights violations in the USSR (1945–1991). The processed sources, first of all archival materials, allowed to carry out the complex analysis of a scientific problem and to give answers to the set purposes and tasks of research. A number of unknown and little-known sources of the Canada's State Secretary of Foreign Affairs, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine Sectoral State Archive, the Security Service of Ukraine Sectoral State Archive, the Foreign Intelligence Service of Ukraine Sectoral State Archive, and the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica have been introduced into scientific circulation. The methodology used in the work allowed to outline the problems of the study, to determine its structure, to provide a system-logical presentation of the material.

Historical, political and legal differences in the interpretation of the concept of “human rights” in Canada and the Soviet Union / Ukrainian SSR are analyzed. The Canadian political and legal tradition was based on liberal values and the interpretation of human rights as natural, inalienable and universal. During the second half of the 20th century Canada established one of the most comprehensive human rights systems in the world, and the country itself has become one of the most dedicated human rights defenders. Instead, in the Soviet Union / Ukrainian SSR after the World War II, its own, “socialist concept” of human rights was formed, based on the principles of historical materialism. Its peculiarity was the recognition of the priority of socio-economic rights, the combination of “citizens’ rights” with responsibilities, giving people rights only by the state. It is established that despite the constitutional enshrinement of basic human rights, these rights have been systematically violated (right to life, freedom of movement, choice of language of communication, etc.). Contempt for human rights within the Soviet Union and the postwar increase in attention to ensuring human rights and freedoms at the international level stimulated the human rights movement in the Ukraine. The appeal to international legal norms allowed to introduce the human rights movement in the Ukrainian SSR into the global context. The protection of human rights has become a common denominator around which different directions of the dissident movement in Ukraine and different political circles of Canadian Ukrainians have managed to unite. Gradually, an informal concept of human rights emerged, expressed

by the Ukrainian Helsinki Group. The Soviet regime was hostile to human rights defenders, harassing them in every way and ignoring their international human rights obligations. It turned out that such legal arbitrariness did not go unnoticed in Canada, where local Ukrainians began to organize human rights campaigns. Accepting as a fundamental liberal tradition of human rights, Canadian Ukrainians focused on the national rights of both individuals and the people. It is determined that in the Diaspora, the human rights movement has become not only the embodiment of the struggle for democracy, but also for national liberation in general (hence the study focuses not only on individual and collective rights).

It is proved that due to the active actions of Canadian Ukrainians, the issue of human rights violations in the Ukrainian SSR entered the political discourse and public space of Canada and was constantly updated due to various informational occasions. Such informational reasons could be both events inside the Ukrainian SSR (arrests of dissidents in 1965 and 1972) and events of international scale (Expo-67, Olympic Games in 1976). The main sources of obtaining information overseas about the facts of human rights violations in the Ukrainian SSR (tourists, non-returnees, Canadian Communists, expelled dissidents) are revealed. The mechanisms of drawing the Canadian public's attention to the state of human rights behind the Iron Curtain are traced on specific examples. At the same time, on the basis of declassified documents of the former KGB, it was proved that the Soviet secret services took systematic measures to prevent information about human rights violations from reaching the West, conducted special operations to discredit human rights defenders, and through the controlled press and pro-communist organizations. It has been established that the transfer of the Ukrainian issue to the public space of Canada prompted Canadian politicians and statesmen to react to the situation in the Ukraine. The future of individual politicians and political parties depended to some extent on electoral support from the large and well-organized Ukrainian community in Canada.

The place of human rights in Canadian-Soviet bilateral relations was revealed and it was established that the talks on this subject were held within the framework of "quiet diplomacy". The effectiveness of such negotiations directly depended on the state of

bilateral relations and the international climate, in particular the realities of the Cold War. “Quiet diplomacy” against the Soviet Union was most actively used in the issues of re-emigration and reunification of war-torn families, release of dissidents from imprisonment, and legalization of forbidden churches. Leading Canadian politicians have been reportedly handing over to the Soviet side lists of dissidents who have been asked to be released from prison or allowed to emigrate. “Public diplomacy” intensified against the background of deteriorating relations and against the background of official state visits of Canadian government officials to the Soviet Union, and vice versa – Soviet statesmen overseas. It has been found that “quiet diplomacy” has been repeatedly criticized by Canadian Ukrainians for the insufficient efforts of diplomats to alleviate the plight of those whose rights have been violated in the Ukrainian SSR. Instead, publicity has largely allowed the Canadian government to show its citizens how “irreconcilable” it is with human rights issues. It has been proven that the Soviet side reacted negatively to the remarks of Canadian diplomats and politicians, considering them interference in internal affairs.

The position of Canadian delegations at international forums within the UN and the CSCE on the failure of the Soviet Union to fulfill its obligations in the field of human rights and freedoms was clarified. Under pressure from the Ukrainian community, the Canadian government was forced to focus on the human rights situation in the Ukrainian SSR. It has been shown that the most consistent position in this direction was taken by the government of John Diefenbaker, who combined human rights rhetoric with an international campaign against Soviet colonialism. As such actions did not encourage the Soviet side to change, subsequent Canadian governments in international forums began to combine public revelations with “quiet diplomacy”. It was found that the problem had reached another level as a result of the signing of the CSCE Final Act in 1975, which finally included human rights issues in interstate policy and linked it to the security component. One of the forms of dialogue initiated by the Helsinki process between the countries was the periodic conferences of representatives of CSCE member states, at which the Canadian government’s adviser on the human rights situation in the Ukrainian SSR was NGOs in the Ukrainian Diaspora, including

the Ukrainian Canadian Committee and the Human Rights Commission of World Congress of Free Ukrainians. It was stated that the actions of Canadian diplomats in the international arena managed to alleviate the plight of many Ukrainian dissidents and create an effective lever in the liberalization of the Soviet regime.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that conceptually and comprehensively analyzed: 1) key differences in the interpretation of human rights in Canada and the USSR / USSR; 2) cooperation (lobbying activities) of Ukrainian Diaspora organizations and the Canadian government; 3) sources of information from which overseas learned about the facts of human rights abuses in the Ukrainian SSR; 4) the most resonant events in the Soviet Union / Ukrainian SSR were revealed, which caused disturbance of attention in the public space of Canada; 5) the peculiarities of “quiet diplomacy” in the field of human rights in Canadian-Soviet bilateral relations; 6) Canada’s initiatives to protect human rights in the Ukrainian SSR at international forums within the UN and CSCE; 7) human rights movement in the Diaspora as a modified version of the struggle for independence of Ukraine.

The theoretical and practical significance of the work is that its results can be used to 1) develop new or improve existing approaches in the state strategy for the protection of human rights (taking into account historical experience); 2) preparation of training courses in higher education institutions; 3) writing generalizing works on history, history of international relations, history of state and law.

Key words: human rights, Ukrainian SSR, Canada, Cold War, civil liberties, public space, “quiet diplomacy”.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Сіромський, Руслан. Права людини в Українській РСР: погляд з Канади (1945–1991 рр.). Львів: “Тріада Плюс”, 2020. 480 с.

Рецензія: Чума, Богдан. Очима українського науковця [рец. на кн.:] “Права людини в Українській РСР: погляд з Канади” (1945–1991 рр.). Львів: “Тріада Плюс”, 2020. 480 с. *Народознавчі зошити* 1 (2021): 230–233.

Розділи у колективних монографіях:

2. Сіромський, Руслан. “Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 рр.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР”. *State Security in the Contemporary World*, edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019. 84–104.

Статті у фахових виданнях:

3. Сіромський, Руслан. “Культурний обмін між Канадою і Українською РСР як інструмент ідеологічного впливу”. *Американська історія та політика* 10 (2020): 80–90. (Index Copernicus)
4. Сіромський, Руслан. “Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки)”. *Емінак: науковий щоквартальник* 3(31) 2020: 234–242. (Index Copernicus).
5. Siromskiy, Ruslan. “Human rights dimension in Helsinki 1975: Canadian concern the situation in the Soviet Union”. *Cxið* 2(166) (2020): 55–61. (Index Copernicus).
6. Siromskiy, Ruslan. “Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions”. *Studia de Securitate* 9(4) (2019): 39–55. (Index Copernicus).
7. Сіромський, Руслан. “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 31(1) (2019): 129–137.

8. Сіромський, Руслан. “Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року”. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 28 (2019): 107–120.
9. Сіромський, Руслан. “Дискредитація колишніх учасників антирадянського руху опору в Канаді: КДБ проти Дмитра Куп'яка”. *Військово-науковий вісник* 31 (2019): 150–163.
10. Сіромський, Руслан. “‘Розвіяні ілюзії’ Івана Коляски: критика національної політики в Українській РСР”. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка* (2019): 623–643.
11. Сіромський, Руслан. “‘Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій’: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-ті роки)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста* (2019): 675–689.
12. Сіромський, Руслан. “‘Без права на свободу переміщення’: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х – 1960-ті роки)”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 19–20 (2018–2019): 242–256. (Index Copernicus).
13. Сіромський, Руслан. “‘Вживаються заходи з повернення на Батьківщину’: справа Бориса Доценка 1967 року”. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* 4(139) (2018): 65–69.
14. Сіромський, Руслан. “‘The West must speak out...’: Джон Діфенбейкер про національні права українців у Радянському Союзі”. *Вісник Львівського університету. Серія історична* 52 (2016): 139–161.
15. Сіромський, Руслан. “Питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади (1945–1952 pp.)”. *Емінак: науковий щоквартальник* 1 (13) (2016): 65–71. (Index Copernicus).

16. Сіромський, Руслан. “Обставини імміграції колишніх вояків Дивізії Ваффен СС “Галичина” до Канади після Другої світової війни”. *Військово-науковий вісник* 26 (2016): 200–213.
17. Сіромський, Руслан. “Позиція Канади щодо порушення прав людини в УРСР на Белградській конференції країн-учасниць НБСЕ 1977–1978 рр.”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 17(2016): 341–349.
18. Сіромський, Руслан. ““Мій приїзд є виявом вдячності Канади”: до історії відвідин канадським прем’єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р.”. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки* 24 (2015): 126–140.
19. Сіромський, Руслан. “Правовий статус Української РСР у суспільно-політичному дискурсі Канади (1960–1970-ті роки)”. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 26 (2015): 153–156
20. Сіромський, Руслан. “Справа ув’язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.)”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 15 (2014): 106–118.
21. Сіромський, Руслан. “Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року)”. *Наукові праці: науково-методичний журнал* 228(216). (2014). 87–90.
22. Сіромський, Руслан. “Питання ув’язнення українських дисидентів у громадській думці Канади після візиту П. Трюдо до СРСР 1971 року”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 17–18 (2014): 376–383.
23. Сіромський, Руслан. “Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі”. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки* 23 (2014): 110–122.
24. Сіромський, Руслан. ““Не може бути жодних судових переслідувань з метою позбавлення членів Дивізії ‘Галичина’ громадянства чи їхньої депортації”: документи та коментарі до історії створення і діяльності

“Комісії з виявлення військових злочинців” у Канаді (1985–1987)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична* 48 (2013): 186–227.

25. Сіромський, Руслан. “Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького”. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 18 (2009): 285–292.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

26. Siromskyi, Ruslan. “The issue of Canadian consulate in Kyiv: Diaspora’s desire versus Moscow attitude”. *World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference, Toronto, Canada, October 1–3, 2020*. Toronto: Perfect Publishing, 2020. 155–161.
27. Сіромський, Руслан. “Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.: позиція Радянського Союзу”. *Літописець* 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)”, м. Житомир, 5 грудня 2019 року. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. 209–212.
28. Сіромський, Руслан. “Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника”. *Андрій Мельник 130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р., м. Трускавець*. Трускавець, 2020. С. 126–132.
29. Siromskyi, Ruslan. “Political abuse of psychiatry in the Soviet Union: Western countries and Ukrainian Diaspora reaction (1970-ies)”. *Science and society. Proceedings of the 16th International conference*. Hamilton, Accent Graphics Communications & Publishing Canada. 2019. 17–25.
30. Сіромський, Руслан. “Порушення свободи віросповідання в УРСР у громадсько-політичній думці Канади (напередодні та під час відзначення

- 1000-ліття Хрещення України-Руси)”. *Держава і Церква в новітній історії України* 7 (2019): 219–227.
31. Siromskyi, Ruslan. “Habitat conference 1976 in Vancouver: Ukrainian aspirations”. *Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference*. Vancouver: Perfect Publishing, 2019. 413–420.
32. Сіромський, Руслан. “Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках”. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, доступно: <http://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control?fbclid=IwAR3nVhsy5P5PDyhPRZFIHvLGICFLFEMxltIs3l85niYwIleBB0vMNZpHD5Q>
33. Сіромський, Руслан. “Конгрес Українців Канади”. *Світова історія XX–XXI століття. Енциклопедичний словник, за редакцією Ігоря Підкови і Романа Шуста*. Видання 2-е, доповнене. Львів: Простір-М, 2019. 567–568.
34. Siromskyi, Ruslan. “Canadian protests the Soviet persecutions in Ukraine: Levko Lukyanenko case”. *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration*. Conference Proceedings, October 26, 2018. Leipzig: Baltija Publishing, 2018. 92–94.
35. Сіромський, Руслан. “Порушення релігійних прав протестантів в УРСР у громадсько-політичному дискурсі Канади (1974–1979 рр.)”. *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір”* (Львів, 3–4 жовтня 2017 року), за редакцією Руслана Сіромського та Богдани Сипко. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 211–218.
36. Сіромський, Руслан. “Українські репрезентації на Міжнародній конференції з прав людини у Тегерані 1968 р.”. *Педагогічна думка* 1 (2017): 14–19.
37. Siromskyi, Ruslan. “Senator Paul Yuzyk protection of human rights in Ukrainian SSR (1963–1986)”. *Inovačnévýskum v oblastisociológii, psychologii a politológii*. Zborníkprispěvkov z mezinárodnávedeckopraktickákonferencia

- (10–11 marca 2017, Vysoká škola Danubius). Sládkovičovo (Slovenská republika), 2017. 197–200.
38. Сіромський, Руслан. “Допомогові акції Комітету українців Канади у таборах для переміщених осіб у Західній Європі (1945–1952 рр.)”. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали VI краєзнавчої конференції* (4 березня 2016 р., Львівський національний університет імені Івана Франка). Львів, 2016. 184–191.
39. Сіромський, Руслан. “Трюдо П’єр Еліот”. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 6. Біографічна частина: Н-Я. Відповідальний редактор Микола Варварцев. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 258–261.
40. Сіромський, Руслан. “Питання дотримання національних прав українців в УРСР у діяльності Комуністичної партії Канади (1965–1968 рр.)”. *Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 15–16 травня 2015 року). Одеса: ГО “Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2015. 30–32.
41. Сіромський, Руслан. “Діяльність “Комісії Дешена” в громадській думці українців Канади (1985–1986)”. *Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті “...землякам моїм в Україні і не в Україні...”*: збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. 352–357.
42. Сіромський, Руслан. “Проблема збереження національної ідентичності канадських українців: концепція ‘третьої сили’ сенатора П. Юзика”. *Наукові записки. Серія “Культурологія”* 5 (2010): 394–404.

ЗМІСТ

Список опублікованих праць за темою дисертації	11
Перелік умовних скорочень.....	19
Вступ	21
Розділ 1. Історіографія, джерела та методи дослідження	29
1.1. Стан науково-теоретичної розробки проблеми.....	29
1.2. Характеристика джерел	42
1.3. Методика дослідження	54
Розділ 2. Поняття “прав людини” в Канаді та СРСР/УРСР	67
2.1. Права людини у політико-правовій традиції Канади	67
2.2. Права людини в громадсько-політичній думці канадських українців...	74
2.3. Еволюція офіційної концепції прав людини в СРСР.....	87
2.4. Формування неофіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР	100
Розділ 3. Порухення прав людини в УРСР у канадському публічному просторі.....	115
3.1. Канадські туристи як джерело інформації про порушення прав людини в Українській РСР.....	115
3.2. Національні права українців: викриття канадських комуністів.....	131
3.3. Ексцеси наукового обміну: неповернення Бориса Доценка.....	156
3.4. Проблеми культобміну між Канадою та УРСР.....	165
3.5. Суспільний резонанс ув'язнення українських дисидентів: справа Валентина Мороза.....	176
3.6. Обстоювання права на самостійну участь спортсменів УРСР в Олімпійських іграх у Монреалі 1976 р.	190
3.7. Захист релігійних прав і свобод: відзначення 1000-ліття Хрещення Русі у Канаді (1983–1988 рр.)	200

Розділ 4. “Тиха дипломатія”: права людини у канадсько-радянських двосторонніх відносинах.....	210
4.1. Канадсько-радянські відносини: від конфронтації до пошуку шляхів порозуміння.....	210
4.2. Питання рееміграції і возз’єднання сімей	222
4.3. Дискусії про статус Української РСР на Експо-67 у Монреалі.....	241
4.4. Київська частина офіційного візиту П’єра Трюдо до Радянського Союзу 1971 р.	255
4.5. Проблема прав людини у канадсько-радянських відносинах періоду горбачовської перебудови.....	275
Розділ 5. Позиція Канади з питання порушення прав людини в УРСР на міжнародних форумах.....	293
5.1. Канада <i>versus</i> СРСР/УРСР в ООН у 1945–1960-х роках.....	293
5.2. Міжнародна конференція ООН з прав людини у Тегерані 1968 р.	318
5.3. Заключна Нарада з безпеки і співробітництва у Європі 1973–1975 рр.	332
5.4. Белградська оглядова конференція НБСЄ 1977–1978 рр.	343
5.5. Мадридська оглядова конференція НБСЄ 1980–1983 рр.	354
5.6. Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 р.	371
5.7. Віденська оглядова конференція НБСЄ 1986–1989 рр.	378
Висновки	391
Список використаних джерел	399

Перелік умовних скорочень

АБН	Антибільшовицький блок народів
Архів ЛНУ	Архів Львівського національного університету імені Івана Франка
ВАТ	Всесоюзне Акціонерне Товариство
ВІА	Вокально-інструментальний ансамбль
ВПШ	Вища партійна школа
ВТТ	Виправно-трудоий табір
ГА ООН	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ГДА МЗС	Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГДА СЗРУ	Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України
ЕКОСОП	Економічна і соціальна рада ООН
ДСХС	Державний секретаріат зовнішніх справ
ЗДПЛ	Загальна декларація прав людини
ЗП УГГ	Закордонне представництво Української Гельсінської Групи
ЗП УГВР	Закордонне представництво УГВР
ЗЧ ОУН	Закордонні частини ОУН
КТПР	Канадське товариство прихильників Руху
ККПЄН	Канадський комітет поневолених європейських народів
КККП	Королівська канадська кінна поліція
КУК	Комітет українців Канади
ЛВУ	Ліга Визволення України
МГГ	Московська Гельсінська Група
МЗС	Міністерство закордонних справ
МОК	Міжнародний Олімпійський Комітет
НАТО	Північноатлантичний альянс
НБСЕ	Нарада з безпеки і співробітництва у Європі
НДП	Нова демократична партія
НУО	Неурядові організації
ОВД	Організація Варшавського Договору

ОДУМ	Об'єднання демократичної української молоді
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОУН	Організація українських націоналістів
ОУН-з	Організація українських націоналістів за кордоном
ПКП	Прогресивно-консервативна партія
РЗТ	Робітниче заповогове товариство
РМ	Рада Міністрів
РПЦ	Російська Православна Церква
СКВУ	Світовий конгрес вільних українців
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУМ	Спілка української молоді
СФУЖО	Світова федерація українських жіночих організацій
ТОУК	Товариство об'єднаних українських канадців
УТДКЗЗК	Українське товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГВР	Українська Головна Визвольна Рада
УГГ	Українська Гельсінська Група
УККА	Український конгресовий комітет Америки
УГКЦ	Українська греко-католицька церква
УІС	Українська інформаційна служба
УНО	Українське національне об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УОК	Український Олімпійський Комітет
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УРСС	Українська робітничо-селянська спілка
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАЗУ	Центральний державний архів зарубіжної україніки

ВСТУП

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість – тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав...

(*Василь Стус, 1965 р.*)

Актуальність теми дослідження. Права і свободи людини є важливою складовою сучасної системи загальнолюдських цінностей і загальноприйнятим критерієм розвитку демократії. Однак так було не завжди, оскільки до Другої світової війни вони розглядалися як прерогатива внутрішньої політики тієї чи іншої держави і не вважалися прийнятною темою для дипломатичних розмов¹. Негативний історичний досвід першої половини ХХ ст., який полягав у масових порушеннях прав людини, сприяв усвідомленню фундаментальної значущості дотримання елементарних людських прав для збереження миру і демократії². Таке розуміння знайшло свій вияв і в Статуті ООН 1945 р., де засновники цієї міжнародної організації заявили про намір “знову утвердити віру в основні права людини”³. Оскільки Статут поверхнево і недостатньо чітко визначав права людини та механізми їх гарантування, то виникла потреба ухвалити окремий документ – для регулювання зазначеної сфери. Цим документом, щоправда радше рекомендаційного характеру, стала Загальна декларація прав людини 1948 р. Навколо погодження її положень між країнами Заходу і Радянським Союзом розгорнулися запеклі суперечки. Так права людини перетворилися на інструмент протистояння у “холодній війні”.

Права людини – це завжди відносини людини і влади, тож в державах авторитарного/тоталітарного гатунку вони набували особливого змісту. Створення суспільства, в якому людина цілком залежала від держави, призводило до фактичної зневаги до прав і свобод людини, при їх формальному закріпленні у

¹ Hersch Lauterpacht, *International Law and Human Rights*. (New York: F. A. Praeger, 1950), 121–122.

² Джек Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, переклад з англійської. (Львів: Кальварія, 2004), 14.

³ “Статут Організації Об’єднаних Націй”, доступно http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf

конституціях. Під прикриттям теорії “класової боротьби” і принципу “диктатури пролетаріату” Радянський Союз заходився будувати світ, у якому “хто був нічим, той стане всім”. Це зумовило особливий підхід до розуміння прав людини, які не визнавалися природними і невід’ємними, а наділеними державою. Заради кінцевої мети “соціалістичного будівництва” такі права не лише обмежувалися, але й системно порушувалися⁴. Найбільш вразливими у цьому плані стали неросійські республіки Радянського Союзу, де дотримання прав людини в обсязі, передбаченому внутрішнім законодавством і міжнародними зобов’язаннями (право на свободу думки, віросповідання, пересування і т.п.), безпосередньо загрожувало існуванню комуністичного режиму як такого.

З іншого боку, входження прав людини у міжнародну політику в умовах “холодної війни” зумовило значно більшу увагу світової спільноти до ситуації в окремих союзних республіках, зокрема Українській РСР. Попри контроль, на Захід все ж просочувалася інформація про реальний стан із правами людини в Україні (депортації, ліквідація церков, переслідування за інакодумство, русифікація тощо). Це викликало природну стурбованість у західних країнах з великими українськими діаспорами. Поза всяким сумнівом, найбільш активними і дієвими у цьому плані стали канадські українці, які своїми діями впровадили проблему нехтування національних прав в Українській РСР до публічного простору Канади. Не відкидаючи головної мети – національного визволення, – вони у своїй більшості об’єдналися навколо ідеї привернення уваги до порушень індивідуальних прав людини в тогочасній підрадянській Україні. Щобільше, у своїй діяльності вони заручилися підтримкою чільних канадських політиків і державних діячів, котрі у різний спосіб намагалися стати на захист тих, чіїми правами нехтували. І якщо сьогодні ми говоримо про Україну і Канаду як “друзів і надійних партнерів”⁵, то повинні розуміти, що такий характер відносин був закладений задовго до відновлення української незалежності. Характерно, що з плином часу проблема дотримання прав людини не втратила своєї актуальності,

⁴ *Права людини у фокусі новітньої історії*, за редакцією Євгена Захарова. (Харків: Права людини, 2013), 186.

⁵ “Priorities for Canada-Ukraine Relations (RoadMap)”, доступно https://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng

зокрема на пострадянському просторі, де фіксуються випадки недотримання окремих людських прав і свобод (як, зрештою, і їхнє тлумачення). До того ж, проблема порушення прав людини з новою силою постала на тимчасово окупованих українських територіях Криму і частини Донбасу, що спонукає вивчати досвід міжнародної реакції на подібні антидемократичні прояви. Таким чином, правозахисний рух і його зовнішня підтримка не втратили своєї актуальності сьогодні.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дослідження виконане на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка в межах її наукової теми “Міжетнічні конфлікти у Європі нового і новітнього часу: історія та соціальна пам'ять” (номер державної реєстрації 0115U003558).

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі позиції Канади (у широкому розумінні того слова – громадськості і офіційної влади) стосовно порушення прав людини в Українській РСР у 1945–1991 роках.

Для досягнення мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію проблеми, джерела та теоретико-методологічні підходи, які дають можливість якомога докладніше розкрити реакцію Канади на порушення прав людини в УРСР у досліджуваний проміжок часу;
- розкрити теоретичні розбіжності у трактуванні прав людини в Канаді і СРСР/УРСР, окремо акцентувавши увагу на відображенні проблеми в громадсько-політичній думці канадських українців та формуванні неофіційної концепції прав людини в Радянському Союзі;
- з'ясувати внутрішні та зовнішні обставини входження прав людини у зовнішньополітичну стратегію Канади після Другої світової війни та визначити місце цього питання у канадсько-радянських двосторонніх відносинах;

- на конкретних прикладах проілюструвати загальний стан справ з правами і свободами людини в УРСР та висвітлити реакцію на їх порушення у публічному просторі Канади;
- охарактеризувати роль української діаспори Канади у приверненні уваги до стану дотримання прав людини в УРСР та простежити її діяльність у цьому напрямку;
- з'ясувати сутність та особливості канадської “тихої дипломатії” у сфері прав людини та виокремити найбільш дискусійні питання у її провадженні;
- виявити ініціативи Канади в сфері захисту прав людини в УРСР на міжнародних форумах, зокрема в рамках ООН та НБСЄ.

Об'єктом дослідження виступає стан дотримання прав людини в Українській РСР, **предметом** – громадські ініціативи та політика Канади щодо порушень прав людини в УРСР на дво- і багатосторонньому міжнародному рівнях.

Територіальні межі дослідження, з огляду на об'єкт і предмет дослідження, охоплюють Канаду та Українську РСР у період 1945–1991 років. У низці епізодів, заради розуміння історичного контексту, врахування неповної правосуб'єктності республіки і наведення паралелей, територіальні рамки розширювалися на весь Радянський Союз.

Хронологічні межі дослідження визначені періодом 1945–1991 років. *Нижня межа* зумовлена: 1) фактом закріплення в Статуті ООН 1945 р. визнання особливої уваги до прав людини як однієї з умов повоєнного розвитку; 2) вступом Української РСР до складу ООН, унаслідок чого на неї поширилися міжнародні зобов'язання в рамках цієї організації. *Верхня межа* датована 1991 р. – відновленням незалежності України, яку першою із західних держав визнала Канада.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано методологічні принципи науковості, історизму, динамізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, багатофакторності, опори на історичні джерела та

використано загальнонаукові (історичний і логічний, історико-критичний, аналізу та синтезу, узагальнення, абстрагування, системно-структурний, індукції та дедукції) і спеціальнонаукові (пошуковий, типологізації та класифікації герменевтичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, формально-юридичний) методи. Докладну характеристику використаних методів і методологічних підходів наведено у відповідному підрозділі першого розділу дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Уперше:

- комплексно проаналізовано позицію Канади стосовно порушення прав людини в УРСР і впроваджено в науковий обіг значний масив архівних документів;
- у результаті опрацювання джерельного матеріалу і спеціальної літератури вдалося встановити роль канадських туристів у поширенні на Заході інформації про порушення прав людини за “залізною завісою”;
- з’ясувати причини і наслідки невдоволення частиною канадських комуністів національною політикою в УРСР;
- розкрити особливості “тихої дипломатії” у сфері прав людини в канадсько-радянських двосторонніх відносинах;
- висвітлити ініціативи Канади щодо захисту прав людини в УРСР на міжнародних форумах у рамках ООН і НБСЄ.

Удосконалено:

- концептуальні засади розуміння прав людини в Канаді та СРСР/УРСР;
- теоретико-методологічні підходи до дослідження радянського вектору зовнішньої політики Канади;
- знання про співпрацю (лобістські заходи) українських діаспорних організацій і канадського уряду.

набули подальшого розвитку:

- положення про роль української діаспори в Канаді у пропагуванні захисту прав людини в УРСР та відродженні української державності;

- теза про правозахисний рух як модифікований варіант боротьби за незалежність України;
- твердження про перешкоджання радянськими спецслужбами розгортанню правозахисного руху і всередині УРСР/СРСР, і серед української громади Канади.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що, *по-перше*, вони можуть бути використані для розробки нових або вдосконалення діючих підходів у державній стратегії захисту прав людини. Зокрема, з метою вдосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, президентським указом від 25 серпня 2015 р. затверджено Національну стратегію у сфері прав людини. З-поміж іншого, вона передбачає удосконалення системи захисту прав і свобод людини, яке здійснюватиметься з урахуванням як вітчизняного досвіду, так і напрацьованих та апробованих міжнародною спільнотою засад і принципів⁶. Вивчення позиції Канади щодо порушення прав людини в УРСР упродовж 1945–1991 рр. дозволить краще зрозуміти, на що готовий Захід в ситуації, коли зневажаються людські права і державний суверенітет.

По-друге, усвідомлення історії є однією з передумов того, щоб уникнути повторення злочинів у майбутньому, а оцінка вчинених радянським режимом злочинів повинна зіграти важливу роль у вихованні молодого покоління. Тож, фактичний матеріал і висновки роботи можуть бути використані у процесі вивчення історії України і всесвітньої історії у вищих навчальних закладах. Наукові положення та узагальнення дослідження впроваджено до авторських нормативних і спеціальних курсів “Історія Західної Європи і Америки XX–XXI ст.”, “Права людини у світовій історії” та “Тоталітарні режими в світовій історії новітнього часу: генеза, типи, регіональні особливості”, які читають студентам на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн.

По-третє, результати проведених наукових пошуків є основою для подальших наукових розробок, а також можуть бути використані при написанні

⁶“Національна стратегія у сфері прав людини”, доступно <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

узагальнюючих праць з історії, історії міжнародних відносин, історії держави і права.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, методологічних семінарах і звітних наукових конференціях викладачів й аспірантів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а також на Другій міжнародній науково-практичній конференції “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті” (Львів, 18–20 червня 2008 р.), Першій міжнародній конференції з канадознавства (Чернівці, 26–28 лютого 2010 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри” (Острог, 23–24 квітня 2010 р.), Четвертій міжнародній науково-практичній конференції “Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті “... землякам моїм в Україні і не в Україні...” (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства, Львів, 23–24 серпня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.” (Львів, 25 жовтня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності”(Одеса, 15–16 травня 2015 р.), V Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 9–10 грудня 2015 р.), VI краєзнавчій конференції “Історичні пам’ятки Галичини” (Львів, 4 березня 2016 р.), XXIV Міжнародному славістичному колоквиумі (Львів, 26–27 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції “Соціальні катастрофи першої половини XX століття в Україні та світі: історичний контекст та демографічні наслідки” (Київ, 18–20 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Inovačné výskum v oblasti sociológie, psychológie a politológie” (Сладковічево, 10–11 березня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір” (Львів, 3–4 жовтня 2017 р.), V Міжнародній науковій конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років (Львів, 5–6 жовтня 2017 р.),

II Міжнародній науковій конференції “Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration” (Ляйпціг, 26 жовтня 2018 р.), Сьомій Всеукраїнській науковій конференції “Держава і Церква в новітній історії України” (Полтава, 17–18 жовтня 2019 р.), Науково-практичній конференції, присвяченій провідникові ОУН Андрієві Мельнику (Трускавець, 21 листопада 2019 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Dynamics of the development of world science” (Ванкувер, 18–20 грудня 2019 р.), XVI Міжнародній конференції “Science and society” (Гамільтон, 27 грудня 2019 р.), VII краєзнавчій конференції “Історичні пам’ятки Галичини” (Львів, 13 березня 2020 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)” (Житомир, 5 грудня 2019 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції “World science: problems, prospects and innovations” (Торонто, 1–3 жовтня, 2020 р.), VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції” (Житомир, 9 грудня 2020 р.), XV Polsko-Ukraińska konferencja naukowa “Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura” (Краків, 9–11 грудня 2020).

Публікації. Головні положення дисертації викладені в монографії, одному розділі колективної монографії, 23 статтях у фахових виданнях, у т. ч., закордонних та включених до наукометричної бази даних Index Copernicus, 17 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел (661 позиція). Загальний обсяг роботи становить 460 сторінок, з них 398 сторінок основного тексту.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан науково-теоретичної розробки проблеми

Проблема порушення прав людини в Українській РСР у канадському публічному просторі та зовнішня політика Канади у цьому напрямку донині не перебували в епіцентрі спеціальних досліджень, залишаючись маловивченою сторінкою історичної науки. Висвітлення істориками, політологами і правознавцями дотичних питань до тих, що склали предмет нашого дослідження, було здебільшого побіжним і опосередкованим. Проте їхні напрацювання є важливими для розуміння проблеми у загальних рисах.

Характерною ознакою канадської (у т.ч. й української діаспорної) історіографії є те, що перші розвідки щодо ситуації з правами людини в СРСР/УРСР почали з'являтися одночасно з подіями, на яких фокусується наше дослідження. Канадська історіографія не ставила під сумнів природний характер прав і свобод людини і здебільшого позитивно оцінювала дії власної держави на міжнародній арені у цій сфері. Практично всі канадські автори виходили з того, що права людини повинні відповідати вимогам універсальності, а рівність розглядали як основну умову забезпечення цих прав, незалежно від особливостей тієї чи іншої країни.

Зовсім інакше виглядала ситуація у колишній радянській історіографії, котра практично не виходила за межі офіційної ідеології (див. 2.3). Марксистсько-ленінський підхід через свою ідеологічну нетерпимість суттєво обмежував можливості дослідників. Тема “прав людини” у Радянському Союзі аж до настання горбачовської перебудови негласно вважалася “небажаною” і нею займалося обмежене коло осіб. Про порушення прав людини все ж писали, але стосувалася це “капіталістичних країн і держав з диктаторськими режимами”⁷. Ідеологічний тиск призвів до того, що радянські вчені могли вивчати питання порушення прав людини лише на вузькогалузевому, а не на загальнотеоретичному рівні.

⁷ Геннадій Зарічанський і Ніна Нижник, *Права радянської людини*. (Київ: Товариство “Знання УРСР”, 1990), 3.

Опрацьовані наукові дослідження можна умовно поділити за тематичним принципом на декілька груп. До *першої* групи належать праці, які висвітлюють місце прав людини у міжнародній політиці; до *другої* – стан дотримання прав людини в Радянському Союзі й УРСР зокрема; до *третьої* – діяльність української діаспори у напрямку привернення уваги до порушень прав людини в УРСР; до *четвертої* – радянський вектор зовнішньої політики Канади; до *п'ятої* – місце прав людини у зовнішній політиці Канади. Попри те, що ці дослідження різняться і джерельною основою, і трактуванням проблеми, сукупно вони формують підґрунтя для комплексного дослідження реакції канадської громадськості та канадської влади на порушення прав людини в Українській РСР у 1945–1991 рр.

У *першій групі* досліджень, які висвітлюють місце прав людини у міжнародній політиці, виділимо основоположну монографію випускника Львівського й професора Кембриджського університету, судді Міжнародного суду в Гаазі Герша Лаутерпахта (1897–1960). Саме йому судилося стати творцем сучасного міжнародного права у сфері прав людини. Вчений став ініціатором внесення до Статуту ООН пункту про дотримання прав людини як норми міжнародного права. У своїх дослідженнях Г. Лаутерпахт обґрунтував і впровадив у життя концепції “індивіда як суб’єкта міжнародного права”, “співвідношення міжнародного права і державного суверенітету”, “доктрини гуманітарної інтервенції” (остання для нашого дослідження має особливе значення)⁸.

З узагальнюючих праць цієї групи заслуговує уваги дослідження американського вченого, професора Денверського університету Джека Доннелі, котрий трактує права людини універсальною цінністю, оскільки вони належать усім людям в однаковій мірі вже тому, що “вони є людьми”. Водночас дослідник вважає права людини нормативною універсальністю, з огляду на визнання цих прав урядами різних країн в силу взятих на себе міжнародних зобов’язань. Загалом, Дж. Доннелі простежив історію становлення міжнародних норм щодо

⁸ Lauterpacht, Hersch. *International Law and Human Rights*. New York: F. A. Praeger, 1950. 475 p.

прав людини, теорії прав людини, внутрішню і зовнішню – дво- і багатосторонню політику щодо прав людини (головно США)⁹.

Для радянських дослідників питання прав людини перебувало на маргінесі наукових студій, оскільки трактувалося “буржуазним витвором”. Утім, сказати, що зазначену проблему взагалі не розглядали, не правильно. Історики і правознавці мали завдання не стільки дослідити проблему з наукової точки зору, скільки у позитивістському дусі довести, що права людини порушуються на Заході. Звідси й основна увага до міжнародного аспекту питання, який вивчали радянські дослідники.

Початково, досліджуючи механізм дії “закону у соціалістичному суспільстві”, колишній декан юридичного факультету Петро Недбайло (1907–1974) внаслідок обставин – призначення в Комісію з прав людини ООН – став фахівцем з прав людини (*див. 5.1*). Зважаючи на радянські реалії, його публікації на цю тему практично не виходили за рамки офіційної ідеологемі. В дусі радянської правової традиції, усталеної після війни, П. Недбайло узалежнював права і обов’язки громадян, а ступінь їх забезпечення виводив з характеру суспільства, його економічного і політичного розвитку. Юридичного сенсу права людини, на його думку, набували лише тоді, коли вони законодавчо закріплювалися державою¹⁰. Законність він тлумачив як інструмент в обстоюванні прав людини. На думку П. Недбайла, питання дотримання прав людини безпосередньо залежало від суспільних відносин у конкретній державі: якщо йдеться про країни Заходу, то там доречно говорити про порушення прав і свобод людини, а якщо вести мову про соціалістичні держави – ні, бо там держава створює такі умови, коли права не просто декларуються, а гарантуються. Дотримуючись офіційної позиції, він трактував права людини предметом

⁹ Донеллі, Джек. *Права людини у міжнародній політиці*. Переклад з англійської Тараса Завалія. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.

¹⁰ Петро Рабінович, “Видатний вітчизняний теоретик права (до 110-річчя від народження професора П. О. Недбайла)”, *Вісник Національної академії правових наук України* 2 (2017): 11–12.

внутрішньої компетенції держави, однак допускав і міжнародну співпрацю у цій сфері, але як складову “боротьби за мир і безпеку СРСР”¹¹.

Розмірковуючи про структуру курсу “теорія держави і права”, П. Недбайло рекомендував більше уваги присвячувати “буржуазному праву” задля того, щоби “показати перевагу соціалістичних, у тому числі радянських, держави і права перед експлуаторськими”¹². Попри характерну для радянського часу риторику, П. Недбайло у своїх статтях послуговувався поняттям “прав людини”, тоді як про них на широкий загальний рівень воліли не говорити. Сам термін не схвалювався, а в документах МЗС УРСР переважно натрапляємо на формулювання “т.зв. права людини”, “буржуазні права людини” або “міфічні порушення прав людини”¹³.

Подібні міркування висловлювали викладач колишнього Університету дружби народів імені Патріса Лумумби у Москві Володимир Карташкін¹⁴ (ще напередодні розпаду Радянського Союзу він частково переглянув свої твердження) і завідувач кафедри теорії й історії держави і права, декан юридичного факультету Львівського університету у 1962–1968 і 1972–1977 роках Володимир Сокурєнко¹⁵. Останній, як і П. Недбайло, володів міжнародним досвідом роботи у сфері прав людини, був стипендіатом Комісії з прав людини ООН, набуваючи досвіду у Великій Британії, США і Канаді.

Радянські історики і правознавці науки здебільшого фокусувалися на критиці західних підходів до дослідження прав людини, принагідно тавруючи місцевих правозахисників. Дисиденти і правозахисники – у радянській термінології – “ренегати” і “відщепенці” на службі західних розвідок – зображалися в дослідженнях українознавців негативно, бо в своїй діяльності “виходили поза систему”, а отже втрачали право на захист всередині неї. Логіка такого трактування корелювалася з офіційним підходом до прав людини: 1) права людини

¹¹ Недбайло, Петр. “Международная защита прав человека”. *Советский ежегодник международного права*. 1968. Москва: Наука, 1969. 35–54.

¹² Петр Недбайло, “О системе курса теории государства и права”, *Правоведение* 1 (1959): 142.

¹³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 3500 (Записи бесід співробітників радянських посольств...), арк. 21.

¹⁴ Карташкін, Владимир. *Международная защита прав человека (основные проблемы сотрудничества государств)*. Москва: Издательство “Международные отношения”, 1976. 224 с.; Карташкін, Владимир. *Права человека в международном и внутригосударственном праве*. Москва: Институт государства и права РАН, 1995. 135 с.

¹⁵ Сокурєнко, Владимир и Савицкая, Алоиза. *Право, свобода, равенство*. Львов: Высшая школа, 1981. 232 с.

впливають з економічних взаємовідносин, а особа користується правами залежно від її місця в системі виробництва (звідси і дуже часті звинувачення опонентів режиму у неробстві / “*тунеядстве*”); 2) держава надала людині права не стільки для її егоїстичних потреб, скільки для інтересів усього суспільства. Відтак, користування цими правами ставилось у залежність від дотримання суспільної дисципліни. Радянські автори виходили з розуміння того, що соціально-економічні права людини є пріоритетними. Таким чином, політичні і громадянські права (фактично, другорядні) не можуть бути використані проти соціалістичної системи, яка “охороняє первинні свободи” (економічні).

Для критики “буржуазних” концепцій прав людини задіювалися традиційні марксистські критерії, які не завжди можна було коректно застосувати до радянських реалій. Поширеним був *аксіологічний підхід*, властивий зокрема дослідженням Віктора Чхиквадзе. Він виражався в тому, що тільки конституція і законодавство соціалістичних країн здатні гарантувати умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості, тоді як закони західних держав декларативні, а сам суспільний лад не дозволяє забезпечити рівноправність громадян¹⁶ (це твердження пізніше аргументовано спростував Валерій Чалідзе)¹⁷. *Партикуляристський підхід* ґрунтувався на сумніві щодо принципу універсалізму і відкидав можливість єдиних стандартів в сфері прав людини. Варто відзначити, що концепція природних і невід’ємних прав людини під видом критики західних концепцій поволі стала проникати в загальну теорію держави і права, а історики, критикуючи порушення громадянських прав і свобод (передусім економічних) поза СРСР, мимоволі вплітали рух за права людини в історичну канву. У період горбачовської перебудови усталився *еклектичний підхід* до прав людини: від

¹⁶ Віктор Чхиквадзе, *Социалистический гуманизм и права человека*. (Москва: Наука, 1979). 303 с.; *Социалистическая концепция прав человека*, ответственный редактор Виктор Чхиквадзе. (Москва: Наука, 1986). 222 с.; Віктор Чхиквадзе, “Великий Октябрь и права человека”, *Мировая экономика и международные отношения* 11 (1987): 37–47.

¹⁷ Чалідзе, Валерій. *О социалистической конституции*. Benson, 1989. 32 с.

марксизму-ленінізму ще не цілковито відійшли, а окремі постулати західної концепції прав людини вже використовували¹⁸.

Якщо тематика досліджень радянських науковців була обмеженою, то західні дослідники (переважно американські і канадські) заторкували у своїх працях набагато більше проблем. Наприклад, входження прав людини у зовнішню політику окремих держав вивчав Еван Луард; проблему імплементації міжнародних договорів з прав людини – Фаррох Джабвала; протидію порушенням прав людини у світі – Девід Мейтас; права людини як міжнародне питання – Луїза Шеллі; міжнародні стандарти з прав людини – Брюс Портер і т.д.¹⁹.

Як складову цієї ж групи варто виділити численні дослідження міжнародного захисту прав людини в рамках НБСЄ. Їхня проблематика охоплює, зокрема, такі питання: 1) підготовки і підписання Заключного Акта НБСЄ (Джордан Пауст, Данте Фескел, Роберт Фітцпатрік, Річард Дейві, Енджела Романо)²⁰; 2) місця прав людини в діяльності НБСЄ (Рейчел Бретт)²¹; 3) перебігу оглядових конференцій та інших заходів під егідою НБСЄ (Стефан Легне, Ері Блед, Сара Снайдер, Аарон Родес)²²; 4) порушень Радянським Союзом положень “третього кошика”

¹⁸ *Международное сотрудничество государств в области прав человека (проблемы защиты прав человека в условиях борьбы за мир и безопасность)*, ответственный редактор Владимир Денисов. Киев: Наукова думка, 1987. 264 с.

¹⁹ Luard, Evan “Human Rights and Foreign Policy”. *International Affairs* 56(4). (Autumn, 1980): 579–606; Jhabvala, Farrokh. “The Soviet-Bloc’s View of the Implementation of Human Rights Accords”. *Human Rights Quarterly* 7(4) (November, 1985): 461–491. Shelley, Louisie I. “Human Rights as an International Issue”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 506. Human Rights around the World. (1989): 42–56; Matas, David. *No More: The Battle Against Human Rights Violations*. Toronto; Oxford: Dundurn, 1994. 223 p.; Porter, Bruce. “Judging Poverty: Using International Human Rights Law to Refine the Scope of Charter Rights”. *Journal of Law and Social Policy* 15. (2000): 117–162.

²⁰ Paust, Jordan J. “Transnational Freedom of Speech: Legal Aspects of the Helsinki Final Act”. *Law and Contemporary Problems* 45(1). International Telecommunications. (Winter, 1982): 53–70; Fascell, Dante B. “The Helsinki Accord: A Case Study”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 442. The Human Dimension of Foreign Policy: An American Perspective. (March, 1979): 69–76; Fitzpatrick, Robert Shane. *The Helsinki Final Act and Human Rights in Soviet-American Relations*. Ph. D. Political Science University of Edinburgh, 1989. 531 p.; Davy, Richard. “Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975”. *Cold War History* 9(1) (2009): 1–22; Romano, Angela. “Détente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union”. *Diplomatic History* 33(4). (September, 2009): 703–722.

²¹ Brett, Rachel. “Human Rights and the OSCE”. *Human Rights Quarterly* 18(3). (August, 1996), 668–693.

²² Lehne, Stefan. *The Vienna Meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1986–1989. A Turning Point in East-West Relations*. Oxford: Westview, 1991. 300 p.; Bloed, Arie. “Moscow Meeting of the Conference on the Human Rights of the CSCE: A Critical Analysis”. *Helsinki Monitor* 3(1). (1992): 4–16; Snyder, Sarah. “The foundation for Vienna: A reassessment of the CSCE in the mid-1980s”. *Cold War History* 10(4). (2010): 493–512; Rhodes, Aaron. “Human Rights Concepts in the OSCE Region: Changes Since the Helsinki Final Act”. *Central Asian Survey* 36(3). (2017): 313–330.

Заключного Акта і появи гельсінських груп (Сандра Губін, Роберт Горват)²³ тощо. Практично всі вище згадані автори визнавали той факт, що на момент підписання Заключного Акта НБСЄ у 1975 р. права і свободи людини вже були широко задокументовані, але поява цього документа змусила його підписантів підтвердити зобов'язання діяти відповідальніше. Водночас, якщо у дослідженнях початку 1980-х років ми спостерігаємо певний скепсис щодо ефективності гельсінського процесу (очевидно, через зростання міжнародної напруги, викликаной радянською інтервенцією до Афганістану), то вже з 1990-х років більшість істориків вважали, що країни Заходу не помилилися у своєму розрахунку на “довготривалу перспективу”. Передусім йдеться про переконання, що розгортання всередині Радянського Союзу правозахисного руху здатне підірвати міць тоталітарного режиму.

Другу групу досліджень – про стан дотримання прав людини в Радянському Союзі й УРСР зокрема – формують праці присвячені питанням: 1) конституційного закріплення прав людини (Францішек Пшетачнік, Євген Фріер, Пітер Джувілер, Геннадій Зарічанський, Ніна Нижник)²⁴; 2) протиставлення ліберальної і “соціалістичної концепції” прав людини (Річард Шваловські, Мері Говксворз, Володимир Кудрявцев)²⁵; 3) впливу федеративної системи на стан дотримання прав людини (Теофіль Кісь, Поль Гобле)²⁶; 4) порушення прав людини в УРСР у різних сферах (Іван Коляска, Сідней Блох і Пітер Реддевей, Ол. Воронін, Зеновій Соколюк, Гленна Робертс і Серж Ціпко,

²³ Gubin, Sandra. “Between regimes and realism – transnational agenda setting: Soviet compliance with CSCE Human Rights norms”. *Human Rights Quarterly* 17. (1995): 278–302; Horvath, Robert. “Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR”. *Human Rights Quarterly* 36. (2014): 147–175.

²⁴ Przetacznik, Franciszek. “The socialist concept of human rights: its philosophical background and political justification”. *Revue Beige Droit International* 13(1–2) (1977): 238–278; Fryer, Eugene D. “Soviet Human Rights: Law and Politics in Perspective”. *Law and Contemporary Problems* 43(2). (Spring, 1979): 296–307; Juviler, Peter H. “Guaranteeing Human Rights in the Soviet Context”. *Columbia Journal of Transnational Law* 28(1). (1990): 133–155; Зарічанський Геннадій і Нижник, Ніна. *Права радянської людини*. Київ: Товариство “Знання УРСР”, 1990. 48 с.

²⁵ Szawłowski, Richard. “The International Protection of Human Rights: A Soviet and a Polish View”. *The International and Comparative Law Quarterly* 28(4) (October, 1979): 775–781; Hawkesworth, Mary. “Ideological Immunity: The Soviet Response to Human Rights Criticism”. *Universal Human Rights* 2(1) (January–March, 1980): 67–84; Кудрявцев, Владимир. “Два мира – две концепции прав человека”. *Мировая экономика и международные отношения* 1 (1986): 24–32.

²⁶ Kis, Theofil. *Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques*. Ottawa: Éditions de l'Université d'Ottawa, 1973. 191 p.; Goble, Paul A. “Federalism and Human Rights in the Soviet Union”. *Cornell International Law Journal* 23(2) (1990): 399–404.

Сергій Гордійчук)²⁷; 5) реакції світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (Олег Сімків)²⁸. На основі цих публікацій можна зробити висновок, що історики і правознавці схилилися до думки, за якою комунізм складає загрозу для свободи особистості.

Як окрему підгрупу досліджень виокремимо розвідки з історії дисидентського руху в УРСР. Першою ґрунтовною працею на цю тему у Канаді став англomовний збірник статей Канадського Інституту Українських Студій “Україна після Шелеста”, за редакцією Богдана Кравченка. Її автори розкрили політику і національне питання у пост-шелестівський період (Роман Сольчаник), розвиток дисидентського руху і опозиції режиму (Богдан Нагайло), літературне життя 1971–1981 рр. (Мирослав Шкандрій). Крім цього, в центрі дослідницької уваги опинилися українська економіка (Геннадій Озорний) і демографічні зміни (Богдан Кравченко)²⁹. Певним недоліком цього дослідження є однотипна джерельна база, що зумовлено об’єктивними факторами – неможливістю збирати матеріал безпосередньо в УРСР. Наприклад, у травні 1975 р. КДБ потрактував небажаним приїзд історика Б. Кравченка (планував провести дослідження на тему “Соціальна структура УРСР”), наголосивши на тому, що: “[Кравченко] є екстремістськи налаштованим націоналістом, виступає за застосування радикальних заходів у боротьбі з радянською владою. У 1973 р. як автотурист відвідав СРСР і, перебуваючи в Брестській області, відхилився від маршруту та провадив спостереження в районі воєнного об’єкту. За оперативними даними, Кравченко має намір прибути в СРСР з ворожими намірами”³⁰.

²⁷ Kolasky, John. *Education in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1968. 238 p.; Kolasky, John. *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. Toronto: Peter Martin Associates, 1970. 264 p.; Bloch, Sidney and Reddaway, Peter. *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*. New York: Baltic Books, 1977. 510 p.; Воронін, Ол. “Віра й атеїзм в СРСР”. *В обороні віри* 5. Збірник статей присвячений 1000-літтю Хрещення України. Торонто, 1984. 102–135; Соколюк, Зеновій. “Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР”. *Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття Хрещення Русь-України (Доповіді й матеріали з чужомовними резюме)*, за редакцією Володимира Янева. Мюнхен, 1988–1989. 792–822; Roberts, Glenna and Cipko, Serge. *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. Manitowick Ont.: Penumba Press, 2008. 208 p.; Гордійчук, Сергій. “Дисидентська діяльність Йосипа Терелі у 1960–1980-х роках (за матеріалами карних справ КДБ)”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 35. (2013): 205–209.

²⁸ Сімків, Олег. “Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР”. *Український визвольний рух* 18. (2013): 228–251.

²⁹ *Ukraine after Shelest*, edited by Bohdan Krawchenko. Edmonton: CIUS, 1983. 119 p.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 98–99.

Володіючи обмеженим колом джерел, провести повноцінне дослідження було надзвичайно складно. Тож, не дивно, що найповніше дослідження про дисидентський рух (попри його окремі недоліки), належить радянській, а пізніше і російській правозахисниці, одній із засновниць Московської Гельсінської Групи (МГГ) Людмилі Алексєєвій (1927–2018). У цій фундаментальній праці, вперше опублікованій на Заході в 1984 р., дослідниця описала основні напрямки дисидентського руху: національний (у т.ч. український і кримськотатарський), релігійний, політичний і правозахисний, а також охарактеризувала репресії, яким піддавалися його учасники³¹.

Подібно, як і Л. Алексєєва, учасником дисидентського руху був Євген Захаров – український правозахисник молодшої генерації, директор Харківської правозахисної групи. Вже у незалежній Україні він написав “Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)”, в якому намагався визначити місце інакодумства в історії, увесь спектр дисидентських напрямків і течій в Україні, протидію режиму інакодумцям. Сам Є. Захаров охарактеризував свою роботу як культурологічну, прагнучи збагнути сутність радянського тоталітаризму, масштаби дисидентського руху, еволюцію українського національно-визвольного руху тощо³².

Подібним чином протистояння української інтелігенції та радянської держави крізь призму національно-культурного відродження 1960-х років, формування опозиції режимові, поширення самвидаву, репресій інакодумців, становлення правозахисного руху простежив український історик Георгій Касьянов. Дослідник зробив висновок, що за збігом низки обставин, у т.ч. налагодження контактів із українцями в діаспорі, інтелігенція в УРСР вийшла з-під тотального контролю, а її опозиційність підживлювала національна політика влади³³.

³¹ Алексєєва, Людмила. *Історія інакомисля в ССРСР: новейший період*. Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. 384 с

³² Захаров, Борис. *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: ТОВ “Видавництво ‘Права людини’”, 2016. 192 с.

³³ Касьянов, Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 2-ге видання, виправлене і доповнене. Київ: “Кліо”, 2019. 248 с.

Проблеми українського дисидентства у радянський період і розгортання правозахисного руху крізь призму аналізу політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку УРСР досліджував Володимир Баран. Відмітною особливістю його праць є використання маловідомих на той час документів з архівосховищ України і Російської Федерації. Історик детально простежив особливості ідеологічного контролю та цензури, еволюцію радянського режиму в пост-сталінський період, становлення шістдесятництва³⁴.

Третя група досліджень відображає діяльність української діаспори у напрямку привернення уваги до порушень прав людини в УРСР й почасти висвітлює канадсько-українські відносини впродовж усієї історії (наприклад, ґрунтовна монографія Богдана Кордана про відносини двох держав після 1991 р., але з екскурсом в історію радянської доби)³⁵. Найвагоміші напрацювання в цьому напрямку належать Юрію Недужку, котрий досліджував правозахисну та державотворчу діяльність української діаспори³⁶. У своїй монографії “Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)” автор доводить, що “боротьба за державну незалежність України стала національною ідеєю закордонних українців та провідною метою діяльності їхніх організацій”; “українська діаспора намагалася використати світові політичні процеси в інтересах боротьби за державну незалежність України, відповідним чином формуючи структуру своїх організацій та пріоритети їх діяльності”; “організацією постійних акцій протесту, інформаційних кампаній в мас-медіа проти поневолення України українська

³⁴ Баран, Володимир. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. 670 с.; Баран Володимир і Буравський, Олександр. “Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр.”. *Історичні студії. Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 9–10. (2013): 133–137.

³⁵ Kordan, Bogdan S. *Strategic Friends. Canada-Ukraine Relations from Independence to the Euromaidan*. Montreal: McGill-Queen's City Press, 2018. 158 p.

³⁶ Недужко, Юрій. “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 – початок 80-х рр. ХХ ст.)”. *Мандрівець* 6. (2007). 14–20; Недужко, Сергій. “Правозахисна та державотворча діяльність української діаспори в умовах гельсинського процесу наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст.”. *Мандрівець* 2 (2008). 55–62; Недужко, Юрій. “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 80 – початок 90-х рр. ХХ ст.)”. *Мандрівець* 3 (2008). 55–62.

діаспора привернула увагу органів влади, політичних сил та громадськості цих країн до української проблеми”³⁷.

Серед інших робіт цієї групи можна відзначити статтю Юрія Ладжуна, в якій висвітлено діяльність КУК у напрямку захисту прав людини і демократії в УРСР у 1960–1970-х роках³⁸, та монографію Мирона Момрика про канадського політика українського походження Майкла Стара (Михайла Старчевського), котрий виступав одним із найактивніших поборників українських інтересів у канадському політикумі³⁹.

Радянському вектору зовнішньої політики Канади (*четверта група*) присвячена низка досліджень, які розкривають: 1) загальні засади і напрямки зовнішньої політики Оттави (Адам Бромке, Річард Носсал)⁴⁰; 2) зовнішню політику окремих канадських урядів (Джек Грантстейн, Роберт Босвел, Джеремі Кінсман, Ейса Макгерчер, Джон Інґліш, Джеймі Глазов, Лейґ Сарті)⁴¹; 3) безпекові питання крізь призму канадсько-радянських відносин (Вільям Добелл, Нейл Макферлан)⁴². Об’єднавчим аспектом цих досліджень є наголос на відмінностях політичних і соціально-економічних систем Канади і СРСР, непослідовність міждержавних відносин у біполярному світі, але водночас намагання знайти

³⁷ Недужко, Юрій. *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років XX століття)*. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. 620 с.

³⁸ Ладжун, Юрій. “Боротьба Комітету Українців Канади за права людини і демократію в Україні (60–70-ті рр. XX ст.)”. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”* 26. (2011). 174–180.

³⁹ Momryk, Myron. *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*. Ottawa: Canadian Museum of History and University of Ottawa Press, 2017. 228 p.

⁴⁰ Bromke, Adam and Nossal, Kim Richard. “Tensions on Canada’s Foreign Policy”. *Foreign Affairs* 62(2). (Winter 1983/1984): 335–353; Nossal, Kim R. “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”. *International Journal of Canadian Studies* 9. (Spring 1994): 25–42; Nossal, Kim R. “Right and Wrong in Foreign Policy 40 Years on (Realism and Idealism in Canadian Foreign Policy)”. *International Journal* 62(2). (Spring 2007): 263–278

⁴¹ Granatstein, Jack L. and Bothwell, Robert. “Pierre Trudeau on His Foreign Policy: A Conversation in 1988”. *International Journal* 66(1). (Winter 2010): 171–181; Kinsman, Jeremy. “Who Is My Neighbor? Trudeau and Foreign Policy”. *London Journal of Canadian Studies* 18. (2002/2003): 103–120; Mckercher, Asa. “Sound and Fury: Diefenbaker, Human Rights, and Canadian Foreign Policy”, *The Canadian Historical Review* 97(2). (June, 2016): 165–194; Mckercher, Asa. “No, Prime Minister: Revisiting Diefenbaker and the ‘Personality’”, *Canadian Journal of History* 52(2). (Autumn 2017): 264–289; Mckercher, Asa. “The trouble with self-determination: Canada, Soviet colonialism and the United Nations, 1960–1963”, *The International Journal of Human Rights* 20(3). (2016): 343–364; English, John R. “Lester Pearson Encounters the Enigma”. *Canada and the Soviet Experiment. Essays on Canadian Encounters with Russia and the Soviet Union, 1900–1991*, edited by David Davies. Toronto: University of Toronto, 1994. 105–116; Glazov, Jamie. *Canadian Policy toward Khrushchev’s Soviet Union*. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002. 264 p.; Sarty, Leigh. “Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations”. *International Journal of Canadian Studies* 9. (Spring, 1994): 11–24.

⁴² Dobell, William M. “Soviet Relations and Canadian Defence”. *International Journal* 46(3). (1991): 536–565; MacFarlane, Neil S. “Soviet strategy: implications for the Canadian-American security relationship”. *International Journal* 46(1) (Winter 1990/1991): 58–80.

конструктив у взаєминах. Рідко дії Оттави на міжнародній арені ставали предметом суперечок істориків, які сходилися на визначенні Канади як “середньої” за впливом і вагою держави. Зовнішня політика країни, за їхнім переконанням, відображає природу самої державної влади і вирізняється принциповою спадкоємністю, стабільністю, схильністю до компромісів.

Закономірно, важливе значення для нашої роботи має *п’ята група* досліджень, яка розкриває місце прав людини у зовнішній політиці Канади. Порушувана проблематика цих досліджень достатньо широка – від з’ясування впливу парламенту на формування політики в царині прав людини (Кезал Нолан)⁴³ до визначення ролі країни у просуванні прав людини на міжнародній арені (Паям Ахаван, Ендрю Томсон)⁴⁴. Загалом, канадських дослідників (істориків, правників, соціологів і політологів), згадуваних у нашому огляді, можна поділити на дві групи: ідеалісти та реалісти. *Ідеалісти* твердили, що в основі канадської політики прав людини лежали моральні й гуманітарні мотиви, зміцнення зовнішньополітичного іміджу, які виходили з особливостей політичної культури. *Реалісти* (наприклад, Кетлін Магоні) вбачали в основі канадської політики конкретні економічні та політичні інтереси⁴⁵. Навіть ті, хто вбачав прорахунки Оттави на практиці, сходилися на констатації успіхів в моральній площині.

Професор Йоркського університету Роберт Метьюз та професор Торонтського університету Гренфорд Пратт відзначають активність Канади на міжнародній арені у просуванні прав людини, зокрема в рамках ООН і НБСЄ. На їхнє переконання, канадський уряд найбільш енергійну позицію займав у питаннях прав людини, коли ці права були громадянськими чи політичними, а не економічними чи соціальними, і коли режим, що порушував ці права, перебував

⁴³ Nolan, Cathal J. “The Influence of Parliament on Human Rights in Canadian Foreign Policy”. *Human Rights Quarterly* 7(3). (August, 1985): 373–390.

⁴⁴ Akhavan, Payam. “Canada and international human rights law: is the romance over?”. *Canadian Foreign Policy Journal* 22(3). (2016): 331–338; Thompson, Andrew S. “Canada, Human Rights, and the Future of the Liberal International Order”. *International Journal* 73(2). (2018): 299–307.

⁴⁵ Mahoney, Kathleen E. “Human Rights and Canada’s Foreign Policy”, *International Journal* 47. (1992): 555–594.

під радянським впливом⁴⁶. З такою думкою не можемо повністю погодитися, оскільки рішучості Оттаві в обстоюванні прав людини за “залізною завісою” інколи бракувало, а от щодо порушень прав людини в Південній Африці чи Центральній Америці канадська сторона не обмежувалася констатацією “стурбованості”, а вдавалася і до економічних санкцій. Але виміри міжнародної правозахисної діяльності Канади і щодо СРСР/УРСР, і щодо наприклад ПАР, були взаємопов’язані. Вони базувалися на трьох основних принципах: 1) надання переваги багатосторонності; 2) наголос на “тихій дипломатії” та “конструктивній взаємодії”; 3) підтримка (принаймні моральна) правозахисних рухів всередині країн, де права людини порушувалися (Девід Блек)⁴⁷.

В аналізованій історіографічній групі хочемо відзначити захищену 1999 р. в Акадійському університеті дисертацію “Права людини в зовнішній політиці Канади: від принципу до практики”, автором якої є нинішній політичний координатор Постійного представництва Канади при ООН Майкл Бонсер. Дослідник простежив зростання взаємозв’язку між правами людини і зовнішньою політикою країни, наголошуючи на різних підходах до проблеми дотримання прав людини в тій чи іншій країні, залежно від конкретних обставин. На думку М. Бонсера, з якою ми погоджуємося в принципі, така залежність призвела до непослідовних та часто неефективних політичних реакцій на прояви зневаги до людських прав і свобод⁴⁸.

Професор Альбертського університету Домінік Клеман, засновник дослідницького порталу “*Canada’s Human Rights History*”, розглядає увагу до прав людини в контексті “холодної війни”, називаючи взаємні звинувачення країн соцтабору і Заходу “ідеологічним перетягуванням канату”. На його думку, критичним моментом в історії прав людини стали 1970-ті роки, які змінили

⁴⁶ Matthews, Robert O. and Pratt, Granford, “Human Rights and Foreign Policy: Principles and Canadian Practice”. *Human Rights Quarterly* 7(2). (May, 1985): 159–188; *Human Rights in Canadian Foreign Policy*, edited by Robert O. Matthews and Granford Pratt. Montreal: McGill Queen’s University Press, 1988. 379 p.

⁴⁷ Black, David R. “Human Rights in Foreign Policy: Lessons for South Africa from Canadian Experience?”. *The International Journal of Human Rights* 5(1). (2001): 37–57.

⁴⁸ Bonser, Michael J. *Human Rights in Canadian Foreign Policy: From Principle to Practice*. Thesis Submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of Master of Arts (Political Science). Acadia University Spring Convocation, 1999. 129 p.

політичну культуру й остаточно впровадили це питання в когорту зовнішньополітичних пріоритетів Оттави. Водночас, Д. Клеман дотримувався точки зору, що міжнародний рух за права людини формував внутрішню та зовнішню політику⁴⁹.

* * *

Таким чином, більшість аналізованих публікацій висвітлюють пов'язані з темою дослідження аспекти лише фрагментарно, хоч і дають загальне уявлення про проблему. Загалом, у центрі уваги дослідників перебували питання місця прав людини у міжнародній політиці, стану дотримання прав людини в Радянському Союзі й УРСР, діяльності української діаспори у напрямку привернення уваги до порушень прав людини за “залізною завісою”, канадсько-радянських міждержавних відносин, місця прав людини у зовнішній політиці Канади.

1.2. Джерельна основа

Джерельна основа проведеного дослідження представлена комплексом різноманітних і за формою, і за характером, джерел (неопубліковані й опубліковані), які відображають основні аспекти проблеми. Неопубліковані джерела мають архівне походження і зосереджені в таких архівах (у т.ч. електронних): Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС), Архів Міністерства закордонних справ і міжнародної торгівлі Канади, Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Архів канадського розвідувального інформаційного центру, Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), Архів Центрального розвідувального управління США, Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Архів Центру Вудро Вільсона, Архів телерадіокомпанії *CBC*, Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному

⁴⁹ Clément, Dominique. “Human Rights in Canadian Domestic and Foreign Politics: From Niggardly Acceptance to Enthusiastic Embrace”. *Human Rights Quarterly* 34. (2012): 751–778.

фонді “Смолоскип” (Архіву О. С. Зінкевича), Українсько-канадський центр досліджень та документації, Архів відкритого суспільства, Науково-інформаційний і просвітницький центр “Меморіал”.

Серед опрацьованих джерел виокремимо документи і матеріали: 1) міжнародних організацій; 2) зовнішньополітичних відомств Канади й Української РСР; 3) канадських, радянських й американських спецслужб; 4) виконавчих органів влади Канади та СРСР/УРСР; 5) канадського парламенту; 6) громадських організацій; 7) приватного характеру; 8) засобів масової інформації.

До *першої групи* джерел належать документи міжнародних організацій, зокрема ООН, які висвітлюють роль Канади в приверненні уваги до стану з правами людини в УРСР (виступи Дж. Гамфрі, Г. Лаутерпахта, звіти Комісії прав людини ООН, інформаційні матеріали структурних одиниць ООН)⁵⁰. У цьому контексті важливе значення мають матеріали Наради з безпеки і співробітництва у Європі (Заключний акт НБСЄ 1975 р., підсумкові документи оглядових конференцій у Мадриді і Відні)⁵¹. Ці документи дозволяють порівняти канадське та радянське розуміння прав людини, пропозиції щодо захисту прав людини на міжнародній арені. До цієї ж джерельної групи відносимо й окремі збірники опублікованих документів, як-от “Англо-американські перспективи в українському питанні 1938–1951” та “Канадці і Об’єднані Нації”⁵².

Другу групу джерел складають документи Міністерства закордонних справ і міжнародної торгівлі Канади (*Foreign Affairs and International Trade Canada*) за період 1946–1960 років. Вони містять меморандуми Державного секретаріату

⁵⁰ Human Rights, the Committee of the United Nations, and the International Bill of the Rights of Man. Preliminary Report by Professor H. Lauterpacht, доступно <https://digitallibrary.un.org/record/564241>; The United Nations Commission on Human Rights, доступно <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/CommissionOnHumanRights.aspx>; Drafting and Adoption the Universal Declaration of Human Rights, доступно <https://archive.is/20120919000037/http://www.udhr.org/history/overview.htm#selection-31.0-37.41>; Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968. United Nations. New York, 1968. 61 p.

⁵¹ “Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act (1975)”, доступно <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>; Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, held on the basis of the provisions of the Final Act relating to the Follow-Up to the Conference. Vienna, 1989. 81 p.

⁵² *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Collection*. Compiled by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Kingston; Vestal: Limestone Press, 1987. 242 p.; *Canadians and the United Nations*, edited by Clyde Sanger. Ottawa: Communications and Culture Branch Department of External Affairs, 1988. 262 p.

зовнішніх справ, прес-релізи, листи послів Канади у Москві, пропозиції для розгляду, інструкції дипломатам, аналітичні записки щодо цілого комплексу питань (десталінізація, радянський колоніалізм, переслідування інакодумців, розгляд стану дотримання прав людини на засіданнях ЕКОСОП). Ці документи дозволяють проаналізувати: 1) особливості канадсько-радянських відносин; 2) заходи канадського уряду щодо вирішення проблеми роз'єднаних війною сімей та реєміграції; 3) незбалансованість культурного обміну між країнами; 4) деталі перемовин між канадськими і радянськими урядовцями та дипломатами (В. Гарріс, Л. Пірсон, Е. Рейд, Л. Ченс, В. Молотов, Д. Чувахін тощо)⁵³.

Використані документи ГДА МЗС, що зосереджені у фонді 1 (Документи з основної діяльності), містять: 1) *програми перебування* в УРСР з офіційними і приватними візитами канадських делегацій та окремих політиків (Дж. Діфенбейкера, Л. Пірсона, П. Трюдо, Дж. Кларка, С. Робінсона); 2) *щоденники* послів та секретарів посольства Радянського Союзу в Оттаві (А. Арсеєнка, Ю. Богаєвського, С. Букіна, В. Лапицького, А. Макарова, І. Онищенко, А. Подакіна, В. Семенова, В. Скофенка, І. Шпедька, О. Яковлєва); 3) *довідки* про стан радянсько-канадських відносин та інформацію про окремих канадських державних діячів (П. Мартіна-старшого, П. Трюдо, Н. Кафіка); 4) *переписку* МЗС УРСР з посольством Радянського Союзу в Оттаві (листи А. Арутюняна, В. Кравця, Б. Мірошниченка, Л. Паламарчука, А. Родіонова); 5) *листування* відділу преси МЗС УРСР із закордонними установами з питань української еміграції та зовнішньополітичної пропаганди; 6) *записи розмов* із

⁵³ PCO/Vol. 116. Memorandum from Assistant Under-Secretary of State for External Affairs to Secretary of State for External Affairs. Ottawa, July 7th, 1948. Economic and Social Council – Seventh Session, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=9931>; PCO/Vol. 242. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO.187-54. Secret. [Ottawa], September 7th, 1954. Instructions for the Canadian Delegation to the Ninth Session of the General Assembly of the United Nations, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=131>; PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No. 187-55. Trade Agreement with the USSR. Confidential. [Ottawa], September 15th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1599>; PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No 290-60. Secret. Ottawa, September 16, 1960. Instructions for the Canadian Delegation to the Fifteenth Session of the General Assembly of the United Nation, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=12772>

представниками Європейського відділу ДСЗС Канади* (Р. Гелпіном, Дж. Голстедом, А. Чистовим); 7) *повідомлення* постійного представництва МЗС УРСР при ООН щодо питань порушення прав людини і міжнародного резонансу навколо цього; 8) *листування* з Генеральним Секретарем ООН про діяльність Комісії ООН з прав людини; 9) *телефонограми* дипломатів МЗС УРСР (Д. Білоколоса, В. Мартиненка, Г. Шевеля); 10) *витяги із бесід* у посольстві Радянського Союзу в Оттаві з членами ТОУК (П. Кравчуком, В. Гарасимом, В. Прокопчаком, М. Гринчишиним, Ю. Соломоном); 11) *розмови* радянських дипломатів із канадськими політиками українського походження (Р. Гнатишиним, С. Папроцьким, Б. Хеваком); 12) *звернення, меморандуми, петиції, телеграми* громадських організацій української діаспори (КУК, СКВУ) до канадських державних діячів (Д. Джеймісона, М. Шарпа, П. Трюдо); 13) *ноти протесту* МЗС СРСР на адресу ДСЗС Канади і відповіді на них; 14) *інформацію про зустрічі* в Посольстві СРСР в Оттаві з журналістами канадських видань (Дж. Фергюсоном) та громадськими діячами; 15) *листи* канадських політиків послам Радянського Союзу в Оттаві та керівництву держави (Л. Брежнєву, М. Горбачову)⁵⁴.

Третю групу джерел становлять розсекречені документи канадських, радянських й американських спецслужб. Архів Канадського розвідувального інформаційного центру (*Canadian Intelligence Resource Centre Archives, CIRCA*) є основним ресурсом для досліджень, пов'язаних з діяльністю канадської розвідки.

* Упродовж 1909–1993 рр. зовнішньополітичне відомство Канади називалося Державним секретаріатом зовнішніх справ (ДСЗС; *Secretary of State for External Affairs*), а починаючи з 1993 р. – Міністерством закордонних справ.

⁵⁴ ГДА МЗС, ф. 1 (Документи з основної діяльності), оп. 1, спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді, Франції та діяльність націоналістичних кіл, 1946 р.), том 1. 155 арк.; ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 849 (Листування з ЦК КПУ, МЗС СРСР з питань української еміграції та роботи з іноземними журналістами, 7 січня – 4 листопада 1959 р.). 89 арк.; ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1825 (Листування відділу преси з закордонними установами (постпредствами УРСР в Нью-Йорку та Парижі, посольствами СРСР в іноземних державах) з питань української еміграції, зовнішньополітичної пропаганди та ін., 29 березня – 20 грудня 1968 р.), том 2. 90 арк.; ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві Прем'єр-міністра Канади П. Трюдо 20–22 травня 1971 р. (листування, програма перебування та ін.) (20–22 травня 1971 р.). 146 арк.; ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств чи місій СРСР в зарубіжних країнах, 8 січня – 18 листопада 1974 р.). 72 арк.; ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції, 14 квітня – 18 грудня 1977 р.). 171 арк.; ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 4304 (Записи бесід, дневники сотрудников посольств, представителств СССР и УССР, советских сотрудников секретариатов международных отношений по вопросам эмиграции, 9 январа – 10 октябрия 1981 г.). 139 арк.; ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 4954 (Украинская эмиграция в Канаде (информации, записи бесед, справки), 12 январа – 25 ноябрия 1983 р.). 89 арк.; ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Украинская эмиграция в Канаде (информации, записи бесед, справки), 4 январа – 26 ноябрия 1985 р.). 167 арк. та інші.

Зібрані матеріали, а це як правило аналітичні огляди і розсекречені урядові документи, дозволяють ознайомитися з: 1) *данymi* про ситуацією в Радянському Союзі; 2) *виявлення* радянських шпигунів⁵⁵. Подібний характер мають документи електронного архіву Центрального розвідувального управління США (*FOIA Electronic Reading Room CIA*). Завдяки їхньому опрацюванню вдалося вивчити: 1) *розбіжності* у трактуванні прав людини в СРСР і на Заході; 2) *особливості* канадсько-радянських відносин очима американської розвідки; 3) *деталі* візиту делегації канадських комуністів до УРСР з метою ознайомлення із ситуацією з порушеннями національних прав українців⁵⁶.

Особливий інтерес викликають документи колишнього КДБ, що містяться в ГДА СБУ, зокрема матеріали ф. 13 (Колекція друкованих видань КГБ УРСР) та ф. 16 (Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР), розсекречені переважно після 2009 р. Інформаційні повідомлення КДБ на адресу ЦК КПУ дозволили простежити: 1) *політику влади у сфері репатріації українців*, які в різний час опинилися в Канаді (методи пропаганди, вербування агентури серед реемігрантів); 2) *методи роботи з канадськими туристами* (обмеження в переміщенні територією УРСР, запобігання зустрічей з дисидентами, записи розмов з використанням технічних засобів, спроби використати канадських туристів в “оперативних іграх” (наприклад, у рамках операції “Бумеранг”), реакція на “антирадянські дії” туристів); 3) *особливості “розкладання” українських організацій в діаспорі* (вербування агентів серед членів КУК, поширення фальшивок); 4) *роботу із прогресистськими організаціями Канади*, головно ТОУК та його членами (П. Кравчук); 5) *використання культобміну з пропагандистською метою* (супровід мистецьких колективів, перешкоджання “несанкціонованим”

⁵⁵ Canadian Intelligence Resource Centre Archives (CIRCA), “A Glimpse Inside the Spy Scandal That Rocked Ottawa”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=884>; CIRCA, “Igor Gouzenko’s Statement”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=461>; CIRCA, Amy Knight, “The Gouzenko Affair Revisited: The Soviet Perspective”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=165> та інші.

⁵⁶ Freedom of Information Act CIA (FOIA CIA), “Conference on Security and Cooperation in Europe: The Madrid Meeting Resumes. An Intelligence Memorandum (Secret)”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00857R000100190002-0.pdf>; FOIA CIA, “Background USSR-Canadian Trade Agreement”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00890A_000700030006-1.pdf; FOIA CIA, “Aerodynamic. Vol. 38 (Secret)”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%2038%20%20%20OPERATIONS%29_0019.pdf

зустрічам); 6) *реакцію на резонансні випадки у радянсько-канадських стосунках* (депортація І. Коляски, неповернення Б. Доценка); 7) *заходи з дискредитації окремих представників української громади Канади*; 8) *методи компрометації інакодумців* (о. В. Величковського, В. Мороза, Д. Шумука), звільнення яких вимагали канадські державні діячі; 9) *інформацію про чільних канадських політиків та громадських активістів українського походження* (Я. Кальба, П. Кондра, Н. Кафік); 10) *реакцію на заяви канадських державних діячів, які стосувалися захисту прав людини в УРСР* (Дж. Діфенбейкера, Дж. Кларка, Л. Оксоурсі, П. Трюдо, М. Шарпа)⁵⁷.

Подібний характер мають документи ГДА СЗРУ, доступ до окремих з яких (усього 22 позиції) було надано авторові у 2019 р. Вони дають можливість простежити: 1) *лобістські заходи канадських українців перед федеральним урядом щодо необхідності реагувати на міжнародному і міждержавному рівнях на випадки нехтування радянським керівництвом фундаментальних прав людини*; 2) *перебування канадських туристів на території УРСР* (включно із записами приватних розмов); 3) *діяльність КУК* (структура об'єднання, довідки на окремих членів, “антирадянські акції”, резолюції, звіти Комісії прав людини); 4) *перипетії навколо відкриття канадського консульства у Києві*; 5) *підтримку Народного Руху України українською діаспорою Канади*; 6) *підготовку візиту Б. Малруні до Радянського Союзу*; 7) *аналіз фактів порушення прав людини в УРСР, здійснений правозахисниками у США і Канаді*⁵⁸.

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР), оп. 1, спр. 642 (Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідорганів, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів “ПК”; розробку середовища репатріантів, інтелігенції, духівництва, сектантів тощо (а/с “Рейдовики”), 13 березня – 23 березня 1948). 175 арк.; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, 10 жовтня – 20 листопада 1969). 350 арк.; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1255 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, аварій та профілактичних робіт на Запорізькій, Южноукраїнській та Рівненській АЕС, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС тощо (а/с “Блок”, “Фарисей”), 5 січня – 30 грудня 1987 р.). 267 арк. та інші.

⁵⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Докладная записка, №2/1917, 24 сентября 1959 г.), т. 1. арк. 249–252; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Спецсообщение о проведенных мероприятиях в отношении туристов-членов ТООУК из Канады, №2/1/1811, 25–26 сентября 1959 г.), т. 1. арк. 286–296; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Матеріали 14-го Конгресу

Документи електронного архіву Центру Вудро Вільсона (*History and Public Policy Program Digital Archive, Wilson Center*) сфокусовані на висвітленні історії “холодної війни”. Серед них значний інтерес викликають теки колишнього співробітника архівного відділу Першого головного управління КДБ СРСР Василя Мітрохіна, що дозволяють простежити: 1) придушення свободи віросповідання та переслідування громадян Радянського Союзу за релігійною ознакою; 2) дії та заходи для компрометації на Заході українських дисидентів; 3) методи протидії дисидентам; 4) кампанії з дискредитації правозахисного руху, зокрема гельсінських груп; 5) підготовку радянської сторони до оглядових конференцій НБСЄ (Белградська, Мадридська конференції); 6) зміст розмов керівників Канади і СРСР (наприклад, Б. Малруні і М. Горбачова)⁵⁹.

Четверта група джерел – це документи виконавчих органів влади Канади та СРСР/УРСР. Так, використані у роботі матеріали ЦДАВО акумульовані у ф. 4629 (Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном (Товариство “Україна”)), ф. 4672 (Управління по іноземному туризму при РМ УРСР) та ф. 5110 (Українське товариство культурного зв’язку з закордоном). Вони стосуються переважно таких аспектів досліджуваної проблеми: 1) *ведення пропагандистської роботи за кордоном* задля демонстрації досягнення комуністичного режиму (надсилання спеціальної літератури, фільмів); 2) *запрошення в Українську РСР представників прогресивних організацій* Канади і проведення з ними “роботи”; 3) *організація туристичних поїздок* в УРСР та специфіка формування туристичних груп; 4) *підготовка до проведення на території Канади певних заходів* за участю представників УРСР (наприклад,

Українців Канади, б/н). арк. 52–57; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Матеріали XIV конгресу КУК, б/н). арк. 58–67; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Справка о подрывной деятельности “Комитета украинцев Канады” в 1987 году, №1/6-3235). арк. 149–152; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Контакты между правительством Канады и КУК в последнее время, 1987 г.), т. 7. арк. 51–62; ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 7 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н). арк. 50–62 та інші.

⁵⁹ History and Public Policy Program Digital Archive (HPPDA), On Human Rights. Folder 51. “The Chekist Anthology”, contributed to CWIHP by Vasili Mitrokhin, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110120>; HPPDA, PA AA: MfAA C 367/78. “Working Material for the Preparation of a European Security Conference, October 10, 1969”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110082>; HPPDA, “Clarifying the Position of the USSR and Guidelines for the Resumption of Preparatory Work for the Belgrade [CSCE] Conference, March 2, 1977”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/121202>; HPPDA, “Record of Conversation between Mikhail Gorbachev and Prime Minister of Canada Brian Mulroney, November 21, 1989”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/120826> та інші.

Експо-67); 5) утворення в УРСР відділення товариства СРСР–Канада; б) проведення культобміну, зокрема відрядження за океан мистецьких колективів⁶⁰.

До цієї групи належать й окремі збірники опублікованих документів, зокрема такі, як “Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)”, “Влада і дисиденти: з документів КДБ і ЦК КПРС”, “На скрижалях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки”, “Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)”⁶¹. У доповідних записках і повідомленнях на адресу ЦК КПУ, документах партійно-державних органів, що містяться у перелічених збірниках, висвітлено: 1) політичні, культурні та наукові взаємовідносини між УРСР і Канадою по лінії державних органів влади; 2) розгортання опозиційного правозахисного руху і протистояння йому.

П’яту групу джерел складають стенограми канадського парламенту за досліджуваний час – Палати громад (*House of Commons Debates*) і Сенату (*Debates of the Senate*). На парламентських засіданнях перманентно порушувалися питання дотримання прав людини в СРСР й Українській РСР, причому представниками усіх політичних партій країни. У своїх виступах канадські парламентарі не тільки виголошували заяви, але й зверталися із запитом щодо ситуації з

⁶⁰ ЦДАВО, ф. 4629, оп. 1, спр. 65 (Листування з Посольством СРСР в Канаді з питань діяльності Товариства, 25 січня – 9 грудня 1971 р.). 22 арк.; ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 84 (Переписка з ЦК КПУ по вопросам иностранного туризма в Украине, 1970 г.). 37 арк.; ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 174 (Отзывы иностранных туристов о посещении Украинской ССР за 1973 год). 47 арк.; ЦДАВО, ф. 5110 (Українське товариство культурного зв’язку з закордоном), оп. 1, спр. 2268 (Листування з товариством “СРСР–Канада” та окремими особами з Канади про встановлення листування між студентами про надсилання українських газет та журналів про надсилку фотовиставок, кінофільмів та інших матеріалів про життя українського народу, 12 січня – 25 грудня 1968 р.). 92 арк.; ЦДАВО, ф. 5110, оп. 1, спр. 2215 (Заходи і міроприємства товариства по проведенню національного Дня Української РСР на Всесвітній виставці 1967 р. в Монреалі (Канада), 1967 р.). 9 арк. та інші.

⁶¹ *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко. Київ: “Смолоскип”, 2017. 656 с.; *Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС*. Подготовка текста и комментарии Алексея Макарова, Николая Костенко и Геннадия Кузовкина. Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. 282 с.; *На скрижалях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, упорядники Олег Бажан, Юрій Данилюк, Петро Тронько. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 862 с.; *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*, упорядник Василь Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.

переслідуванням політичних та релігійних інакодумців до очільників ДСЗС та уряду⁶².

Важливе значення мають джерела *шостої групи* – різноманітні документи громадських організацій, як в Канаді, так і в УРСР. Наприклад, опрацьовані матеріали ЦДАЗУ, що містяться у таких фондах, як ф. 30 (Колекція документів діячів української діаспори, зібраних Фундацією імені Олега Ольжича), ф. 36 (Світовий Конгрес Вільних Українців), ф. 50 (Українське національне об'єднання (УНО, Канада)), ф. 71 (Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом “Смолоскип”) включають: 1) *звіти і комунікати з діяльності* громадсько-політичних та культурно-освітніх організацій діаспори, а саме АБН, КУК, СКВУ, СФУЖО, СУСК, УОК, ККПЄН. Особливий інтерес в цій групі викликають документи Комісії прав людини СКВУ; 2) *листи до канадських державних діячів і політиків* (М. МакГвігана, Б. Малруні, Р. Перро, Г. Тейлора, П. Трюдо, М. Фейрвезера); 3) *листи-звернення до радянських державних діячів і дипломатів* (Л. Брежнєва, О. Яковлєва) із закликами припинити порушення прав людини та посприяти звільненню з ув'язнення українських дисидентів; 4) *тексти виступів українських дисидентів, позбавлених радянського громадянства* (П. Григоренка, Л. Плюща, Н. Світличної, В. Мороза, Р. Мороз); 5) *біографічні довідки на чільних діячів української громади в Канаді* (о. В. Кушніра, П. Юзика); 6) *листування представників канадських правозахисних організацій з органами радянської влади* (листи Р. Барнета, С. Сомервіла); 7) *протести, заяви, прохання на адресу ООН*; 8) *буклети, брошури, листівки, правозахисного характеру*; 9) *матеріали про ув'язнених в УРСР інакодумців* (о. В. Величковського, Л. Лук'яненка, В. Мороза, З. Попадюка, Ю. Шухевича і т.д.)⁶³.

⁶² Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 21st Parliament, 2nd session. Ottawa, 1949. 2074 p.; Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 23rd Parliament, 1st session. Ottawa, 1958. 151–152, 512. 611 p.; House of Commons Debates. Official Report. 27th Parliament, 2nd Session. Vol. III. Ottawa, 1967. 2397–3493; House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. IX. Ottawa, 1987. 10415–11730 та інші.

⁶³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення, матеріали комітету оборони Мороза В., тексти виступів, інтерв'ю, вирізки з газет, журналів та ін.) щодо діяльності Мороза В., 25 липня 1974 – червень 1984). 198 арк.; ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 51 (Документи (листи, газетні статті, інформаційні листки, повідомлення, вирізки з газет та ін.) відносно оборони прав людини, політв'язнів, церкви в СРСР). 145 арк.; ЦДАЗУ, ф. 50 (Українське національне об'єднання (УНО, Канада)), оп. 2, спр. 4 (Документи (листи, об'яви, інформації та ін.) КЕ УНО з підготовки та проведення студійних конференцій, віче, річниць тощо, 20 серпня 1950 – грудень 1983). 76 арк.; ЦДАЗУ, ф. 50 (Українське національне об'єднання (УНО, Канада)), оп. 2, спр. 5

Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді “Смолоскип” (Архіву О. С. Зінкевича) містить у своїх фондах документи, передані з Балтімора (США) у Київ. Вони дають можливість простежити: 1) *реакцію* в діаспорі на порушення національних прав українців і кримських татар; 2) *обставини* публікації “тамвидавної” літератури, яка ілюструвала факти порушення прав людини в УРСР; 3) *кампанії* в українській діаспорі на захист українських дисидентів (В. Мороза, М. Руденка о. В. Романюка, Н. Строкатої-Караванської); 4) *листування* з канадським сенатором П. Юзиком у питаннях правозахисної діяльності; 5) *візити* в УРСР “зв’язкових” “Смолоскипа”, які перевозили самвидавну літературу (Б. Колос); 6) *акції* УОК, щоб домогтися права участі олімпійців УРСР як самостійної команди; 7) *діяльність* українських студентських організацій у Канаді; 8) *історію* Української Гельсінської Групи, зокрема, її закордонного представництва⁶⁴.

Частина документів громадських організацій, а саме КУК, ТОУК, СКВУ та гельсінських груп в Радянському Союзі опубліковані в збірниках: “Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод”, “Документи Московської Гельсінської групи” тощо⁶⁵.

(Листування KE УНО з Сенатом Канади, організаціями та приватними особами, 13 жовтня 1938 – 27 червня 1994). 68 арк.; ЦДАЗУ, ф. 71 (Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом “Смолоскип”), оп. 1, спр. 1 (Річний звіт УОК про діяльність “Українського Олімпійського руху” за 1956–1966, 1976, 1992 рр.), 1956–1992). 24 арк.; ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 1, спр. 14 (Заява УОК на XXI Олімпійських іграх, м. Монреаль 1976 р., англ.). 6 арк. та інші.

⁶⁴ Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Recent statements relating to Ukrainian Human Rights, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Valentyn Moroz, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Mykola Rudenko, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 31. ЛМ. Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 31. ЛМ. Богдан Колос, листування, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 34. ЛМ. Український Олімпійський Комітет (в екзилі), без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 35. ЛМ. Громадські і політичні організації. Листування і матеріали, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, 35. ЛМ. Студентські і молодіжні організації. Листування і матеріали, без арк.; Архів О. С. Зінкевича, ПП-12М. Українська Гельсінська Група, без арк.

⁶⁵ *Десятий Конгрес українців Канади*. (Вінніпег, Манітоба, 8–11 жовтня 1971). Вінніпег: Накладом КУК, 1971. 237 с.; *П’ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988. Матеріали – Rapport – Transacciones – Kongressbaerichte*. Торонто, Нью-Йорк, Лондон: Видання СКВУ, 1993. 446 с.; *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990. 485 p.; *Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Упорядник Осип Зінкевич. Торонто; Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1978. 477 с.; *Документы Московской Хельсинкской группы*. Составители Дмитрий Зубарев и Геннадий Кузовкин. Москва: Московская Хельсинкская группа, 2006. 592 с.

Сьому групу джерел формують документи приватного характеру (інтерв'ю, спогади, листування, промови, публіцистичні праці, спогади, щоденники). Записані Українсько-канадським центром досліджень та документації (*The Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre*) інтерв'ю з громадсько-політичними діячами дозволяють простежити особливості кампаній в Канаді, спрямованих на збереження історичної пам'яті українців та привернення уваги до порушень прав людини в Українській РСР (наприклад, інтерв'ю з Х. Ісаїв)⁶⁶. Історію дисидентського руху дають можливість проаналізувати документи Науково-інформаційного і просвітницького центру “Меморіал” у Москві (“Хроніки поточних подій”, документи американської адміністрації президента Дж. Картера)⁶⁷, Архіву відкритого суспільства (*Open Society Archives, OSA*) при Центральноєвропейському університеті в Будапешті⁶⁸. Допоміжну роль у дослідженні відіграли матеріали Архіву Львівського національного університету імені Івана Франка, зокрема особові справи декана юридичного факультету, представника УРСР в Комісії прав людини ООН Петра Недбайла, випускника історичного факультету, майбутнього дисидента Валентина Мороза, випускника фізико-математичного факультету, неповерненця з Канади Бориса Доценка⁶⁹.

Спогади, щоденники та публічні виступи громадсько-політичних та державних діячів, що дозволяють вивчити різні аспекти досліджуваної проблеми, можемо поділити на чотири групи: 1) *канадських політиків і дипломатів* (депутата Палати громад Ентоні Глинки, посла Канади в СРСР Дж. Воткінса, міністра П. Гельєра, прем'єр-міністра провінції Квебек Д. Джонсона, сенатора

⁶⁶ The Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre (UCRDC), Excerpt from the interview with Christina Isajiw, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Christina_Isajiw.html

⁶⁷ Научно-информационный и просветительский центр “Мемориал” (НИПЦ “Мемориал”), “Incoming Telegram. Belgrade CSCE – Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech, November 9, 1977, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img037.jpg>; НИПЦМ “Мемориал”, “Biweekly Update on Belgrade Conference, February 8, 1978”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

⁶⁸ Open Society Archives (OSA), “Eastern Dissidents join Western groups in addressing Vienna Conference”, http://storage.osaarchivum.org/low/1c/ea/1ceabe3e-9e99-4e47-863b-bb8be34fb74b_1.pdf; OSA “Soviet Orbit Makes Large Wheat Purchases from Canada”, доступно http://storage.osaarchivum.org/low/b6/3c/b63c8260-653e-4889-bf98-f395d6669a00_1.pdf

⁶⁹ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1 о/с, спр. 5039 (Особова справа Недбайла Петра Омеляновича). 293 арк.; Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович). 16 арк.; Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. о/с “Д”, спр. 968 (Особова справа Доценка Бориса Борисовича). 23 арк.

П. Юзика, прем'єр-міністрів Дж. Діфінбейкера і П. Трюдо)⁷⁰; 2) українських громадських діячів у Канаді і США (активного учасника прогресистського руху П. Кравчука, экс-комуніста І. Коляски, публіциста М. Дального-Горготи, видавця О. Зінкевича, підприємця і громадського діяча Е. Гуцуляка, історика і громадсько-політичного діяча В. Вериги, правозахисниці Х. Ісаїв, журналіста Р. Рахманного, історика М. Лупула, віцепрезидента СКВУ М. Плав'юка, журналіста М. Сосновського)⁷¹; 3) радянських політиків і дипломатів (А. Вишинського, В. Корецького, Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, послів СРСР в Канаді О. Яковлєва, В. Семенова, О. Родіонова)⁷²; 4) українських дисидентів (Л. Лук'яненка (першого посла України в Канаді), В. Мороза, Р. Мороз)⁷³.

⁷⁰ Daniel Johnson, *Égalité ou indépendance*. Paris: Les Éditions John Didier, 1968. 126 pp.; Paul T. Helleyer, *Agenda a Plan for Action*. Scarborough: Prentice Hall of Canada Ltd., 1971. 206 p.; Paul Yuzyk, *For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centres across Canada*. Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. 352 p.; John G. Diefenbaker, *One Canada. Memoirs of the Right Honourable. The Tumultuous Years 1962–1967*. Toronto: MacMillan of Canada, 1977. 307 p.; Anthony Hlynka, *Member of the Canadian House of Commons 1940–1949*. Toronto: Kiev Printers Ltd., 1982. 172 p.; *Moscow Despatches: Inside Cold War Russia. John Watkins*. Edited by Dean Beeby and William Kaplan. Toronto: Lorimer, 1987. 172 p.; *Towards a Just Society: The Trudeau Years*. Edited by Thomas Axworthy and Pierre Elliot Trudeau. Markham: Viking, 1990. 480 p.

⁷¹ Петро Кравчук, *З рідним народом*. Київ: Товариство "Україна", 1979. 32 с.; Петро Кравчук, *Мої друзі і знайомі: Спогади, есе*. Київ: Радянський письменник, 1986. 255 с.; Петро Кравчук, *Без недомовок: Спогади*. Київ: Літературна Україна, 1995. 288 с.; John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1968. 238 p.; John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. Toronto: Peter Martin Associates, 1970. 264 p.; John Kolasky, *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto: PMA Books, 1979. 254 p.; Мар'ян Дальний (Горгота), *Вибране. Люди – Події – Коментарі*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 563 с.; Осип Зінкевич, *Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. Київ: Смолоскип, 2016. 504 с.; Ераст Гуцуляк, *Моя дерев'яна валізка. Спогади*. Видання 2-е, доповнене. Рівне: Волинські обереги, 2009. 180 с.; *Василь Верига. Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи. 1946–1988*, упорядник і автор передмови Микола Литвин. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001. 444 с.; Христина Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів. Спогади*. Переклад з англійської. Київ: Гамазин, 2016. 328 с. Роман Рахманний, *Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986*. Том 1. Торонто: Видавництво "Гомін України", 1987. 682 с.; Manoly Lupul, *The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir*. Edmonton: KIUS, 2005. 508 p.; Микола Плав'юк: *Україна – життя моє. Т. 2. Особисто причетний. Вибрані статті, промови, інтерв'ю*. Упорядники Інна Білолипецька, Ольга Веремійчук, Володимир Ляхощкий, Віталій Чишко. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2002. 608 с.; Михайло Сосновський, *Україна на міжнародній арені: проблеми і перспективи української зовнішньої політики*. Торонто, Оттава: Видавництво дослідного інституту Студіум, 1966. 272 с.

⁷² Андрей Вышинский, "О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 10 декабря 1948 года", Андрей Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951. 800 с.; Корецкий В. М. *Избранные труды: в 2-х кн.* Том 2. АН УССР, Институт государства и права. Главный редактор Владимир Денисов. Киев: Наукова думка, 1989. 416 с.; Петр Шелест, "...Да не судимы будете". *Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*. Москва: Edition q, 1995. 612 с.; Александр Яковлев. "Избранные интервью: 1992–2005. Документ № 51", доступно <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009865>; Владимир Семенов, *Каким был для меня XX век. Российский посол в отставке вспоминает и размышляет*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 348 с.; Алексей Родионов, *СССР – Канада. Записки последнего советского посла*, доступно <https://www.litmir.me/br/?b=277054&p>.

⁷³ Левко Лук'яненко, *3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі*. Київ: Тамподек ХХІ, 2012. 648 с.; Левко Лук'яненко, *Шлях до відродження: в 13 т. Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*. (Київ: ТОВ "Юрка Любченка", 2014. 592 с.; Валентин Мороз, *Тверді мелодії. Збірник творів і виступів Валентина*

До восьмої групи джерел включено повідомлення засобів масової інформації, в яких йшлося про факти порушення прав людини в УРСР, візити радянських державних діячів і політиків до Канади і навпаки – канадських до СРСР/УРСР тощо. При проведенні дослідження, наприклад, було опрацьовано матеріали електронного архіву телерадіокомпанії *CBC (CBC Digital Archives)*, що стосуються діяльності канадських політиків, позбавлення права на реєміграцію з Радянського Союзу колишніх громадян Канади⁷⁴. У дослідженні використано також пресу: канадську (*The Globe and Mail, The Windsor Star, Edmonton Journal, Ottawa Citizen, Le Devoir, Toronto Daily Star (The Toronto Star), Montreal Gazette, Quebec Chronicle-Telegraph, The Telegram, La Presse*); радянську (*Известия, Правда України, Радянська Україна, Правда, Київська правда, Вісті з України*); українську діаспорну (*Гомін України, Канадійський фермер, Новий шлях, Свобода, Український голос, Українські вісті, Smoloskur, Svoboda. Ukrainian Weekly*).

* * *

Отже, джерельна основа дослідження достатньо репрезентативна й багатопланова, вона складається з архівних та опублікованих джерел і дає можливість розкрити мету дослідження й досягти поставлених завдань.

1.3. Методика дослідження

Стан із правами людини в Українській РСР упродовж 1945–1991 рр. і реакцію Канади (громадськості й влади) на порушення цих прав досліджено на двох рівнях: *емпіричному* (накопичення фактів на підставі вивчення історичних джерел, з подальшою їх класифікацією та систематизацією відповідно до мети дослідження) і *теоретичному* (синтезування знань у формі наукової теорії, аналізування зібраної інформації, встановлення зв'язків і закономірностей,

Мороза на Волі. Клівленд: Видавництво “Анабазис”, 1980. 202 с.; Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*. Львів: Свічадо, 2005. 216 с.

⁷⁴ CBC Digital Archives, “CSIS Destroyed Secret File on Pierre Trudeau, Stunning Historians”, доступно <https://www.cbc.ca/news/politics/pierre-trudeau-csis-file-1.5177205>; CBC Digital Archives, “PM Pierre Trudeau sends telegram to Canadians after Summit Series”, доступно <https://www.cbc.ca/archives/entry/canada-soviet-series-trudeaus-telegram> та інші.

притаманних предмету дослідження). Тема і предмет дослідження зумовлюють його *міждисциплінарний характер*, зокрема тісний зв'язок із такими науковими галузями, як політологія, культурологія, соціологія і право. Зважаючи на це, у процесі вибору методології використано принципи та методи, якими послуговуються ці соціогуманітарні дисципліни. Назагал, методологічну основу роботи формують три складники: *принципи* дослідження, *методи пізнання* (прийоми, способи, шляхи) й *термінологічний апарат*.

Отже, у дослідженні використано методологічні принципи науковості, історизму, динамізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, багатофакторності, опори на історичні джерела.

Принцип *науковості* передбачає встановлення причинно-наслідкових зв'язків певних явищ, процесів і подій відповідно до сучасного розвитку науки; теоретичне обґрунтування дослідницької проблеми; доказовості наукових положень і висновків. Зазначений принцип спонукав до оптимального визначення предмета вивчення та їхнього зв'язку з метою і завданнями дослідження. Завдяки науковості відбулася концентрація на ключових, а не на другорядних аспектах проблеми.

Принцип *історизму* визначив послідовно історичний підхід до аналізу суспільно-політичних процесів, подій і явищ, які відбувалися в СРСР/УРСР і Канаді. Застосування цього принципу допомогло ретельно проаналізувати появу, формування і розвиток тих чи інших процесів і явищ у хронологічній послідовності, виявити закономірності та відмінності, відповідно до наукової об'єктивності⁷⁵. З дотриманням цього принципу, зокрема, простежено громадсько-політичну діяльність української громади в Канаді, спрямовану на захист прав людини в УРСР; з'ясовано трансформацію зовнішньої політики Канади у сфері прав людини. Принцип історизму уможливив бачення історії як конкретного процесу, що змінюється по суті і в часі – розвивається. Під розвитком ми розуміємо не тільки прогрес чи регрес, а весь процес змін, в основі

⁷⁵ Анатолій Лой, "Історизм", *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, редакційна колегія: Володимир Литвин, Віктор Гусев, Анатолій Слюсаренко. (Київ: Вища школа, 2002), 164–165.

якого лежить критерій нової якості. Принцип історизму передбачає врахування умов, які впливали на конкретне явище (у нашому випадку, наприклад, важливим стало розуміння політичних реалій в Радянському Союзі). Відтак, важливим чинником реалізації принципу історизму стало врахування *історичного контексту*. Під ним ми розуміємо загальні процеси та явища, необхідні для осягнення різноманітних нюансів історії тоталітарних режимів (СРСР) та ліберальних демократій (Канада). Визначити історичний сенс будь-якого явища по суті неможливо без врахування особливостей того суспільства, в якому воно має місце⁷⁶. Розкриття контекстів необхідне і з огляду на зазначені хронологічні межі дослідження. Ключовим контекстом у нашому дослідженні виступає “холодна війна” – глобальне геополітичне протистояння, конфронтація двох блоків держав на чолі з СРСР і США відповідно.

Близьким до історизму є принцип *динамізму*, завдяки якому розкриваються закономірності становлення і розвитку досліджуваних об’єктів у їх варіативності. Цей принцип дозволяє зафіксувати мінливість явищ, які розвиваються у часі та просторі; здатність до перетворень і досягнення нової якості. З врахуванням цього принципу простежено еволюцію підходів до поняття “прав людини” в Канаді та СРСР/УРСР.

Соціум, за словами дослідника Леоніда Зашкільняка, “є цілісною системою, всі елементи якої взаємопов’язані та узгоджено розвиваються у часі і просторі”⁷⁷. Збагнути певні явища чи події, що відбувалися на перетині взаємодії різних факторів, стає можливим на основі системного підходу до них. Власне у таких випадках набуває своєї ваги *принцип системності*. Завдяки цьому принципу розкрито цілісність зовнішньої політики Канади в другій половині ХХ ст. загалом і охарактеризовано місце Радянського Союзу у цій політиці зокрема. Таким чином, принцип системності запобігає спрощеному і схематичному підходу до досліджуваної проблеми.

⁷⁶ Лорина Репина, Вера Зверева и Марина Парамонова, *История исторического знания: пособие для вузов*, 2-е издание. (Москва: Дрофа, 2006), 30.

⁷⁷ Леонід Зашкільняк, *Вступ до методології історії* (Львів: ЛОНМІО, 1996), 65.

Реалізацію неупередженого підходу до висвітлення стану з правами людини в УРСР забезпечує *принцип об'єктивності*. Він зобов'язує вибудовувати систему наукового знання строго відповідно до об'єктивної реальності і відображати лише те, що насправді існує. Принцип об'єктивності, попри сумніви окремих дослідників в його реалістичності (наприклад, Пітера Берка)⁷⁸, визначає неупереджений підхід до історичних явищ, подій, персоналій та запобігає їх спотворенню. Цей принцип передбачає врахування різних поглядів, точок зору і є особливо корисним при аналізі історіографії, встановленні достовірності джерел та визначенні правдивості й повноти інформації. Саме тому принцип об'єктивності зобов'язує опиратися на факти в їхньому істинному вигляді, розглядати явище в його багатогранності⁷⁹.

Із принципом об'єктивності тісно пов'язаний *принцип всебічності*, який передбачає не лише необхідність повноти і достовірності інформації, але й спонукає до врахування всіх сторін проблеми і їх взаємозв'язків. Наприклад, у нашому дослідженні простежено порушення індивідуальних і колективних прав (право на свободу висловлювання, пересування, віросповідання і т.д.), оскільки порушення одного конкретного права зумовлювало порушення іншого права. Заради досягнення всебічності ми вивчали джерела різного походження (канадські і радянські) і різних типів.

Дотримання у дослідженні *принципу наступності* уможливило простежити послідовність (наступність, спадкоємність, тяглість) зовнішньої політики канадського уряду, незалежно від того, представник якої політичної сили його очолював. Водночас для розуміння динаміки процесів важливим стало дотримання хронологічної послідовності.

Принцип багатофакторності дозволив простежити сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема, політико-правових, культурних і т.п., які позначилися на формуванні як офіційної, так і неофіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР. Врахування багатофакторності було важливим у контексті

⁷⁸ Пітер Берк, "Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє", *Нові підходи до історіописання*, за редакції Пітера Берка. Друге українське видання, уточнене й виправлене. (Київ: Ніка-Центр, 2010), 18.

⁷⁹ Володимир Мусієнко, "Методологія", *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, 242.

становлення дисидентського руху, діяльності правозахисних організацій, розгортання канадсько-радянських двосторонніх відносин тощо. Цей принцип часто порушувався окремими дослідниками у контексті однакового трактування поняття “прав людини” у Канаді і Радянському Союзі. Насправді, різні підходи до наповнення змісту цього поняття і визначення пріоритетності конкретних прав (Канада – індивідуальні і політичні права, СРСР/УРСР – соціально-економічні права, українська діаспора в Канаді і частина дисидентів в УРСР – національні права), підштовхнули присвятити цим контекстуальним розбіжностям у дослідженні більшу увагу (див. Розділ 2).

Усі твердження та висновки дослідження підкріплені відповідними покликами на джерельний матеріал. *Принцип опори на історичні джерела*, на опертий науково-критичний підхід, дозволив обґрунтувати ту чи іншу позицію. Водночас варто зазначити, що чимало джерел (первинного характеру) вперше впроваджуються в науковий обіг. У першу чергу це стосується донедавна засекречених документів органів державної безпеки. Функціонування комуністичного режиму в УРСР значною мірою опиралося на діяльність державних органів безпеки, які накопичили значний масив цінної інформації, вивчення якої вимагає зваженого і критичного підходу. Органи безпеки, передусім КДБ, систематично інформували вище керівництво держави про суспільні настрої, фіксували небезпечні тенденції (розгортання правозахисного руху), відстежували події за кордоном, з особливим наголосом у процесах всередині української діаспори⁸⁰. Станом на сьогодні, документи КДБ є змістовнішими, ніж ідеологічно забарвлені та пропагандистські матеріали правлячої компартії і дають змогу повніше відтворити реалії радянської епохи⁸¹. Однак вивчення документів КДБ переконує, що в окремих випадках його співробітники намагалися применшити роль “антидержавних елементів”, в інших перебільшити певні загрози (залежно від ситуації, коли це було вигідно).

⁸⁰ Володимир В'ятрович, Ігор Кулик, Віта Лошак і Аліна Шпак, *Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів*, видання друге, доповнене. (Львів: Часопис, 2016), 27.

⁸¹ *Архів КГБ для медіа*, редактор-упорядник Анна Олійник. (Київ: К.І.С., 2018), 154.

Другим складником методологічної основи дослідження є *методи пізнання*. Метод – це пізнавальний засіб, який має свою теорію і техніку використання⁸². Опрацювання джерельного й історіографічного матеріалу зумовило застосування оптимальних методів і методологічних підходів, які дозволили вирішити поставлені завдання. Загалом, застосований у дослідженні методологічний інструментарій включає як *загальнонаукові методи* – історичний і логічний, історико-критичний, аналізу та синтезу, узагальнення, абстрагування, системно-структурний, індукції та дедукції, так і *спеціальні методи* – пошуковий, типологізації та класифікації герменевтичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, формально-юридичний.

Із когорти загальнонаукових методів в історичних дослідженнях особливу роль відіграє *історичний і логічний методи* (як правило, обидва розглядаються у взаємодії). Якщо логічний метод дозволяє відтворювати минуле у просторовому вимірі, то історичний – у часовому⁸³. Історичний і логічний методи, як взаємодоповнювальні, передбачають простежування перебігу історії у всій її повноті та багатоманітності, узагальнення емпіричного матеріалу і встановлення на цьому підґрунті загальних закономірностей.

У роботі з архівними документами використовувався *історико-критичний метод*, який дозволив перевірити наявні у тексті повідомлення на справжність (верифікувати), зіставити нові дані з уже відомими подіями. Фактично, це є одним із ключових завдань історика і в цьому контексті погоджуємося з думкою Наталії Яковенко, котра наголошує, що “критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика”⁸⁴.

Багатоаспектні процеси та події в історії повоєнних Української РСР та Канади не можна пізнати без їх *наукового аналізу*. Аналіз – це поділ об’єкта на складові частини з метою їх самостійного вивчення. Особливої ваги цей метод набуває на етапі опрацювання джерел, вивчення структурних складових загальної проблеми, конкретних фактів. Як наступний крок, на підставі результатів аналізу

⁸² Зашкільняк, *Вступ до методології історії*, 68.

⁸³ Зашкільняк, *Вступ до методології історії*, 69.

⁸⁴ Наталя Яковенко, *Вступ до історії*. (Київ: Критика, 2007), 240.

конкретного джерела (чи групи джерел) здійснюється *синтез* (діалектична єдність з виділенням сутності), суть якого полягає у порівнянні отриманої джерельної інформації, встановленні подій і процесів, узагальненні, виробленні висновкових положень, нарешті – формуванні цілісного знання з конкретної проблеми. Вага методів аналізу і синтезу у дослідженні надзвичайно велика, адже, за визначенням П. Берка, “розширення галактики історії” зробило історію “фрагментарною. Які ніколи дотепер”⁸⁵.

Цілісну картину проблеми, базовану на аналізі і синтезі, допомагає створити *метод узагальнення*. Узагальнення – це спосіб пізнання за допомогою визначення загальних суттєвих ознак об’єкта, а далі і визначення їх своєрідності і спільних рис. Без узагальнення неможливо створити загальні поняття чи теорії. Вказаний метод дозволив сформувати загальну картину діяльності зовнішньополітичного відомства Канади, розгортання правозахисного руху.

Тісно пов’язаний із узагальненням *метод абстрагування*, який використовується для переходу від емпіричних знань до теоретичних. Цей метод передбачає мисленнєве відволікання від ряду несуттєвих властивостей досліджуваного явища та одночасне виділення найважливіших його властивостей. Абстрагування призводить до творення понять, а його безпосереднім продуктом є формування уявлення про об’єкт дослідження⁸⁶.

Системно-структурний метод дозволив розглянути об’єкт дослідження як систему, що складається із структурних елементів, наділених певними функціями. Ознаками будь-якої системи є функціонування її елементів, наприклад, еволюція або трансформація⁸⁷. Як зазначав Жак Деріда, “структура включає в себе не лише форму, взаємозв’язки та конфігурацію. Існує також солідарність, і тотальність, яка завжди конкретна”⁸⁸. Тож, завдяки *деконструкції* ми прагнули зрозуміти, як була сконструйована певна цілість. Поставлена мета і завдання дослідження вимагали, зокрема, розглянути декілька структурних елементів зовнішньої

⁸⁵ Берк, “Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє”, 30.

⁸⁶ Анатолій Лой, “Абстракція історична”, *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, 6.

⁸⁷ Зашкільняк, *Вступ до методології історії*, 70.

⁸⁸ Жак Деріда, *Письмо та відмінність*, переклад з французької. (Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2004), 10.

політики Канади як складної системи. Такий підхід був покликаний подолати прямолінійне подання тексту і виявити повторюваність, двозначність, суперечності (наприклад, заяви дипломатів і політиків, часто завуальованих демагогією).

Розмірковуючи над особливостями історіописання, французький філософ і історик Мішель Фуко зауважував: “Сьогодні історія організує документ, розтинає його на складові частини, перерозподіляє їх, впорядковує, розподіляє його на різні рівні, усталює послідовності, вирізняє, що в ньому є значущим, а що ні, з’ясовує його елементи, визначає одиниці, описує взаємозв’язки”⁸⁹. Зважаючи на те, що історик на всіх етапах наукового дослідження конструює минуле з поодиноких, розрізнених фактів, то вкрай важливим є використання *методу індукції*, який передбачає пізнання загального через дослідження одиничного. Метод індукції органічно пов’язаний з *методом дедукції*, суть якого полягає у переході в процесі пізнання від загального до одиничного. Цей метод, за допомогою якого завершують дослідження, дає можливість логічно впорядкувати дані й вибудувати теорію.

Застосування *спеціальнонаукових методів* для вирішення окремих завдань продиктоване специфікою джерельного матеріалу та предмета вивчення. Передусім, дослідження починається з виявлення джерел, здатних підтвердити (або спростувати) висунуту наукову гіпотезу. В такому випадку, як один зі спеціальних методів дослідження, застосовується *пошуковий метод*. Водночас, *метод типологізації та класифікації* використаний для систематизації джерельних матеріалів, літератури, класифікування поглядів політиків, науковців і громадських діячів. Типологізація і класифікація допомагають виявити найбільш характерні ознаки досліджуваного об’єкта, встановити його особливості і закономірності.

Герменевтичний аналіз, який включає зовнішню і внутрішню критику джерела, дозволив здійснити інтерпретацію їх прихованого змісту (своєрідне

⁸⁹ Мішель Фуко, *Археологія знання*, переклад з французької. (Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2003), 11.

“читання поміж рядків”). Один із теоретиків герменевтики Мартін Гайдеггер відзначав: “...те, що маємо на увазі, ми залишаємо в неказаному і, навіть не здогадуючись, переживаємо миті, коли мова сама у своїй сутності здалеку й на якийсь короткий час нас торкнулася⁹⁰”. У першу чергу це стосується джерел радянського походження, коли автор рясно засівав текст пропагандистськими штампами, а поміж них старався висвітлити той чи інший важливий момент або подати цікаве спостереження. Герменевтичний аналіз включає інтерпретацію глибинної семантики і слугує методом до пізнання і осмислення правової реальності⁹¹ (у нашому випадку законодавче закріплення прав людини в СРСР/УРСР і Канаді).

Просте встановлення і реконструкція фактів не дозволяють досягнути суті історії, тому в нашому дослідженні використано *проблемно-хронологічний метод*. Оскільки історичний процес відбувається “від минулого до теперішнього”, то підсумком історичної реконструкції постає послідовність подій за хронологією, які творять своєрідний “ланцюжок” причинно-наслідкових ланок. Тож, проблемно-хронологічний метод дозволив вивчити послідовність історичних подій у часі, виявити особливості розвитку суспільно-політичного життя в СРСР/УРСР і Канаді у 1945–1991 рр.

У роботі також використано *історико-порівняльний (компаративний) метод* – зіставлення історичних об’єктів у просторі і часі. З його допомогою порівнювалися як одночасні (синхронні), так й окремі різночасові (діахронні) події. Таке порівняння дозволило виділити і подібні, і відмінні в досліджуваних історичних явищах риси. Таким чином, історико-порівняльний метод уможливив, наприклад, виявлення змін у підходах до прав людини в українській діаспорі.

Історико-філософське обґрунтування прав людини стикається з проблемою культурних та політичних відмінностей, а це вимагає залучення методичного інструментарію інших гуманітарних і соціальних наук. Таким, зокрема, є *формально-юридичний метод*, використаний для пізнання внутрішньої форми

⁹⁰ Мартін Гайдеггер, *Дорогою до мови, переклад з німецької*. (Львів: Літопис, 2007), 137.

⁹¹ Анатолій Лой, “Герменевтика історична”, *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, 71–72.

правових явищ, з'ясування думки законодавця, вираженої в текстах законів. Завдяки такому методу виводяться певні логічні наслідки і здійснюється їх тлумачення. Формально-юридичний метод у нашому дослідженні використовувався при роботі з нормативно-правовими і розпорядчими документами органів державної влади.

У пропонованому дослідженні, зорієнтованому на висвітленні загальних процесів і явищ, автор свідомо намагався уникнути переважання біографічного виміру, тому більша частина результатів просопографічних досліджень не ввійшла в текст, а представлена у статтях (див. статті про Павла Юзика, Ярослава Рудницького, Левка Лук'яненка, Джона Діфенбейкера тощо).

У контексті нашого дослідження особливий інтерес становлять дефініції основних термінів і понять, покладених в основу його категоріального апарату, а саме таких, як *“права людини”*, *“свободи”*, *“публічний простір”*, *“тиха дипломатія”*.

Існує смислова варіативність поняття *“прав людини”*, яка пов'язана з різною політико-правовою практикою. Крім того, права людини можуть розглядатися в різних аспектах, зокрема, як: 1) теоретична концепція; 2) політичний фактор; 3) інститут позитивного права. У словосполученні *“права людини”* закладено три суперечливі моменти: проблема *“людини”*, проблема *“права”* і проблема їх взаємовідносин⁹². Але в будь-якому випадку права людини не можуть розглядатися поза історичним контекстом, конкретними умовами функціонування у тій чи іншій державі. У нашому випадку ми виходимо з розуміння прав людини як прав та свобод, якими наділяється кожна людина винятково на тій підставі, що вона людина. Права людини відрізняються від інших прав п'ятьма ознаками: 1) універсальністю; 2) моральною значущістю; 3) фундаментальним характером; 4) пріоритетністю; 5) абстрактністю⁹³.

⁹² Юров Андрей, *“Введение в концепцию прав человека”*, Курс *“Права человека”*: учебное пособие, составитель Вадим Карастелев. (Москва: Московская Хельсинская группа, 2011), 8.

⁹³ Роберт Алексі, *“Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі”*, *Філософія прав людини*, 174.

Найбільша дискусія щодо розуміння прав людини точиться навколо питання їхнього статусу: вони моральні (Ернест Тугендгат) чи юридичні (Юрген Габермас). Прихильники останнього тлумачення розуміють права людини як законні основні права, а їх легітимність виводять від легітимності закріплення прав у конкретному суспільстві⁹⁴. Усереднений підхід належить професору Роберту Алексі, яким ми користуємося у дослідженні. У баченні вченого, права людини є “специфічними моральними правами, інституціоналізація яких є необхідною як на міжнародній, так і на внутрішньодержавній царині, оскільки лише таким чином можна забезпечити їх впровадження та дійовість”, а “найкраща концепція прав людини стосовно національної держави найліпше може бути реалізована в демократичній конституційній державі”⁹⁵.

Наповнення понять “права” та “свободи”, які використовуються у багатьох міжнародно-правових документах, дещо різняться, хоч часто і вживаються як синоніми. Загалом, “свободи” означають, що передусім йдеться про ті сфери життя людини, в які держава не повинна втручатися (звідси термін “негативні права”). “Права”, на відміну від “свобод”, означають, що держава повинна виконувати певні “позитивні дії”, щоби забезпечити ці права, наприклад, створити рівний доступ до освіти. Тож, як бачимо, “свободи” і “права людини” не є еквівалентними поняттями: публічні свободи існують лише в контексті “позитивного права”, внаслідок чого вони дещо конкретніші⁹⁶.

Західна модель публічних свобод визначається тим, що суспільний лад ґрунтується на цінностях плюралістичної демократії, традиціях ліберальної культури й індивідуалістичному розумінні свободи. Західні системи прав людини, у т.ч. канадська, характеризується бажанням постійно вдосконалювати правові механізми захисту прав людини. Ще одна риса цієї моделі – це еволюційний

⁹⁴ Георг Ломанн, “Права людини між мораллю та правом”, *Філософія прав людини*, 67.

⁹⁵ Роберт Алексі, “Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі”, *Філософія прав людини*, 172.

⁹⁶ Жан-Поль Коста, “Публичные свободы во Франции и в мире”, *Хельсинский процесс, права человека и сотрудничество в гуманитарных областях*. Реферативный сборник, ответственный редактор Татьяна Пархалина. (Москва: ИНИОН, 1988), 95.

характер, адже законодавче закріплення третього покоління прав людини, дисонує з первісною концепцією – тією, яку колись називали “буржуазною”.

Група індивідуальних прав є історично першою категорією прав людини і найбільш формалізованою – це перше покоління прав людини (за Карлом Вашаком), яке включає право на життя, недоторканність особи, рівність перед законом, право на участь в управлінні державою, свободу асоціацій. До другого покоління прав людини (соціальні права) належать право на освіту, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень, соціальний захист, вільну участь у культурному житті. Третє покоління прав людини (т.зв. колективні права) включає право на самовизначення, користування спільною спадщиною людства, безпечне довкілля, гуманітарну допомогу. Закономірно, ми не торкаємося четвертого покоління прав людини, як такого, що лише зараз проходить своє становлення і є предметом гострих дискусій навколо їх моральної складової.

Появі поняття “*публічний простір*” завдячуємо дослідниці Ханні Арендт, у трактуванні якої простір приватного і публічного існував завжди, будучи обов’язковим для людської діяльності. Водночас німецький філософ Юрген Габермас трактував публічну сферу як просвітницький феномен, у якому відбувається комунікація, обмін інформацією. Публічний простір подається як відкрите місце, де люди збираються разом як громадськість і артикулюють проблеми суспільства з державою з допомогою слів, дій і вчинків⁹⁷. Комунікація – це умова виникнення публічного простору, але публічний простір починає функціонувати тоді, коли з’являється розуміння можливості впливу на конфігурацію взаємин із владою. Водночас публічність завжди подієва, тому що передбачає спільну участь і, як правило, редукується “інформаційним приводом”. При цьому, варто відзначити, що публічний простір фокусує свою увагу не стільки на тому, що реально відбулося, як на описанні цієї події (відкриті листи, звернення, меморандуми, петиції і т.п.). Так функціонує “публічний простір” у відкритому, демократичному суспільстві, але чи може він існувати у тоталітарній державі? Габермас дає щодо цього негативну відповідь: “...в цивілізованому

⁹⁷ Jurgen Habermas, “The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)”, *New German Critique* 3 (1974): 49–50.

суспільстві асоціації, в котрих формується думка, навколо яких може кристалізуватися автономна відкритість, перебувають на видноті. Саме цей комунікативний праксис громадян тоталітарне панування піддає контролю з боку апарату таємних служб”⁹⁸.

Поняття “тиха дипломатія” (*quiet diplomacy*) означає такий напрямок дипломатичної діяльності, який, на відміну від “відкритої дипломатії”, ґрунтується на конфіденційності, але водночас не є формою таємної дипломатії. Як правило, “тиха дипломатія” не передбачає апеляцій до світової громадськості з метою чинення тиску на певну країну, натомість вона покликана створити умови, за яких сторони можуть у комфортній атмосфері вести діалог. У контексті дотримання прав людини термін “тиха дипломатія” у 1970-х роках, наприклад, вживав дослідник Крейг Гувер⁹⁹. “Тиха дипломатія” – це намагання вплинути на поведінку іншої держави з допомогою не публічних дій або навіть утримання від конкретних дій. Зазвичай, такий метод використовують в ситуації, коли якась сторона прагне уникнути негативних наслідків у міждержавному діалозі.

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**:

по-перше, вивчення ступеня дослідженості представленої проблеми дає підстави стверджувати, що сьогодні в історіографії бракує дослідження про реакцію канадського суспільства та уряду на порушення прав людини в УРСР;

по-друге, опрацьовані першоджерела, як архівні матеріали, так і опубліковані документи, дозволяють здійснити комплексний аналіз досліджуваної теми і дати відповіді на поставлені мету і завдання;

по-третє, застосована у роботі методологія дала змогу окреслити проблематику дослідження, визначити його структуру, забезпечити системно-логічний виклад матеріалу (як оптимальний, обрано проблемно-хронологічний виклад).

⁹⁸ Юрген Габермас, *Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство*, переклад з німецької. (Львів: Літопис, 2000), 31.

⁹⁹ Craig A. Hoover, *Quiet Diplomacy vs. Public Diplomacy: Contrasting Approaches to the Issue of Human Rights in U.S.-Soviet Relations* (Undergraduate honors thesis, University of Redlands, 1978), доступно https://inspire.redlands.edu/cas_honors/582

Розділ 2.

ПОНЯТТЯ “ПРАВ ЛЮДИНИ” В КАНАДІ ТА СРСР/УРСР

2.1. Права людини у політико-правовій традиції Канади

Права людини, вперше публічно проголошені з позицій природного права в останній третині XVIII ст., лише у другій половині XX ст. стали мірилом демократії. Саме демократія розглядалася найкращою гарантією дотримання прав людини, процвітання та стабільності¹⁰⁰. У рамках британської ліберальної традиції права людини, як невід’ємне надбання всього людства, базувались на цінностях свободи, справедливості, відповідальності¹⁰¹. Цей підхід перенісся і на британські колонії та домініони, зокрема Канаду, де місцева політико-правова думка трактувала права людини природними, невідчужуваними та універсальними¹⁰².

Канадська модель прав і свобод людини вибудовувалася на цінностях плюралістичної демократії, традиціях ліберальної політичної культури та індивідуалістичному розумінні свободи¹⁰³. Водночас, ідея, за якою з природних прав людини повинні впливати певні правові гарантії, спонукала не лише до конституційних закріплень таких прав, але й спричинила становлення особливого типу відносин між урядом і громадянами країни. Відтак виникло розуміння того, що інстанцією, покликаною забезпечувати реалізацію прав людини, є держава (при тому, що права людини вважалися апріорі незалежними від держави)¹⁰⁴.

Ліберальні ідеологи виходили з ідеалістичного розуміння прав людини, прав, притаманних людині як біологічній істоті з народження. Звідси і незалежність прав людини від політичних та соціальних чинників, постулювання громадянських та індивідуальних прав – права на свободу думки і віросповідання,

¹⁰⁰ John A. Andrews and William D. Hines, *International Protection of Human Rights*. (London: Mansell Publishing Limited, 1987), 3.

¹⁰¹ Hersch Lauterpacht, *International Law and Human Rights*. (New York: F. A. Praeger, 1950), 127–128.

¹⁰² Robert O. Matthews and Granford Pratt, “Human Rights and Foreign Policy: Principles and Canadian Practice”, *Human Rights Quarterly* 7(2). (May, 1985): 160.

¹⁰³ Loretta Lynn Rose, *Assessing Canada’s Human Rights Foreign Policy*. A Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. (Edmonton, The University of Alberta, 1988), 11.

¹⁰⁴ Алексі, “Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі”, 181.

недоторканності особи і рівності перед законом¹⁰⁵. Соціальні, економічні та культурні права, хоча зараз вони вважаються “невіддільними” від громадянських та політичних прав, розглядали не як основні права, а як вигоду, що надається на розсуд уряду¹⁰⁶.

Перше правове закріплення прав людини (*droits de la personne*) у Канаді пов’язане з гарантуванням релігійної свободи британським підданам (Квебекський акт 1774 р.). У перші пів століття існування Канадської федерації питання прав людини головно обговорювалися у рамках конституційного розподілу між федеральним та провінційними урядами. Водночас, держава, яка формально була покликана захищати права людини, і сама іноді зневажала ці права, яскравий приклад чого – інтернування в спеціальні табори вихідців з країн-супротивників Канади в роки Першої світової війни, передусім українців¹⁰⁷.

До кінця 1950-х років у канадських провінціях діяло декілька документів у сфері прав людини, як правило малоефективних, таких, що рідко застосовувались, і таких, про які мало хто знав. Навіть перші спроби законодавчо закріпити деякі основні права у площині рівності наштовхнулись на чималий скептицизм і продовжувала превалювати думка, що права людини спираються на моральні переконання¹⁰⁸. Навіть попри те, що 1944 р. у провінції Онтаріо був ухвалений Закон про заборону расової дискримінації, онтарійський прем’єр-міністр Джордж Дрю наполягав, що “найкращий спосіб уникнути расових і релігійних суперечностей полягає не в нав’язуванні методу мислення, а в навчанні своїх дітей тому, що всі є членами великої людської родини”¹⁰⁹. Інший приклад – прем’єр-міністр Саскачевану Томмі Дуглас у 1945 р. запропонував доповнити Акт про Британську Північну Америку 1867 р., який виконував роль канадської конституції, Біллем про права. Не знайшовши підтримки на федеральному рівні, влада Саскачевану у 1947 р. ухвалила регіональний Білль про права, у якому були

¹⁰⁵ Lauterpacht, *International Law and Human Rights*, 73–74, 97.

¹⁰⁶ Bruce Porter “Judging Poverty: Using International Human Rights Law to Refine the Scope of Charter Rights”, *Journal of Law and Social Policy* 15. (2000): 118.

¹⁰⁷ “Internment Exhibit”, доступно <http://www.ucrdc.org/Exhibits-Internment.html>

¹⁰⁸ Петер Коллер, “Сфера значущості прав людини”, *Філософія прав людини*, 87.

¹⁰⁹ Dominique Clément, “Human Rights in Canadian Domestic and Foreign Politics: From Niggardly Acceptance to Enthusiastic Embrace”, *Human Rights Quarterly* 34. (2012): 758.

закріплені права на свободу совісті і релігії, вільне вираження поглядів, мирні зібрання тощо¹¹⁰.

Зростання уваги до прав людини всередині Канади після Другої світової війни корелювалося із підготовкою й ухваленням ЗДПЛ 1948 р. (*детальніше див. 5.1*). Попри те, що до “батьків” цього документа справедливо зачисляють професора Макгільського університету, директора відділу Секретаріату з прав людини ООН Джона Пітерса Гамфрі, початкове ставлення Канади до просування прав людини на міжнародній арені було відверто апатичним. Все ж канадський представник зрештою підтримав ЗДПЛ – документ, який правник українського походження Вальтер (Володимир) Тарнопольський назвав “найважливішою заявою світового суспільства від часу Другої світової війни”¹¹¹.

Міжнародні зобов’язання стали джерелом натхнення для adeptів законодавчого закріплення прав людини всередині Канади, під впливом яких канадський уряд заходився інтегрувати універсальні права людини в канадське законодавство¹¹². Почасти це вдалося реалізувати за прем’єрства представника Прогресивно-консервативної партії (ПКП) Джона Діфенбейкера, котрий анонсував побудову “нової Канади”, в якій усі громадяни матимуть рівні права та можливості, здійснюватимуть контроль над економічним, політичним та культурним життям країни¹¹³. Важливим здобутком уряду Дж. Діфенбейкера стало ухвалення 10 серпня 1960 р. “Білля про громадянські права”, який став першим законом про права людини на федеральному рівні. В інтерв’ю телекомпанії *SBC* Дж. Діфенбейкер пояснив своє наполягання ухвалити подібний документ таким чином: “Ще маленьким хлопчиком я особисто бачив дискримінацію франкоканадців, корінних народів, метисів і європейських іммігрантів. Їх сприймали як непроханих гостей, які ніколи не зможуть стати

¹¹⁰ Irvine Thomson, “Saskatchewan, the Patriation of the Constitution and the Enactment of the Charter: Looking Back and Looking Forward”, *Canadian Journal of Human Rights* 4(2) (2015): 264.

¹¹¹ Володимир Сурма Тарнопольський, “Забезпечимо нашу майбутність”, *Нові дні* 478 (грудень 1989): 5.

¹¹² Kathleen E. Mahoney, “Human Rights and Canada’s Foreign Policy”, *International Journal* 47. (1992): 558.

¹¹³ John G. Diefenbaker, *One Canada. Memoirs of the Right Honourable. The Tumultuous Years 1962–1967*. (Toronto: MacMillan of Canada, 1977), 286.

канадцами. Вони були громадянами другого гатунку”¹¹⁴. Ймовірно, тривале проживання серед іммігрантів пізніше визначили позицію на захист прав і свобод людини за “залізною завісою”¹¹⁵.

Біль про права 1960 р. визнавав цінність людських прав, невід’ємність права на життя, свободу слова і віросповідання, особисту недоторканність, рівноправність, право на володіння власністю і т.п.¹¹⁶. Водночас, документ був до певної міри обмеженим, оскільки не становив собою поправку до Конституції, себто Акта про Британську Північну Америку 1867 р. Цю прогалину наступні роки заповнили Канадський акт про права людини 1977 р. та Канадська хартія прав та свобод 1982 р.

Канадський акт про права людини 1977 р. був ухвалений з метою узаконити захист осіб, які піддавалися дискримінації на етнічному, релігійному, расовому чи статевому ґрунті¹¹⁷. На підставі цього документа було створено Комісію з прав людини та Трибунал з прав людини, покликані розслідувати факти дискримінації. Канадська хартія прав і свобод 1982 р., яка виходила з принципу багатокультурної спадщини канадців, у результаті стала частиною Конституції держави. Вона проголосила захист прав людини і передбачила великий комплекс громадянських свобод: а) свободу совісті та віросповідання; б) свободу думок, поглядів, переконань та висловлювань, включно зі свободою друку; в) свободу мирних зібрань; г) свободу асоціацій. Кожній особі гарантувалися рівність перед законом, незалежно від кольору шкіри, національного походження, релігії, статі, віку. Канадська хартія прав і свобод 1982 р. передбачала і певні обмеження прав та свобод людини, але лише “в загальноприйнятих межах у вільному і демократичному суспільстві з парламентською системою правління”¹¹⁸.

¹¹⁴ CBC Digital Archives, John Diefenbaker and the Canadian Bill of Rights, доступно, <http://www.cbc.ca/archives/entry/john-diefenbaker-and-the-canadian-bill-of-rights>

¹¹⁵ “Становище Канади [у відношенні до волі людини]”, *Екран 7–8*. (Лютий-травень 1963): 6.

¹¹⁶ “The 1960 Canadian Bill of Rights”, *A Canadian Charter of Human Rights*. (Ottawa: Queen’s Printer and Controller of Stationery, 1968), 83–84.

¹¹⁷ “Canadian Human Rights Act”, доступно <https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/H-6.pdf>

¹¹⁸ “Constitution Act, 1982”, *A Consolidation of the Constitution Acts 1867 to 1982*. Department of Justice Canada. (Ottawa, 2013), 52–55.

Уже у 1970-х роках Канада заявляла про пріоритет захисту прав людини у своїй зовнішній політиці, що дало підстави дослідникам говорити про своєрідну революцію в зовнішній політиці¹¹⁹. Критикуючи порушення прав людини у різних частинах світу, канадці зазвичай робили це “м’яко”, в традиціях “тихої дипломатії” (*quiet diplomacy*), коли використовується переконання, а не примус¹²⁰. У цьому канадці уподібнились до американців, тоді як у західних європейців права людини у той час ще не стали фундаментальною частиною зовнішньої політики¹²¹. Уникнення засобів “публічної дипломатії” зумовлювалося розумінням того, що Канада всього лише середня держава (*middle power*), ресурси і можливості якої обмежені^{122*}. До того ж, упродовж 1960-х – 1970-х років одним із найважливіших завдань, що постали перед канадськими прихильниками просування прав людини на міжнародній арені, було переконання політиків взяти на себе більшу роль у цій сфері¹²³. Дискусія зводилася передусім до пошуку меж між внутрішнім суверенітетом і потребою реагувати на порушення прав людини зовні. Ця двоїстість до певної міри відображена у Білій книзі зовнішньої політики Канади 1970 р.¹²⁴. Утім, потрібно розуміти, що на цю дискусію накладалося не тільки внутрішньополітичне протистояння, але й реалії “холодної війни”, що в підсумку зумовило тісний зв’язок у зовнішньополітичній стратегії прав людини з інтересами безпеки¹²⁵.

Чинником, який остаточно схилив шальки терезів на користь активніших дій Канади на міжнародній арені в галузі прав людини, була позиція недавніх

¹¹⁹ Nicholas Rengger, “The world turned upside down? Human rights and International Relations after 25 years”, *International Affairs* 87(5). (2011): 1166.

¹²⁰ Michael J. Bonser, *Human Rights in Canadian Foreign Policy: From Principle to Practice*. Thesis Submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of Master of Arts (Political Science). (Acadia University Spring Convocation, 1999), 39.

¹²¹ Alexander J. Motyl, “Totalitarian Collapse, Imperial Disintegration, and the Rise of the Soviet West: Implications for the West”, *The Rise of Nations in the Soviet Union: American Foreign Policy & the Disintegration of the USSR*, edited by Michael Mandelbaum. (New York: Council on Foreign Relations Press, 1991), 56.

¹²² Matthews and Pratt, “Human Rights and Foreign Policy: Principles and Canadian Practice”, 183.

* У той час, подібно до Канади, права людини стали частиною зовнішньої політики Нідерландів (Floribert Baudet, “A statement against the totalitarian countries of Europe”: human rights and the early Cold War”, *Cold War History* 16(2): 133).

¹²³ Cathal J. Nolan, “The Influence of Parliament on Human Rights in Canadian Foreign Policy”, *Human Rights Quarterly* 7(3). (August, 1985): 377.

¹²⁴ *Foreign policy for Canadians*, published by authority of the Honourable Mitchell Sharp, Secretary of State for External Affairs. (Ottawa: Department of External Affairs, 1970), U 10.

¹²⁵ Andrew S. Thompson, “Canada, Human Rights, and the Future of the Liberal International Order”, *International Journal* 73(2). (2018): 301.

емігрантів із східноєвропейських країн, котрі склали значну частку населення країни. Своєю наполегливістю і масовістю публічних заходів, метою яких було привернення уваги до порушень прав людини в СРСР, вирізнялися канадські українці, політична вага яких у суспільстві після Другої світової війни помітно зросла¹²⁶. Однак вплив української громади Канади на свій уряд у плані лобіювання захисту прав людини в УРСР обмежувався трьома обставинами: 1) повоєнними симпатіями до СРСР за його вклад у перемогу над нацизмом; 2) інформаційною блокадою навколо Радянського Союзу, яку дуже важко долала нецензурована інформація (не маючи достовірної інформації з Української РСР, важко було впливати на політику канадського уряду); 3) діяльністю радянських спецслужб, спрямованою на “розкладання” емігрантських організацій і дискредитацію опонентів комуністичного режиму¹²⁷.

Втім, завдяки своїм лобістським заходам “нові канадці” змусили федеральні уряди перейматися станом прав людини за “залізною завісою”. Якщо на міжнародних форумах канадські політики та урядовці дозволяли собі неприховану критику порушень прав людини в Радянському Союзі, то у двосторонніх відносинах з Москвою обрали тактику “тихої дипломатії” (у випадку із правами в Південній Африці було дещо інакше¹²⁸). Точкою неповернення Канади до ізоляціонізму у сфері прав людини вочевидь стала Нарада з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) і започаткований нею гельсінський процес¹²⁹. Заключний Акт НБСЄ 1975 р. дозволив вільніше критикувати стан із правами людини в СРСР, не озираючись на можливі звинувачення у втручаннях у внутрішні справи. Традиційний підхід “невтручання”, за визначенням дослідника історії прав людини Домініка Клемана, змінився “експансивною парадигмою прав людини”¹³⁰.

¹²⁶ Taras Kuzio, *Ukraine: Perestroika to Independence*, second edition. (London: Macmillan Press LTD, 2000), 23.

¹²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 75.

¹²⁸ Thompson, “Canada, Human Rights, and the Future of the Liberal International Order”, 303.

¹²⁹ Lynn Rose, *Assessing Canada's Human Rights Foreign Policy*, 11.

¹³⁰ Clément, “Human Rights in Canadian Domestic and Foreign Politics: From Niggardly Acceptance to Enthusiastic Embrace”, 754.

Гельсінські угоди надали імпульсу для розгортання правозахисного руху. За пропозицією Стенлі Гайдаша Палата представників канадського парламенту 15 червня 1977 р. схвалила резолюцію з вимогою до держав, які підписали Заключний акт НБСЄ, поважати права людини. Цю резолюцію надіслали Радянському Союзу та іншим державам соцтабору. В липні 1977 р. частина канадських депутатів і сенаторів (понад сотня осіб) створили в Оттаві “Канадську парламентську гельсінську групу” на чолі з колишнім міністром Робертом Стенбері¹³¹.

Через декілька років, а саме 28 липня 1983 р. депутат Палати громад Джессі Фліс звернувся до Державного секретаря зовнішніх справ Алана Макічена з пропозицією трансформувати тимчасову Гельсінську групу парламенту в постійний підкомітет постійної комісії із закордонних справ та національної оборони з мандатом на моніторинг порушень прав людини у всьому світі¹³². Однак таку трансформацію вдалося здійснити у червні 1987 р., коли нарешті було створено постійну Комісію з прав людини на чолі з Реджинальдом Стекгаусом. Показово, що перший звіт комісії з’явився через рік і стосувався порушень прав людини за залізною завісою. Не останню роль у зборі матеріалів відіграли канадські українці¹³³.

Отже, права людини в громадсько-політичній думці Канади ґрунтувалися на британській правовій традиції, в якій на передньому плані перебували громадянські та політичні свободи. Під впливом, як внутрішніх (громадський тиск), так і зовнішніх чинників (міжнародні зобов’язання та питання іміджу), у 1960–1970-х роках відбулася своєрідна революція у сфері прав людини. Права людини перестали бути лише моральним імперативом й були закріплені законодавчо, у т.ч. в конституції. Таким чином, країна отримала одну з найповніших систем захисту прав людини у світі й остаточно перетворилася на одного з найвідданіших захисників прав людини у світі.

¹³¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції...), арк. 71.

¹³² Христина Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху СРСР. Спогади*. Переклад з англійської. (Київ: Гамазин, 2016), 94.

¹³³ Юрій Недужко, “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 80 – початок 90-х рр. ХХ ст.)”, *Мандрівець* 3 (2008): 59.

2.2. Права людини в громадсько-політичній думці канадських українців

У перші повоєнні роки українська діаспора Канади, за винятком прогресистів, здебільшого перебувала в рамках парадигми збройної національно-визвольної боротьби¹³⁴, проте вже у середині 1950-х років почала інтенсивно переосмислювати форми і методи протистояння радянському режимові. За словами Євгена Маланюка, поета та історіософа, учасника національно-визвольних змагань, перебування на еміграції було “часом думання” і пошуком відповідей на питання: Чому? Які помилки? Які можливості?¹³⁵ У вільному світі відкривалися не тільки нові можливості, але й існували і нові обставини та цінності, на які мали зважати емігранти. Українську боротьбу за національне самовизначення потрібно було вписати у цей контекст і таким контекстом став рух на захист прав людини¹³⁶. На переконання громадсько-політичного діяча Миколи Плав'юка, “чи не вперше... українцям вільного світу вдалось вплести українську проблематику в універсальні концепції, які зрозумілі сучасному світові, чи може хоч тій частині його, що реагує на так звану публічну опінію”¹³⁷. Відтак, з часом “правозахисна діяльність української діаспори стала модифікованою версією боротьби за демократичний розвиток та державну незалежність України”¹³⁸.

Та визнання прав людини як “позитивної платформи” для нового етапу антирадянської боротьби передувало протиборство двох візій: що первинне – права людини чи права нації? Політичні середовища, пов'язані з різними відлами ОУН, якийсь час вважали права людини “даниною чужій моді”, “браком патріотизму” і загрозою космополітизму¹³⁹. Щобільше, більшість політичних лідерів великої, але фрагментованої української громади в Канаді

¹³⁴ Роман Ільницький, *Призначення українців в Америці*. (Нью-Йорк, 1965), 6.

¹³⁵ Євген Маланюк, *Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання*. (Київ: Темпора, 2008), 210.

¹³⁶ Левко Лук'яненко, *3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі*. (Київ: Тамподек ХХІ, 2012), 104.

¹³⁷ Микола Плав'юк, “Дії СКВУ на міжнародному форумі,” *Микола Плав'юк: Україна – життя моє. Т. 2. Особисто причетний. Вибрані статті, промови, інтерв'ю*. Упорядники Інна Білолипецька, Ольга Веремійчук, Володимир Ляхощкий, Віталій Чишко. (Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2002), 217.

¹³⁸ Юрій Недужко, *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 1940-х – початок 90-х років ХХ століття)*. Монографія. (Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009), 428.

¹³⁹ Юрій Тис-Крохмалюк, “Сучасні світові події і наша духовна відсутність (Основні питання нашої еміграції)”, *Альманах “Гомону України” на рік 1972*. (Торонто, 1972), 78.

продовжували стояти на відверто консервативних позиціях, а їхні погляди були спрямовані у минуле¹⁴⁰.

Утім, якщо в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років пов’язування “розголосу і успіхів Української Справи у вільному світі... з посиленням збройної боротьби українських повстанських відділів”¹⁴¹ виглядало цілком природним, то із згасанням цієї боротьби зі середини 1950-х років і серед націоналістів розпочалося активне переосмислення форм боротьби. Найшвидше цей шлях подолали мельниківці, згуртовані в Канаді навколо Українського Національного Об’єднання (УНО), котрі взяли на озброєння гасло “Через визволення людини до визволення народів”¹⁴². В одному з тогочасних документів УНО відзначалося: “Нашою ідеологією – метою є повна свобода для української нації, в тому й свобода людини, з правом на власну національну державу й пошанування свободи інших... Вона входить у сферу універсальних вартостей і тому її змінити не можливо”¹⁴³. Безумовно, логіка у цих розмірковуваннях була, бо якщо народ, до якого належить особа, позбавлений права на самовизначення, очевидно, не можна говорити про права такої особи; як можна бути вільним громадянином, якщо твій народ позбавлений свободи?¹⁴⁴. Подібним чином трактувала такий підхід правозахисниця Христина Ісаїв: “У західних міркуваннях здійснення прав людини призводить до реалізації групових або національних прав. У рамках українських реалій боротьба за особисте право здійснювати релігійні обряди була також боротьбою за свободу віросповідання та українську культуру, а боротьба за свободу самовираження була насправді боротьбою за українську спадщину. У кінцевому підсумку, все це – боротьба за свободу народу та його суверенітет”¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 14.

¹⁴¹ ЦДАЗУ, ф. 50 (УНО, Канада), оп. 2, спр. 2 (Документи (протоколи, звіти, повідомлення та ін.)...), арк. 6.

¹⁴² Руслан Сіромський, “Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника”. *Андрій Мельник 130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р., м. Трускавець*. (Трускавець, 2020), 128.

¹⁴³ ЦДАЗУ, ф. 38 (Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій), оп. 1, спр. 37 (Статті, конспект, текст доповіді членів КР (СКР) ІСНО...), арк. 66.

¹⁴⁴ Даниель Колар, “Международные отношения и дипломатия прав человека”, *Хельсинский процесс*, 49.

¹⁴⁵ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 82.

Зміни форм і методів боротьби проти радянського режиму в діаспорі відбулися, зокрема, і через розуміння того, що Захід відкрито не надаватиме підтримку українській національно-визвольній боротьбі (у цьому переконувало ставлення до подій у Східній Німеччині 1953 р. та Угорщині 1956 р.). Громадський діяч і журналіст Мар'ян Дальний-Горгота відзначав: “Прикро це стверджувати, але ствердити треба: т.зв. Захід цілком не збирається визволяти поневолені народи Сходу, бо немає належного ідейного багажу. Цинічний, утомлений Захід сам чекає “визволення”. Не від комуністів, щоправда, але від тих, що в огні комуністичного досвіду мали б морально й політично оновити себе, зробити порядок у себе й дати приклад усьому світові”¹⁴⁶. Розумів це по-своєму і канадський правник українського походження Володимир (Вальтер) Сурма Тарнопольський, котрий бачив вихід і з цієї ситуації у пропагуванні прав людини: “... годі сподіватися, що наш уряд (канадський – Р. С.) піднесе справу незалежності України чи прибалтійських країн перед советською владою чи то в Об'єднаних Націях... Але я вірю, що коли б права людини в СРСР були забезпечені, ці країни досягнули б самовизначення самі!”¹⁴⁷.

Після прибуття повоєнної хвилі емігрантів, створений у 1940 р. з координаційною метою КУК, суттєво розширив свою політичну діяльність, у т.ч., приділяючи значно більше уваги ситуації в Українській РСР. Керівництво КУК прагнуло заручитися підтримкою канадської влади у своєму прагненні донести світовій громадськості інформацію про репресивну політику в Радянському Союзі*. Канадські політики, Дж. Дрю, Дж. Діфенбейкер чи Л. Пірсон, реагували на заклики української діаспори, періодично висловлювали свою “стурбованість”

¹⁴⁶ Мар'ян Дальний, “Політика і наша дійсність. Міркування східняка над книжкою західнячки”, Мар'ян Дальний (Горгота), *Вибране: Люди – події – коментарі*. (Київ Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007), 173.

¹⁴⁷ Тарнопольський, “Забезпечимо нашу майбутність”, 7.

* Президент КУК о. Василь Кушнір на Другому Всеканадському Конгресі українців Канади, який відбувався упродовж 4–6 червня 1946 р. у Торонто, констатував обмеження прав людини в Українській РСР: “Ми сьогодні сміло глядімо у нашу будучність, тішимося нашими правами і привілеями горожан, чого нашим братам Українцям відмовляється на їх батьківській, прадідній землі” (*Другий Всеканадський Конгрес Українців Канади, Торонто (Онтаріо), 4, 5, 6 червня 1946*. (Вінніпег: Накладом Комітету Українців Канади, 1946), 14). І тоді, і згодом він закликав канадських українців бути “амбасадорами України, української справи” у вільному світі (“Слово Президента КУК отця д-ра В. Кушніра”, *Десятий Конгрес українців Канади*. Вінніпег, Манітоба, 8, 9, 10 і 11 жовтня 1971. (Вінніпег: Накладом КУК, 1972), 10).

антилюдською політикою “деспотичної тиранії”¹⁴⁸. Радянські спецслужби, використовуючи характерні для того часу штампи, констатували, що КУК “у тісному контакті з реакційними колами Канади організовує і проводить антирадянські кампанії в країні, прагне дискредитувати внутрішню і зовнішню політику СРСР”¹⁴⁹.

Правозахисні акції канадських українців включали збір підписів під петиціями до міжнародних організацій і радянських чиновників, організацію мирних демонстрацій у різних містах (Торонто, Монреаль, Вінніпег і т.д.), голодувань біля Посольства Радянського Союзу в Оттаві, публікування даних про випадки порушення прав людини іноземними мовами (переважно англійською), видання самвидавних творів українських дисидентів, написання листів підтримки політв’язням, співпрацю з міжнародними громадськими організаціями¹⁵⁰.

Враховуючи не завжди високий коефіцієнт корисної дії, в українських колах діаспори наростала критика зусиль, прикладених до спонукання канадської влади стати на захист прав і свобод українців в Українській РСР. Вельми критичним до дій української еміграції Канади був Є. Маланюк: “Ця суспільна метушня в Торонті – то тільки жалісна інерція ‘державного будівництва’ – нездійсненої держави. Пишуть собі папери, роблять комітети, комісії й засідання, гальванізують почуття партійні, церковні...”¹⁵¹. По суті, вторив йому і Осип Зінкевич: “Коли ми порівняємо, скільки нас у Канаді, США й інших країнах і скільки досі зроблено пропорційно до нашого людського й інтелектуального потенціалу, тоді нам буде соромно за нас самих і за нашу спільноту... Основною проблемою, яку треба було розв’язати і найвиразніше з’ясувати, була суть питання: чи оборонними акціями, який характер вони не мали б, ми ув’язненим допомагаємо чи шкодимо”¹⁵². У контексті цього питання М. Дальний-Горгота був однозначним: “Справжнім ворогам української незалежності від ваших акцій і

¹⁴⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Notes for Address by the Honourable Lester B. Pearson to the All-Canada Congress of Ukrainian Canadians), арк. 126.

¹⁴⁹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 4 (Справка на “Комитет Украинцев Канады”, №1/1-6464), арк. 20.

¹⁵⁰ Іван Пишкало, “В обороні засуджених і засланих в СРСР”, *Нові дні* 257. (Червень 1971): 29.

¹⁵¹ Маланюк, *Нотатники (1936–1968)*, 183.

¹⁵² Осип Зінкевич, *Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. (Київ: “Смолоскип”, 2016), 378, 418.

волосина з голови не впала, а ось не одного вже українського патріота в Україні і за кордоном ви змусили вашими “акціями” замовкнути”¹⁵³.

Історик Іван Лисяк-Рудницький вбачав місію українських іммігрантів у тому, щоби “розумними і цілеспрямованими заходами підсилувати змагання до інтелектуальної та громадянської свободи на батьківщині”¹⁵⁴. Однак він також вважав, що діаспора виконує цю місію надзвичайно недосконало, оскільки в самій ній немає єдності і розуміння “свободи обговорення, дискусії, суперечок” (це, до речі, дуже важливий момент, на якому наголошував і В. Тарнопольський: “Хто хоче здобути права людини для себе й для своїх братів та сестер тут і в Східній Європі, той мусить виявляти таке ж зацікавлення людськими правами інших тут, у Канаді”¹⁵⁵). Відтак, частина інтелектуалів у діаспорі критикувала “політику жестів, декламацій, протестів і маніфестацій”, твердячи про їхню неефективність¹⁵⁶.

Проте відмовлятися від вуличних акцій та надсилання різного роду меморандумів на адреси західних політиків теж було недоцільно, оскільки вони як-не-як формували загальноканадську громадську думку. Поруч з тим, нове покоління канадських політиків українського походження, які зробили успішну кар’єру доклалися до активного лобіювання захисту прав людини в УРСР з боку Канади. Найбільш знаковими серед них, наприклад, були міністр багатокультурності Канади, ліберал Норман Кафік, котрий постійно наголошував, що “обстоює інтереси мільйонів канадців – вихідців із Східної Європи..., які стурбовані тим, що відбувається в Радянському Союзі”¹⁵⁷, та сенатор Павло Юзик, котрий закликав вільні країни світу “зобілізувати світову опінію проти найбільшої тоталітарної імперії Советського Союзу, щоб причинитись до самовизначення й миру для багатьох уярмлених Росією народів”¹⁵⁸. Сенатор П. Юзик відіграв активну роль у розробці та реалізації політики прав людини

¹⁵³ Мар’ян Дальний, “Гомін” і відгомін”, *Нові дні* 261 (жовтень 1971): 19.

¹⁵⁴ Іван Лисяк-Рудницький, “Інтелектуальна свобода й українська дійсність”, Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, в 2-х томах. Переклад з англійської. Том 2. (Київ: Основи, 1994), 389.

¹⁵⁵ Тарнопольський, “Забезпечимо нашу майбутність”, 10.

¹⁵⁶ Лисяк-Рудницький, “Що робити?” Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, Том 2, 454–455.

¹⁵⁷ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 3705 (Записи бесід співробітників радянських посольств за кордоном...), арк. 14–15.

¹⁵⁸ “Українська мова в Сенаті Канади”, *Екран* 14 (травень-червень 1964): 8.

канадського уряду на міжнародній арені, беручи участь у різних парламентських комітетах та делегаціях при ООН. Він був тісно пов'язаний з різними правозахисними організаціями й захищав права та свободи українців у Радянському Союзі¹⁵⁹. Місію українських канадців він бачив у тому, щоб: “[Вони] постійно тримали перед очима громадськості та інформували канадський уряд про те, що радянсько-російський комунізм тонко підриває наші демократичні інститути та свободу...”¹⁶⁰.

Організаційний етап правозахисного руху в українській діаспорі пов'язаний зі створенням спеціалізованих комісій з прав людини в структурі СКВУ та КУК. Восени 1967 р. після тривалих погоджень і підготовки в Нью-Йорку відбувся I-й Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), у якому взяли участь понад тисяча делегатів, які репрезентували громадські організації українців у країнах їхнього поселення. Першим президентом Конгресу обрали о. Василя Кушніра – очільника КУК. Головні завдання СКВУ були викладені у Статуті організації і полягали в координуванні дій українців у вільному світі, плеканні української національної ідентичності тощо¹⁶¹. Поряд із цими ключовими завданнями особне місце відводилося намірам “змагатися за здійснення прав українського народу згідно з Універсальною декларацією прав людини”¹⁶². Цей напрямок роботи незабаром перетворився на важливу складову діяльності СКВУ.

Створення СКВУ збіглося у часі з пишними святкуваннями в Радянському Союзі 50-річчя більшовицького перевороту і розцінювалося радянським керівництвом як “акт ідеологічної диверсії проти Радянського Союзу”¹⁶³. Перший секретар Посольства СРСР у Канаді Володимир Мартиненко не без стурбованості констатував, що “ключові посади Президії перебувають в руках канадських

¹⁵⁹ Ruslan Siromskiy, “Senator Paul Yuzyk protection of human rights in Ukrainian SSR (1963–1986)”, *Inovačné výskum v oblasti sociológie, psychológie a politológie. Zbornik príspevkov z medzinárodnej vedecko-praktickej konferencie*, 10–11 marca 2017, Vysoká škola Danubius. (Sládkovičovo, 2017), 198.

¹⁶⁰ Paul Yuzyk, *Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life*. (Toronto: Ukrainian Canadian Business & Professional Federation, 1967), 91.

¹⁶¹ “Перший Світовий Конгрес Вільних Українців – визначна подія 1967 року”, *Календар-альманах “Нового шляху” на 1968 рік*. (Вінніпег–Торонто, 1967): 155.

¹⁶² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 6 (Документи (листи, звернення...)), арк. 159.

¹⁶³ “Із директиви голови КДБ при РМ УРСР начальникам управлінь КДБ про посилення боротьби з організаціями українських емігрантів, 24 листопада 1967 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: “Смолоскип”, 2017), 151.

націоналістів: президент В. Кушнір, заступник президента І. Сирник, генеральний секретар М. Плав'юк..."¹⁶⁴. До того всього радянську сторону бентежила і моральна підтримка СКВУ з боку чільних урядовців і політиків країн Заходу, зокрема Канади. Так, виступаючи на I-му Конгресі, колишній прем'єр-міністр цієї країни Дж. Діфенбейкер наголосив: "Цей конгрес дає можливість по новому осмислити сутність російського колоніалізму і зосередити увагу всіх вільних людей в світі на тому, що СРСР позбавив свободи український народ й інші поневолені нації"¹⁶⁵.

Порушенням прав людини в підрадянській Україні СКВУ присвячував помітну увагу, створивши для цього спеціальну комісію, покликану займатися цією проблематикою. Ідея утворення Комісії прав людини СКВУ виникла внаслідок необхідності координації роботи на Міжнародній конференції ООН у Тегерані (квітень-травень 1968 р.), присвяченій 20-річчю підписання ЗДПЛ¹⁶⁶. Один із організаторів СКВУ, голова УНО у Канаді Микола Плав'юк констатував: "Починаючи з цієї гуманітарної акції в обороні переслідуваних одиниць, ми мусимо доказати, що елементарні людські права мусять бути хоронені всім свободололюбним людством! Жодні кордони не можуть бути перепорою для свободи людини! Не потребуємо доказувати, що навіть малі успіхи на тому відтинку в обороні української людини сьогодні є запорукою свободи українського народу завтра!"¹⁶⁷.

Біля витоків Комісії прав людини стояли три представники делегації СКВУ в Тегерані: о. В. Кушнір (президент СКВУ), доктор Михайло Сосновський (редактор газети "Свобода" у США) та сенатор П. Юзик з Канади (голова прес-служби СКВУ). Вони запропонували створити спеціальний комітет задля "складання документації та надання інформації міжнародним організаціям, що займаються питаннями прав людини"¹⁶⁸. Відтак Пресову й інформаційну комісію

¹⁶⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 21.

¹⁶⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 21.

¹⁶⁶ Руслан Сіромський, "Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки)", *Емінак: науковий щоквартальник* 3(31) 2020: 235.

¹⁶⁷ Микола Плав'юк, "Листопад – місяць СКВУ", *Микола Плав'юк: Україна – життя моє. Т. 2*, 205–206.

¹⁶⁸ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху СРСР*, 54.

СКВУ розділили на Інформаційний комітет та Комітет прав людини, який у січні 1972 р. перетворили на повноцінну Комісію прав людини з постійним місцем осідку у Торонто. Її головою обрали канадського сенатора українського походження П. Юзика, заступником – Йосипа Лисогора, а секретарем – М. Сосновського. Метою Комісії став збір матеріалів про порушення прав людини в Україні, задля проведення інформаційної та правозахисної діяльності на міжнародній арені. Ці матеріали також передавали чільним американським та канадським політикам, надсилали до Комісії прав людини ООН, міжнародних правозахисних організацій¹⁶⁹.

Наповнення діяльності Комісії прав людини реальним змістом громадський діяч О. Зінкевич пов'язував передусім з іменем П. Юзика¹⁷⁰. За рекомендацією останнього, ексекютива СКВУ виділила у 1972 р. Комісії прав людини скромний бюджет і затвердила попередні принципи її роботи. Сенатор також зніціював створення Міжнародного комітету захисту прав людини, який очолив колишній канадський прем'єр Дж. Діфенбейкер, котрий старався залучати до роботи впливових західних політиків¹⁷¹. Однак рік по тому П. Юзик констатував, що “плани, які викладено, лише частково реалізовані через невідповідність засобів”¹⁷² (малий бюджет, відсутність окремого офісу та професійного персоналу). На пленарному засіданні СКВУ у листопаді 1973 р. у Торонто повноваження Комісії прав людини не поновили, що змусило П. Юзика подати у відставку¹⁷³ (за спогадами Я. Білака, через політичні розбіжності Конгрес 1973 р. ледь не завершився повним колапсом)¹⁷⁴.

Переформатування Комісії відбувалося на тлі тривожної інформації про арешти інакодумців упродовж 1972–1973 рр. в УРСР. У листопаді 1973 р. в Торонто відбувався черговий конгрес СКВУ, в порядку денному якого стояло

¹⁶⁹ Архів О. С. Зінкевича. 31. ЛМ. Листування, матеріали. Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.

¹⁷⁰ Зінкевич, *Щоденник*, 423.

¹⁷¹ “Комісія прав людини секретаріату СКВУ”, *Другий світовий конгрес вільних українців. Матеріали – Rapport – Transacciones – Kongressberichte*. (Торонто; Нью-Йорк; Лондон: Harmony Printing Ltd, 1986), 151.

¹⁷² Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 55.

¹⁷³ Сіромський, “Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки)”, 237.

¹⁷⁴ The Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre (UCRDC), Excerpt from the interview with Jaroslaw Bilak, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Jaroslaw_Bilak.html

питання про переслідування української інтелігенції. Довідавшись, що на Конгресі буде присутній прем'єр-міністр Канади П. Трюдо, радянська сторона через своє посольство в Оттаві веліла “звернути увагу канадських властей” на те, що участь у роботі конгресу членів канадського уряду вважатиметься ‘недружньою акцією’ щодо СРСР і... зашкодить політиці ‘розрядки’”¹⁷⁵.

Переформатування Комісії збіглося в часі із змінами в Комісії захисту прав людини КУК, головою якої став адвокат Антон Яремович, а членами П. Климків, Г. Кукса і Я. Іванчук¹⁷⁶. Головою ж Комісії прав людини СКВУ знову обрали сенатора П. Юзика, заступниками – Олександрю Ковальську та Андрія Бандеру (він згодом очолив Комісію захисту прав людини КУК), секретарем – Миколу Мороза. До роботи Комісії також долучилися Михайло Сосновський, Мирослав Прокоп, Осип Зінкевич, Святослав Фостун, Ірина Пеленська¹⁷⁷. На засіданні 31 січня 1975 р. Президія СКВУ доручила Комісії прав людини “висвітлювати стан в Україні з перспективи прав людини, яка є елементарною складовою частиною суспільності і нації. Без прав людини немає можливості існування яких-небудь інших прав”¹⁷⁸.

У своїй діяльності Комісія прав людини СКВУ задекларувала неприйнятність допомоги від режимів, які регулярно порушували базові права людини, а її кінцевою метою визначалося звільнення всіх політичних в'язнів та забезпечення їхніх прав. Члени Комісії займалися збором інформації про ув'язнених українських дисидентів, документували факти репресій в УРСР, оприлюднювали матеріали про інакодумців і їхню діяльність¹⁷⁹. Комісія заходила встановити зв'язки з міжнародними правозахисними організаціями (*Amnesty International*, *Freedom House*), розпочала співпрацю з діаспорними організаціями, координувала проведення правозахисних акцій по всьому світу¹⁸⁰. Порівняно з 1972 р., завдання

¹⁷⁵ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 2-ге видання, виправлене і доповнене. (Київ: “Кліо”, 2019), 175.

¹⁷⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Состав комиссии президиума КУК /избран на I-м пленарном заседании на период с октября 1974 г. по октябрь 1977 г., №1/1-6379), арк. 32.

¹⁷⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти...)) арк. 9.

¹⁷⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти, пропозиції...)), арк. 16.

¹⁷⁹ Сіромський, “Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки)”, 237.

¹⁸⁰ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 304–305.

Комісії прав людини після переформатування розширилися, що можна вважати наслідком протиборства між тими, хто вважав першочерговим боротьбу за індивідуальні права і тими, хто ратував за національні права. Звідси і компроміс, який полягав у захисті не тільки “поодиноких осіб..., але й всієї української нації, як історично-духовної цілості”¹⁸¹.

На знак солідарності з українськими політв'язнями в Радянському Союзі Комісія прав людини запропонувала практикувати відзначення 12 січня “дня солідарності з українськими політв'язнями”. Традиційно, багато заходів відбувалося 10 грудня – у день прийняття ЗДПЛ. Комісія прав людини СКВУ перманентно займалася друком буклетів про порушення прав людини в УРСР і налагодила в цьому напрямку співпрацю з видавництвом “Смолоскип” (Балтимор, США), керівник якого О. Зінкевич був також членом комісії. Наприклад, з фондів Комісії прав людини було виділено 2 тис. дол. на друк інформаційних матеріалів про судочинство в УРСР, справи Валентина Мороза, Ніни Строкатої, Юрія Шухевича, Ірини Стасів-Калинець, Ігоря Калинця, Святослава Караванського¹⁸². Меморандуми з тисячами підписів та закликами звільнити політв'язнів у Радянському Союзі були також скеровані в ООН, органам влади країн Заходу. П. Юзик провів особисті зустрічі з очільником Комісії прав людини ООН М. Шрайбером, послом Канади в ООН С. Реєм та іншими посадовцями стосовно необхідності вжиття заходів щодо звільнення засуджених українських дисидентів¹⁸³.

Гельсінський процес створив більші можливості для лобювання питання про захист прав людини в УРСР перед політиками США і Канади. Як констатувала Х. Ісаїв, “ми (діаспора – Р. С.) змогли просунутись від демонстрацій протесту до царини розробки пропозицій і забезпечення залучення наших пропозицій до вимог урядів Заходу, що вели переговори. Ми також встановили хороші робочі

¹⁸¹ Недужко, *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України*, 241.

¹⁸² Архів О. С. Зінкевича. 31. ЛМ. Листування, матеріали. Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.

¹⁸³ Недужко, *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України*, 253.

взаємини з іншими групами східноєвропейської діаспори... ми зарекомендували себе як серйозні гравці, які не заберуться геть”¹⁸⁴.

Комісія прав людини СКВУ 24 липня 1978 р. виступила із закликом у справі засудженого дисидента, члена УГГ Л. Лук’яненка, у якому йшлося: “Спільним зусиллям домагаймося, щоб уряди країн Західного світу вимагали звільнення невинно засуджених діячів руху спротиву в СРСР. Хай до загально відомих прізвищ Гінзбурга й Щаранського будуть долучені прізвища Лук’яненка та інших членів Української Громадської Групи, бо їм, так як Гінзбургові й Щаранському, належить свобода і змога виходу з советської тюрми”¹⁸⁵. Окремого листа з вимогою звільнити Л. Лук’яненка, за підписом сенатора П. Юзика, у липні 1978 р. Комісія скерувала Генеральному секретареві ЦК КПРС Леоніду Брежнєву. І хоч подібні звернення, як правило, залишалися без відповіді, сам факт привернення уваги до долі того чи іншого дисидента надавав їм моральну підтримку¹⁸⁶. На більший успіх можна було чекати від звернень до очільників країн Заходу. Наприклад, листи із закликами звільнити Л. Лук’яненка було надіслано президентові США Дж. Картеру та прем’єр-міністру Канади П. Трюдо¹⁸⁷.

Упродовж 22–24 листопада 1978 р. під головуванням сенатора П. Юзика відбулася конференція Комісії прав людини СКВУ в Нью-Йорку. В ній взяли участь представники комітетів із захисту політ’язнів в УРСР з Австралії, Аргентини, Західної Європи, Канади і США. На зустріч були запрошені українські дисиденти, які опинилися на Заході, зокрема Петро Григоренко, Леонід Плющ і Надія Світлична. Конференція відбулася у три сесії: на першій – заслухано звіти 19-ти делегатів, на другій – обговорено стан із правами людини в УРСР протягом 1975–1978 рр. (наприклад, виступ проф. Костянтина Савчука “Радянська інтерпретація міжнародних норм відносно прав людини та їх застосування у праві, судочинстві та адміністративній практиці”), на третій –

¹⁸⁴ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 307.

¹⁸⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти, пропозиції...), арк. 107.

¹⁸⁶ Ruslan Siromskyi, “Canadian protests the Soviet persecutions in Ukraine: Levko Lukyanenko case”, *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration: Conference Proceedings*, October 26, 2018. (Leipzig: Baltija Publishing, 2018), 93.

¹⁸⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...), арк. 57.

обговорено плани на майбутнє. Серед пріоритетів Комісії прав людини СКВУ визначено: 1) посилення координації між громадськими організаціями в діаспорі, які працюють в сфері захисту прав людини; 2) співпрацю з правозахисними організаціями з Радянського Союзу; 3) накопичення документальних підтверджень фактів порушення прав людини в УРСР; 4) лобіювання українського питання перед політиками країн Заходу тощо¹⁸⁸. Комісія констатувала: “Під універсальним гаслом боротьби за права людини, змагання України за свободу знайшли широкий і позитивний відгук у вільному світі, поглибили можливості конкретної співпраці з іншими визвольними і правозахисними рухами в ССРСР та сприяли політичній мобілізації широких кіл української спільноти в діаспорі. Оборона прав людини в Україні повинна залишатися одною з основних платформ діяльності СКВУ на зовнішньому відтинку”¹⁸⁹.

Попри заявлені завдання, у своїй діяльності Комісія стикалася з низкою проблем, зокрема з недофінансуванням. Для ефективнішої роботи Комісія прав людини претендувала на 30% суми від загального бюджету СКВУ, що диктувалося реальними потребами. Наприклад, гостро поставало питання сприяння еміграції до країн Заходу дисидентів, які зреклися радянського громадянства (або були його позбавлені), а також забезпечення їх правовою і матеріальною підтримкою. Цей тягар довгий час перекладався на крайові репрезентації українців в діаспорі, тоді як Комісія прав людини залишала за собою лише координаційну роль. Необхідним завданням залишалося вдосконалення збору і друку матеріалів, які засвідчували порушення прав людини в УРСР. У цьому напрямку пропонувалася щорічно видавати збірник документів “Совєтські порушення прав людини в Україні”^{190*}.

¹⁸⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 38 (Документи (звідомлення, резолюції, пресові комунікати...), арк. 10–11.

¹⁸⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 38 (Документи (звідомлення, резолюції, пресові комунікати...), арк. 12.

¹⁹⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 38 (Документи (звідомлення, резолюції, пресові комунікати...), арк. 12.

* Наприкінці 1970-х років діяльність Комісії прав людини стала динамічнішою. Так, лише за 1979 р. Комісія провела 12 засідань в Торонто (практично щомісяця). У той час її активними учасниками були Олександра Ковальська (заступниця голови Комісії), Ірина Тимошенко, Микола Мороз (секретар Комісії), Андрій Бандера, Ярослав Білак (наступник П. Юзика на посаді голови Комісії), Богдан Боцюрків, Андрій Веретельник, Осип Зінкевич, Христина Ісаїв, Денис Квітковський, Микола Ліповецький, Мирослав Прокоп, Святомир Фостун, Богдан

Починаючи з 1982 р., Комісія прав людини СКВУ систематично видавала комунікати з оглядом порушень прав людини за залізною завісою, які розсилала урядовцям США, Канади та інших західних держав. Наприклад, того ж 1982 р. Комісія надіслала два комунікати: перший стосувався захисту конкретних осіб (Юрій Шухевич, Василь Січко, Мирослав Симчич, Павло Кампов, Микола Плахотнюк, Михайло Горинь, Василь Овсієнко, Ярослав Лесів, Оксана Мешко та ін.), другий описував методи радянського правосуддя і підміну “політичних” статей відверто кримінальними. Крім того, Комісія ініціювала, так би мовити, “точкові акції”, де в центрі уваги був конкретний дисидент. Так, сенатор П. Юзик разом з головою Канадської парламентської Гельсінської групи Джессі Фліс вислали листа до Івано-Франківського обласного відділу МВС з вимогою дозволити емігрувати хворому о. Василеві Романюку з родиною¹⁹¹ (еміграції вдалося домогтись лише в період горбачовської перебудови).

Своєю діяльністю Комісія прав людини СКВУ заслужила певну довіру серед державних кіл США та Канади, свідченням чого стали запрошення її представників на різноманітні слухання, що стосувалися прав людини. Наприклад, згадувана уже Х. Ісаїв (виконавчий директор Комісії з 1980 р.) брала участь у слуханнях щодо порушення прав людини в СРСР, які проводилися парламентськими та урядовими комісіями США і Канади: “Права культурного розвитку і збереження культурних пам’яток” (Оттава, 1984 р.), “Права людини у Східній Європі” (Оттава, 1985 р.), “Майбутнє Гельсінського процесу” (Вашингтон, 1985 р.), “Обмеження мистецької культури в СРСР” (Вашингтон, 1985), “Права людини і Гельсінський процес у Східній Європі і СРСР” (Вашингтон, 1986 р.) і т.д.¹⁹². Подібні заходи дозволяли не тільки безпосередньо донести необхідну інформацію, але й долучитися до формування політики цих держав стосовно СРСР.

Футала, Уляна Целевич, Антон Яремович та інші (Недужко, *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України*, 240–241).

¹⁹¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань...)), арк. 98.

¹⁹² Недужко, *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України*, 448.

* * *

Отже, увага до права людини в українській діаспорі Канади утвердилася внаслідок переосмислення форми і методів протистояння радянському режимові та надходження з-за океану інформації про систематичні порушення людських і національних прав в УРСР. Права людини з часом стали універсальною цінністю канадських українців, навколо якої об'єдналися різні політичні сили, розпочавши правозахисні кампанії і лобіювання канадського уряду. Правозахисний рух у діаспорі увійшов у новий етап після створення у першій половині 1970-х років спеціалізованих комісій з прав людини в рамках КУК і СКВУ.

2.3. Еволюція офіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР

В умовах “холодної війни” права людини перетворилися на інструмент ідеологічного міждержавного протистояння¹⁹³. Марксистсько-ленінська філософія у її класичному вигляді не містила розгорнутої концепції прав людини, оскільки право трактувалося як елемент надбудови, а не базису. Уважне прочитання класиків марксизму-ленінізму створює помітну невідповідність між значенням свободи та правами особистості. Відтак, опинившись після Другої світової війни в нових реаліях, радянська сторона зіткнулася з потребою обґрунтування не тільки власного ставлення до проблеми, але й вироблення окремої “соціалістичної концепції прав людини”¹⁹⁴. Причому, спершу біля засад “соціалістичної концепції прав людини” стояли особи, як наприклад, Андрій Вишинський (головний сталінський обвинувач на “показових процесах” 1930-х років), котрі самі ці права брутально зневажали. За словами дослідника Девіда Матаса, вникаючи в проблему прав людини, А. Вишинський, проте не вийшов за межі простих абстракцій та ілюзій, щобільше, комунізм сам по собі був “джерелом порушення прав людини у світі”¹⁹⁵.

¹⁹³ Brady Tyson and Abdul Aziz Said, “Human Rights: A Forgotten Victim of the Cold War”, *Human Rights Quarterly* 15(3): 595.

¹⁹⁴ Franciszek Przetacznik, “The socialist concept of human rights: its philosophical background and political justification”, *Revue Beige Droit International* 13(1–2) (1977): 240.

¹⁹⁵ David Matas, *No More: The Battle Against Human Rights Violations*. (Toronto; Oxford: Dundurn, 1994), 25.

Закономірно, радянські ідеологи відкинули ліберальну (“буржуазну”) традицію пріоритетності природних і невід’ємних прав людини – права на свободу слова, релігії, рівності перед законом тощо¹⁹⁶. Не обійшлося й без традиційної апеляції до класиків марксизму-ленінізму та появи тверджень на зразок того, що надання найширших демократичних прав робітникам завжди виступало програмною вимогою “ленінської партії”¹⁹⁷. Однак, політична культура демократичних прав була несумісна з авторитарним принципом В. Леніна щодо авангардної ролі комуністичної партії у суспільстві¹⁹⁸.

Тож, специфіка радянської концепції прав людини, яка почала формуватися у другій половині 1940-х – 1950-х роках визначалася пануючим марксистсько-ленінським підходом до дослідження права загалом. Радянські ідеологи не визнавали пріоритету природних і невідчужуваних прав особистості, вкладаючи у права людини соціально-економічний зміст. Здійснення прав і основних свобод людини ставилось у залежність від соціально-економічної структури суспільства¹⁹⁹, а звідси впливало, що права людини можуть дотримуватися лише в країнах із соціалістичним ладом, тоді як в “капіталістичних” країнах про їх дотримання і годі вести мову. Декларовані на Заході свободи і справедливість трактувалися у Радянському Союзі недосяжною мрією для більшості населення цих країн²⁰⁰.

У марксистсько-ленінській концепції прав людини стверджувалося, що особа набуває істинну свободу тільки в нерозривному зв’язку з соціалістичним суспільством і державою, а не окремо від них²⁰¹. Гіперболізація ролі держави призвела до визнання того, що права людини немислимі поза державою. Звідси – єдність прав радянських громадян з їх обов’язками, відповідальність перед

¹⁹⁶ Andrews and Hines, *International Protection of Human Rights*, 7.

¹⁹⁷ Виктор Чхиквадзе, “Великий Октябрь и права человека”, *Мировая экономика и международные отношения* 11 (1987): 37.

¹⁹⁸ Peter H. Juviler, “Guaranteeing Human Rights in the Soviet Context”, *Columbia Journal of Transnational Law* 28(1) (1990): 141.

¹⁹⁹ Mary Hawkesworth, “Ideological Immunity: The Soviet Response to Human Rights Criticism”, *Universal Human Rights* 2(1) (January-March, 1980): 69–70.

²⁰⁰ Константин Черненко, *КПСС и права человека*. (Москва: Издательство печати “Новости”, 1982), 295.

²⁰¹ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 10 декабря 1948 года”, Андрей Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*. (Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951), 380.

суспільством і державою²⁰². Як “соціальне і класове поняття”, права людини не вважалися чимось самим собою зрозумілим, як наприклад на Заході, а “розподілялися” державою²⁰³. Таким чином, прав людини поза і незалежно від суспільства бути не могло. Звітуючи перед Комісією прав людини ООН у 1958 р., представники УРСР наголошували: “Здійснення прав і свобод гарантується громадянам [СРСР/УРСР] не лише законодавчо, але й матеріально. Як права, так і обов’язки громадян Української РСР мають на меті розквіт особистості і суспільства загалом”²⁰⁴.

Тоді як країни Заходу звертали більше уваги на закріплення громадянських і політичних прав людини, Радянський Союз виступав за розширення економічних і соціальних прав²⁰⁵. Радянські науковці виходили з точки зору, що в соціалістичній державі права людини більш захищені, ніж в “капіталістичних державах”, де експлуатація людини людиною і наявність приватної власності перешкоджає реалізації цих прав²⁰⁶. У радянському суспільстві права особистості вважалися передусім “правами трудящого, колективіста, який активно бере участь в житті своєї держави і, зі свого боку, отримує від суспільства і держави гарантовану соціально-економічну та правову підтримку і захист”²⁰⁷. Лише наявність і гарантування соціально-економічних прав громадян, у радянському баченні, створювали передумови для ефективного використання інших прав, наприклад, культурних. У цьому контексті дослідник Володимир Кудрявцев зауважував: “Про яку “вільну” участь в політичних й інших сферах діяльності суспільства можна говорити, якщо людина, позбавлена роботи, приречена на напівголодне існування?”²⁰⁸.

Теоретики концепції прав людини виходили з того, що в СРСР інтереси особистості і держави не повинні і не можуть розходитися, а необхідність

²⁰² Владимир Сокурено и Алоиза Савицкая, *Право, свобода, равенство*. (Львов: Высшая школа, 1981), 83.

²⁰³ Przetacznik, “The socialist concept of human rights: its philosophical background and political justification”, 245.

²⁰⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 67.

²⁰⁵ Владимир Кудрявцев, “Два мира – две концепции прав человека”, *Мировая экономика и международные отношения* 1 (1986): 26.

²⁰⁶ Джон У. Монтгомери, “Марксистский подход к правам человека. Анализ и критика”, *Международное сотрудничество и права человека*. Реферативный сборник. (Москва: ИНИОН, 1989), 60.

²⁰⁷ Кудрявцев, “Два мира – две концепции прав человека”, 26.

²⁰⁸ Кудрявцев, “Два мира – две концепции прав человека”, 27.

забезпечення прав громадян нерозривно пов'язана із стійкістю радянського соціалістичного устрою²⁰⁹. Відтак зв'язок прав і обов'язків визначав “правомірність” різного роду обмежень і специфічний підхід до прав і свобод людини. Секретар правління Спілки письменників СРСР Георгій Марков так прокоментував свободу слова по-радянськи: “У нас повна свобода слова для кожного письменника, серце якого, творчість якого віддані народу і партії. Наклепники, ідеологічні контрабандисти, які прикривають свою мазанину літературною оболонкою, зустрічають і зустрічатимуть гнів і осуд. Їхня доля – зневага народу, його суворий і праведний суд”²¹⁰.

Серед радянських теоретиків концепції прав людини на окрему увагу заслуговує постать уродженця Чернігівщини, декана юридичного факультету Львівського університету Петра Недбайла*. Починаючи з 1958 р. він понад десять років представляв УРСР в Комісії з прав людини ООН й навіть обирався головою цього органу на XXIII-й сесії Комісії (1967)²¹¹. Це зумовило його твердження про необхідність міжнародної співпраці у цій сфері, але як складової “боротьби за мир і безпеку СРСР”²¹². Втім, у свободі своїх дій П. Недбайло був обмежений. Наприклад, коли неурядові правозахисні організації ініціювали проведення Всесвітньої асамблеї з прав людини впродовж 22–27 березня 1968 р. у Монреалі, представник УРСР подав офіційний запит як йому діяти у випадку вірогідного запрошення до Канади. З Москви надійшла красномовна відповідь: “МЗС СРСР й інші союзні організації негативно ставляться до питання про участь в роботі Всесвітньої асамблеї з прав людини”²¹³. В іншому міністерському документі знаходимо і пояснення такого небажання: “Канада піде на поступки українським

²⁰⁹ Richard Szawłowski, “The International Protection of Human Rights: A Soviet and a Polish View”, *The International and Comparative Law Quarterly* 28(4) (October, 1979): 775.

²¹⁰ “Свобода слова у дефіциті Г. М. Маркова”, *Ми і свім* 132 (червень 1966): 80.

* Діяльність П. Недбайла (1907–1974) цілком вписується в рамки кар'єри типового радянського функціонера: редагував газету “За радянську науку”, був членом партбюро юридичного факультету, керував секцією держави і права Львівського відділення Товариства з розповсюдження наукових і політичних знань. На Раді Інституту права ім. А. Я. Вишинського АН СРСР у 1957 р. захистив дисертацію “Застосування радянських соціалістичних правових норм”, подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Львівський етап кар'єри П. Недбайла завершився 31 серпня 1959 р. у зв'язку з його переходом на роботу до Київського університету, де він завідував кафедрою теорії та історії держави і права, а згодом – кафедрою теорії держави і права. (Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1 о/с, спр. 5039 (Особова справа Недбайла Петра Омеляновича), арк. 50, 177.)

²¹¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 128.

²¹² Недбайло, “Международная защита прав человека”, 36.

²¹³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 10.

націоналістам”, щоби порушити питання про недотримання прав людини в УРСР²¹⁴.

Прізвище П. Недбайла виринуло у негативному контексті під час погрому української інтелігенції 1972 р. ЦК КПУ у лютому 1972 р. своєю постановою доручив спеціально створеній Комісії на чолі з Андрієм Скабою вивчити листа Івана Дзюби, адресованого Першому секретареві ЦК КПУ Петрові Шелесту та Голові РМ УРСР Володимирі Щербицькому, та долучену до цього листа працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Через тиждень комісія, до якої включили і П. Недбайла, винесла вердикт, констатувавши, що “підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР”. У підсумку, за цю “антирадянську працю” І. Дзюбу засудили до п’яти років ув’язнення і п’яти років заслання. Поет і дисидент Василь Стус різко розкритикував діяльність комісії, підкресливши: “Я обвинувачую внутрішніх рецензентів КДБ, які писали оцінки на вилучені твори українських літераторів... Гадаю, що їхня вина в проведенні масових репресій така сама, як і штатних кадебістів. Вони такі самі душогуби, як слідчі і судді” (самого П. Недбайла автор помилково назвав “доцентом катедри журналістики Львівського університету”)²¹⁵.

Незважаючи на визнання Радянським Союзом широкого спектру прав людини (їх називали “права громадянина”), реалізація цих прав на практиці суперечила лінії правлячої партії. Людям відмовляли у захисті, коли їхні інтереси вважалися несумісними з політикою та цілями КПРС, принаймні в тій мірі, в якій ця політика тлумачилася правоохоронними органами і судами²¹⁶. Формально, Конституція СРСР 1977 р. (як і Конституція УРСР 1978 р.) містила поняття “права громадянина”, гарантувавши повагу до основних свобод (ст. 29, 57), рівноправність громадян (ст. 34–36, 156), соціалістичну законність (ст. 4, 57, 59,

²¹⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 13.

²¹⁵ Василь Стус, “Я обвинувачую”, *Сучасність* 1. (1976): 46–47.

²¹⁶ John T. Evrard, “Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation”, *DePaul Law Review* 29(3). (1980): 834.

65, 164, 173), поєднання особистих і суспільних інтересів (ст. 39, 50, 59, 65), єдність прав і обов'язків (ст. 59, 62, 65), відповідальність особи перед суспільством, державою, співгромадянами (ст. 39, 59, 60, 62, 65)²¹⁷. Радянське керівництво вважало, що Конституція й інші закони про права особи не лише відповідають міжнародним пактам про права людини, але прогресивнішими за них²¹⁸. Іншої думки були українські дисиденти, один із яких – Іван Кандиба, реагуючи на ст. 39 Конституції (“Громадяни СРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод...”), резонно відзначив: “Я позбавлений права мати повноту прав навіть над самим собою”²¹⁹. Водночас В. Тарнопольський, котрого називали “одним з найвизначніших і найбільш шанованих юристів та оборонців людських прав не лише у Канаді, але й у всьому світі”²²⁰, наголошував: “Конституція – це тільки клаптик паперу, поки люди її не дотримуються. Уряд, який не респектує своєї власної конституції, не респектуватиме жодних прав”²²¹. Уже в час перебудови член-кореспондент АН СРСР Віктор Чхиквадзе визнав: “Не можна не відзначити, що низка прав і свобод, зафіксованих в ній [Конституції], мала декларативний характер, оскільки вони не були підкріплені відлагодженим механізмом матеріальних, політико-юридичних й ідеологічних гарантій їх реалізації. Як і в інших сферах суспільного життя, на зламі 70–80-х років у функціонуванні соціалістичної демократії, в сфері захисту прав громадян з’явилися застійні явища і деформації”²²².

Насправді, вище згадані “деформації” спостерігалися упродовж всього часу існування радянського режиму, з тією лише різницею, що в окремі відрізки часу вони набували виразнішого окреслення. Комуністична система вдавалась до різноманітних практик, які порушували права людини – від створення штучних

²¹⁷ “Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.”, доступно <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>

²¹⁸ Кудрявцев, “Два мира – две концепции прав человека”, 26.

²¹⁹ *Українська гелсінська група. 1978–1982. Документи і матеріали*, упорядкував і редагував Осип Зінкевич. (Торонто; Балтимор: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983), 336.

²²⁰ Мар’ян Дальний (Горгота), “Володимир Тарнопольський – правозахисник і суддя”, Мар’ян Дальний (Горгота), *Вибране: Люди – події – коментарі*, 269.

²²¹ Тарнопольський, “Забезпечимо нашу майбутність”, 8.

²²² Віктор Чхиквадзе, “Великий Октябрь и права человека”, 41.

перешкод для еміграції євреїв до закритих судових процесів над інакодумцями. Що характерно у багатьох випадках – ця практика прямо не суперечила внутрішньому законодавству СРСР/УРСР, однак порушувала права людини²²³. Можна виокремити три категорії зловживань: 1) типові для всього Радянського Союзу; 2) типові для неросійських територій (республік); 3) типові для окремих національностей (наприклад, для кримських татар). Важливо відзначити, що зловживання у республіках були більшими, ніж у Москві та Ленінграді, оскільки місцевій владі не доводилося виправдовуватися перед західними журналістами, готовими передати “зайву” інформацію за кордон²²⁴. До того ж, режим у республіках, зокрема Українській РСР, був жорсткішим: того, на що закривали очі в Росії, ніколи не пробачали в Україні. Недарма в той час говорили, що “Коли в Росії стрижуть нігті – в Україні ріжуть пальці”²²⁵.

Зловживання радянського режиму у республіках включало наступ на національні права неросійських народів. Західні політики, зокрема канадські, не завжди розуміли глибину цих процесів й опинялися перед дилемою: ставати на захист національних прав чи обмежитись індивідуальними правами? Дослідник Поль Гобле з цього приводу констатував: “У радянському суспільстві дедалі частіше вступають у конфлікт дві групи прав: індивідуальні права громадян та колективне право національних груп на самовизначення. У минулому, ми на Заході, могли краще захищати індивідуальні права, оскільки вони є основою нашої ліберальної цивілізації. Зараз, захищаючи ці права в нинішньому радянському контексті, ми можемо опинитися в союзі з тими, хто хоче відмовити етнічним групам у праві вибору власної долі. Нелегко буде збалансувати ці права, але якщо ми не усвідомлюємо необхідності враховувати їх і розуміти, як радянський федералізм взаємодіє з правами людини, майже напевно ми закінчимо зрадою наших найважливіших цінностей”²²⁶.

²²³ Evrard, “Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation”, 855.

²²⁴ Paul A. Goble, “Federalism and Human Rights in the Soviet Union”, *Cornell International Law Journal* 23(2) (1990):402.

²²⁵ Володимир Пристайко, *Я жив разом з країною...: Інтерв'ю, виступи, коментарі*. (Київ: Сфера, 2004), 103.

²²⁶ Goble, “Federalism and Human Rights in the Soviet Union”, 404.

Будь-які спроби звернути увагу на порушення прав людини в СРСР ззовні сприймалися як втручання у внутрішні справи незалежної країни і як загострення конфронтації у напрямку зриву міжнародної співпраці²²⁷. Радянський режим вибудував цілу стратегію, яка визначала реакцію на критику порушень прав людини. Наприклад, на засіданні Політбюро ЦК КПРС від 19 травня 1977 р. було вироблено вказівки радянським послам у зв'язку з “галасом на Заході з питання прав людини”. Отже, рекомендувалося “...проводити систематичну роботу з рішучої протидії цієї ворожої кампанії” і наголошувати на тому, що: “1. ... подібні кампанії... не здатні похитнути міцність соціалістичного ладу, однак здатні негативно вплинути на розрядку міжнародної напруги... 2. ... відзначайте, що у нас немає жодних підстав ухилятися від серйозної розмови на тему про права людини. Для цього і була здійснена 60 років тому соціалістична революція в Росії, щоби вперше в історії людства не на словах, а на ділі забезпечити справжні права і свободи особи... У Радянському Союзі – і це потрібно рішуче підкреслювати – у найповнішому обсязі і найпослідовніше реалізуються права і свободи людини... Розвінчуючи фарисейський характер розпочатої в деяких західних країнах кампанії ‘на захист прав людини’, звертайте увагу на відсутність або грубі порушення цих прав в капіталістичних країнах...”²²⁸.

Інформацію про те, яким чином радянська сторона протистояла правозахисному руху в українській діаспорі, дають розсекречені документи архіву колишнього КДБ. Отже, для того, щоб нівелювати критику з порушеннями прав людини в Українській РСР, передбачалося:

- 1) *вести пропаганду радянського способу життя й переваг соціалізму методом поширення спеціальних матеріалів (у т.ч. дезінформації і фальшивок) через контрольовану пресу (“Вісті з України”, “Canadian Tribune”) або купівлю місця для публікацій відверто пропагандистських матеріалів у популярних загальноканадських виданнях;*

²²⁷ Farrokh Jhabvala, “The Soviet-Bloc’s View of the Implementation of Human Rights Accords”, *Human Rights Quarterly* 7(4) (November, 1985): 465.

²²⁸ “Выписка из протокола совпослам в связи с шумихой на Западе по вопросу о правах человека”, доступно <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB191/05-19-1977.pdf>

- 2) *дискредитувати* “українських націоналістів” у Канаді. Наприклад, канадським українцям Манітоби у 1969 р. навіть намагалися накинати ярлик сепаратистів. Так, в одному з документів КДБ йшлося, що “від імені українських націоналістів виготовлено листівку, що закликає боротися за надання самостійності канадській провінції Манітоба. Один примірник цієї листівки з супровідним листом, виконаним почерком одного з українських націоналістів, який проживає за кордоном, направлено в канцелярію прем’єр-міністра Канади П. Трюдо”²²⁹. Такими діями КДБ прагнув підірвати довіру до канадських українців;
- 3) *нейтралізувати* емігрантські організації шляхом засилання у їхню структуру спеціально навчених агентів задля “розкладання”²³⁰ (відомо, зокрема, про вербування окремих членів КУК), “творення штучних конфліктів” задля “відриву від зарубіжних антирадянських організацій”;
- 4) *протиставляти* “антирадянським організаціям прогресивну частину еміграції”, чия діяльність контролювалася (і фінансувалася) з Москви; прогресисти володіли “привілеями” посилати своїх дітей на навчання до УРСР, видавати книги за радянський кошт, відпочивати влітку на морі, за потреби поправляти здоров’я у радянських санаторіях²³¹.

На початку 1980-х років своєрідним узагальненням теоретичних напрацювань радянських ідеологів у сфері прав людини стала монографія “КПРС і права людини”, авторства члена Політбюро, майбутнього Генерального секретаря ЦК КПРС Костянтина Черненка. Увагу в цій праці привертають дві тези: 1) соціалізм і права людини невіддільні; як соціалізм немислимий без прав і свобод людини, так істинні права і свободи людини немислимі поза соціалізмом; 2) рух на захист прав людини на Заході зумовлений прагненням відволікти увагу від “проявів кризи капіталізму” та намаганням “замаскувати сутність буржуазної демократії”²³².

²²⁹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 988 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 329–330.

²³⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 849 (Листування з ЦК КПУ, МЗС СРСР з питань української еміграції...), арк. 24.

²³¹ ЦДАВО, ф. 4629, оп. 1, спр. 65 (Листування з Посольством СРСР в Канаді...), арк. 21.

²³² Константин Черненко, *КПСС и права человека*. (Москва: Издательство печати “Новости”, 1982), 5, 294.

Із початком горбачовської перебудови, з її задекларованою демократизацією і гласністю, ставлення до прав людини не відразу змінилося²³³. Як відзначав один із радянських теоретиків прав людини Валерій Чалідзе, “всі хочуть щось змінити, але не хочуть поступатися владою”²³⁴. І скільки б партійні функціонери не апелювали до створених умов для корінних змін квітневим 1985 р., а пізніше червневим 1987 р. пленумами і з’їздами КПРС, права людини, які систематично зневажалися впродовж десятиліть, не могли відразу увійти до політичної практики. Юридичний механізм апріорі не міг бути ефективним, якщо проголошені права і свободи людини не забезпечувалися належними зобов’язаннями і відповідальністю державних інститутів, зокрема правоохоронних органів. Звідти і заклики науковців опиратися не лише “на досвід соціалістичної правової системи”, але й враховувати світову юридичну думку, бо “кожен крок людства на шляху прогресу супроводжувався розширенням і поглибленням свобод і прав людини”²³⁵.

Важливим чинником, який спонукав до розширення меж гласності, стала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. Радянський режим зберігав монополію на інформацію і намагався запобігти витоку даних про те, що справді трапилося*. Замовчування усього того, що відбувалося навколо Чорнобильської катастрофи, розбурхало українське суспільство. За словами історика Сергія Плохія, “всі вбачали в Чорнобилі новий привід діяти, яким можна було доповнити повістку, що вже містила питання політичної свободи, прав людини та розвитку української мови і культури”²³⁶.

Замовчування трагедії створювало загрозу зараження радіацією тисяч людей, однак абсолютно стримати інформацію було складно. КДБ активно працював, щоби запобігти отриманню інформації іноземцями, однак не зміг переконати 17-х канадських студентів не покидати достроково Київ. В одному з документів КДБ

²³³ Данило Шумук, *Із Гулагу у вільний світ*. (Торонто: Видавництво “Новий Шлях”, 1991), 170.

²³⁴ Валерій Чалідзе, *О социалистической конституции*. (Benson, 1989), 13.

²³⁵ Чхиквадзе, “Великий Октябрь и права человека”, 42.

* І союзне, і республіканське керівництво саме не до кінця розуміло, що сталося, а запитання розгубленого М. Горбачова “*Что это значит?*” було більш, ніж показовим.

²³⁶ Сергій Плохій, *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи*, переклад з англійської. (Харків: Фоліо, 2019), 303.

йшлося: “Стажери... за даними агентури зірвали один з уроків, вимагаючи негайного повернення до Канади. Негативно відзивалися про засоби масової інформації в СРСР, які ‘приховують справжнє становище’. Вживаються заходи з локалізації інциденту”²³⁷. Отримавши попередній дозвіл, співробітник Посольства Канади у Москві Гектор Коуен на початку травня 1986 р. організував виїзд канадських студентів до Москви. Згодом у своїх спогадах дипломат дійшов висновку, що “Чорнобиль убив Радянський Союз”²³⁸.

Проголосивши курс на перебудову і нове мислення на квітневому пленумі ЦК КПРС, М. Горбачов спромігся на декларативне засудження репресій лише в жовтні 1987 р. У своїй доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади, він – вперше з часів М. Хрущова – поставив питання про розслідування політичних репресій. На той час вже була створена “Комісія Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов’язаних з репресіями, що відбувалися в період 30–40-х і початку 50-х років”²³⁹. Почалися несміливі визнання фактів порушення прав людини в СРСР, особливо в сталінський період. Причому і політики, і дослідники часто продовжували дотримуватись подвійних стандартів, шукали виправдання для зловживань та різні “несприятливі обставини”²⁴⁰.

Практичні заходи з реабілітації незаконно засуджених у сталінський період почалися лише у 1989 р. Наприклад, за перший квартал 1989 р. КДБ та прокуратура УРСР підготували до реабілітації 4,5 тис. справ, які стосувалися 6-х тис. осіб (більше, ніж за весь 1988 р.)²⁴¹. На підставі указу Президії ВР СРСР від 8 квітня 1989 р. Президія Верховної Ради УРСР уже 14 квітня 1989 р. скасувала кримінальну відповідальність за ст. 62 Кримінального Кодексу УРСР, тобто

²³⁷ “Витяг з довідки 2 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про заходи оперативного впливу на іноземців у зв’язку з аварією на ЧАЕС”, *Чорнобильське досвід КІБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*, упорядники Олег Бажан, Володимир Бірчак, Геннадій Боряк. (Київ, 2019), 24.

²³⁸ CBC Digital Archives, “We should get the hell out of here”: Ex-diplomat recalls mission to rescue students in Chernobyl disaster, доступно, <https://www.cbc.ca/news/world/chornobyl-memories-1.5140317>

* До її складу увійшов й один з ідеологів перебудови, колишній посол у Канаді Олександр Яковлев.

²³⁹ “Постановление Политбюро ЦК КПСС об образовании Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов”, доступно <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/66060>

²⁴⁰ Чхиквадзе, “Великий Октябрь и права человека”, 39.

²⁴¹ Пристайко, *Я живу разом з країною*, 21.

антирадянську пропаганду й агітацію – статтю, за якою судили більшість дисидентів. Керуючись положеннями ЗДПЛ 1948 р. та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Верховна Рада УРСР 14 квітня 1991 р. ухвалила Закон про реабілітацію жертв репресій (у редакції 2018 р. звучить як Закон України “Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”)²⁴².

У період перебудови міжнародна співпраця в галузі прав людини розглядалася як складова стратегії подолання глобальних небезпек. М. Горбачов декларував неможливість безпечного світу, де порушуються права людини, але і як його попередники закликав “вивільнити цю проблему (прав людини – *P. C.*) від лицемірства і спекуляцій”: “Питання про права людини для нас не становить жодних труднощів... Нам є що сказати з цього питання, яке штучно зараз роздувається західною пропагандою і використовується для того, щоби отруювати відносини між народами і державами”²⁴³.

Не заперечуючи ліберальної концепції прав людини, радянські дипломати, історики та правознавці стали апелювати “до ідеалів загальнолюдської дипломатії, гуманістичних ідеалів Французької, Американської і Жовтневої революцій”²⁴⁴. В дусі нового мислення визнавалась необхідність “оновлення і вдосконалення демократії” в країні, задля чого (в межах задекларованого політичного курсу) пропонувалося: 1) демократизувати політичну систему, у т.ч. ухвалити законодавство про свободу совісті і переконань, висловлювання думок, свободу в’їзду і виїзду з країни; 2) переглянути пріоритети у сфері прав людини, зокрема, права на життя в умовах миру і безпеки, права на розвиток в умовах справедливості, права на прийнятне середовище проживання²⁴⁵. Очевидно, має рацію С. Плохій, стверджуючи, що “поширення громадянських прав, особливо

²⁴² “Закон України ‘Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років’”, доступно <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>

²⁴³ “Из выступления Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева по французскому телевидению, 30 сентября 1985 г.”, *СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы*. Ответственный редактор Анатолий Адамишин. (Москва: Международные отношения, 1989), 64–65.

²⁴⁴ Владимир Ломейко, “Приоритет гуманистических ценностей”, *Дипломатический ежегодник* 1989. (Москва: Международные отношения, 1990), 20.

²⁴⁵ Ломейко, “Приоритет гуманистических ценностей”, 21–22.

виборчих, на мешканців радянських республік зробило подальше існування імперії в її тодішній формі майже неможливим”²⁴⁶.

На пізнішому етапі перебудови молода генерація дипломатів підштовхувала М. Горбачова до зміни риторики, коли “замість широко пропагованої гласності було б привселюдно визнано, що існують такі речі, як свобода слова і права людини, за якими живе увесь світ”²⁴⁷. Показовим стало створення в структурі МЗС СРСР Управління з гуманітарних і культурних зв’язків, перетвореного пізніше в Управління з міжнародної гуманітарної співпраці і прав людини²⁴⁸. Важливо також відзначити, що радянські дипломати усе більше стали говорити про необхідність забезпечення прав людини, зафіксованих у міжнародних угодах, ратифікованих СРСР. Нарешті, радянське керівництво перестало заявляти про “втручання у внутрішні справи” у ситуаціях, коли порушувалися права людини. Представник СРСР в Комісії прав людини ООН, Надзвичайний і повноважний посол Володимир Ломейко констатував: “Масові порушення прав людини в будь-якій частині світу зачіпають інтереси людства у всіх регіонах не лише з моральної, але й з безпекової точки зору”²⁴⁹.

Отже, трактування прав людини у Радянському Союзі пройшло складний шлях: заперечення / ігнорування – вироблення альтернативної, “соціалістичної концепції прав людини” – визнання окремих складових ліберальної моделі прав і свобод. Однак, у будь-якому разі, політичною реальністю залишалися не права людини як такі, а обмеження цих прав. Попри пропагандистські заяви щодо забезпечення усього комплексу прав людини, стан їх дотримання був у край незадовільним, що й викликало реакцію західних країн, зокрема Канади.

2.4. Формування неофіційної концепції прав людини в СРСР/УРСР

Повоєнна радянська дійсність спонукала багатьох українців не миритися з репресивною політикою режиму, який нехтував ледь не усіма фундаментальними

²⁴⁶ Сергій Плохій, *Остання імперія. занепад і крах Радянського Союзу*. (Харків: КСД, 2019), 428.

²⁴⁷ Плохій, *Остання імперія*, 136.

²⁴⁸ Анатолій Ковалев і Юрий Решетов, “Международные отношения в гуманитарном изменении”, *Дипломатический ежегодник* 1989. (Москва: Международные отношения, 1990), 91.

²⁴⁹ Ломейко, “Приоритет гуманистических ценностей”, 19.

правами і свободами людини. Задекларовані ст. 125 Конституції СРСР 1936 р. свобода слова, друку, зібрань, мітингів і демонстрацій залишалися на папері²⁵⁰, а будь-які спроби інакодумства придушувалися в зародку. Соціальна несправедливість, штучність політичних гасел, фізичне знищення опонентів, ліквідація церков, депортації “неугодних елементів” і т.п. розходилися із деклараціями про “найдемократичнішу країну у світі”²⁵¹. Тож свої права частина українців із гаслом “Воля народам! Воля людині!” захищала із зброєю в руках ще декілька років після офіційного закінчення Другої світової війни. Однак збройний опір системі у 1950-х роках поступово згас, оскільки вичерпалися ресурси для продовження боротьби. Відтак розпочалися пошуки нових форм і методів протистояння тоталітарній системі. Щоб уникнути людських втрат, це мав бути опір легальними засобами. Після короткого відчаю, у період “хрущовської відлиги” спротив набув інших форм, а пасивність окремих представників української інтелігенції “перемінилася в одчайдушність, в одержимість”²⁵².

Першою повоєнною підпільною організацією, яка пропагувала ненасильницькі методи боротьби у радянському правовому полі, стала створена 1959 р. на Львівщині юристом Левком Лук’яненком Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). УРСС була своєрідною сполучною ланкою між національно-визвольним і демократичним рухом²⁵³. Однак сподівання на те, що діяльність у правовому полі не викличе переслідувань, були марними – випробування режиму навіть на дозований політичний плюралізм зазнали фіаско. Групу викрили і в травні 1961 р. у Львові відбувся судовий процес над членами УРСС, за результатами якого учасників об’єднання засудили до різних термінів ув’язнення. За словами Георгія Касьянова, “у цьому сенсі ‘львівські юристи’ практично вперше виконували роль правозахисників. Вони добивалися захисту

²⁵⁰ “Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)”, доступно <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm#10>

²⁵¹ Martin McCauley, *The Soviet Union, 1917–1991*. (London: Longman, 1993), 313.

²⁵² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2863 (Листування з Постпредством УРСР при ООН та Посольством СРСР у Канаді...), арк. 21.

²⁵³ Борис Захаров, *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. (Харків: ТОВ “Видавництво ‘Права людини’”, 2016), 87.

своїх громадянських прав і вимагали дотримання законності від тих органів, які були покликані охороняти закон. Робилося це задовго до того, як у СРСР виникли перші правозахисні групи”²⁵⁴. Про справу “львівських юристів” пізніше стало відомо в українській діаспорі, стараннями якої вдалося видати збірку документальних матеріалів, до якої увійшли листи і звернення Івана Світличного, Івана Кандиби, Левка Лук’яненка, Степана Віруна, Василя Луцьківа²⁵⁵.

Поштовх до організації перших правозахисних груп у Радянському Союзі дав процес 1965–1966 років письменників Юлія Даніеля і Андрія Синявського, обвинувачених у тому, що своїми творами вони “ганьблять радянський державний і суспільний лад”²⁵⁶. Першим відомим документом цього руху стала Громадянська відозва, авторства Олександра Єсеніна-Вольпіна, у якій автор закликав зібратися 5 грудня 1965 р. на демонстрацію біля пам’ятника О. Пушкіну у Москві²⁵⁷. Ця демонстрація на Пушкінській площі, що відбувалася під гаслом “Поважайте радянську конституцію!”, вважається днем народження руху за права людини в СРСР²⁵⁸. У листах на захист Ю. Даніеля і А. Синявського, зокрема авторства Олександрю Гінзбурга, можна натрапити на апеляцію до ЗДПЛ 1948 р., але вірогідно вони відігравали лише допоміжну функцію²⁵⁹.

Правозахисний рух спершу не мав будь-яких структур, між його учасниками не існувало формалізованих зв’язків. Першими такими структурними одиницями стали Ініціативні групи кримських татар, учасники яких домагалися повернення у Крим²⁶⁰. Невдовзі після XX з’їзду КПРС, 28 квітня 1956 р. з’явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про зняття з депортованих народів режиму спецпоселення. Але цей указ не знімав із кримських татар, депортованих у травні 1944 р. в

²⁵⁴ Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 61.

²⁵⁵ *Українські юристи під судом КГБ*, вступне слово Івана Майстренка. (Мюнхен: Сучасність, 1968), 23–107.

²⁵⁶ Eugene D. Fryer, “Soviet Human Rights: Law and Politics in Perspective”, *Law and Contemporary Problems* 43(2). (Spring, 1979): 301.

²⁵⁷ Андрей Григоренко, “Не имей сто рублей...”, *Человек, который не мог молчать... Часть вторая*, под общей редакцией Андрея Григоренко. (Харьков: ООО “Издательство права человека”, 2015), 88.

²⁵⁸ Людмила Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период*. (Москва: Московская Хельсинская группа, 2012), 218.

²⁵⁹ Robert Horvath, “Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR”, *Human Rights Quarterly* 36. (2014): 153.

²⁶⁰ Петро Григоренко, *Спогади*, переклад Дмитра Кислиці. (Детройт: Видавництво “Українські вісті”, 1984, 582–583.

Середню Азію, звинувачення у зраді батьківщини і залишав чинною заборону на повернення до Криму. Це спричинило зародження руху за повернення, учасники якого надсилали індивідуальні і колективні петиції у вищі органи влади. Під час цієї петиційної кампанії стихійно виникла організаційна структура – ініціативні групи – групи без єдиного керівного центру²⁶¹. За їхнім прикладом пізніше отримала свою назву й Ініціативна група із захисту громадянських прав в СРСР, зрештою, як і альманах “Хроніка поточних подій”. Проте і такий характер діяльності не вберіг від репресій кримських татар, які активізувалися після 1961 р., і не залишились непоміченими в українській діаспорі²⁶².

Активізація дисидентського руху в Радянському Союзі у 1960-х роках актуалізували діяльність української діаспори²⁶³. Не перший рік канадські українці прагнули “взаємності” українців за залізною завісою. Найкраще ці сподівання передав М. Плав’юк: “Ми хочемо бачити українських робітників, готових іти на страйк проти визиску в державою контрольованих підприємствах. Ми хочемо бачити українського колгоспника в боротьбі за поліпшення його побутових обставин... Ми хочемо бачити українських інтелігентів, учителів, агрономів більш активними на відтинку боротьби з масовим розпинанням українського селянства”²⁶⁴.

Очікуваний спротив виник, хоч і не в значних масштабах. Конфлікт духовних та ідеологічних цінностей зумовив виникнення опозиції режимові, яка зародилася в середовищі інтелігенції й отримала назву шістдесятництва. Спершу окремі її представники віднаходили вади системи і достатньо щиро намагалися долучитися до її виправлення, що апріорі було неможливим²⁶⁵. Про їх прагнення Роман Сольчаник писав: “Шестидесятники були художниками, які хотіли малювати не лише портрети Леніна; поетами, які бажали писати не лише вірші про Сталіна і мир; науковцями, які прагнули проводити дослідження не на теми, накинуті

²⁶¹ Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, 102.

²⁶² Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Recent statements relating to Ukrainian Human Rights, без арк.

²⁶³ Motyl, “Totalitarian Collapse, Imperial Disintegration, and the Rise of the Soviet West: Implications for the West”, 55.

²⁶⁴ Микола Плав’юк, “Роля українців вільного світу у визвольних процесах України”, *Микола Плав’юк: Україна – життя моє*. Т. 2, 220

²⁶⁵ Taras Kuzio, *Ukraine: Perestroika to Independence*, second edition. (London: Macmillan Press LTD, 2000), 56.

зверху”²⁶⁶. Саме на цій дисидентській основі і виріс правозахисний рух, що відзначав і Юрій Литвин: “Правозахисний рух у Радянському Союзі родився з суспільної необхідності і потреби захисту прав людини і громадян від постійних правопорушень з боку партійно-державної бюрократії. Цей рух ріс і дозрів на ґрунті критично-ліберального інакодумства, яке ще на початку 1960-х років набрало загальносоюзної значимості...”²⁶⁷.

У діаспорі дисидентський рух в УРСР трактували неоднозначно – як рух не пов’язаний з традиційною українською боротьбою за незалежність; як рух, очолюваний новим поколінням людей, вихованих у радянських реаліях²⁶⁸. Водночас, закордонних українців насторожувало те, що “в адміністративно-державному апараті УРСР не було видно... ферментів..., які б вказували, що українські комуністи і керівники державного життя УРСР є чи хочуть бути самостійним чинником в полагоджуванні чи у вирішуванні національних, культурних і політичних проблем УРСР-України...”²⁶⁹. Проте дилема підтримки чи ігнорування невдовзі відпала, бо “збути мовчанкою рух чи рухи в Україні і в СРСР – це значить відірватись від життя, зупинитись на наших догмах і не зробити ані кроку вперед...”²⁷⁰.

Хвиля арештів дисидентів в УРСР у 1965 р. стала рубіжним моментом для української еміграції²⁷¹. Як згадував Л. Лук’яненко, “ці арешти дали друге дихання українській діаспорі, відродили її оптимізм та енергію для продовження боротьби... Відродилося почуття єдності завдань”²⁷². Українські дисиденти й собі не приховували сподівань на підтримку з боку української громади на еміграції,

²⁶⁶ Roman Solchanyk, “Politics and the National Question in the Post-Shelest Period”, *Ukraine after Shelest*, edited by Bohdan Krawchenko. (Edmonton: CIUS, 1983), 2.

²⁶⁷ Юрій Литвин, “Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи”, *Сучасність* 10 (1979): 98.

²⁶⁸ С. Р-ч, “Чи будуть нові шестидесятники в Україні”, *Календар-альманах “Нового Шляху” на 1971 рік*. (Вінніпег, 1971), 87.

²⁶⁹ Зінкевич, *Щоденник*, 346.

²⁷⁰ Осип Зінкевич, На новій магістралі (Доповідь на ювілейному бенкеті ХХХ з’їзду ОДВУ 4 жовтня 1970 у Клівленді), *Календар-альманах “Нового шляху” на 1971 рік*. (Вінніпег, 1970), 61.

²⁷¹ “Ukrainian intellectuals protest arrest and imprisonment of their colleagues in Ukraine”, *Violation of Human Rights in Ukraine. Documents*. (Winnipeg; New York; London: Ukrainian Press and Information Service, 1970), 51.

²⁷² Лук’яненко, *3 часів неволі. Книга п’ята: Одержимі*, 281.

чия діяльність, за визначенням історика та громадського діяча Богдана Боцюрківа, додавала їм “моральної заохоти та віри”²⁷³.

Значний резонанс в діаспорі справили праця Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” та особливо збірка документальних матеріалів “Лихо з розуму”, впорядкована журналістом В’ячеславом Чорноволом²⁷⁴. Ці книги, опубліковані на Заході, доводили наявність в СРСР правового свавілля, зневаги до прав людини, відсутність елементарних політичних свобод. Фрагменти книги, відомої на Заході як “*The Chornovil Papers*”, друкувалися у канадських виданнях (“*Telegram*”, “*Gazett*”, “*Гомін України*”, “*Канадійський фермер*”) напередодні відзначення двадцятої річниці з часу ухвалення ЗДПЛ. Значення цих публікацій О. Зінкевич підсумував у своєму “Щоденнику” словами: “Нарешті нам вдалося... прорвати світову мовчанку. Світова преса заговорила про Україну”²⁷⁵. Подібну оцінку дав і громадський діяч Ярослав Білак: “Це була сенсація, яка документально засвідчила про активний спротив українських дисидентів, і відразу СКВУ взявся за справу українських дисидентів як одну з основних”²⁷⁶.

Справді, для ефективної діяльності в діаспорі у напрямку захисту прав людини в УРСР необхідна була інформація²⁷⁷. Комуністична пропаганда відносно легко могла спростовувати або заперечувати факти порушення прав людини, про які говорила українська еміграція, послуговуючись звичними фразами, на зразок “не розуміння радянської дійсності” чи “ворожі інсинуації”²⁷⁸. Коли ж за океан різними шляхами (передусім завдяки туристам) почала надходити не анонімна, а авторська інформація у формі самвидаву, спростовувати її стало набагато складніше²⁷⁹. Завдяки американським і канадським туристам, серед яких були і спеціальні “зв’язкові”, на Захід вдалося переправити велику кількість самвидаву, який перевидавали, перетворюючи на “тамвидав” (чимало книг, зокрема, вийшло

²⁷³ Богдан Боцюрків, “До сучасного положення в Україні”, *Десятий Конгрес українців Канади*, 131.

²⁷⁴ Bohdan Nahaylo, “Ukrainian Dissent and Opposition after Shelest”, *Ukraine after Shelest*, 43.

²⁷⁵ Зінкевич, *Щоденник*, 107.

²⁷⁶ “Спомини колишнього голови Комісії прав людини про створення і діяльність СКУ”, доступно <https://www.newpathway.ca/spomyny-jaroslav-bilak/>

²⁷⁷ Архів О. С. Зінкевича, 35. ЛМ. Громадські і політичні організації, без арк.

²⁷⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 3500 (Записи бесід співробітників радянських посольств...), арк. 21.

²⁷⁹ Лук’яненко, *3 часів неволі. Книга п’ята: Одержимі*, 287.

зусиллями Видавництва “Смолоскип” імені Василя Симоненка в американському Балтіморі)^{280*}.

Наприкінці 1960-х років у населених пунктах УРСР співробітники КДБ** стали масово виявляти анонімні листівки, які у той чи інший спосіб засвідчували невдоволення порушенням прав людини: “Вони закривають наші церкви і костели” (Львів, 12 березня 1969 р.), “Наші вибори – це комедія” (сmt. Липовець Вінницької обл., 16 березня 1969 р.)²⁸¹ і т.п. КДБ зібрав цілий перелік тверджень, які циркулювали поміж людьми: “у країні немає демократичних свобод”, “ленінське положення про право націй на самовизначення піддано забуттю”, “відсутня гарантія конституційних прав особистості на свободу політичних переконань, демонстрацій, мітингів” і т.д.²⁸².

Та найнебезпечнішими для системи видавалися намагання дисидентів розгорнути видавничу й організаційно оформити правозахисну діяльність. Із квітня 1968 р. у Радянському Союзі видавався перший позацензурний правозахисний інформаційний бюлетень – “*Хроника текущих событий*”, на сторінках якого подавалася інформація про нехтування правами людини у державі. Інформація з України, на відміну від багатьох інших радянських республік, публікувалася в “Хроніці”, починаючи з першого випуску. На переконання Л. Алексєєвої, “‘Хроніка’ створила постійний зв’язок між розділеними відстанню острівками правозахисного руху, який зароджувався...

²⁸⁰ Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.

* Збір інформації і переправлення матеріалів за кордон відбувалися в умовах суворої конспірації: “Зв’язкові, або кур’ери ‘Смолоскипа’, які їхали в Україну, обов’язково мали надсилати листи або листівки з попередньо домовленими марками: листівка із зображенням Леніна на марці означала, що за зв’язковим стежать і він більше ні з ким не плануватиме зустрічі; із зображенням Тараса Шевченка – навпаки, що все гаразд, одержано самвидав чи потрібну інформацію” (Алла Миколаєнко, “Смолоскип” (1967–2017): від Америки до України. (Київ: Смолоскип, 2018), 83).

** В структурі КДБ у 1967 р. було створене 5-е управління, відповідальне за контррозвідальну роботу по лінії “боротьби з ідеологічними диверсіями противника”. Насправді, його співробітники займалися боротьбою з інакодумцями та проявами суспільного невдоволення у різноманітних формах: від “профілактичних бесід” до арештів за “антирадянську діяльність”. Як іронічно відзначає Борис Захаров, “дисидентом у Радянському Союзі був той, кого вважало таким п’яте управління” (Захаров, *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*, 22).

²⁸¹ “Листівка, виявлена у м. Львові, 12 березня 1969”, “Листівка, виявлена у сmt. Липовець Вінницької обл., 16 березня 1969”, *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: Смолоскип, 2013), 234, 235.

²⁸² “Повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про питання, які використовуються інакодумцями для поширення антирадянської й національно-визвольної ідеології, 22 грудня 1969”, *Політичні протести*, 245–249.

між правозахисниками й учасниками інших дисидентських напрямків, допомогла поширенню ідей і впливу правозахисного руху”²⁸³.

Через рік, а саме 28 травня 1969 р., Ініціативна група із захисту прав людини (всього 15 підписантів) скерувала лист-скаргу на порушення в СРСР “громадянських прав” Генеральному секретареві ООН У Тану. Лист залишився без відповіді, а члени Ініціативної групи зазнали переслідувань (зокрема, кримський татарин Мустафа Джемільєв, харків’янин Генріх Алтунян і киянин Леонід Плющ). Однак такий негативний досвід спонукав до важливих висновків: 1) публічний характер звернень викликає резонанс на міжнародній арені, передусім завдяки повідомленням мас-медіа; 2) органи безпеки не відразу арештовують авторів відкритих листів, щоб не викликати міжнародного осуду²⁸⁴.

Восени 1970 р. з ініціативи фізика Валерія Чалідзе у Москві був створений Комітет прав людини в СРСР. До його складу увійшов один із творців радянської водневої бомби, академік Андрій Сахаров, ім’я котрого стало символом правозахисного руху. Вчений у своїй діяльності виходив з принципу, що “Мир, прогрес, права людини – ці три завдання нерозривно пов’язані, не можна досягти жодної з них, нехтуючи іншими”²⁸⁵. Переступивши табу радянського режиму на організовану діяльність, ці люди продемонстрували, що правозахисна організація може функціонувати в умовах постсталінського тоталітаризму²⁸⁶. У травні 1970 р. Комітет прав людини відзначив свою першу річницю “Відкритим листом”, який став своєрідним маніфестом радянського правозахисного руху. У ньому викладено три принципи, якими керувалися правозахисники: по-перше, мета полягала не просто в захисті прав людини, але й в утвердженні права на свободу об’єднань самим своїм існуванням; по-друге, на платформі визнання “безумовної цінності людської особистості” об’єдналися комуністи та некомуністи, віруючі та невіруючі; по-третє, діяльність комітету в напрямку захисту прав людини не розглядалася формою політики. Комітет сформував етику правозахисного руху і

²⁸³ Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, 226.

²⁸⁴ Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, 232.

²⁸⁵ Андрей Сахаров, “Мир, прогресс, права человека”, Андрей Сахаров, *Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления*. (Ленинград: Советский писатель, 1990), 50.

²⁸⁶ Horvath, “Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR”, 167.

став прототипом для громадських організацій-дисидентів, які виникли у другій половині 1970-х років²⁸⁷.

У 1971 р. в Українській РСР відбулася спроба створити легальну правозахисну організацію, подібну до московської Ініціативної групи²⁸⁸. Поштовхом до цього став арешт в Одесі мікробіологині Ніни Строкатої-Караванської. Відмовившись від практики писати протестні листи у державні інстанції, 21 грудня 1971 р. українські дисиденти, серед яких Василь Стус, Ірина Калинець, В'ячеслав Чорновіл та інші, виступили із заявою про створення Громадського комітету на захист Н. Строкатої-Караванської. Комітет мав діяти, дотримуючись ЗДПЛ 1948 р., міжнародних пактів про права людини 1966 р. та Конституцій СРСР/УРСР. Утім, діяльність Комітету дуже швидко завершилася унаслідок арештів початку 1972 р., що відомі як "генеральний погром"²⁸⁹. Судові процеси над дисидентами перетворювалися на відкритий опір режимові із наведенням фактів порушень прав людини.

Характерно, що навіть в ув'язненні чи на засланні дисиденти продовжували боротися за права людини. Наприклад, 10 грудня 1974 р. у Дубравному ВТТ (Мордовська АРСР) Ірина Калинець, Ніна Караванська-Строката, Надія Світлична, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура оголосили одноденне голодування, присвячене 26-ій річниці прийняття ЗДПЛ, і не вийшли на роботу. Того ж дня аналогічну акцію провели 26 ув'язнених Скальнинського ВТТ (Пермська обл.), зокрема Ігор Калинець, Іван Кандиба, Євген Пронюк, Євген Сверстюк та ін.²⁹⁰. Подібні голодування оголошували й згодом у визначені дні: 12 січня – День українського політв'язня, 30 жовтня – День політв'язня СРСР, 10 грудня – Міжнародний день прав людини, 30 грудня – день створення СРСР (проти насильницького включення України до його складу)²⁹¹.

²⁸⁷ Horvath, "Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR", 149.

²⁸⁸ Horvath, "Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR", 157.

²⁸⁹ Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 110.

²⁹⁰ "З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про непокору й протести засуджених за 'націоналістичну діяльність', 12 грудня 1974", *Політичні протести*, 367.

²⁹¹ Лук'яненко, *3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі*, 595.

Рубіжним у становленні правозахисного руху в Радянському Союзі і Українській РСР стало підписання у 1975 р. в Гельсінкі Заключного Акта НБСЄ (детальніше див.: 5.3.). На відміну від коротких тез документа, опублікованих найбільшими американськими газетами, дві радянські щоденні газети “Правда” та “Известия” опублікували всю угоду. Це сприймалося як значна дипломатична перемога, оскільки вдалося домогтись закріплення повоєнних кордонів у Європі. Виконання гуманітарних статей, зокрема тих, що стосувалися поваги до прав людини, комуністичним режимом не сприймалися всерйоз, але в підсумку стали “кісткою в горлі радянського зовнішньополітичного істеблішменту”²⁹².

У травні 1976 р. була створена Група сприяння виконанню Гельсінських угод або інакше МГГ, учасники якої поставили перед собою завдання стежити за виконанням радянським урядом положень Заключного акта НБСЄ²⁹³. Через пів року, 9 листопада 1976 р. у Києві виникла Українська Гельсінська Група (УГГ), на чолі з Миколою Руденком. Він уже мав досвід правозахисної діяльності, долучившись у Москві до групи “Міжнародної амністії” (діяла впродовж 1974–1983 рр.)²⁹⁴. Згадуючи про обставини створення гелсінських груп, М. Руденко писав: “Радянські урядовці багато надій покладали на Гельсінські угоди, а ми, дисиденти, прочитали їх з небажаного боку – з боку прав людини, з боку свободи слова. В Кремлі на це не розраховували”²⁹⁵.

Засновниками УГГ, крім згаданого М. Руденка, стали Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук’яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Олекса Тихий, Ніна Строката-Караванська^{296*}. З часом до групи доєдналися інші інакодумці – від переконаних марксистів, на зразок Леоніда Плюща, до націоналістів, на кшталт Юрія Шухевича. Права людини таким чином стали спільним знаменником у боротьбі проти комуністичної системи, здатним об’єднати людей різних політичних поглядів (подібно, зрештою,

²⁹² Плохій, *Остання імперія*, 227.

²⁹³ Григоренко, *Спогади*, 706

²⁹⁴ Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Микола Rudenko, без арк.

²⁹⁵ Микола Руденко, *Найбільше диво – життя. Спогади*. (Київ; Едмонтон; Торонто: КІУС, 1998), 448.

²⁹⁶ Захаров, *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*, 143.

* На місце арештованих у 1977 р. членів УГГ прийшли нові учасники групи, зокрема, П. Вінс, В. Калиниченко, В. Стрільців, П. Січко, В. Січко, В. Овсієнко, Ю. Литвин, В. Стус, В. Чорновіл та інші.

як і на еміграції). За словами Л. Лук'яненка, “ця ініціатива, продовжуючи внутрішньоукраїнську патріотичну просвітянську працю, вивела українську проблему на міжнародну арену і вписала Україну в контекст світової боротьби за демократію та самовизначення націй”²⁹⁷.

Першим документом УГГ стала Декларація (написана М. Руденком²⁹⁸), в якій окреслювались завдання організації, які, зокрема, полягали в тому, щоби “знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення: національних прав українських громадян; національних прав представників інших народів, що населяють Україну; релігійних прав; прав на свободу слова і поширення інформації; прав на освіту, працю, пенсійне забезпечення незалежно від політичних поглядів і релігійних переконань; прав вільного вибору місця проживання; прав на відкритий розгляд всіх судових справ, в тому числі і політичних; прав, визначених статусом політв'язнів, у місцях ув'язнення; прав, що захищають гідність, здоров'я, життя” політв'язнів у концтаборах та тюрмах; прав на боротьбу проти використання психіатричної науки в політичних цілях”²⁹⁹. У більшості випадків завдання Московської і Української гельсінської груп збігалися, за винятком більшої уваги до захисту національних прав. Як писав один із членів УГГ Ю. Литвин, “захист прав [і] свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту”³⁰⁰. Відтак, боротьба за права людини в Україні фактично перетворилася на боротьбу за права народу/нації³⁰¹.

З метою дискредитувати правозахисний рух режим став вдаватися до запроторення дисидентів до психіатричних лікарень. Інформація про це на Захід надходила ще з 1960-х років, але з кожним роком кількість таких повідомлень зростала³⁰² (М. Плахотнюк, Й. Тереля, Л. Плющ, З. Красівський, А. Лупиніс, В. Мороз, В. Рубан та багато інших). У складеному на Заході в 1977 р. реєстрі

²⁹⁷ Лук'яненко, *3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі*, 282.

²⁹⁸ Володимир Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003), 309.

²⁹⁹ *Українська гельсінська група. 1978–1982. Документи і матеріали*, упорядкував і редагував Осип Зінкевич. (Торонто; Балтимор: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983), 27.

³⁰⁰ Литвин, “Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи”, 103.

³⁰¹ Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 205.

³⁰² Sidney Bloch and Peter Reddaway, *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*. (New York: Baltic Books, 1977), 347.

значилося 210 осіб, котрі на той час перебували у психіатричних лікарнях через свої переконання³⁰³. Щоби потрапити до такого закладу, достатньо було висловити свою незгоду з політикою правлячої партії. Траплялися й банальніші випадки. Наприклад, Надію Світличну скерували на психіатричну експертизу через “нечесну поведінку” (у трактуванні КДБ), а М. Руденку виписали діагноз з формулюванням: “насторожує певна емоційна дисоціація (виключення із Спілки письменників не переживає як психотравму)”³⁰⁴. На Заході шпиталізація здорових людей до психіатричних лікарень порівнювали з нацистською практикою під час Другої світової війни, коли проводились експерименти над “соціально небажаними особами”³⁰⁵.

Використання психіатрії деморалізувало, дискредитувало і принижувало людину. Здорових поміщали серед психічно хворих і “лікували” наркотичними препаратами, руйнуючи їхнє здоров’я. Фізик Л. Плющ згадував: “Я швидко втратив зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною і дітьми. Пам’ять моя різко послабла, мова стала коротка й уривчаста... Я навіть не хотів побачень”³⁰⁶. Водночас генерал Петро Григоренко, котрий став на захист прав кримських татар, писав: “Шість з половиною років мене утримували в спеціальних психіатричних лікарнях і переконували, що я не несу відповідальності за свої дії”³⁰⁷. Йому дозволили у 1977 р. виїхати на операцію до США і позбавили громадянства. Вірогідно, радянська сторона сподівалася, що П. Григоренко помре на операційному столі, але сталося інакше – після свого одужання він заснував у США ЗП УГГ під офіційною назвою “Права людини в ХХ столітті”. У наступні роки до ЗП УГГ долучилися Л. Плющ, Н. Строката-Караванська та Н. Світлична, яких радянський режим випустив за кордон під тиском міжнародної спільноти. Їхня поява на Заході була дуже важливою,

³⁰³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...), арк. 14.

³⁰⁴ Микола Руденко, *Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреніки*. (Балтимор-Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1977), 16.

³⁰⁵ Ruslan Siromskyi, “Political abuse of psychiatry in the Soviet Union: Western countries and Ukrainian Diaspora reaction (1970-ies)”, *Science and society. Proceedings of the 16th International conference*. (Hamilton: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019), 19.

³⁰⁶ Леонід Плющ, *У карнавалі історії*. (Нью-Йорк: Сучасність, 1982), 322.

³⁰⁷ Петр Григоренко, *В подполье можно встретить только крыс...* (Москва: Звенья, 1997), 604.

оскільки західна громадськість більше знала про А. Сахарова чи О. Солженіцина, ніж про українських дисидентів. Проте еміграція не стала масовим явищем, оскільки до українських правозахисників спостерігалось “особливе ставлення”. За спогадами Л. Лук’яненка, “у Москві викликали дисидентів у КДБ і пропонували альтернативу: або виїжджай за кордон*, або – в’язниця... У Києві альтернативи не було. Тут арештовували зразу. Звинувачення пред’являли за ст.187-1 “Поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад”³⁰⁸.

Станом на 1979 р. міжнародні правозахисні організації, на основі різних джерел, налічували близько чотирьох сотень українських політв’язнів³⁰⁹. Либонь має рацію Г. Касьянов, відзначаючи: “Безперечно, люди, які пішли на відкритий конфлікт із владою в питаннях прав людини, були далекими від наївних сподівань, що СРСР дотримуватиметься гуманітарних статей Заключного акта і, таким чином, дозволить їм публічно обстоювати власні переконання. Ішлося радше про тверезий, раціональний розрахунок на те, щоб привернути увагу західної громадськості до стану справ з інакомисленням у СРСР, організувати своєрідний міжнародний моральний тиск на владу, яка не визнавала елементарних норм демократичного суспільства, спробувати, спираючись на підтримку громадської думки Заходу, розпочати діалог з тоталітарною владою з питань прав людини і сприяти таким чином її лібералізації”³¹⁰.

Загальне уявлення про те, чого прагнули українські правозахисники, дають їхні протоколи допитів. Наприклад, Ольга Матусевич, засуджена 1980 р., твердила, що “бореться за права людини”, оскільки в державі “права людини розтоптані і повністю знищені”, “народ... не має ніяких політичних прав, морально закріпачений, його свідомість приводять до одного рівня, щоб усі

* Наприклад, Володимира Буковського 18 грудня 1976 р. обміняли на лідера чилійських комуністів Луїса Корвалана, після чого він поселився у Великій Британії; Людмилі Алексєєвій у лютому 1977 р. вдалося емігрувати до США, де вона стала зарубіжним представником Московської гелсінської групи і т.п.

³⁰⁸ Лук’яненко, *З часів неволі. Книга п’ята: Одержимі*, 62.

³⁰⁹ *Ukrainian Political Prisoners in the Soviet Union. A Biographical List. Compiled by the Ukrainian Central Information Service.* (Toronto: Studium Research Institute, 1979), 9.

³¹⁰ Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 197.

думали тільки про хліб насущний, а ті, хто намагається боротися за політичні права, піддаються переслідуванню з боку влади”³¹¹.

У 1981 р. заарештували останнього члена УГГ на волі І. Кандибу, у котрого вдома виявили літературу “антирадянського змісту”, до якої чомусь віднесли і ЗДПЛ 1948 р. (*sic!*)³¹². Та на тому рух за права людини в УРСР не припинився, хоч і не мав системного та організованого характеру. КДБ періодично виявляв листівки із констатацією порушень прав людини. Наприклад, 19 лютого 1981 р. на тротуарах і скверах Жовтневого району Запоріжжя, у машинобудівному інституті й на залізничному вокзалі міста правоохоронні органи виявили 67 листівок від імені Української групи боротьби за права людини в УРСР, в яких здійснювався “злісний наклеп на радянську дійсність”³¹³ (на жаль, немає достатньо інформації про цю групу). Не перевелися “матеріали політично шкідливого змісту” і в період горбачовської перебудови. Зокрема, 20 березня 1987 р. у вагонах поїзда київського метро на лінії Дзержинська (нині Либідська) – Героїв Дніпра, було виявлено дві брошури із заголовком “70 років у СРСР” (рукописні на 131-му аркуші паперу), у яких стверджувалося “про порушення прав людини”³¹⁴.

Українські правозахисники зустріли нову радянську політику гласності з недовірою. Та й не дивно, бо Українська РСР залишалася “заповідником застою”, а Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, за спогадами його оточення ненавидів слово “перебудова”³¹⁵. Політика гласності в Україні була половинчастою, на чому неодноразово наголошували в діаспорі, підкреслюючи декларативність і “паперовий формалізм”³¹⁶. У своїй заяві від 1987 р. представники Українського правозахисного руху в еміграції Л. Плющ, Н. Світлична та Р. Мороз стверджували: “Так звана “гласність” ігнорує такі

³¹¹ “Повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про питання, які використовуються інакodomцями для поширення антирадянської й національно-визвольної ідеології, 22 грудня 1969”, *Політичні протести*, 245–458.

³¹² *Українська гельсінська група. 1978–1982. Документи і матеріали*, 334.

³¹³ “З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про виявлення листівок у м. Запоріжжя, 20 лютого 1981”, *Політичні протести*, 423.

³¹⁴ “З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про виявлення у київському метрополітені антирадянських брошур, 21 березня 1987”, *Політичні протести*, 583.

³¹⁵ Плохій, *Остання імперія*, 84.

³¹⁶ Сергій Недужко, “Правозахисна та державотворча діяльність української діаспори в умовах гельсінкського процесу наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст.”, *Мандрівець* 2 (2008): 57.

болючі теми, як свавілля та беззаконня КДБ, тісно пов'язане із системою політичних гулагів, великим урядовим шовінізмом імперіалістичної політики (внутрішньої та зовнішньої), необмеженою монополією партії у сфері ідеології”³¹⁷. Як свідчення готовності до реальних змін, правозахисники хотіли бачити свободу віросповідання, легалізацію УГКЦ та УАПЦ, свободу для всіх релігійних груп (християнських та нехристиянських)³¹⁸. Вони просували тезу, що без свободи та гарантії прав людини не може бути діалогу між народами, і закликали негайно звільнити всіх в'язнів совісті³¹⁹. Правозахисники також звертали увагу на необхідність відкинути штучні перешкоди еміграції євреїв та сприяти поверненню депортованих кримських татар³²⁰. Ці сподівання почасти стали справджуватися в 1990–1991 рр., ставши дійсністю вже в незалежній Україні.

Висновки:

Отже, поняття прав людини у Канаді та Радянському Союзу тлумачили по-різному. Канадська політико-правова традиція базувалась на ліберальних цінностях і трактуванні прав людини як природних, невід'ємних та універсальних. Питання прав людини в СРСР/УРСР було надміру заідеологізоване, щобільше на сам термін накладене своєрідне табу в політичному лексиконі. Втім, радянським ідеологам, котрі спершу просто ігнорували нові міжнародні реалії, пов'язані з зростанням уваги до прав людини, все ж довелося виробити свою “соціалістичну концепцію”, базовану на принципах історичного матеріалізму. Власне, це зумовило пріоритетність соціально-економічних прав, хоча конституційно закріплювались також індивідуальні і політичні “права громадянина”, щоправда у тісному поєднанні з обов'язками. Втім, правлячий режим систематично ігнорував ці права, а правозахисників, котрі закликали їх

³¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей, заяви, звіти, пресові повідомлення, вирізки з газет та ін.) щодо діяльності С. та Н. Караванських, Ю. Шухевича, С. Шабатури, В. Чорновола, З. Попадюка, В. Марченка, родини Січко та ін., 5 січня 1980 – 29 липня 1989), арк. 186.

³¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей, заяви...)), арк. 186зв.

³¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей, заяви...)), арк. 188.

³²⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей, заяви...)), арк. 189.

дотримуватись, переслідував. Кампанії на захист прав людини в СРСР/УРСР, що перманентно відбувалися у західних країнах, радянська сторона трактувала як ворожі спроби втручання у внутрішні справи суверенної держави, однак запобігти їм при всіх стараннях не могла. Особливою активністю вирізнялися канадські українці, котрі достатньо успішно привертали увагу місцевого політикуму та міжнародної спільноти до цієї проблеми. Тим самим українські дисиденти отримували не тільки моральну підтримку (наприклад, листи підтримки), але й реальну допомогу (гуманітарні посилки, клопотання про звільнення політв'язнів). Важливим чинником, який визначив підтримку зовні, стало, те що, апелюючи до міжнародних правових норм, українські дисиденти впровадили правозахисний рух в УРСР у загальносвітовий контекст. До того ж, захист прав людини став тим спільним знаменником, навколо якого зуміли об'єднатися різні напрямки дисидентського руху в Україні та різні політичні середовища канадських українців. У підсумку, в українських реаліях, у т.ч. і в діаспорі, правозахисний рух став не тільки уособленням боротьби за демократію, але й за національне визволення загалом.

Розділ 3.

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УРСР У КАНАДСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Канадські туристи як джерело інформації про порушення прав людини в Українській РСР

У повоєнні роки поїздки іноземців в Українську РСР мали епізодичний характер, адже до 1953 р. – смерті Й. Сталіна – республіка була “герметично замкнена”. Хрущовська відлига дещо привідкрила “залізну завісу” для чужоземних громадян, однак не створила належних умов для реалізації права на вільне пересування*. Це розуміли і на Заході, зокрема черговий повоєнний Конгрес українців Канади констатував: “По смерті Сталіна заіснували деякі зміни, але ми їх розглядати можемо тільки, як зміну тактики. Правда – можемо нині писати листи й посилати пакунки до рідних в Україну. Але режим в Україні не змінився”³²¹. Громадський діяч з Торонто Михайло Гава відзначав: “[Люди] стараються підкреслити, наскільки життя змінилось на краще після смерті Сталіна та як люди вільніше себе почувають в порівнянні з давнішими часами. Правда, родина й знайомі оминають у розмовах контраверсійних тем, зате люди чужі, яких ви вперше і востаннє бачите, часто дуже одверті, хоч звичайно нема певності, чи вони не підіслані спеціально”³²².

Для однієї частини іноземців Радянський Союз виглядав такою собі незвіданою екзотикою, яку вартувало побачити на власні очі; для іншої – іноземців українського походження – це була можливість відвідати рідні землі³²³. У той час комуністичний режим був зацікавлений не лише поліпшити

* На зламі 1950–1960-х років кількість закордонних туристів в УРСР збільшилася. Наприклад, упродовж лютого-грудня 1959 р. республіку відвідало 34 998 туристів, у т.ч. 29 374 з країн соцтабору (загалом з дев’яти країн), 5 624 з країн вільного світу (всього з 27-ми країн). Найбільшу частку серед туристів із країн Заходу склали американці – 3 998, французи – 556 і канадці – 323 особи (“Скільки туристів відвідує Україну?”, *Ми і світ* 72 (1960): 82–83).

³²¹ ЦДАЗУ, ф. 50, оп. 2, спр. 4 (Документи (листи, об’яви, інформації та ін.) КЕ УНО...), арк. 74.

³²² “Кілька фрагментів з поїздки в Україну (Наші інтерв’ю)”, *Нові дні* 255 (квітень 1971): 22.

³²³ Руслан Сіромський, “Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках”, доступно: <http://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control?fbclid=IwAR3nVhsy5P5PDyhPRZFIHvLGICFLFEMxltIs3185niYw11eBB0vMNZpHD5Q>

міжнародний імідж, але й отримати валютні надходження від закордонних туристів. Діяч ТОУК П. Кравчук не приховував мотивів туристичних відвідин: “Кожного року, особливо влітку, кілька тисяч канадських українців відвідують Радянську Україну (дещо завищена цифра – *Р. С.*). Вони переважно загощують у села і містечка, з яких самі походять, чи походять їхні родичі, де зустрічаються з рідними, знайомими. Все, що вони бачать, зокрема в західних областях, справляє на них велике враження і вони після повернення до Канади, розповідають про це своїм близьким, друзям і знайомим”³²⁴.

Варто наголосити, що перші візити канадських делегацій до Української РСР мали переважно ознайомчо-господарський характер. По-суті, участь в різноманітних господарських, і, меншою мірою, культурницьких форумах давала можливість канадським українцям відвідати батьківську землю. Натомість, відвідини УРСР з приватною метою створювали багато труднощів і привертали до себе пильну увагу радянських спецслужб. З допомогою готельних працівників КДБ намагався постійно контролювати місце перебування чужоземців³²⁵. Туристи також становили неабиякий інтерес для радянських спецслужб й часто розглядалися як потенційний об’єкт вербування³²⁶.

Упродовж 1950-х років УРСР також традиційно відвідували делегації або відповідальні працівники “дружніх” організацій, на зразок ТОУК, представники якого бачили лише позитивні моменти суспільного життя, закриваючи очі на зневагу до прав людини. Так, у вересні 1959 р. Тернопільщину відвідало дев’ятеро членів ТОУК, яким “компетентні органи” створили умови для ознайомлення з “досягненнями трудящих” (відвідали школи, лікарні, сільські клуби колгоспи і т.п.)³²⁷. Наскільки “правильними” були приїжджі канадці свідчить той факт, що один із них – К. Проданюк – “закликав своїх односельчан добросовісно працювати задля того, щоби якнайшвидше побудувати комунізм”³²⁸.

³²⁴ Петро Кравчук, *З рідним народом*. (Київ: Товариство “Україна”, 1979), 63.

³²⁵ *Канадійський фермер*. 28 серпня 1965.

³²⁶ History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center), “Контрразведывательное обеспечение, 1971”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110329>

³²⁷ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Докладная записка, №2/1917, 24 сентября 1959 г.), т. 1, арк. 249.

³²⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Докладная записка, №2/1917...), т. 1, арк. 249–250.

Подібні заклики відразу друкувала районна і обласна преса, не забуваючи наголосити на “захопленні побаченим” з боку гостей. Проте, навіть візити “перевіраних прогресистів” таїли в собі небезпеку для режиму. У доповідній записці Управління КДБ у Тернопільській області від 24 вересня 1959 р., наприклад, читаємо: “Негативних моментів у поведінці учасників групи туристів не зафіксовано. Однак один із них, Чупило Д. А. зробив дві фотографії будинків, які перебувають в неприглядному стані. Це пристосований для життя сарай, в якому живе його далекий родич Чупило Іван Михайлович і один будинок в Тербовлянському районі, куди він їздив до своїх родичів”³²⁹. Фотографування “неприглядних об’єктів”, очевидно, здійснювалося не для прославлення успіхів УРСР і йшло в розріз із комуністичною пропагандою.

“Привідкриття” Української РСР для відвідин іноземними туристами у період хрущовської відлиги створило для КДБ при РМ УРСР чимало клопотів, пов’язаних із запобіганням можливих “антирадянських дій”. Режим побоювався “шкідливого впливу” на своїх громадян з боку іноземців, котрі жили у вільному світі із значно вищим рівнем дотримання політичних прав, тому намагався мінімізувати контакти з місцевим населенням. Проте абсолютно відгородити туристів від спілкування з “небажаними особами” КДБ не завжди вдавалося³³⁰. Пересвідчившись у недоцільності масово допускати канадців у західноукраїнські села, від 1962 р. в УРСР впровадили суворіші обмеження. Причиною такого рішення буцімто стала отримана інформація “про те, що ватажками окремих націоналістичних центрів... ставилося завдання проникнути в українські прогресивні організації і використовувати поїздки їхніх членів для направлення своїх представників в Україну”³³¹. Як наслідок, у 1964 р. з 2 725-ти туристів з країн Заходу, котрі відвідали західні області України, тільки 42-м (*sic!*) надали спеціальний дозвіл для виїзду у села³³². Серед тих, кому відмовили у відвіданні

³²⁹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Докладная записка, №2/1917)...), т. 1, арк. 251.

³³⁰ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Спецсообщение о проведенных мероприятиях в отношении туристов-членов ТОУК из Канады...), т. 1, арк. 290; 294.

³³¹ “Довідка про перебування в УРСР у 1961–1965 рр. закордонних українців,” 29 липня 1965 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 115.

³³² “Довідка про перебування в УРСР у 1961–1965 рр. закордонних українців,” 29 липня 1965 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 117–118.

рідного села батьків, був, зокрема, президент Канадської студентської спілки, юрист, у майбутньому суддя В. Тарнопольський³³³.

Зайве говорити, що подібні інциденти шкодили міжнародній репутації радянського режиму і ставили у незручне становище канадських комуністів, які активно лобіювали питання дозволу на відвідини канадськими українцями рідних місць³³⁴. Щобільше, вони й самі потрапляли під перевірку, чи була не співпрацюють із розвідкою “ворожих країн”. Саме тому радянська сторона була зацікавлена в отриманні заздалегідь інформації про осіб, яких рекомендували до поїздки прогресистські організації США і Канади^{335*}. На цьому тлі окремі з керівників прогресистських організацій переживали когнітивний дисонанс, бо прагнули вислужитись перед радянською владою і водночас мінімізувати іміджеві втрати всередині Канади. Найвиразніший приклад “роздвоєння” простежуємо у вже згаданого П. Кравчука. З одного боку, він відразу перекладав вину на “українських націоналістів”: “Націоналістичні лицеміри, які кричать, що на Україні “нема свободи руху”, погрожують всім тим, які їдуть на рідну землю, екскомунікацією, не дозволяють зустрічатися з тими, які з України загощують за океан”³³⁶. З іншого боку, не підбираючи слів, у пізніших спогадах передавав переживання щодо цієї проблеми: “О, ‘ми добрі’, ‘ми гуманні’, ‘ми за визволення негрів з імперіалістичного ярма’ – десь за тридев’ять земель, а своїх людей

³³³ Дальний (Горгота), “Володимир Тарнопольський – правозахисник і суддя”, *Вибране. Люди – Події – Коментарі*, 269.

³³⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 849 (Листування з ЦК КПУ, МЗС СРСР з питань української еміграції...), арк. 39.

³³⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1825 (Листування відділу преси з закордонними...), том 2, арк. 57.

* Природно, у поле зору КДБ потрапляли також канадські туристичні фірми, що організували візити туристів до УРСР. Наприклад, з документів радянських спецслужб випливає зацікавлення фірмою “*Travel Unlimited*”, котра не тільки організувала тури в УРСР, але й в своїх рекламних матеріалах наголошувала на тому, що її співробітники можуть допомогти клієнтам оформити необхідні документи “для відвідин рідного села, отримання з УРСР свідоцтва про народження, оформлення запрошення родичів, отримання паспортів, віз і виконання інших формальностей, пов’язаних з поїздкою на Україну” (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1045 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 253). Радянська сторона прагнула впливати на формування туристичних груп всередині Канади, щоби уникати візитів потенційно небезпечних для режиму осіб. Підтвердженням цього припущення є той факт, що фірма “*Travel Unlimited*” належала гірничодобувній компанії “*China Commercial Corporation Limited*”, генеральним менеджером якої у 1971 р. був призначений Джері (Ярослав) Шах – колишній управлінець турфірми “*Globe Tours*” (Ванкувер), що контролювалася ТОУК, а її очільник неодноразово відвідував Радянський Союз, ведучи перемовини з “Інтуристом” (ЦДАВО, ф. 4629, оп. 1, спр. 65 (Листування з Посольством СРСР в Канаді...), арк. 6–7). Керівником філії “*Travel Unlimited*” у Вінніпезі працював Роман Мокрий, котрий упродовж 1963–1966 рр. за рекомендацією ТОУК навчався у ВПШ при ЦК КПУ. Показово, що інформацію про туристичну діяльність, необхідну, наприклад, для *Globe Tours*, радянська сторона дублювала виконавчому комітетові ТОУК (ЦДАВО, ф. 4629, оп. 1, спр. 86 (Листування з Посольствами СРСР в Канаді...), арк. 19).

³³⁶ Петро Кравчук, “Бояться України”, Петро Кравчук, *Листи з Канади. Статті, нариси та памфлети* (Київ: Радянський письменник, 1976), 240.

тримаємо за дверима з сімома замками. Яке лицемірство! Який обман! А як хтось з українських канадців прорветься до рідного села, щоб побачити рідну матір, не маючи на це офіційного дозволу радянської влади, то його не тільки грубо прожене звідти міліціонер, але й ще й оштрафує, обов'язково вимагаючи не карбованців, а доларів. Чим не 'соціалістична демократія'?! І це діється в країні, 'где так вольно дышет человек'!"³³⁷.

Характерно, що канадці зауважували не тільки обмеження мешканців УРСР у політичних свободах, але й недоліки в гарантуванні широко хвалених соціально-економічних прав. Перше, що впадало у вічі канадських туристів в УРСР, була низька забезпеченість населення харчами та господарськими товарами. Так, канадський журналіст Джон Бест ніяк не міг збагнути причини злиденності на селі: "[Українське] Село бідне; як це можливо, щоб поле із такою багатою чорною ріллею народжувало такий примітивізм?"³³⁸. Канадські туристи відзначали дорожнечу на продукти харчування або відсутність певних товарів у крамницях (наприклад, у Запоріжжі та Харкові). Що цікаво, в 1961 р. їм це ще пояснювали труднощами післявоєнної відбудови. Або ж "особливе здивування... викликало те, що пенсії одержують тільки робітники і службовці, а колгоспники – ні. З приводу цього поміж них точаться розмови – як це так в соціалістичній країні, коли навіть в капіталістичній Канаді пенсія видається тільки за віком (65 років), незалежно від характеру праці"³³⁹.

Туристи українського походження зі США та Канади перед відвідинами батьківщини нерідко отримували завдання привезти на Захід літературу шістдесятників, за можливості зустрітися з представниками творчої та наукової інтелігенції, зрештою, переправити за кордон рукописи, які слугували матеріалом для "тамвидаву" й засвідчували факти політичних репресій³⁴⁰. З цього приводу

³³⁷ Петро Кравчук, *Без недомовок: Спогади* (Київ: Літературна Україна, 1995), 109.

³³⁸ "Канадський журналіст про Україну," *Ми і світ* 121 (1965): 39.

³³⁹ "З листа голови Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном Ю. Смолича ЦК Компартії України про враження письменника П. І. Кравчука від перебування в Україні, 16 липня 1961 р.," *На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, упорядники Олег Бажан, Юрій Данилюк, Петро Тронько (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 239.

³⁴⁰ Архів О. С. Зінкевича, 31. ЛМ. Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.

засновник видавництва “Смолоскип” ім. В. Симоненка Осип Зінкевич наголошував, що “кожна поїздка має виглядати дуже природною і нормальною й у жодному разі не викликати підозри, що вона є спеціальною місією для полегдження відповідних справ”³⁴¹. Щобільше, співробітники української інформаційної служби “Смолоскип” уклали “Правила доброї поведінки” – рекомендації та поради туристам в УРСР. У вступних зауваженнях видавці зазначали: “Кожен турист, який їде до СРСР, мусить бути свідомий того, що він є об’єктом інтересу радянських органів безпеки. Від моменту, коли його прізвище з’явилося у списку бажаючих їхати в СРСР, органи КДБ перевіряють його...”³⁴².

У роботі спецслужб з гостями із країн Заходу існували певні особливості, адже відповідальні за прийом чужоземців повинні були, принаймні, похитнути переконання західного обивателя щодо Радянського Союзу, не сказати чогось такого, що негативно могло відобразитися на реноме країни ззовні, спростувати всі закиди в порушеннях прав людини. Задля цього використовувалися техніка “ретроспективного порівняння” (“зараз набагато краще, ніж було колись”, “країна ще сповна не відновилася після війни”), “жонгливання цифрами” (наведення кількості шкіл, училищ), “підкреслення переваги соціалістичного способу життя” (“протиставлення – у вас соціальна сфера платна, а в нас безкоштовна”) і т. п.³⁴³. За таких обставин канадські туристи отримували обмежений простір для маневру: 1) перебували під постійним наглядом; 2) не мали можливості без попередньої згоди відвідувати той чи інший населений пункт; 3) туристичні маршрути були ретельно продумані і затверджені органами держбезпеки. Останнє надто впадало у вічі, тож відповідальні особи з Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном пропонували диверсифікувати туристичні маршрути^{344*}.

³⁴¹ Зінкевич, *Щоденник*, 180.

³⁴² Зінкевич, *Щоденник*, 431–432.

³⁴³ Руслан Сіромський, “Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках”.

³⁴⁴ “З листа голови Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном Ю. Смолича ЦК Компартії України про враження письменника П. І. Кравчука від перебування в Україні, 16 липня 1961 р.”, *На скрижлях історії*, 238–239.

* Монопольним правом обслуговувати туристів-іноземців володів ВАТ “Інтурист” (таксі, послуги гіда і т. д.), працівники якого були більше, ніж просто фахівцями в туристичній сфері. На них покладали функцію доносити “потрібну інформацію” іноземцям й сприяти “подоланню антирадянських забобонів”³⁴⁵. Канадський громадський діяч українського походження, історик Манолій Лупул, описуючи свою подорож разом з дружиною та дочкою до УРСР у квітні 1968 р., наводить приклад роботи гіда (вживає фразу *naïve guide*). Прикріплений “Інтуристом” гід –

Одним із засадничих зацікавлень канадських туристів був вимір національної самобутності. Так, журналіст канадського тижневика *“La Presse”* Джон Бест називав Україну “оазою національної ідентичності” всередині Радянської імперії, твердячи про менший рівень асиміляції, ніж в інших республіках СРСР³⁴⁶. Менш оптимістичні були канадці українського походження. Наприклад, турист, який підписав свої враження криптонімом І. Ф., твердив, що “українську мову частіше чув в Америці і Канаді, ніж в Києві”³⁴⁷. Причому мовна ситуація була невтішною навіть у Західній Україні. Так, за спогадами Івана М., коли його в львівському готелі питали *“Как ваша фамилия?”*, він віджартувався: *“Моя фамилия зараз приїде”*³⁴⁸. У книжкових магазинах Києва і Харкова продавці, які б мали популяризувати українську мову, спілкувалися винятково російською мовою. В інформації УТДКЗЗК на адресу ЦК КПУ за жовтень 1966 р. наведені такі спогади П. Кравчука про відвідини книжкового магазину “Кобзар” у Харкові: “Коли я платив за книжки, що вибрав для себе, то касир кілька разів перепитала мене: *“Что, что”*, бо я назвав суму 1 крб. 40 коп. Їй слово “карбованець” видалося дуже дивним і незрозумілим. Такий самий стан з обслуговуючим персоналом в готелях, ресторанах “Інтурист”, де дуже багато буває туристів-українців. Навіть у Львові в готелі “Інтурист” анкету ви повинні заповнити російською мовою...”³⁴⁹.

Прагнучи не допускати закордонних гостей на стратегічно важливі або ж на банально занедбані території, радянська влада оголошувала їх режимними. Для чужоземних туристів були закриті міста, в яких розташовувалися військові бази або ж промислові підприємства, що випускали продукцію подвійного

молода жінка під тридцять років, яка добре володіла англійською мовою, всіляко вихваляла життя в Радянському Союзі, наголошувала на “важливості виконання п’ятирічного плану”, назвала митрополита Андрея Шептицького “фашистом”, твердила, що всі на Заході – “імперіалісти”, лише в СРСР “комуністична партія представляє весь народ”, а “комуністи проводять політику національного визволення” (Manoly Lupul, *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*. (Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005), 77). Тож, немає нічого дивного, що канадські туристи часто порівнювали розповіді гідів з передовицями у радянських газетах (ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 174 (Отзывы иностранных туристов о посещении Украинской ССР...), арк. 39).

³⁴⁶ “Канадський журналіст про Україну,” *Ми і світ* 121 (1965): 37.

³⁴⁷ *Канадійський фермер*. 28 серпня 1965.

³⁴⁸ *Українські вісті*. 16 грудня 1965.

³⁴⁹ “Інформація Українського товариства дружби і культурного зв’язку з закордоном ЦК КПУ про враження редактора газети “Життя і слово” П. І. Кравчука про перебування в Україні, жовтень 1966 р.,” *На скрижлях історії*, 281.

призначення (Миколаїв, Херсон, Керч). Однак заборона на візити іноземців пояснювалася не лише розташуванням стратегічних військових об'єктів, але й політико-ідеологічними факторами. До режимних територій, зокрема, належала більша частина Західної України – частково через прикордонний характер, а частково через політичну “неблагонадійність” її мешканців³⁵⁰. Наприклад, 24 липня 1970 р. КДБ УРСР звернувся до ЦК КПУ з рекомендацією не відкривати, з режимних міркувань, трасу Шегині-Львів-Тернопіль-Чернівці-Парубне “для проїзду автотуристів з капіталістичних країн”^{351*}.

Отримання дозволу на відвідини певного населеного пункту в УРСР фактично вирішувалося у Москві і значною мірою залежало від політичних та громадянських поглядів іноземців, їхніх родинних зв'язків у республіці. Скажімо, о. Петро Криворучка (Саскатун, Канада) у серпні 1971 р. був змушений п'ять днів чекати на дозвіл відвідати рідне село Кривче на Тернопільщині. Після того, як йому дозволили потрапити на малу батьківщину, священнику заборонили залишитися на неділю – ймовірно, щоби не зміг бути співучасником літургії у місцевій церкві³⁵².

Враховуючи потенційні “ворожі наміри”, КДБ міг рекомендувати не допускати в УРСР тих чи інших канадських громадян. Ледь не в кожному представникові Канади радянські спецслужби вбачали потенційного шпигуна й ідеологічного диверсанта, відзначаючи, що “закордонні українські націоналістичні організації піддають українських емігрантів (тут в розумінні

³⁵⁰ Владимир Колосов и Павел Полян, “Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней”, *Режимные люди в СССР*, ответственные редакторы Тамара Кондратьева и Андрей Соколов. (Москва: РОССПЭН, 2009), 35.

³⁵¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 80.

* Інформацію про кількість іноземних туристів на території УРСР того часу дають щоденні повідомлення КДБ у ЦК КПУ із зазначенням країни походження й населених пунктів, де вони перебували. Наприклад, станом на 20 серпня 1970 р. зафіксовано перебування 3 977 туристів, зокрема із США – 628, Франції – 583, Великої Британії – 336, Канади – 193, ФРН – 83, решти країн-членів НАТО – 716, інших “капіталістичних країн” – 1 438. Найбільш відвідуваними значилися: Київ – 1 306, Крим – 663, Одеса – 592, Харків – 430, Львів – 190, Донецьк – 159, Запоріжжя – 98, Чернівці – 88, Полтава – 48, Вінниця – 27, Ужгород – 12, інші міста – 364 особи (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 263). Оскільки туристичні маршрути складали в односторонньому порядку, то чинник відвідуваності не відповідає реальним запитам туристів. Серед тих, хто прагнув відвідати з туристичною метою УРСР, значну частку становили іноземні громадяни українського походження. Традиційно, великий відсоток відвідувачів складали громадяни США, ФРН та Канади. Наприклад, кількість громадян Канади, які перебували на території УРСР 18 липня 1973 р. становила 416 осіб. Найбільше канадських туристів фіксуємо саме влітку (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1073 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 243).

³⁵² *Гомін України*. 11 вересня 1971.

“туристів” – Р. С.), котрі виїжджають у республіку, посиленій обробці в антирадянському дусі”³⁵³. Причому, під диверсіями розуміли не тільки спроби завезення “шкідливої літератури”, але й навіть “вихвалювання капіталістичного способу життя”³⁵⁴. За подібне могли видворити з Радянського Союзу і такі випадки фіксуємо перманентно, особливо з кінця 1960-х років³⁵⁵. Варто також звернути увагу і на той факт, що 18 липня 1970 р. головою КДБ УРСР став генерал-лейтенант Віталій Федорчук – колишній очільник 3-го Головного управління КДБ СРСР (контррозвідки). З його іменем пов’язуємо розгортання з липня 1971 р. операції “Блок”, спрямованої проти українських дисидентів. Масові арешти ж припали на 1972 р., коли за ґратами опинилося близько сотні осіб, 89 з яких засуджено за антирадянську діяльність³⁵⁶. Відтак контакти канадських громадян з дисидентами становили небезпеку – як для одних, так і для інших.

Усю небезпеку від відвідин УРСР розуміли і за океаном. Так, у червні 1971 р. УІС “Смолоскип”, який створив власні представництва у Вашингтоні, Балтіморі, Торонто й Парижі, виготовив пам’ятку “Тим, хто їде на Україну”. У ній, зокрема, йшлося: “... Вони [українці] повинні їхати, якщо мають таку можливість, але своєю гідною поведінкою, покликаючись на закони й конституцію УРСР і СРСР, консулярні договори та міжнародні туристські домовлення, вони повинні домагатися прав не лише для себе, які їм гарантує Декларація Людських Прав ООН, але й для українців, які живуть в Україні”³⁵⁷. “Смолоскип” також виробив підготовчий курс для кур’єрів, котрі їздили в УРСР. Зокрема, кожний зв’язковий повинен був вивчити ситуацію на місці, зокрема, що відбувалося в українській літературі, знати імена шістдесятників і їхні твори³⁵⁸. Така поїздка мала виглядати максимально природною і не викликати підозр, що вона є спеціальною місією для полагодження відповідних справ.

³⁵³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1026 (Документи (довідні, повідомлення) КДБ...), арк. 78.

³⁵⁴ ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 70 (Документи (стенограмма, мероприятия, переписка) совещания...), арк. 66.

³⁵⁵ ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 84 (Переписка з ЦК КПУ по вопросам иностранного туризма...), арк. 22.

³⁵⁶ Володимир В’ятрович, “Операція “Блок”. Дія перша,” Володимир В’ятрович, *Україна. Історія з грифом “Секретно”*. (Харків: КСД, 2015), 414.

³⁵⁷ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про настанови інформаційної служби “Смолоскип” українським туристам, 24 вересня 1971 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці*, 215.

³⁵⁸ Архів О. С. Зінкевича, 35. ЛМ. Громадські і політичні організації. Листування і матеріали, без арк.

Достатньо успішними зв'язковими “Смолоскипа”, які їздили з туристичними групами в УРСР, зокрема, були Антоніна Горохович, котра спромоглася вивезти низку творів українського самвидаву; вчитель історії та англійської мови одного з коледжів Торонто Богдан Колос, котрий зумів переправити за кордон спогади дисидента Данила Шумука³⁵⁹. Загалом, станом на 1971 р. за кордон вдалося переправити понад сотню одиниць самвидаву, які друкувалися у діаспорних видавництвах “Сучасність” та “Смолоскип”. Звідти частина антирадянських матеріалів з допомогою туристів поверталася в УРСР з відповідними коментарями. Про масштаби цієї роботи можуть свідчити звітні цифри КДБ: тільки за дев'ять місяців 1971 р. радянські спецслужби зуміли перехопити і конфіскувати 20 357 закордонних видань³⁶⁰.

Всесильний в УРСР КДБ не міг, однак, проконтролювати публікацій за кордоном матеріалів, які негативно зображали радянську дійсність. Тому в канадській україномовній періодиці (“Український голос”, “Канадійський фермер”, “Гомін України”, “Новий шлях”, “Ми і світ”), постійно з'являлися дописи із враженнями від відвідин УРСР, у яких можна було знайти обурення на кшталт: “не розуміють української мови”, “на обіди треба чекати”, “на замовлення борщу дають “щі” і т.д.³⁶¹. Аби корегувати суспільну думку, радянським пропагандистам у підконтрольних виданнях (“*Canadian Tribune*”, “Життя і слово”, “Вісті з України”) доводилося постійно друкувати матеріали, які в найсвітліших фарбах змальовували життя в УРСР. Що характерно, в УРСР їх не поширювали, а коли “Вісті з України” нарешті включили до каталогів на передплату, радянському громадянину зробити це було неможливо³⁶². Матеріал вказаних газет настільки дисонував із реаліями, що показувати його місцевому населенню влада не наважувалася. Більшість канадських українців критично ставилися до подібних публікацій, на взірець сприйняття вражень від візиту до УРСР 17-річної Дейл

³⁵⁹ Архів О. С. Зінкевича, 31. ЛМ. Богдан Колос, листування, без арк.

³⁶⁰ Володимир В'ятрович, “Самвидав під прицілом КДБ”, В'ятрович, *Україна. Історія з грифом “Секретно”*, 412.

³⁶¹ *Гомін України*. 28 серпня 1971.

³⁶² Лук'яненко, *3 часів неволі*, 36.

Бабій, котра захоплювалася радянською “ідеєю і системою”³⁶³. Відповідні публікації викликали здивування і глузування водночас: а що ж ця молода дівчина взагалі могла знати про радянську систему? Таким чином, обмеження права на доступ до інформації в Радянському Союзі, становило одну з головних опор комуністичного режиму.

У випадку ввезення або ж вивезення “шкідливих матеріалів”, порушення правил переміщення, фотографування недозволених об’єктів тощо канадських туристів могли депортувати з країни³⁶⁴. Наприклад, “за ввезення й поширення націоналістичної літератури” у серпні 1971 р. за межі СРСР були депортовані канадські туристки Віра і Зоряна Грищенко. Відомо, що у дівчат, котрі прибули до Львова, з-поміж іншого виявили текст апеляції до Верховного суду УРСР засудженого історика Валентина Мороза³⁶⁵. Як йшлося у доповідній записці КДБ, “момент вилучення у них літератури знято на кіноплівку... ці матеріали використовуватимуться в контрпропагандистських заходах”³⁶⁶.

Упродовж 8–11 травня 1973 р. у Києві як турист перебував громадянин Канади, юрист Джон (Іван) Грегорович 1927 р. н. Справа Дж. Грегоровича – це яскравий приклад того, як КДБ стежив за чужоземцями і підсилав до них своїх агентів. Із зібраних співробітниками КДБ матеріалів випливає, що канадець у зустрічі з агентом спецслужб “Бойком” (Грегорович не відав, що це підставна особа – Р. С.) намагався з’ясувати факти порушень прав людини, причини і обставини арештів в Україні, цікавився, яким чином можна матеріально допомогти синові засудженої дисидентки Надії Світличної³⁶⁷. Крім цього, 11 травня Дж. Грегорович на таксі прибув у район вул. Старонаводницької в Києві, де шукав будинок під №82, однак, починаючи з №57 і далі, всі будинки були знесені. Співробітники КДБ припускали, що канадець насправді мав намір

³⁶³ *Вісті з України*. 7 вересня 1972.

³⁶⁴ Руслан Сіромський, “Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій”: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-ті роки)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста* (2019): 682.

³⁶⁵ *Гомін України*. 11 вересня 1971.

³⁶⁶ “Доповідна записка КДБ при РМ УРСР до Центральному комітетові Компартії України про заходи з недопущення поширення в республіці матеріалів антирадянського характеру, 10 січня 1972 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 227.

³⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 190.

відшукати будинок, де проживав Гончар (ймовірно, мова про скульптора Івана Гончара – Р. С.) – вул. Новонаводницька, 8а/2 – і зустрітися з ним³⁶⁸.

Перебуваючи 13 травня 1973 р. у Чернівцях, Дж. Грегорович, за інформацією КДБ, “порушив режим перебування іноземців в країні”. А суть цього порушення виявилася надто банальною – без попереднього дозволу турист виїхав у с. Задубрівка Заставнянського р-ну Чернівецької області для зустрічі із родичем по материнській лінії Теодором Данилюком, 1909 р. н. Щобільше, в розмові з працівником “Інтуристу”, а також під час відвідин Чернівецького університету і краєзнавчого музею, “допускав антирадянські висловлювання, наговорював на національну й економічну політику КПРС і Радянського уряду”³⁶⁹. Цього було більш, ніж достатньо для видворення за межі Радянського Союзу. Однак, зважаючи на заплановані переговори Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва з президентом США Річардом Ніксоном та очікування на приїзд до Києва влітку 1973 р. на зустріч з агентом “Бойком” іншого емісара з Канади, видворення Дж. Грегоровича визнали з оперативної точки зору недоцільним. Відтак, нічого не підозрюючи, 16 травня 1973 р. Дж. Грегорович поїздом №7 відбув до Братислави, висловивши бажання перед відльотом до Канади відвідати Відень, Рим і Лондон³⁷⁰.

До одних із найскладніших завдань КДБ можна віднести контроль над великими туристичними групами з-за кордону. Упродовж 21–30 березня 1975 р. в УРСР перебувала велика група канадських туристів (162 особи), сформована з учнів старших класів та їхніх учителів. Туристичну групу очолювали голова комітету українських вчителів провінції Онтаріо Джордж Джуровець, 1937 р. н. і редактор журналу “*Forum*” Андрій Грегорович (брат вище згаданого Дж. Грегоровича, котрий відкривав невідому Україну для канадців³⁷¹). Серед інших учасників групи увагу КДБ привернули культосвітній референт УНО Нетті Маланчук, 1933 р. н., співробітниця бібліотеки УНО в Торонто Неллі Наконечна,

³⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 190.

³⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 190–191.

³⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 191.

³⁷¹ UCRDC, Excerpt from the interview with Andrew Gregorovich, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Andrew_Gregorovich.html

1931 р. н., член відділу КУК в Торонто Майкл Вавришин (його підозрювали у “причетності до спецслужб противника”)³⁷². У складі групи, на переконання КДБ, перебували особи, котрі виконували “спеціальні завдання націоналістичних центрів” і, “спілкуючись з нашими джерелами”, виявляли себе вороже, цікавилися долею засудженого історика Валентина Мороза, “вихваляли буржуазний образ життя”, заявляли, що “в Канаді більше українських книг, ніж у Києві”³⁷³.

На летовищі в Борисполі співробітники спецслужб провели тривалий і детальний огляд багажу канадських туристів, чим викликали в них протест. Під час огляду було вилучено дев’ять екземплярів “ідеологічно шкідливої літератури” (сюди, наприклад, потрапили Біблія та книга Вільяма Ширера “Злет і падіння Третього Райху”). Багато туристів приїхали з почепленими значками синьо-жовтого забарвлення із зображенням кленового листка й написом “Ми любимо Україну”. У готелі співробітники КДБ фіксували прагнення іноземних туристів виявити технічні засоби для підслуховування³⁷⁴, що засвідчувало розуміння канадцами того, куди вони приїхали і чого потрібно чекати. Згідно з програмою ВАТ “Інтурист” ця група канадських туристів повинна була відвідати, крім Києва, міста Львів, Чернівці, Харків, Запоріжжя і Донецьк. Однак керівники групи звернулися у радянське консульство в Канаді й товариство “Україна” з проханням виключити з маршруту Донецьк, Харків і Запоріжжя, оскільки абсолютна більшість туристів мали родичів у західноукраїнських областях. Зміну маршруту зрештою задовольнили, що радше стало винятком із правила³⁷⁵.

Фактор великої групи давав канадцам можливість достатньо вільно себе почувати. Наприклад, 26 березня 1975 р. під час екскурсії Львовом, у момент перебування біля пам’ятника Ярославові Галану, після слів гіда-перекладача про “звір’яче вбивство письменника українськими буржуазними націоналістами”, туристи Стефан Волошанський, 1953 р. н. і Орест Гнатків, 1958 р. н., заплодували. Щобільше, під час поїздки в Карпати українські канадці виконали

³⁷² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 236.

³⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 238.

³⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 237.

³⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 237.

пісню “Зачекайте, москалі, Україна буде наша”, а турист Юрій Лисяк, 1942 р. н., фотографував “неприглядні місця і побудови”, через що отримав “офіційне попередження”³⁷⁶.

У рамках агентурних справ “Бумеранг”, “Каскад”, “Перевал” і “Центр” КДБ вживав заходів для нейтралізації “шкідливої діяльності” канадських туристів. У зв’язку з початком туристичного сезону у 1976 р. радянські спецслужби відзначали зростання активності виходу іноземців на контакти з об’єктами справи “Блок”. Так, у поле зору КДБ потрапили дії аспірантки Оттавського університету Казимири (ім’я не встановлене, до того ж можлива помилка в документі – *P. C.*). Вона у травні-червні 1976 р. перебувала в УРСР і “зустрічалася з Пашко* та низкою інших націоналістично налаштованих осіб, бесіди з якими вела переважно поза приміщеннями, тому проконтролювати їхній зміст не вдалося... Організовано оперативне вивчення радянських громадян, з якими вона мала контакти у м. Києві та Львові”. Через агентів “Урана” і “Дніпрову” КДБ вдалося встановити, що Казимира намагалася налагоджувати окремі зв’язки, цікавилася питаннями зросійщення навчального процесу у вищих навчальних закладах. Зважаючи на те, що молода дослідниця планувала вдруге приїхати в УРСР, КДБ рапортував про вжиття “заходів щодо створення необхідних умов для активної розробки Казимири як емісара ЗЧ ОУН”³⁷⁷.

З 18 по 27 березня 1977 р. в Києві, Львові, Тернополі перебувала група канадських туристів українського походження (129 осіб), що переважно складалася зі школярів 15–17 років – членів “Спілки української молоді” і “Пласту”. З боку керівників й окремих представників групи КДБ зафіксував “дії зі зриву програми “Інтуристу”, націоналістичні висловлювання, спроби поширення матеріалів “релігійно-націоналістичного характеру”³⁷⁸. Керівниці групи Любі Федорків, котра самовільно виїжджала у Львів і намагалася нав’язати дискусії з

³⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 238.

* Пашко Алена (1931–2012) – поетеса, громадська діячка, дружина дисидента В’ячеслава Чорновола.

³⁷⁷ “Із доповідної записки КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про протидію співпраці закордонних центрів ОУН з одностумцями в Україні, 14 серпня 1976 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 338–339.

³⁷⁸ Сіромський, “Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій”: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-ті роки)”, 687.

питань українського націоналізму, а також туристкам Тетяні Мартинович і Марії Рогнатинській було оголошено, що за допущені ними порушення буде розглянуто питання про закриття їм в майбутньому в'їзду до СРСР³⁷⁹. За повідомленням КДБ, у групі була виявлена й емісар ОУН Олесь Лопецька (дівоче прізвище Петришин), 1947 р. н., – викладачка коледжу в Торонто, котра ставила за мету відвідати “деяких об’єктів справи “Блок”, зокрема, М. Коцюбинську і Р. Наконечного. Через оперативні можливості на членів групи здійснювався ідеологічний вплив, а в деяких навіть вдалося взяти інтерв’ю, в яких вони “позитивно відзивалися про радянську дійсність”³⁸⁰.

Зважаючи на жорсткі дії КДБ у рамках справи “Блок”, спрямовані проти інакодумців, наприкінці 1970 – на початку 1980-х років канадські туристи були змушені змінити тактику розповсюдження антирадянських матеріалів. Це зумовлювалося бажанням не наражати дисидентів в УРСР на ще більшу небезпеку. З цією метою листівки було вирішено поширювати в поїздах та в населених пунктах сільської місцевості. Зі свого боку, КДБ переключився на виявлення каналів нелегальної доставки антирадянських матеріалів з-за кордону. Напередодні проведення XXII літніх Олімпійських Ігор у Москві 1980 р. та внаслідок погіршення двосторонніх відносин між СРСР і Канадою після радянської інтервенції до Афганістану, увага КДБ до заокеанських туристів стала ще прискіпливішою. Та, навіть попри це, у середньому кількість канадських туристів була однією із найбільших з-поміж туристів країн Заходу. Так, скажімо, 14 вересня 1982 р. на території УРСР перебувало: 770 громадян ФРН, 694 – Великої Британії, 180 – Франції, 146 – Канади і 78 – США³⁸¹.

Канадські туристи продовжували скаржитися на роботу радянської митниці, безцеремонні обшуки на кордоні, дорожнечу квитків на послуги Аерофлоту і т.д.³⁸². Наприклад, Ераст Гуцуляк про свою подорож до УРСР у 1984 р. згадував: “...авто майже розібрали, перевіряючи, чи часом не заховали ми десь ‘підричних’

³⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 300–301.

³⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ), арк. 301.

³⁸¹ History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center), “Информационное сообщение, 14 сентября 1982 г.”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/134291>

³⁸² ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 598 (Документи о приеме инопредставительств туристических фирм...), арк. 6.

матеріалів або ‘пропаганди’. Під час перевірки з нами поводитись дуже некультурно... Нами опікувалися працівники “Інтуристу”, які теж вміло і невміло за нами сліdkували”³⁸³.

Сприйняття радянських реалій на початку 1980-х років канадськими туристами, порівняно з попередніми роками, не надто змінилося, проте повсюдно декларована комуністичним режимом гарантія соціально-економічних прав була остаточно підважена. Радянський Союз, а з ним і Українська РСР вступили у смугу економічних труднощів, що відразу зафіксували канадці. Так, редактор видання “Ми і світ” Микола Колянківський, якого важко назвати радянофобом, перебуваючи на початку 1981 р. у Києві, констатував: “...автомобілі й бензин (30 коп. за літр) багато дорожчі від наших цін, зваживши зокрема на вчетверо нижчі заробітні платні... Нестачі хліба немає, але багато хто сушить сухарі на важчий час... За кращими продуктами в крамницях – черги”³⁸⁴.

Ситуативні полегшення у відвідинах УРСР настали тільки в період горбачовської перебудови і були зумовлені не лише прагненням лібералізувати політичну систему в державі. Наприклад, в умовах загрози втрати туристів із Канади після Чорнобильської катастрофи, Москва пішла на поступки: канадським громадянам, котрі перебували в УРСР 3–11 липня 1986 р. у Львівській області від фірми “Globe Tours”, дозволили відвідати родичів у селах області³⁸⁵. Однак про абсолютну свободу пересування канадських громадян у період горбачовської перебудови в УРСР не йшлося, що породжувало сумніви у реалізації задекларованих режимом змін³⁸⁶.

* * *

Отже, у візіях канадських туристів Українська РСР постала: 1) в економічному плані – як потенційно багата країна, ресурси якої не використовуються ефективно; 2) в політичному плані – республіка з

³⁸³ Ераст Гуцуляк, *Моя дерев'яна валізка. Спомини*. Видання 2-е, доповнене. (Рівне: Волинські обереги, 2009), 30.

³⁸⁴ Микола Колянківський, “В столиці України (Скорочено з “Ми і світ””, *Нові дні* 374 (квітень 1981): 12.

³⁸⁵ Ольга Радченко, *“Интурист” в Украине 1960–1980 годов: между красной пропагандой и твердой валютой: монография*. (Черкасы: Издательство Ю. А. Чабаненко, 2013), 177.

³⁸⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Контакты между правительством Канады и КУК в последнее время, 1987 г.), т. 7, арк. 53.

декларативними, а не реальними правами, що в умовах політики зросійщення втрачає національну самобутність. Канадські візитери відзначали відсутність у мешканців Української РСР реальних прав і свобод, причому й самі стикалися з правовими обмеженнями, зокрема, в питанні вільного переміщення територією республіки. “Привідкриття” Української РСР для відвідин іноземними туристами у період хрущовської відлиги створило для КДБ чимало клопотів, пов’язаних із запобіганням можливим “антирадянським діям”. Радянський режим побоювався “шкідливого впливу” на своїх громадян з боку чужоземців, котрі жили у вільному світі, тому контролював кожен їхній крок – від прибуття і до виїзду.

3.2. Національні права українців: викриття канадських комуністів

Поступовий занепад комуністичного руху в Канаді розпочався невдовзі після Другої світової війни. *Першого* дошкільного удару канадським комуністам – на той час Робітничій прогресивній партії (РПП; з 1959 р. – Комуністична партія Канади) – завдали викриття радянського перебіжчика, керівника шифрувальної служби посольства СРСР в Оттаві Ігоря Гузенка. Передані у вересні 1945 р. канадській поліції таємні документи засвідчували фінансування і контроль місцевих комуністів з боку Москви³⁸⁷ (див. 4.1). *Другого* удару комуністичному руху завдала кампанія “викриття серйозних помилок Сталіна”, після закритої доповіді Першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, виголошеної в лютому 1956 р. на XX з’їзді партії. І хоч доповідь про культ особи Сталіна Генеральний секретар РПП Тім Бак (Тімоті Баклес), затятий сталініст, назвав “брехнею” і “вигадкою ‘*The New York Times*’”, події у владних колах СРСР призвели не тільки до послаблення віри в “перспективи марксизму”, але й спричинили розкол у канадському партійному керівництві³⁸⁸. Одна із причин розходжень полягала, за словами колишнього комуніста Дж. Б. Солсберга, у надмірному “поклонінні перед

³⁸⁷ “The Report of the Royal Commission to Investigate the Facts Relating to and the Circumstances Surrounding the Communication, by Public Officials and other Persons in Positions of Trust of Secret and Confidential Information to Agents of a Foreign Power. Ottawa, June 27, 1946”, доступно http://www.historyofrights.com/PDF/commission_report.pdf.

³⁸⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді... т. 1), арк. 3.

КПРС”³⁸⁹. І, нарешті, *третья* подія, яка посилила “розчарування в СРСР” – розширення в період хрущовської відлиги можливостей для відвідин Радянського Союзу канадцями, передусім дотичних до прогресистських організацій³⁹⁰. Організаційно оформлене в роки війни Товариство об’єднаних українців Канади (ТОУК) у той час, як і КПК, переживали своєрідний період турбулентності. Кількість нових його членів з року в рік різко скорочувалася: від 2 579 у 1945 р. – до 48 у 1969 р.³⁹¹. Канадська поліція фіксувала “соціально-культурну діяльність [Товариства], спрямовану на поширення комуністичної пропаганди серед канадських українців”, але водночас констатувала “незначне членство у філіях” і обмежений вплив на суспільне життя³⁹². Ситуація всередині ТОУК зацікавила й КДБ, співробітники якого оперативним шляхом отримали записку, авторства члена КПК Атанаса Головачака, 1911 р.н., уродженця Івано-Франківської області, який детально описав негаразди і чвари всередині ТОУК, звівши все до висновку, що “організація розпадається”³⁹³. Втім, несподівано для радянської сторони, Товариство продемонструвало єдність у критиці національної політики Москви, а його окремі члени відзначали недотримання фундаментальних прав людини.

Побачене членами ТОУК в Українській РСР (неефективність господарювання, бюрократія, русифікація) дисонувало із твердженнями комуністичної пропаганди і, по суті, збігалось з трактуваннями радянських реалій іншими емігрантськими організаціями³⁹⁴. У багатьох закрадалися сумніви у “зразковості робітничо-селянської держави” й розчарування з плином часу переросло в стриману критику національної політики в Радянському Союзі. Спершу стали з’являтися неспівмірні публікації під вигаданими прізвищами чи

³⁸⁹ “Письмо к членам Рабочей Прогрессивной Партии Канады”, VI Национальный съезд Рабочей Прогрессивной Партии Канады, Торонто, 19–22 апреля 1957 г. (Москва: Госполитиздат, 1958), 6.

³⁹⁰ Руслан Сіромський, “‘Без права на свободу переміщення’: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х – 1960-ті роки)”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 19–20. (2018–2019): 245

³⁹¹ John Kolasky, *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. (Toronto: RMA Books, 1979), 177.

³⁹² ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15708 (Из справочника РСМП (Канадской королевской конной полиции) об организации украинских эмигрантов в Канаде, №1/1-4609 в д 13.06.1983), т. 1, арк. 141.

³⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 153–154.

³⁹⁴ Kolasky, *The Shattered Illusion*, 199.

криптонімами³⁹⁵, але згодом своє обурення канадські комуністи українського походження перестали приховувати. Рубіжним у цьому плані став 1965 рік, про що згадував багатолітній активний діяч українського прокомуністичного руху в Канаді Петро Кравчук: “Нарешті погодились заявити на весь голос про наше ставлення до посиленої русифікації в Україні [...]. Відбулося спільне засідання Крайового Виконавчого Комітету ТОУК і Головного Заряду Робітничого запомогового товариства [...]. На цьому ж спільному засіданні схвалили доповідь. Її було перекладено на англійську мову і передано секретаріатові ЦК КПК [...]. Антін Білецький від ГЗ РЗТ вимагав негайно діяти, бо ми, говорив він, уже запізнилися щонайменше на 10 років. Наші виступи викликали тривогу в членів КПК, особливо в Тіма Бака. То був для нього грім з ясного неба. Він побачив, що, нарешті, “юкси” (українці) заворушились!”³⁹⁶.

Таким чином, на середину 1960-х років склалася парадоксальна ситуація, коли з критикою порушення національних прав в УРСР виступали не тільки ті, кого радянська пропаганда вперто називала “націоналістами”, але й ідеологічно споріднені з КПК канадські комуністи та організації лівого спрямування, у багато чому залежні від Москви. Одним із таких комуністів, якому “випала щаслива нагода [відвідати Україну], про яку мріяв багато років”³⁹⁷, був Іван Коляска. У підсумку, він констатуватиме: “Мої сподівання побачити справедливий соціальний порядок і повернутися до Канади з репортажами про великий поступ у будівництві нового суспільства [в СРСР] були зруйновані”^{398*}.

³⁹⁵ *Українські вісті*. 16 грудня 1965.

³⁹⁶ Кравчук, *Без недомовок*, 83–84.

³⁹⁷ John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1968), XI.

³⁹⁸ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1970), 229.

* Іван Коляска (1915–1997) народився у м. Кобальт (Онтаріо) в родині буковинських емігрантів, котрі прибули за океан напередодні Першої світової війни. Придбану невелику ферму довелося продати у період Великої депресії, до чого, не в останню чергу, спонукала і смерть глави сімейства – Василя Коляски. Після продажу ферми, сім'я перебралася до шахтарського містечка Тімінс. Шістнадцятирічний Іван зіткнувся з проблемою безробіття, марно блукаючи у пошуках роботи. В атмосфері розповідей поміж канадськими українцями про переваги комунізму і те, як в СРСР будується суспільство без експлуатації та безробіття, він щиро захопився комуністичними ідеями, ставши 1932 р. членом РППК (Михайло Марунчак, “Коляска Іван”, Михайло Марунчак, *Біографічний довідник до історії українців Канади*. (Вінніпег: Накладом УВАН в Канаді, 1986), 322). У 1944 р. І. Коляска вступив до Саскачеванського університету, після закінчення навчання у якому отримав диплом бакалавра, а згодом – магістра історії, але вже у Торонтському університеті. Відтак близько десяти років учителював у школах провінції Манітоба (“Коляска Іван Васильович,” *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*, за редакцією Осипа Зінкевича. (Київ: Смолоскип, 2010), 304.)

Як переконаному комуністові зі стажем, І. Коляску за рекомендацією ТОУК скерували на навчання до Вищої партійної школи (ВПШ) – освітньої установи при ЦК КПУ у Києві (Рильський провулок, 10)*. У вересні 1963 р. канадський комуніст прибув до УРСР, де попередні піднесення й ентузіазм поволі згасли. На подив І. Коляски, з’ясувалося, що ВПШ “не може запропонувати [навчальної] програми, відповідно до моїх потреб”³⁹⁹. Тодішня навчальна програма була значною мірою заповнена предметами на зразок марксистсько-ленінської філософії, а не історією козаччини, як це собі наївно уявляв історик. А невдовзі канадський комуніст став фіксувати неприховані факти політики русифікації. Так сталося, що впродовж 19 вересня – 3 жовтня 1963 р. І. Коляска провів у київській лікарні, де його прооперували. У пацієнта не було зауважень до кваліфікації медперсоналу, але здивувало більш, аніж “скромне харчування”. Та ще більше вразила І. Коляску медична довідка російською мовою, видана при виписці з медичного закладу. Відтоді для канадського комуніста стала відкриватися “планомірна дискримінація супроти України та українців, змова проти української мови. Я став колекціонувати різні опубліковані матеріали, що демонстрували це і відсилати додому”⁴⁰⁰. Це були здебільшого загальнодоступні матеріали, наприклад, оголошення російською мовою про набір учнів до київської школи робітничої молоді на 1964–1965 н. р., уривки зі Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР із списком книг, рекомендованих для шкільних бібліотек (як можна здогадатися, переважно російськомовних), навчальні плани для початкових і середніх шкіл, інструкції Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Крім збирання загальнодоступних для радянського обивателя (але не для іноземця) матеріалів про русифікацію, І. Коляска став активно цікавитися

* До ВПШ приймали з метою підготовки та ідеологічного виховання керівних й управлінських кадрів, у т.ч. зарубіжних компартій. Після 1956 р. кількість комуністів українського походження, скерованих на “навчання” до СРСР, помітно зростає (наприклад, Володимир Маковецький, Петро Бойчук, Гелен Вір та ін.). Термін підготовки на базі повної вищої освіти складав два роки, після чого випускники ВПШ здобували т.зв. вищу партійну освіту. І. Коляска, як сам згадував, залюбки прийняв пропозицію “відвідати землю батьків” та “познайомитися з освітньою системою (найкращою, як я вірив), навчатися української мови, літератури й історії” (Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, XI).

³⁹⁹ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 5–6.

⁴⁰⁰ Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, XIII.

творчістю літераторів, позиція яких не завжди співпадала з політикою правлячої партії. До когорти таких осіб належали Борис Антоненко-Давидович, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Зіновія Франко, Алла Горська, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський. Намагання встановити контакти з цими людьми викликало зацікавлення до персони І. Коляски з боку КДБ⁴⁰¹. Співробітники останнього встановили стеження за канадським гостем, час від часу повідомляючи цікаві деталі його зустрічей. Так, за “неперевіреними даними”, при відвідуванні поета Андрія Малишка канадець одержав від останнього чотири неопубліковані вірші, а вдові Володимира Сосюри пропонував “велику суму грошей за поему “Розстріляне відродження”⁴⁰². Водночас, за повідомленням КДБ, І. Коляска зумів зібрати “велику кількість ідеологічно шкідливих антирадянських матеріалів, нелегально розповсюджуваних у республіці”⁴⁰³. До таких матеріалів, зокрема, належали статті “Громадою обух сталить” про єднання всіх національних сил у боротьбі проти тоталітаризму авторства Віталія Шевченка (псевдо “Антифашист Наддніпрянський”) та “Історична необхідність визволення України” (автор М. Сиченко; можливо, псевдонім – *Р. С.*).

Навчання у ВПШ залишало І. Колясці досить багато часу для подорожей Україною – від Криму до Львова, а, що важливіше, давало певні привілеї – від умов проживання до відносно вільного пересування країною. Йому, на відміну від інших канадських громадян українського походження, які вирішили відвідати батьківську землю, не потрібно було просити додаткового дозволу на відвідання того чи іншого населеного пункту. Такі подорожі були надзвичайно інформативними, бо, як писав І. Коляска: “Я мав можливість на власні очі побачити дискримінацію, лукавство, лицемірство, скандали і корупцію”⁴⁰⁴.

За наслідками свого візиту до Львова у 1964 р. І. Коляска зробив, зокрема, декілька висновків: 1) антиросійські настрої у цьому місті помітніші, ніж у Києві;

⁴⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 310.

⁴⁰² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 313.

⁴⁰³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

⁴⁰⁴ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, XI.

2) наслідком панування радянської влади стало загальне падіння моралі, що, наприклад, простежується у руйнуваннях пам'ятників на Личаківському цвинтарі;
3) русифікація також досягла і Львова, наголошуючи, що російська мова домінує також у готелі “Інтурист” і слугує робочою мовою гідів під час туристичних прогулянок⁴⁰⁵.

Пересування І. Коляски територією Української РСР співробітники КДБ постійно фіксували. Щобільше, до органів держбезпеки надходили повідомлення від “свідомих радянських громадян” про поведінку і висловлювання канадця. Наприклад, із зібраного агентами КДБ матеріалу у час перебування І. Коляски у серпні 1964 р. в Чернівцях випливало, що він: 1) позитивно ставився до діяльності канадських “троцькістів”^{*}; 2) критично оцінював діяльність ТОУК; 3) розглядав життя в Україні з націоналістичних позицій; 4) вихваляв життя у капіталістичних країнах; 5) виявляв “надмірний інтерес до вивчення співробітників” готелю “Інтурист” і Чернівецького університету; 6) отримував з Канади вирізки “реакційних газет, розповсюдження яких на території УРСР є небажаним”⁴⁰⁶. Реакцією на такі свідчення стала доповідна записка 14 січня 1965 р. у ЦК КПУ від голови КДБ при РМ УРСР Віталія Нікітченка (1954–1970), у якій рекомендувалося “звернути серйозну увагу на його ідеологічне виховання”⁴⁰⁷.

Коляска використовував два канали переправлення зібраних матеріалів за кордон. Першим було Українське товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами (УТДКЗЗК), яке в ті роки очолювала Катерина Колосова. Як твердили співробітники КДБ, “найбільш злісні антирадянські документи Коляска пересилав із застосуванням різних хитрощів, зокрема у спеціально вмонтованих схованках у корінцях книг”⁴⁰⁸. Другим каналом пересилання матеріалів були безпосередньо чільні представники компартії Канади, котрі

⁴⁰⁵ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 222.

^{*} Радянська пропаганда досить часто називала усіх комуністів-відступників “троцькістами”.

⁴⁰⁶ “Доповідна записка голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КПУ про антирадянську діяльність в Україні громадянина Канади І. В. Коляски, Київ, 14 січня 1965 р. [Цілком таємно]”, *На скрижлях історії*, 260–261.

⁴⁰⁷ “Доповідна записка голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КПУ про антирадянську діяльність в Україні громадянина Канади І. В. Коляски, Київ, 14 січня 1965 р. [Цілком таємно]”, *На скрижлях історії*, 263.

⁴⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 314.

приїжджали до Києва. За словами І. Коляски, “передавати через таких людей нелегальні матеріали дуже зручно, адже їх, дотримуючись комуністичного етикету, при виїзді за кордон не обшуковують”⁴⁰⁹. Щоправда, принаймні у двох випадках (зрештою, цього було більш, ніж достатньо) органи держбезпеки запобігли передачі зібраних матеріалів. Так, перед вильотом до Канади на московському летовищі Шереметьєво 8 липня 1965 р. у громадянина Канади, редактора газети “Українське життя”, члена місцевої компартії Степана Мацієвича правоохоронні органи вилучили три зошити із записами І. Коляски, в яких “викривлено трактувалася політика Радянського Союзу у національному питанні”⁴¹⁰. А 28 липня 1965 р. І. Коляска передав Ж. Голоску – іншому канадцю українського походження – господарську сумку, просячи відвести її до Канади. У ній органи держбезпеки знайшли дві схованки – одну між стінками коробки від фотоапарата, де містилося “шість аркушів з ідеологічно шкідливими записами”, другу – у подвійному дні господарської сумки з шістьма аркушами тексту аналогічного змісту⁴¹¹. Після викриття схованок кур’єрам довелося не лише оправдовуватися, а всіляко засуджувати дії однопартійця, хоча б для того, щоб применшити свою вину в очах “товаришів із Москви”. До речі, цю акцію вважають однією з перших відомих спроб переправити за кордон позацензурні праці / самвидав українських шестидесятників⁴¹².

Вранці 29 липня 1965 р., коли І. Коляска прямував до бібліотеки, його затримали співробітники КДБ. Затриманого відвезли в управління КДБ на вул. Володимирській, 33 у Києві. І. Коляска не без іронії констатував: “Тут я був канадцем, який більше тридцяти років з ентузіазмом підтримав радянський режим, й опинився у його полоні”⁴¹³. Як громадянин іншої держави, І. Коляска став домагатися зустрічі з представником канадського посольства, проте йому відмовили, заявивши, що він не заарештований, а лише затриманий для того, аби

⁴⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 209.

⁴¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 149.

⁴¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 314–315.

⁴¹² Олег Бажан, “Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр.,” *Матістеріум* 28 (2007): 33.

⁴¹³ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 231.

поспілкуватися. Співробітники КДБ цікавились, зокрема, чому він інтересувався станом прав людини в СРСР? Кого відвідував? Які нелегальні матеріали роздобув? І. Коляска давав розмиті відповіді, а всі звинувачення відкидав, не знаючи, що його посилки виявили при огляді багажів С. Мацієвича і Ж. Голоска. О 17.00 допит завершили і затриманого відпустили. І. Коляска пригадував, що як тільки вийшов, відчув за собою “хвіст”, який особливо і не маскувався⁴¹⁴.

За місцем проживання канадського комуніста співробітники КДБ провели обшук, знайшовши в книгах, запланованих до відправки за кордон через посередництво УТДКЗЗК, велику кількість вкладень різного характеру (етикетки, чеки, бланки, квитки і т.п.). Усі ці матеріали засвідчували тотальну політику русифікації в УРСР. У корінцях окремих книжок кадебісти виявили 36 схованок, у яких містилися “тенденційні й антирадянські матеріали”, “вульгарні анекдоти й пасквілі про радянську дійсність”⁴¹⁵. В повідомленні КДБ зазначалося: “У ході розслідування... Коляска, будучи опитаним, поведився нещиро, відмовився назвати осіб, від яких він одержав ці матеріали, мотивуючи свою відмову тим, що ці особи нібито не були інформовані про мету збирання Коляскою матеріалів і давали їх йому тільки для ознайомлення”⁴¹⁶.

Якби І. Коляска не був громадянином Канади, йому довелося б ознайомитися з реаліями табірної життя десь у Пермі. А так, щоб уникнути міжнародного скандалу, 11 серпня 1965 р. канадського громадянина просто “видворили” за межі СРСР. В інформаційному повідомленні КДБ до ЦК КПУ зазначалося, що громадянин І. Коляска прибув у Радянський Союз “тенденційно налаштованим з національного питання”. Як підтвердження цих звинувачень, у документі викладено слова самого І. Коляски, ймовірно записані внаслідок “прослушки”: “[Я] твердо переконався, що тут розперезався великодержавний шовінізм [...]. І я докладаю всіх зусиль, щоб виконати свою місію: фактами, цифрами й документами доведу шовіністичну політику, що проводиться в СРСР, в Україні й приверну до цього увагу закордонних компартій... Я зірву маску із цих уявних захисників

⁴¹⁴ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 236.

⁴¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 315–316.

⁴¹⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 316.

національної свободи, які захищають за кордоном національне самовизначення крихітних народів, а в себе позбавляють рідної мови, рідної школи, технікумів і ВНЗ на рідній мові сорокамільйонний український народ [...]”⁴¹⁷.

Максимум, чого вдалося добитися від І. Коляски, так це змусити написати лист-каяття. Перед депортацією канадський комуніст запевнив, що докладе всіх зусиль для того, щоб реабілітуватись в очах “своїх товаришів по партії й у думці радянських людей”, але, по-суті, зробив усе навпаки. Дорогою на летовище співробітник КДБ, який супроводжував І. Коляску, сказав: “Іване Васильовичу, подивіться на Дніпро, бо ви його більше ніколи не побачите”⁴¹⁸. Як показала подальша історія, кадебіст помилився*.

Коляска прибув до Канади 12 серпня 1965 р. і відзвітував перед керівництвом КПК про своє навчання у ВПШ Києва. Справжнім сюрпризом для нього стало те, що у ЦК уже все знали про обставини його депортації. У розмові з новим генеральним секретарем партії Вільямом Каштаном (1965–1988) І. Коляска зауважив, що в СРСР немає соціалізму, а є імперіалізм, давши генсеку текст промови І. Дзюби, виголошеної 16 січня 1965 р. на святкуванні тридцятиріччя з дня народження поета Василя Симоненка. Ніде правди діти – партійний лідер не дуже зацікавився цим матеріалом, який І. Коляска називав “справжнім кредо для кожного українського патріота на рідних землях і поза ними”. Максимум, з чим погодився В. Каштан, так це те, що національне питання в Україні потребує детального вивчення⁴¹⁹.

Візит І. Коляски до УРСР мав далекосяжні наслідки для КПК, загостривши у ній внутрішньополітичну дискусію навколо національного питання. Боячись, що ситуація може вийти з-під контролю, Надзвичайний і Повноважний посол СРСР у

⁴¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 309–310.

⁴¹⁸ Левко Лук’яненко, *Шлях до відродження: в 13 т. Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*. (Київ: ТОВ “Юрка Любченка”, 2014), 271–272.

* У 1991 р. І. Коляска переїхав на постійне місце проживання до України і декілька років аж до самої смерті проживав удома в лідера Української республіканської партії (УРП) Левка Лук’яненка – першого Надзвичайного і Повноважного посла України в Канаді (1992–1993). Колишній канадський комуніст, як радник голови УРП, активно включився в українське політичне життя, займався організацією гуманітарної допомоги для лікарень і дитячих будинків. У 1993 р. І. Коляска домагався українського громадянства, але чинна влада йому відмовила. Після смерті похований у с. Хотів на Київщині (див.: Лук’яненко, *Шлях до відродження... Том 3*, 269–272).

⁴¹⁹ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 241.

Канаді Іван Шпедько (родом із Слобожанщини) зустрівся 26 серпня 1966 р. у Торонто з членами виконкому ТОУК, який за оперативним повідомленням КДБ, “у своїй роботі відчував значні труднощі”⁴²⁰. Аналіз бесіди спонукає до висновку, що кожна зі сторін залишилася при своїй думці. Якщо українська частина канадської компартії наголошувала, що “непродумані факти впровадження російської мови замість української в УРСР створюють стурбованість серед української громадськості за кордоном і підривають престиж Радянського Союзу у національному питанні”, то І. Шпедько наполягав на тому, що “товариші з ТОУК, котрі стали ініціаторами порушення питання про “мовну проблему в УРСР”, або не знають реального становища, або введені в оману”⁴²¹.

“Винуватця” внутрішньополітичної партійної смуги виключили з лав КПК, проте не відразу, а в 1968 р., формальним приводом для чого слугувала публікація його дослідження “*Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification*” (у 1970 р. перекладена українською мовою). На звороті обкладинки книги було вміщено слова канадського сенатора П. Юзика: “Сміливе і шокує звинувачення російської тиранії, попередження для всіх, кому дорога свобода”. Дещо ширше і предметніше оцінив появу книги історик Василь Верига: “Книжка стала свого роду ревелюцією для західного світу завдяки своєму вмілому опрацюванню, як і завдяки тому, що про русифікацію в Україні заговорив таки член Комуністичної партії Канади”⁴²².

З коштами на публікацію книги допоміг український меценат Петро Яцик, який попередньо прочитав рукопис і переконався, що подібне видання українців потрібне, позаяк розвінчує поширюваний міф про небувалий розквіт української культури і мови в СРСР⁴²³. Звичайно, це згодом дало підстави радянській стороні

⁴²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 153.

⁴²¹ “Запис бесіди Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька з членами виконкому ТОУК В. Гарасимом, М. Королем, М. Гринчишином з проблем національної політики в УРСР та організації поїздок в Україну молодих українських канадців, Торонто, 26 серпня 1966 р.”, *На скрижлях історії*, 271–272.

⁴²² Василь Верига, “Другий бік медалі”, *Василь Верига. Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи. 1946–1988*, упорядник і автор передмови Микола Литвин. (Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001), 143–144.

⁴²³ “Якби ви вчилися так як треба...”, доступно <http://yatsyk.who-el.se/yakby-vy-vchyls-tak-yak-treba/>

твердити про видання книги “на кошти імперіалістичних товстосумів”⁴²⁴. Торонтський часопис “*Telegram*” надрукував рецензію на книгу “*Education in Soviet Ukraine*” відомого журналіста Пітера Вортінгтона. У публікації під назвою “Канадський комуніст атакує русифікацію” зазначено, що І. Коляска завдав “найдошкульнішого удару по внутрішній політиці СРСР”⁴²⁵. Значно стриманішими були рецензії в україномовних виданнях Канади, а все тому, що у Канаді І. Коляска опинився між двох вогнів: комуністи вважали його зрадником (комуністичні газети вкрай неохоче згадували про нього і його книжку), а націоналісти – вишколеним агентом КДБ, якого послали розкладати їхній табір⁴²⁶.

У підзаголовку першої книги дуже точно відображено дві проблеми, на яких головню зупинився І. Коляска – дискримінація і русифікація. Історик звертав увагу читачів, що бл. 50-ти років радянська пропаганда твердила про те, що в Радянському Союзі розв’язане національне питання. Насправді, це зовсім не так. Щобільше, помітною є тяглість русифікаторської політики Москви, починаючи з царських часів. Планова русифікація українського шкільництва особливо посилювалася з приходом до влади у 1964 р. Леоніда Брежнєва⁴²⁷. На підтвердження своєї тези автор навів низку прикладів, які засвідчували наслідки русифікаторської політики: у книжковому магазині в Одесі продавець не розуміла української мови; у санаторії “*Днепр*” у Криму розмовляли виключно російською (подібно, як і в санаторії Конча-Заспа під Києвом). Утім, імперська політика Москви, на думку І. Коляски, базується не тільки на російській мові, але й на політичній гегемонії Росії, економічному визиску неросійських територій, повній централізації, глорифікації правлячої комуністичної партії і її лідерів, репресивному апараті, тотальній цензурі та ін.

Після публікації книги про освіту в Радянській Україні І. Коляска відвідав низку канадських міст із доповідями про русифікацію в СРСР. Нерідко місцем виступу були провідні університети, зокрема Торонтський, Вінніпезький,

⁴²⁴ Олександр Дзевєрін, Олександра Савченко і Василь Смаль, “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки)”, *Радянська школа* 11 (1968): 100.

⁴²⁵ *The Weekend Telegram*. February 17, 1968.

⁴²⁶ Лук’яненко, *Шлях до відродження... Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*, 272.

⁴²⁷ Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, 156.

Оттавський⁴²⁸. Чималий резонанс мало інтерв'ю на радіо у провінції Манітоба, яке викликало “голосну реакцію комуністів” (останні звинувачували І. Коляску у наклепах на “радянську дійсність”, співпраці з “реакційними і націоналістичними силами”)⁴²⁹.

Невдовзі було опубліковано спогади І. Коляски “*Two Years in Soviet Ukraine*” – про його дворічне перебування в УРСР. У передмові автор зазначив, що присвячує книгу “незліченним непоміченим героям, які борються за виживання своїх народів проти іноземного панування”. Основні висновки історичного дослідження – свідоме знищення усіх виявів української самобутності та колоніальний визиск України Москвою, факти якого автор підкріплює статистикою. І. Коляска називає абсурдним визначення “суверенна українська радянська держава” та “український уряд УРСР”, який “насправді не є ані українським, ані власне урядом – лише виконавцем наказів із Москви”⁴³⁰. Друга книга І. Коляски отримала ще схвальніші відгуки, ніж перша. Наприклад, якщо рецензія Івана Лободи на “Освіту в Радянській Україні” у вінніпезькій газеті “*Український голос*” була стримано позитивною⁴³¹, то на другу, поміщену на передовиці, – відверто захопливою. Передусім рецензент відзначив публікацію “переконливих документів”, що засвідчували факт русифікації в УРСР⁴³². Так само високо оцінили рецензенти наступну книгу І. Коляски “*Look Comrade – the People are Laughing*” – “Дивись товаришу – люди сміються” (1972)⁴³³. Уже через два роки І. Коляска переклав англійською і впорядкував твори українського дисидента Валентина Мороза “Репортаж із заповідника імені Берії” – “*Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*”⁴³⁴.

Звісно, публікації І. Коляски за наслідками візиту до Української РСР не залишилися непоміченими. У науково-педагогічному місячнику Міністерства

⁴²⁸ “Доповідь І. Коляски в Оттаві,” *Екран* 47–50 (вересень 1969 – квітень 1970): 11.

⁴²⁹ *Український голос*, 5 березня 1969.

⁴³⁰ Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 13–14.

⁴³¹ Див.: “На маргінесі книжки І. Коляски ‘Education in Soviet Ukraine’”, *Український голос*, 6 березня 1968.

⁴³² *Український голос*, 16 червня 1970.

⁴³³ *Український голос*, 24 січня 1973.

⁴³⁴ *Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*, edited and translated by John Kolasky. Toronto: Peter Martin Associates, 1974. 162 p.

освіти УРСР “Радянська школа” (Ч. 11, 1968) з’явилася розгромна рецензія на книгу “*Education in Soviet Ukraine*” – “ідеологічну диверсію проти СРСР”⁴³⁵. Передусім впадає у вічі стиль викладу з величезною кількістю пропагандистських фраз і зворотів, які мають мало спільного з поняттями науковості й об’єктивності. Необхідно звернути увагу на декілька суттєвих моментів, які у рецензії свідомо замовчані або перекручені: 1) аби підкреслити іноземне громадянство Івана Коляски, автори вживають англomовний варіант його імені – Джон; 2) ні разу не згадано, що І. Коляска був членом КПК; 3) замовчано, що він навчався у ВПШ (у тексті рецензії тільки фраза “учився у вищому навчальному закладі” – без конкретизації)⁴³⁶. І, звісно ж, автори подали своє трактування того, що І. Коляска назвав русифікацією: “[...] Саме життя підтверджує позитивне значення добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, яка фактично стала мовою братнього єднання і співробітництва всіх народів СРСР (*sic!*). Джону Колясці, який галасує про “насильницьку русифікацію”, невтямки, що народи Радянського Союзу добровільно, з любов’ю і повагою вивчають російську мову, як засіб міжнаціонального спілкування і взаємного ознайомлення з досягненнями науки, техніки, культури і мистецтва [...]. А Дж. Коляска цинічно твердить, ніби поширення російської мови серед національностей СРСР призводить до “витіснення” національних мов” [...]. Він вдається до наскрізь брехливих тверджень про “русифікацію”, белькоче про “примусове насадження на Україні російської мови”, про “кампанію руйнування української культури”, переспівує давно збанкрутілу буржуазно-націоналістичну теорію “боротьби двох культур”. Священну дружбу і братерське єднання народів СРСР, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм пан Коляска розглядає як “синонім русифікації”. Тільки тому, що прізвища деяких працівників культури і освіти в Українській РСР мають закінчення “ов” і “єв”, Джон Коляска вважає цих людей ворогами українців. Чого вартий цей зухвалий націоналістичний випад!”⁴³⁷.

⁴³⁵ Дзеверін, Савченко і Смаль, “Народна освіта в Українській РСР”, 99.

⁴³⁶ Дзеверін, Савченко і Смаль, “Народна освіта в Українській РСР”, 100.

⁴³⁷ Дзеверін, Савченко і Смаль, “Народна освіта в Українській РСР”, 101; 105

Втім, боротися з І. Коляскою і його творами в СРСР було щонайменше не ефективно (хіба зайвий раз продемонструвати “ворожість націоналістів”), тому основну увагу перенесли на таврування автора і його книги до Канади. У листі Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Шпедька 2-му секретарю ЦК КПУ Олександрові Ляшку від 29 березня 1968 р. (під грифом таємно) йшлося: “Потрібно відзначити, що керівництво Компартії Канади і ТОУК нічого не зробило для викриття цієї антирадянської кампанії [...]. Як відомо, у ... книзі Коляски містяться твердження націоналістичного характеру про, буцімто, дискримінацію української мови в УРСР, перекручення ленінської національної політики в Україні, порушення соціалістичної законності і т.п. Зважаючи на публікацію [...] книги Коляски, а також реакцію на них з боку української націоналістичної і канадської буржуазної преси, посольство, згідно вказівок Центру, провело бесіди з керівництвом Компартії і ТОУК”⁴³⁸.

Однак дії компартії Канади після цієї “дружньої розмови” були досить кволими, якщо не брати до уваги таврування книжки І. Коляски на зборах ТОУК. І. Шпедько бідкався, що “навіть чи можна очікувати від керівництва Компартії Канади і ТОУК активних заходів проти цієї пропаганди”, тому пропонував Москві “вжити додаткових заходів”, а саме: “[...] 2. Організувати серію радіопередач, розрахованих на українську еміграцію за кордоном, із розвінчанням антирадянської пропаганди. 3. Підготувати брошуру українською, англійською і французькою мовами для поширення серед емігрантів про розвиток української культури, літератури і науки, а також про успіхи у сфері освіти і ролі в ній української мови. 4. Підготувати добре аргументований фактами матеріал задля розвінчання книги Коляски, який можна було б використати в газеті “Вісті з України”, а також для передачі в газету “*Canadian Tribune*”, газету “Життя і слово” і поширення іншими каналами. 5. Використати запрошення в СРСР цього року делегацій Компартії Канади, і в розмові з ними у Москві і Києві ще раз

⁴³⁸ “Лист Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку з приводу публікації в Канаді книг, статей, листів активних учасників українського національного руху, Оттава, 29 березня 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 358.

висловити негативне ставлення до ... антирадянської книги Коляски [...]”⁴³⁹. Посол СРСР в Оттаві особисто зустрічався з керівником Компартії Канади В. Каштаном, наполягаючи, щоби той серйозно поставився до питання наслідків публікації книги І. Коляски, оскільки книгу “взяли на озброєння ідейні противники КПРС і Компартії Канади”⁴⁴⁰.

Публічно тавруючи “наклепи” І. Коляски, керівництво ГОУК “наполегливо і одностайно” стало наполягати на відрядженні до УРСР спеціальної делегації для вивчення фактів “недооцінки української мови і русифікації”. Аби не виглядати в очах “московських товаришів” геть непривабливо, офіційно йшлося про з’ясування ситуації заради “спростування ворожих інсинуацій”, які перешкоджають їхній “боротьбі проти націоналістів” у Канаді⁴⁴¹. Водночас тезу про розширення сфери вживання російської мови як “приклад дружби народів” і “реалізацію ленінської теорії злиття націй” канадські комуністи у своїй більшості відкидали. Генеральний секретар ЦК КПК Вільям Каштан розумів, що більшість членів Компартії Канади складають українці (поруч з фінами та євреями)⁴⁴², тож псувати з ними стосунки аж ніяк не випадало. Т. Бак визнавав, що “ставлення канадських українців до Радянської України і до СРСР впливає на загальне ставлення Канади до СРСР”⁴⁴³. Зважаючи на це, пленум ЦК КПК на початку 1967 р. попросив КПРС надати можливість “вивчити й обговорити політику та досвід Комуністичної партії та уряду України з національного питання”⁴⁴⁴.

Зі свого боку, Надзвичайний і Повноважний посол СРСР у Канаді І. Шпедько підтвердив, що “київські товариші готові прийняти таку делегацію чи групу й

⁴³⁹ “Лист Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку з приводу публікації в Канаді книг, статей, листів активних учасників українського національного руху, Оттава, 29 березня 1968 р.”, *На скрижлях історії*, 359–360.

⁴⁴⁰ “З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном щодо публікації в Канаді книги І. Коляски “Освіта в Радянській Україні” та надання можливості канадським українцям відвідування західних регіонів України, Оттава, 31 березня 1968 р. [Таємно]”, *На скрижлях історії*, 361.

⁴⁴¹ Антін Івахнюк, “Перекручення подвійного характеру” в УРСР”, *Сучасність* 2 (Лютий 1968): 89.

⁴⁴² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді... т. 1), арк. 8.

⁴⁴³ “Запис розмови делегації ЦК Компартії Канади з членами колегії Міністерства освіти України з питань здійснення національної політики в УРСР, 3 квітня 1967 р.”, *На скрижлях історії*, 313–314.

⁴⁴⁴ Івахнюк, “Перекручення подвійного характеру” в УРСР”, 88.

грунтовно поспілкуватися...”⁴⁴⁵. На думку В. Каштана, поїздка канадських комуністів в УРСР допомогла б “виправити помилки, які допускає керівництво ТОУК в національному питанні”⁴⁴⁶. Зважаючи на це, ЦК КПУ задовольнив прохання В. Каштана (ймовірно, після погодження з Москвою – Р. С.) і запросив канадську делегацію в Україну. Керівництво ЦК КПУ, зокрема Перший секретар Петро Шелест і секретар з ідеології Андрій Скаба, дали згоду на зустріч з канадцами, “але не для полеміки”⁴⁴⁷.

Відразу після даної згоди на приїзд делегації канадських комуністів радянська сторона заходилася формувати “правильне бачення” ситуації в УРСР. Закономірно, основна діяльність спрямовувалася через Посольство Радянського Союзу в Оттаві, де канадські комуністи й, зокрема, представники ТОУК були частими гостями⁴⁴⁸. Оскільки вплинути на “канадських товаришів” в посольстві не вдалося, а КПК все більше утверджувала за собою реноме не надто лояльної до Москви партії⁴⁴⁹, то радянські чиновники вирішили піти іншим шляхом і переконувати гостей вже після їхнього приїзду до УРСР.

Початково планувався приїзд канадської делегації у січні 1967 р., однак дату приїзду зрештою перенесли на кінець березня. Канадську делегацію* очолив один із організаторів КПК, її генеральний секретар впродовж 1929–1962 років, а на той час голова партії Тім Бак. До делегації також увійшли член КПК, секретар парткому провінції Манітоба Вільям Росс, оргсекретар виконкому ТОУК Петро Кравчук, член ЦК КПК, голова виконкому ТОУК Василь Гарасим, президент РЗТ

⁴⁴⁵ “З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька ЦК КПРС та ЦК КПУ про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном про підготовку візиту в Україну делегації ТОУК і ЦК Компартії Канади, 14 грудня 1966 р.”, *На скрижалях історії*, 276.

⁴⁴⁶ “З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ щодо звіту делегації Комуністичної партії Канади про перебування в УРСР, 29 березня 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 352.

⁴⁴⁷ Кравчук, *Без недомовок: Спогади*, 84.

⁴⁴⁸ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств...), арк. 7.

⁴⁴⁹ Віктор Гаман, *Коридори ЦК: в 3-х томах*. Том 2. (Київ: Логос, 2008), 530.

* На той час відкритим залишалось питання – хто поїде? Керівництво ТОУК наполягало на тому, щоби майбутня делегація цілком складалася з його представників, але виступала від імені КПК. Утім ЦК канадської компартії на таке не пристав, пропонуючи створити “змішану делегацію”, в якій будуть не тільки канадські українці, і не тільки члени ТОУК (“З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька ЦК КПРС та ЦК КПУ про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном про підготовку візиту в Україну делегації ТОУК і ЦК Компартії Канади, 14 грудня 1966 р.”, *На скрижалях історії*, 286)

Антін Білецький, голова провінційного комітету ТОУК в Едмонтоні Юрій Соломон⁴⁵⁰. Загалом, четверо із шести візитерів були українського походження.

Делегація перебувала в Україні впродовж 22-х днів – з 31 березня до 21 квітня 1967 р. включно. Спершу канадські комуністи на літаку радянських авіаліній прибули до Москви, де зустрілися із секретарем ЦК КПУ А. Скабою, завідувачем сектором ЦК КПУ із зарубіжних зв'язків Іваном Пересаденком та іншими чиновниками. Того ж самого дня канадська делегація поїздом вирушила з Москви до Києва⁴⁵¹.

Під час перебування в УРСР делегати відвідали не лише Київ, але й Канів (побували на могилі Тараса Шевченка), Черкаси, Полтаву, Івано-Франківськ, Калуш, Бурштин, Коломию, Львів тощо⁴⁵². У Львові канадські комуністи завітали в Університет та Політехнічний інститут, ректори яких ознайомили гостей із національним складом студентів та навчальними програмами. Крім того, у Львові П. Кравчуку вдалося зустрітись із колишнім ректором Львівського університету Євгеном Лазаренком на його квартирі. Очевидно, “відлучення” канадських делегатів у приватних справах насторожували приймаючу сторону, але саме завдяки таким неофіційним зустрічам і вдавалося почерпнути інформацію про справжній стан справ із порушеннями прав людини і русифікацією в УРСР⁴⁵³. На офіційних зустрічах отримати об'єктивну інформацію було практично неможливо. У цьому контексті звіт секретаря ЦК КПУ А. Скаби: “Делегації були надані широкі можливості для ознайомлення з життям українського народу”⁴⁵⁴, можна трактувати неоднозначно. Наприклад, заокеанських гостей завезли в “потьомкінське село” – Ксаверівку, де місцеві селяни пригощали делегатів не тільки традиційними стравами, що неабияк вразило декого з канадців: “Накормивши” нас цифрами, запросили на обід, щоб почастувати смачними

⁴⁵⁰ *Гомін України*. 15 квітня 1967.

⁴⁵¹ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Aerodynamic. Vol. 38 (Secret)”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20VOL.%2038%20%20OPERATIONS%29_0019.pdf

⁴⁵² Петро Тронько, “Взаємозв'язки урядових структур і громадських організацій України з Товариством об'єднаних українців Канади”, *Український історичний журнал* 3. (1999): 131.

⁴⁵³ Кравчук, *Без недомовок*, 102–103.

⁴⁵⁴ “З інформації секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби ЦК КПРС про перебування в Україні делегації Компартії Канади та порушені нею питання у сфері національної політики, 2 лютого 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 345.

стравами. Розділили нас на три частини і повели до трьох різних хат. Коли зайшли всередину, то побачили на столі і коньяк, і чорну ікру, і севрюгу, і борщ, і вареники... В додатку ще й по плитці шоколаду. Після “трапези” вийшли на вулицю. Підійшов до мене Тім Бак і сказав: “Люди тут живуть багато”. Я запитав, чи вгощали його і В. Гарасима коньяком, чорною ікрою, севрюгою... Він здивовано запитав: “Ти звідки знаєш?”... “Ти думаєш, що все це було зумисне приготовлено? Я тільки сказав: “Ти сам зроби висновки”⁴⁵⁵.

У Києві члени канадської делегації відвідали Держплан УРСР, республіканські міністерства культури, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, Академію Наук, Інститут історії партії, Спілку письменників, кіностудію ім. Довженка тощо⁴⁵⁶. У Міністерстві освіти УРСР 3 квітня 1967 р. канадських гостей особисто зустрічав міністр освіти Петро Удовиченко. Голова канадської делегації запропонував проводити бесіду у формі запитань і відповідей без попереднього вступу. Втім А. Білецький попросив міністра надати коротку довідку про стан освіти в республіці, що той власне і зробив. Канадців насторожило те, що П. Удовиченко не знав або радше не хотів озвучувати співвідношення українських/російських шкіл у Києві. Після цього П. Кравчук виступив із заявою, в якій вказав на декілька актуальних загроз: 1) українська мова і культура занепадають (обґрунтовуючи цю тезу, послався на виступ голови Спілки письменників України Олесь Гончара); 2) у республіці непропорційно більша за чисельність росіян кількість шкіл з російською мовою навчання; 3) в технічних університетах домінує викладання російською мовою; 4) українські школи відсутні в Москві, на Кубані та Казахстані, де проживає чимало українців⁴⁵⁷. Як йшлося у записі розмови, “ці питання тов. Кравчук поставив у грубій формі і на підвищеному тоні, в стані граничної роздратованості”. Отримані відповіді, очевидно, не задовольнили канадських комуністів, оскільки пояснення

⁴⁵⁵ Кравчук, *Без недомовок*, 101.

⁴⁵⁶ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Aerodynamic. Vol. 38 (Secret)”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20VOL.%2038%20%20OPERATIONS%29_0019.pdf

⁴⁵⁷ “Запис розмови делегації ЦК Компартії Канади з членами колегії Міністерства освіти України з питань здійснення національної політики в УРСР, 3 квітня 1967 р.”, *На скрижалях історії*, 308.

провідних позицій російської мови тезами на кшталт “широкого обміну кадрами” чи “бажанням батьків і учнів”, були не переконливі⁴⁵⁸.

Ще менш переконливим виглядав “український парламентаризм”: “11 квітня [1967 р.] ми були запрошені на сесію Верховної Ради УРСР. Спостерігали, як працював “український парламент”. Це дійсно був фарс. За два дні депутати “вирішували” всі проблеми на півроку чи на цілий рік. Як на конвеєрі, один за одним виступали народні депутати і виголошували промови, які їм завчасно підготували в обкомі чи райкомі або вже тут у Києві вручили. Депутати прочитували їх механічно. Запропонували резолюції, які ніхто не обговорював, усі механічно піднесли руки “за” і так їх “одногосно” прийняли. Такою-то була “зразкова соціалістична демократія” і “найвищий законодавчий орган” в УРСР”, – писав у своїх спогадах П. Кравчук⁴⁵⁹.

У Відділі суспільних наук Академії наук УРСР канадських делегатів зустрів академік Іван Білодід, з яким відбулася полеміка щодо т.зв. “теорії злиття націй і двох рідних мов”. У вестибюлі готелю, де проживали канадські гості, з П. Кравчуком зустрілась старша наукова співробітниця Інституту мовознавства АН УРСР Зиновія Франко. За повідомленням КДБ співрозмовники здійснили півторагодинну прогулянку по набережній Дніпра, бажаючи уникнути зайвої уваги. Втім, зважаючи на зафіксовані деталі розмови, це очевидно не вдалося зробити. Відомо, що П. Кравчук розповів З. Франко про мету візиту канадських комуністів, заплановані поїздки і зустрічі. Йшлося і про розмову з секретарем ЦК КПУ А. Скабою, котрий рекомендував не поширювати неточності і перекручення⁴⁶⁰. Буцімто, П. Кравчук на це знервовано відповів: “...Асиміляція – це не марксистська політика... Доки ми стоятимемо на позиціях брехні? Ми повинні прикривати ваші дії, а вони розходяться із словами. Ми повинні прикривати і прикриваємо їх брехнею, але це вже не позиція. Ми втрачаємо становище в суспільстві і так далі бути не повинно. Ось, що ви накоїли тими

⁴⁵⁸ “Запис розмови делегації ЦК Компартії Канади з членами колегії Міністерства освіти України з питань здійснення національної політики в УРСР, 3 квітня 1967 р.”, *На скрижалях історії*, 309.

⁴⁵⁹ Кравчук, *Без недомовок*, 102.

⁴⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 359.

арештами. Якщо б в зробили суди відкритими... За кордоном ніхто не вірить, що ці суди справедливі”⁴⁶¹. На репліку А. Скаби, що арештовані виношували ідею повалення влади, П. Кравчук з обуренням заявив: “Я не думаю, щоби вони могли повалити владу. Якими засобами вони могли б це зробити?... Не доведено ніякого зв’язку з розвідкою... Я повинен був написати брехливу статтю, щоби прикрити вас, а потім приїжджаю сюди і мені люди тут не подають руки...”⁴⁶².

Під час прогулянки набережною Дніпра З. Франко розповіла П. Кравчуку про ситуацію в Спілці письменників, в якій канадські гості теж побували. На них позитивне враження, завдяки своїй позиції, справили Микола Бажан і Леонід Новиченко. Цілком інше враження склалося від Василя Козаченка, котрий “лавірував” та Олександра Корнійчука, який “виступив вороже” проти намірів канадських комуністів з’ясувати ситуацію з проявами русифікації в УРСР⁴⁶³. Характерно, що в канадській комуністичній пресі уже *post factum* згадали про “сердечну розмову” в Спілці письменників⁴⁶⁴.

Питання відвідин канадськими українцями населених пунктів в УРСР 18 квітня 1967 р. на зустрічі з відповідальним секретарем ТКЗУЗК порушили Ю. Соломон і А. Білецький. На питання представників Товариства, скільки туристів з Канади можна очікувати наступного року, хтось із делегатів (у матеріалах КДБ прізвище не вказане – *P. C.*) промовив: “Ми самі ще не знаємо... Що нового ми їм скажемо. А ми повинні будемо говорити правду, щоби люди, які після нас поїдуть в Україну, повернувшись в Канаду, не сказали, що ми не завжди точно висловлювались, розповідаючи про нашу поїздку”⁴⁶⁵.

Після трьох тижнів мандрівкою Україною делегація КПК зустрілася з першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом, який у своїх спогадах недвозначно підкреслив: “Дуже багато доводилось нашим товаришам працювати з цією

⁴⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 360.

⁴⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 360.

⁴⁶³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 361.

⁴⁶⁴ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Aerodynamic. Vol. 38 (Secret)”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%2038%20%20%28%20OPERATIONS%29_0019.pdf

⁴⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 363.

делегацією”⁴⁶⁶. Водночас в офіційній інформації про зустріч йшлося, що “відбувся відвертий обмін думками з широкого кола питань”⁴⁶⁷. Делегати відзначали виваженість П. Шелеста у дражливих питаннях, на зразок його ставлення до “теорії двох рідних мов”. Канадці також зауважили напруження у відносинах між Шелестом і Скабою, між якими “не було ні любові, ні гармонії”⁴⁶⁸.

Наприкінці запланованого візиту канадську делегацію у Москві прийняв член Політбюро ЦК КПРС Михайло Суслов. А. Скаба і Т. Бак рекомендували делегатам не порушувати питання, які вже обговорювалися в Києві, мотивуючи це форматом зустрічі (“візит ввічливості”). Під час розмови Т. Бак заявив, що на більшість питань делегація отримала вичерпні відповіді. Інші члени делегації підкресливали, що поїздка в Україну дозволила їм краще ознайомитися із життям українського народу і краще “озброїтися для боротьби проти антирадянської буржуазно-комуністичної пропаганди”. Саме тому А. Скабу обурило те, що після повернення до Канади українські комуністи знову почали говорити про нерівноправність української мови в УРСР і у “викривленій формі представляють політику КПРС в національному питанні”^{469*}.

Відразу після повернення до Канади організаційний комітет КВК ТОУК рекомендував кожному делегату написати власний звіт, які в підсумку планувалося звести в один документ. Після повернення Т. Бака з Москви делегація ЦК КПК зібралася у Вінніпезі для погодження остаточного варіанту звіту про поїздку в УРСР. Отримавши прочуханку в Москві, Т. Бак запропонував прийняти спеціальну резолюцію проти “українських націоналістів”, але після гострої дискусії пленум її відхилив. Генеральний секретар В. Каштан несподівано самоусунувся від висловлення чіткої позиції щодо порушеного питання⁴⁷⁰.

⁴⁶⁶ Петр Шелест, “...Да не судимы будете”. *Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*. (Москва: Edition q, 1995), 278.

⁴⁶⁷ “З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ щодо звіту делегації Комуністичної партії Канади про перебування в УРСР, 29 березня 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 354.

⁴⁶⁸ Кравчук, *Без недомовок*, 107.

⁴⁶⁹ “З інформації секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби ЦК КПРС про перебування в Україні делегації Компартії Канади та порушені нею питання у сфері національної політики, 2 лютого 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 346.

* Делегація відбула до Канади без Т. Бака, який на певний час ще залишився у Москві (перебував там майже три місяці) – формально для зустрічі з Джоном Віром (Іваном Вів’юрським), який писав у той час біографію канадського комуністичного діяча Леслі Морріса (Кравчук, *Без недомовок*, 109)

⁴⁷⁰ *Гомін України*. 4 березня 1967.

Пропозицію Т. Бака прийняти за основу його звіт відхилили і після обміну думками підготували погоджений звіт до схвалення на пленумі компартії. Упродовж 16–18 вересня 1967 р. відбувалося заслуховування “київського звіту” на пленумі ЦК КПК у Торонто, який його в підсумку схвалив⁴⁷¹.

Делегати заявили про намір опублікувати “київський звіт” й з огляду на це керівництво КПК почало перешкоджати цьому задумові, намагаючись “втекти від відповідальності”. Генеральний секретар КПК В. Каштан 15 грудня 1967 р. проінформував Посла Радянського Союзу І. Шпедька, що “українські товариші” планують опублікувати звіт у підконтрольній їм пресі. Каштан заявив, що запобігти публікації можливості немає, але він докладе максимум зусиль, щоби “підправити звіт”⁴⁷². Але і цього йому не вдалося зробити, що засвідчило міцні позиції канадців українського походження в КПК.

В україномовній пресі правого і центристського спрямування ширилися побоювання, що “канадські гості повернуться [і] напевно будуть продовжувати робити пропаганду СРСР”⁴⁷³. Утім, сталося, на перший погляд непередбачуване – за наслідками візиту з’явився звіт, у якому поруч із дифірамами про досягнення Радянського Союзу і правлячої партії, піддано критиці національну політику в УРСР. Делегати наголошували на розбіжностях між радянськими деклараціями і реаліями, між політикою і практикою⁴⁷⁴. У звіті наголошувалося на неналежному стані функціонування української мови на території республіки й “порушенні соціалістичної демократії та заперечення громадянських прав”. Сміливими можна вважати закиди щодо “великонаціонального шовінізму”, як своєрідного збочення. Таке трактування національної політики в Радянському Союзі групою канадських комуністів дало підстави О. Зінкевичу назвати це націонал-комунізмом⁴⁷⁵.

Представники делегації наголошували, що вони не змогли отримати доказів поширення “буржуазного націоналізму” серед українських письменників та

⁴⁷¹ Кравчук, *Без недомовок*, 112.

⁴⁷² “З інформації секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби ЦК КПРС про перебування в Україні делегації Компартії Канади та порушенні нею питання у сфері національної політики, 2 лютого 1968 р.”, *На скрижлях історії*, 347.

⁴⁷³ *Гомін України*. 15 квітня 1967.

⁴⁷⁴ “Із звіту Комуністичної партії Канади про перебування в Україні, 18 вересня 1967 р.”, *На скрижлях історії*, 323.

⁴⁷⁵ Зінкевич, *Щоденник*, 99.

студентів. Щобільше, вони з подивом відзначали спроби трактувати як “буржуазний націоналізм” заклики розширювати сферу вживання української мови. Констатовалося, що “істинний інтернаціоналізм може розвиватися лише на базі вільного розвитку кожної нації”. Подібним чином під сумнів ставилися озвучені делегації причини арештів письменників й суди над ними⁴⁷⁶.

Наприкінці звіту зазначалося: “Досвід нашої делегації й уроки, які випливають з нього, повинен якомога швидше стати публічним... Він не повинен трактуватися як внутрішньопартійне питання”⁴⁷⁷. Більшість у КПК схилилася до думки про оприлюднення зібраних фактів про “порушення демократичних прав” в Україні, меншість категорично відкидала ідею публікації, бо це, на їхню думку, могло призвести до погіршення відносин з КПРС⁴⁷⁸. Варто зауважити, що Т. Бак залишився при своїй думці, вважаючи текст занадто гострим. Спроби його “відредагувати” не мали успіху і 1 січня 1968 р. звіт про перебування делегації КПК в УРСР українською мовою був опублікований у комуністичній газеті “Життя і слово”. У публікації обумовлено, що це переклад англійського тексту, надрукованого у “*Communist Viewpoint*” – бюлетені КПК. Відзначимо, що цей бюлетень був розісланий у всі компартії світу, які отримали можливість побачити дещо інше сприйняття радянської дійсності. В Україні звіт КПК був опублікований лише 1990 р. в журналі “Дніпро”.

Публікація “київського звіту” викликала обурення в Москві, започаткувавши кампанію тиску на КПК з вимогою визнати “помилки”, засудити звіт делегації, відкликати з-під нього свої підписи. Пізніша, “відкорегована” під натиском Москви позиція КПК, зводилася до того, що “у звіті була подана викривлена картина життя Радянської України. Звіт отримав широке й однобічне висвітлення в капіталістичних засобах масової інформації, які використовували його з антирадянською метою, що завдало велику шкоду партії”⁴⁷⁹. Достатньо сміливим

⁴⁷⁶ “Із звіту Комуністичної партії Канади про перебування в Україні, 18 вересня 1967 р.”, *На скрижлях історії*, 324–325.

⁴⁷⁷ “Із звіту Комуністичної партії Канади про перебування в Україні, 18 вересня 1967 р.”, *На скрижлях історії*, 329.

⁴⁷⁸ Бажан, “Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр.”, 35.

⁴⁷⁹ *История Коммунистической партии Канады, 1921–1976*, перевод с английского. (Москва: Политиздат, 1984), 208.

можна вважати заклик “перейти в наступ у висвітленні процесів, що зараз відбуваються в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, й утвердитись як рішучі захисники істинних національних прав українського народу і соціалістичного інтернаціоналізму”⁴⁸⁰.

Перші зовнішні коментарі щодо “київського звіту” були досить стриманими, взяти хоча б невелику замітку в американській україномовній газеті “Свобода” під назвою “Комуністична партія Канади підтверджує русифікацію України”⁴⁸¹. Різкішою була позиція редактора канадського видання “Нові дні” П. Волиняка, який не лише помістив уривки звіту, але й рясно пересипав їх гострими коментарями. Він також спробував дати й історичну оцінку цій події: “Любимо ми українських канадських комуністів чи не любимо, а треба признати, що звіт канадської делегації є дуже дошкульним ударом по російській окупаційній владі в Україні. Звичайно, делегація ставилася прихильно до режиму, бо як інакше ставитимуться комуністи? ... Безперечний факт, що Комуністична партія Канади – перша (і поки що єдина!) комуністична партія світу, яка поцікавилася злочинною політикою КППРСоюзу в Україні і намагалася, хоч і дуже обережно, критикувати цю політику і якимось допомогти українському поневоленому народові зберегти себе перед повним знищенням Росією”⁴⁸².

Проявом публічного занепокоєння у Москві критикою членами КПК русифікації в УРСР став лист “стривоженої громадськості Радянської України” з осудом “дивовижних заяв” у Канаді. Серед підписантів, зокрема, були й ректор Львівського університету Микола Максимович, ректор Львівської Політехніки Григорій Денисенко, директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка Марія Кіх та ін. 24 січня 1969 р. відбулося засідання секретаріату ЦК КПК і представників організаційного комітету КВК ТОУК, на якому обговорили “київський лист”. Зважаючи на відчутну поляризацію думок, що загрожували розколом партії, керівництво ЦК КПК усе ж не наважилося на

⁴⁸⁰ “З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ щодо звіту делегації Комуністичної партії Канади про перебування в УРСР, 29 березня 1968 р.”, *На скрижалях історії*, 356.

⁴⁸¹ *Свобода*. 11 січня 1968.

⁴⁸² “Звіт делегації КПКанади в Україну”, *Нові дні* 217. (Лютий 1968): 20–21.

відверте засудження попередніх висловлювань партійців українського походження про радянську дійсність. Ті ж впиралися, свідченням чого є слова П. Кравчука, котрий висловлював думку, що під час наступних відвідин УРСР має намір “продовжити розмову про арешти українських літераторів і про ... витіснення української мови російською”⁴⁸³. Щобільше, КДБ звертав увагу ЦК КПУ, що члени ТОУК мають намір порушити питання ув'язнення В. Чорновола і С. Караванського⁴⁸⁴.

Наприкінці 1968 – на початку 1969 років з вільнодумства канадських комуністів мало що залишилося. Щобільше, ЦК КПК схвалив окупацію радянськими військами Чехословаччини, тоді як, наприклад, компартії Австрії, Італії, Франції та деяких інших країн, засудили такий крок. Низка знакових канадських комуністів, як-от Джон Бойд (Іван Бойчук), Стенлі Раєрсон та редактор “*Canadian Tribune*” Рей Мерфі не тільки піддали критиці участь Радянського Союзу у чехословацьких подіях, але й покинули лави партії⁴⁸⁵. Радянська сторона все ж домоглася свого, адже ХХ з’їзд КПК в квітні 1969 р. “приступив до виправлення помилок, допущених в попередні роки”. Жовтневий пленум ЦК КПК 1969 р. відмовився від “київського звіту” і відкинув звинувачення щодо відходу КПРС від ленінської позиції з національного питання. В канадській компартії називали це подоланням “лівого і правого опортунізму”⁴⁸⁶. Втім, сповна подолати внутрішньопартійну кризу, яка поширилася внаслідок публікації й обговорення “київського звіту”, а також чехословацьких подій, канадським комуністам так і не вдалося⁴⁸⁷. Свідченням цього стало скорочення членів комуністичних організацій і їхніх періодичних видань. Втім, значна частина членів КПК і ТОУК залишилися максимально лояльною до радянського режиму, сповна користуючись можливостями їздити в УРСР на “відпочинок і

⁴⁸³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 121.

⁴⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 166.

⁴⁸⁵ *История Коммунистической партии Канады, 1921–1976*, 210.

⁴⁸⁶ *История Коммунистической партии Канады, 1921–1976*, 213.

⁴⁸⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1825 (Листування відділу преси з закордонними установами...), том 2, арк. 58.

лікування”, а своїх дітей чи внуків відправляти у піонерські табори на території СРСР⁴⁸⁸.

* * *

Отже, канадські комуністи українського походження, з огляду на більші можливості для відвідин УРСР, фактично були серед перших іноземців, хто особисто спостерігав випадки порушення прав людини в республіці. При тому порушення людських прав сприймалося крізь призму порушення національних і політичних прав, зокрема неприховану політику русифікації. Одним із перших, хто не побоявся вголос у 1960-х роках заявити про ігнорування владою конституційних прав українців у Радянському Союзі, був комуніст із багатолітнім стажем Іван Коляска. Зафіксовані і документально підтверджені факти зневаги до прав людини (обмежена свобода пересування, придушення вільнодумства, русифікація освіти, надмірний контроль спецслужб тощо) він ретельно збирав і переправляв до Канади. Твердження І. Коляски посилили розбіжності у середовищі КПК й спровокували дискусію щодо національної політики в Українській РСР. За цих обставин, після тривалих погоджень, у республіку в 1967 році була скерована спільна делегація ТОУК і КПК з метою предметно ознайомитися із ситуацією. Так з’явився “київський звіт” КПК, в якому знайшлося місце для критики національної політики радянської влади. І хоч із часом Москві вдалося домогтися відмови канадських комуністів від “київського звіту”, його поява, підсилена розходженнями щодо оцінки чехословацьких подій 1968 року, не тільки підірвала довіру канадських комуністів до КПРС, але й підтвердила повідомлення про порушення прав людини, які раніше комуністична пропаганда називала “націоналістичними брехнями”.

3.3. Ексцеси наукового обміну: неповернення Бориса Доценка

Зважаючи на закритість країни й обмеження вільного виїзду, в історії Радянського Союзу втечі/неповернення під час легального перебування за кордоном стали однією з найреальніших можливостей перебратися за залізну

⁴⁸⁸ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 4954 (Украинская эмиграция в Канаде...), арк. 17.

завісу. Мотиви таких дій, що підпадали під статтю кримінального кодексу і трактувалися як зрада батьківщині, були різноманітними – від глибоко особистих до ідейно-політичних. Ці люди ризикували своєю репутацією, родиною, друзями і навіть життям. З-поміж десятків осіб, котрі свого часу успішно перебралися на Захід, були мистці, спортсмени, учені і навіть співробітники спецслужб. Здебільшого, “неповерненці” (“*невозвращенцы*”) шукали політичного притулку у США, хоч окремі знаходили прихисток і в інших країнах Заходу⁴⁸⁹.

У 1960-х роках фіксуємо два гучних випадки неповернення до Радянського Союзу науковців, котрі попросили політичного притулку в Канаді. Перший такий випадок трапився 1961 р., коли цю заокеанську країну відвідала група радянських вчених, один із яких, хімік й інженер Михайло Клочко, попросив політичного притулку. Свої дії він пояснював “засиллям брехні і проблемами самовираження в СРСР”⁴⁹⁰. Другим випадком неповернення у 1967 р. стала справа українського фізика Бориса Доценка*. Старший науковий співробітник лабораторії ядерної фізики Київського державного університету імені Тараса Шевченка під завершення терміну перебування на стажуванні в Альбертському університеті м. Едмонтон (на восьмому місяці з десяти) звернувся до канадського Імміграційного комітету з проханням надати йому політичний притулок⁴⁹¹. Саме на прикладі останньої історії і простежимо, як передбачене у ЗДПЛ 1948 р. право на вільний вибір місця проживання обмежувалося у контексті наукових обмінів.

⁴⁸⁹ Руслан Сіромський, “‘Вживаються заходи з повернення на Батьківщину’: справа Бориса Доценка 1967 року”, *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* 4(139) (2018): 65.

⁴⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 964 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 163.

* Доценка Борис Борисович народився 1926 р. у Києві. У школу пішов у м. Єфремов Тульської області РСФСР (1934 р.), куди переїхала сім'я, а вже через два роки разом із батьками опинився у Москві. В роки війни навчання довелося продовжити у Барнаулі (Алтайський край). Упродовж квітня 1942 – листопада 1943 р. Б. Доценка працював електриком на ТЕЦ Барнаульського меткомбінату. У листопаді 1943 р. він розпочав проходження курсів молодших лейтенантів у Красноярському військовому окрузі, однак у лютому 1944 р. через отриману контузію був комісований за станом здоров'я. Після цього Б. Доценка недовго працював слюсарем-електриком у тресті “Енерготекстиль” в Барнаулі. В рамках реєвакуації у березні 1944 р. сім'я переїхала до Харкова, а невдовзі до Києва. Тут завдяки проходженню екстернату при Київському університеті (червень – вересень 1945 р.) Б. Доценка отримав атестат зрілості. На цьому переїзди не закінчилися, бо батька за лінією Академії Наук УРСР відрядили на роботу до Львова і 8 жовтня 1945 р. Б. Доценка скерував листа ректорові Львівського університету з проханням зарахувати його на перший курс фізико-математичного факультету (фізичний відділ). Через три тижні питання з зарахуванням на нове місце навчання успішно вирішили і Б. Доценка приєднався до сім'ї у Львові, де проживав на вул. Кармалюка 9/кв.1 (Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. о/с “Д”, спр. 968 (Особова справа Доценка Бориса Борисовича), арк. 23в.–4).

⁴⁹¹ *Український голос*. 11 жовтня 1967.

Упродовж свого навчання у Львові Б. Доценко був успішним студентом, про що свідчать оцінки в заліковій книжці. З огляду на майбутні перипетії, пов'язані з тим, що в СРСР називали “зрадою батьківщини”, наведемо цитату з характеристики випускника, підписаної деканом і парторгом факультету: “Політично грамотний, морально стійкий, відданий справі партії Леніна-Сталіна. В майбутньому буде чудовим спеціалістом”⁴⁹². Влітку 1950 р. Б. Доценко з відзнакою закінчив Львівський університет, отримавши диплом за спеціальністю “фізика”. До слова, на час закінчення навчання у Львівському університеті Б. Доценко був кандидатом у члени ВКП(б), а членом правлячої партії став 1965 р., тобто за два роки до свого повернення з Канади.

Після навчання у Львівському університеті молодого спеціаліста скерували на роботу вчителем у с. Микулинці Тернопільської області, однак вже у 1951 р. він вступив до аспірантури фізичного факультету Московського університету. У 1954 р. Б. Доценко успішно захистив кандидатську дисертацію з фізико-математичних наук. Приблизно тоді ж влаштував й особисте сімейне життя. Після трирічної роботи в Академії Наук СРСР, де вчений досліджував властивості міжконтинентальних та космічних ракет, Б. Доценко переїхав до Києва, де зайняв посаду керівника ядерної лабораторії Інституту фізики АН УРСР⁴⁹³, а згодом став старшим науковим співробітником лабораторії ядерної фізики Київського університету. Саме звідси наприкінці 1966 р. він відбув на стажування до Альбертського університету, звідки відмовився повертатися.

Згідно із затвердженими ЦК КПРС пропозиціями (зауважимо, не КПУ – Р. С.) МЗС СРСР і КДБ майже відразу взяли за підготовку повернення Б. Доценка: “По лінії МЗС СРСР, КДБ при РМ СРСР і КДБ УРСР вживаються подальші заходи до повернення Доценка на Батьківщину”⁴⁹⁴. Канадські урядові джерела повідомляли, що дві особи з радянського посольства двічі приїжджали до Едмонтона, щоби у ввічливих, але наполегливих розмовах переконати фізика

⁴⁹² Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. о/с “Д”, спр. 968 (Особова справа Доценка Бориса Борисовича), арк. 22.

⁴⁹³ *Scientists Who Believe: 21 Tell Their Own Stories*, edited by Eric C. Barrett and David Fisher. (Chicago: Chicago Moody Press, 1984), 1–2.

⁴⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 191.

змінити своє рішення⁴⁹⁵. На вимогу посольства СРСР в Канаді 6 вересня 1967 р. в Едмонтоні відбулася зустріч радянських дипломатів з Б. Доценком. Усвідомлюючи ризики від зустрічі з ними наодинці, фізик відмовився від такої пропозиції і зустріч відбувалася у присутності керівника департаменту імміграції провінції Альберта й професора Альбертського університету Ореста Старчука. Тоді він укотре заявив, що повертатися немає наміру, а під час зустрічі “сильно хвилювався, декілька разів плакав”⁴⁹⁶. Радянські представники намагалися переконати, що Б. Доценко “піддався обману і шантажу, під впливом яких прийняв необачне рішення залишитися за кордоном, [і] що шлях для повернення на Батьківщину йому завжди відкритий”⁴⁹⁷. Прохання про подальші зустрічі канадська влада категорично відкинула. Радянський уряд через своє посольство в Оттаві й надалі вимагав у Канади видачі Б. Доценка й обурювався продовженням терміну його перебування⁴⁹⁸.

Коли ж переконання радянських дипломатів не спрацювали, було вирішено використати чинник батьків – листи від матері, яка закликала сина отямитися. В одному з таких листів від 1 жовтня 1967 р. йшлося: “Ми не можемо собі уявити, що ти міг це зробити при здоровому глузді і тим паче за власним бажанням. Ми не можемо уявити собі, що наш син міг відмовитися від Вітчизни, дітей, батьків, друзів! Ми ж знаємо тебе, як патріота, хорошого батька, доброго сина... Дорогий синочок! Ми все більше і більше переконуємося, що це результат твого важкого забою голови в 1943 році... Не бійся. Все правильно зрозуміють (в копії листа ця фраза підкреслена – *P. C.*). Приїдеш, відпочинеш, підлікуєшся і знову будеш працювати над своєю докторською дисертацією”⁴⁹⁹.

У листі на адресу чинного тоді прем’єр-міністра Лестера Пірсона мати Б. Доценка особливо наголошувала на неадекватності сина під час прийняття рішення залишитися в Канаді. Зважаючи на те, що матерям переважно не властиво визнавати за дітьми ті чи інші вади і тим паче називати свою дитину

⁴⁹⁵ Гомін України. 4 листопада 1967.

⁴⁹⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 139–140.

⁴⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 140.

⁴⁹⁸ Український голос. 18 жовтня 1967.

⁴⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 418–419.

“неповноцінною людиною”, а також виділення подібних фрагментів у копіях листів⁵⁰⁰, можемо припускати, що це справа рук співробітників КДБ. Цікаво виглядало і застереження канадському прем’єрові, що “наслідки травми його мозку, за життя в Канаді, прогресуватимуть”⁵⁰¹. Виникає закономірне питання, невже в СРСР Б. Доценко мав негайно і дивним чином “одужати”? Щоби виправдати неповернення фізика, КДБ вчепився за інформацію про отриману в 1943 р. Б. Доценком травму, мовляв, хто ж нормальний покидає країну Рад? Все це зумовило, як пізніше висловився сам неповерненець, “психологічну смерть його сім’ї”⁵⁰².

Співробітники КДБ вивчали мотиви науковця “зрадити батьківщині”, визначивши три основні причини: 1) незгода з радянським устроєм і національною політикою в УРСР; 2) відсутність перспектив, як вченого; 3) подружня невірність дружини⁵⁰³ (у подружжя було дві дочки, найменша – 1965 р. н.). Що цікаво, професійні причини сам Б. Доценко намагався ставити вище політичних, хоч поняття “академічної свободи”, очевидно, варто розглядати і в політичному контексті⁵⁰⁴. Україномовна американська газета “Свобода” сухо констатувала: “Колишній шеф нуклеарних науковців при Українській АН в Києві, Борис Доценко, прохав канадійські імміграційні власті дозволити йому залишитись на постійно в Канаді, з уваги на академічну свободу... Науковець відмовився говорити про те, чи він залишив в СРСР кого з родини, але додав, що в цьому відношенні не має комплікацій (ускладнень – Р. С.). Перед своїм виїздом з України Доценко був головою всіх нуклеарних лабораторій при державному університеті в Києві”⁵⁰⁵.

Інше питання, яке цікавило КДБ: чи Б. Доценко радився щодо свого рішення в Києві. Як показують наявні документи, спецслужби не виявили таких людей. Сам фізик вже в Канаді подавав суперечливу інформацію: раз він твердив, що

⁵⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 423.

⁵⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 424.

⁵⁰² *Lakeland Ledger*. January 6, 1973.

⁵⁰³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 139.

⁵⁰⁴ *The Windsor Star*. October 6, 1967.

⁵⁰⁵ *Свобода*. 7 жовтня 1967.

радився з друзями про своє рішення, але їхніх прізвищ не вказав, а в інтерв'ю “*Globe and Mail*” заявив, що ні з ким не обговорював своїх планів у Києві⁵⁰⁶. Співробітники КДБ 9 і 11 вересня 1967 р. провели допит дружини Б. Доценка – Клавдії, котра заявила, що не може збагнути того, що трапилося. 26 липня вона отримала від чоловіка листа, змістовно “теплого і лагідного”, де про намір залишитися в Канаді нічого не віщувало. Це дозволило кадебістам констатувати, що Б. Доценко “до виїзду в Канаду зрадницьких намірів не виношував, будь-яких нездорових думок стосовно політичних питань вона від нього ніколи не чула, він був патріотом нашої країни, за характером чесний, правдивий, вірний своєму слову, вельми захоплювався наукою, до кар’єри і матеріального збагачення не прагнув”⁵⁰⁷. Відкинувши політичні мотиви, Клавдія Доценко припустила, що чоловіка могли втягнути в якусь “любовну історію”⁵⁰⁸. Декілька днів по тому – 11 і 12 вересня 1967 р. співробітники КДБ допитали в Ужгороді батьків Б. Доценка – Бориса Петровича і Віру Василівну. Батько, кандидат технічних наук, колишній викладач Львівської Політехніки, неповернення сина з Канади пояснював сімейними негараздами та створенням хороших умов для наукової роботи⁵⁰⁹.

Природно, в епіцентрі скандалу опинився і Київський університет, адже Б. Доценко там працював. Після погодження з органами безпеки та ЦК КПУ, 9 вересня 1967 р. ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, академік Іван Швець (1955–1969) скерував президенту Альбертського університету, професору Волтерові Джонсу телеграму протесту з приводу “провокаційних дій” щодо їхнього стажера⁵¹⁰. Відповідь з Едмонтону ректор Київського університету отримав 11 вересня 1967 р. У ній зазначалося: “Я отримав Вашу телеграму щодо Доценка і запевняю Вас, що його рішення залишитися тут в Канаді було продумане до його приїзду в цю країну і що це не є результатом тиску...”⁵¹¹.

⁵⁰⁶ *The Globe and Mail*. October, 7. 1967.

⁵⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 190.

⁵⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 191.

⁵⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 191.

⁵¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 193–194.

⁵¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 194–195.

Інформація про те, що Б. Доценко побажав залишитися в Канаді, з'явилася у публічному просторі майже через місяць після його рішення. Радіостанції *Canada* та *BBC* 6 жовтня 1967 р. не тільки передали цю новину, але й подали інтерв'ю фізика, в якому той повідомив, що “прагне залишитися в Канаді через причини, як політичного, так і професійного характеру”⁵¹². Того ж дня, питання про можливість пролонгації канадської візи Б. Доценка державному секретареві зовнішніх справ Полу Мартіну-старшому задав депутат Палати громад Марсель Ламберт, на що отримав ствердну відповідь⁵¹³. Так само 6 жовтня у відділ наукових зв'язків із закордонними організаціями Президії АН УРСР звернувся кореспондент агентства *Associated Press*, котрий цікавився особою Б. Доценка. Як йшлося у повідомленні КДБ, “американському кореспонденту в отриманні інформації про Доценка під благовидним приводом відмовили”⁵¹⁴. Зауважимо, що Президії АН УРСР і ректорату Київського університету рекомендували не давати закордонним журналістам про Б. Доценка жодної інформації. Тим часом, 7 жовтня 1967 р. статтю про Б. Доценка опублікувала впливова канадська газета “*Globe and Mail*” під красномовним заголовком “‘Червоному’ вченому надано право притулку на рік під наглядом канадської поліції”. Журналіст газети не приховував того, що Б. Доценко висококваліфікований учений і для Канади зайвим не буде⁵¹⁵. У розсекреченій 2000 р. інформації американського ЦРУ знаходимо підбірку матеріалів про наукову діяльність Б. Доценка, у т. ч. анотації його наукових публікацій початку 1960-х років⁵¹⁶. Після переїзду вченого до Канади ЦРУ, ймовірно, стежило за ним (можливо, у співпраці з канадськими спецслужбами), свідченням чого є зібрана інформація з різних за походженням джерел⁵¹⁷.

⁵¹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 416.

⁵¹³ House of Commons Debates. Official Report. 27th Parliament, 2nd Session. Vol. III. (Ottawa, 1967), 2872.

⁵¹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 417.

⁵¹⁵ *The Globe and Mail*. October, 7. 1967.

⁵¹⁶ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Scientific abstract Dotsenko B. B. – Dotsenko N. S”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86-00513R000411020020-1.pdf>

⁵¹⁷ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Russian A-Expert Says He Is Staying in Canada”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP75-00001R000400110006-6.pdf>

Спершу канадські органи влади дозволили Б. Доценку залишитися на один рік, щоби вирішити, як діяти далі (візу продовжили до вересня 1968 р.)⁵¹⁸. Така практика була властива для перебіжчиків з-поза “залізної завіси”, оскільки канадська влада потребувала часу для збору додаткової інформації про людину, яка просила політичний притулок. Б. Доценко заявив: якщо б Канада не надала йому права на постійне проживання, він би звернувся з цим проханням до будь-якої іншої країни, яка не належала до радянського блоку⁵¹⁹. В іншому випадку він визнавав, що “політична система Канади більше відповідає... [його] власним переконанням”⁵²⁰. Як би там не було, Б. Доценко демонстративно відіслав паспорт громадянина СРСР до радянського консульства⁵²¹. Зрештою, і радянська сторона з часом відмовилася від ідеї його повернення додому. Втім, надання політичного притулку розчарованому фізику, поруч із “шпигунськими війнами”, взаємним висиланням дипломатів призвело до чергового погіршення канадсько-радянських міждержавних відносин⁵²².

Коли закінчилося стажування Б. Доценка в Едмонтоні і не знайшлося вакантного місця в жодному з канадських університетів, фізик влаштувався вчителем середньої школи на околиці м. Єловнайф (арктична частина Канади)⁵²³. Однак невдовзі Б. Доценко знайшов роботу в Торонтському університеті⁵²⁴. Сприйняття Б. Доценка в Канаді було неоднозначним: дехто бачив у ньому радянського шпигуна, спеціально засланого із завданням за океан⁵²⁵. Дійшло до того, що у своєму виступі про науку в СРСР у березні 1971 р. у Торонтському університеті Б. Доценко був змушений переконувати, що не шпигував на користь Москви⁵²⁶. Щоби пережити розрив із родиною, учений навернувся до християнства й долучився до місцевої анабаптистської деномінації. Крім того, він

⁵¹⁸ “Д-р Доценко у Торонтському університеті”, *Екран* 52–53. (Липень-жовтень 1970): 27.

⁵¹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 964 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 34.

⁵²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 964 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 161.

⁵²¹ “Soviet Atom Expert asks Canada Home”, *Екран* 45–46. (Травень-серпень 1969): 11.

⁵²² “Взаємини з Канадою погіршилися”, *Ми і світ* 141. (Листопад-грудень 1967): 86.

⁵²³ “Д-р Борис Доценко вибрав свободу і живе в Канаді як людина без батьківщини”, *Екран* 45–46. (Травень-серпень 1969): 11.

⁵²⁴ “Д-р Доценко у Торонтському університеті”, *Екран* 52–53. (Липень-жовтень 1970): 27.

⁵²⁵ CBC Digital Archives, “Former Yellowknifers reflect as childhood home comes down”, доступно <https://www.cbc.ca/news/canada/north/yellowknife-home-deweerd-1.3574320>

⁵²⁶ *Український голос*. 17 березня 1971.

викладав математику у Лютеранському університеті Ватерлоо (Онтаріо)⁵²⁷. Переосмислюючи життя з християнських засад, Б. Доценко визнавав, що вірив у правдивість комуністичної ідеології, але розчарувався, дізнавшись про мільйони людей, знищених сталінським режимом⁵²⁸.

Зазначимо, що після неповернення Б. Доценка програму обміну науковцями між Київським та Альбертським університетами припинили, а канадській стороні довелося виправдовуватися, що “переманювання” інших вчених “не є їх офіційною лінією”⁵²⁹. Коли резонанс навколо цієї справи дещо вщух, СРСР продовжив скеровувати з науковою метою (і не тільки) “перевічених” вчених за океан. В програмах наукового обміну часто задіювалися агенти КДБ, яких посиляли за кордон для виконання особливих завдань⁵³⁰. Вірогідно підозрюючи це, канадський уряд не надто наполягав на активізації наукової співпраці.

* * *

Отже, особливістю наукового обміну між Канадою і Радянським Союзом стала практика радянської сторони скеровувати за океан “перевічених спеціалістів”. До цього, не в останню чергу, спонукало неповернення у 1967 р. після стажування в Альбертському університеті фізика Бориса Доценка, що завдало іміджевих втрат СРСР. Намагання Посольства СРСР і КДБ повернути радянського громадянина додому видалися невдалими. Справа Б. Доценка продемонструвала, що Канада не піддаватиметься тиску і надаватиме прихисток особам, чії права і свободи порушуються в Радянському Союзі. Безпосереднім наслідком справи Б. Доценка також стало припинення обмінів науковцями між Альбертським та Київським університетами й ускладнення відносин між Оттавою і Москвою.

⁵²⁷ *Lakeland Ledger*. January 6, 1973.

⁵²⁸ Сіромський, “‘Вживаються заходи з повернення на Батьківщину’: справа Бориса Доценка 1967 року”, 68.

⁵²⁹ Lupul, *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*, 79.

⁵³⁰ Sergei Zhuk, “The ‘KGB People’, Soviet Americanists and Soviet-American Academic Exchanges, 1958–1985”, *The Soviet and Post-Soviet Review* 44. (2017): 134.

3.4. Проблеми культотбміну між Канадою та УРСР

Культурні зв'язки споконвіків вважалися одним із найдієвіших засобів створення атмосфери довіри і взаєморозуміння між народами. Втім, у період “холодної війни” і культурна сфера перетворилась на арену протистояння, а мистецтво (або те, що розуміли під ним) стало частиною ідеологічно-пропагандистських кампаній. Складовою таких кампаній був культурний обмін, формально покликаний сприяти мирним ініціативам і “політичному діалогу між народами”. Насправді, він виконував значно ширші функції, свідченням чого слугує радянський досвід використання культотбміну з країнами масового поселення українців, зокрема з Канадою⁵³¹.

Зважаючи на повоєнне погіршення відносин між Оттавою і Москвою, мова про міждержавний культурний обмін не могла вестись апріорі. Після певного потепління у відносинах двох країн від 1955 р. радянська сторона під прикриттям громадських організацій почала скеровувати за океан своїх “посланців миру і дружби”. Цю різку зміну в політиці стосовно діаспори зафіксували й канадські українці (стиль викладу збережено – *Р. С.*): “Цілих 15 років нас ігнорували, рахували нас покидьками, ворогами і раптом у якийсь магічний спосіб уся ситуація змінилась. Українська еміграція стала визнана “нашим урядом” за потенціальну силу і “наш мудрий уряд” собі усвідомив, що еміграція це не є недовитки, подихаючий елемент, а добре зорганізована сила”⁵³².

Західні спецслужби непогано навчилися розрізняти *who is who*, в чому їм суттєво допомогла інформація про справжню сутність радянських “товариств дружби і культурних зв'язків”, надана офіцером КДБ Володимиром Петровим, котрий 1954 р. утік до Австралії⁵³³. Відтак, канадська влада досить вибірково підходила до видачі віз радянським культурним діячам. Наприклад, у 1956 р. канадський уряд відмовив у візі письменникові і делегатові УТДКЗЗК Петру Козланюку, котрий мав запрошення від канадсько-українських “прогресистів” на

⁵³¹ ЦДАВО, ф. 5110 (Українське товариство культурного зв'язку з закордоном), оп. 1, спр. 2268 (Листування з товариством “СРСР–Канада” та окремими особами з Канади...), арк. 1; 9.

⁵³² *Канадійський фермер*. 7 січня 1967.

⁵³³ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Soviet-Sponsored Societies of Friendship and Cultural Relations”, доступно, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-00915R000800190022-9.pdf>

святкування 100-річчя від дня народження Івана Франка. Показово, що в цьому радянська сторона звинуватила “українських націоналістів”, “на вимогу” яких буцімто і з’явилася заборона⁵³⁴.

За тими радянськими громадянами, хто в рамках культурної співпраці таки опинився у Канаді, пильно стежили – як канадські, так і радянські спецслужби. Візьмімо хоча б візит за океан у липні 1957 р. ректора Львівського університету Євгена Лазаренка, котрий, крім відвідин Міжнародного геофізичного конгресу в Торонто, зумів поспілкуватися з канадськими українцями. КДБ виявив у висловлюваннях ученого “ідейно шкідливі й націоналістичні судження”. З’ясувалося, що Є. Лазаренко декламував вірші Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки й Олександра Олеся, а наостанок, захоплюючись українськими вишиванками, заявив: “Спасибі, товариші канадці, за те, що ви в Канаді розвиваєте й підтримуєте українську культуру і цим стимулюєте розвиток української культури в нас на Батьківщині”⁵³⁵. Лазаренку згодом це пригадали, коли розгорнули проти нього кампанію цькування. Реагуючи на прояви “самодіяльності”, КДБ вдався до ретельнішого “вивчення” кандидатів на поїздки до Канади в рамках культурного і наукового обмінів⁵³⁶.

Відповідальні з радянського боку за культобмін організації* керувалися і фінансувалися через ЦК КПУ та міжнародний відділ КДБ. Скеровуючи за кордон артистів, комітетчики обов’язково направляли з ними щонайменше одного свого співробітника (за потреби і більше). Наприклад, у травні 1967 р. в Північній Америці гастролював Державний заслужений народний хор ім. Г. Верьовки. Гастролі відбулися успішно, в Торонто публіка зустрічала хор “оваційно... вся

⁵³⁴ Петро Кравчук, *Мої друзі і знайомі: Спогади, есе*. (Київ: Радянський письменник, 1986), 42.

⁵³⁵ “Довідка на Лазаренка Є. К.”, *Політичні протести*, 320.

⁵³⁶ Руслан Сіромський, “Культурний обмін між Канадою і Українською РСР як інструмент ідеологічного впливу”, *Американська історія та політика* 10. (2020): 82.

* Формально, з радянського боку культобміном займалися спеціально створені для цього організації, зокрема, засноване ще 1926 р. Українське товариство культурного зв’язку з закордоном, переформатоване у 1959 р. на Українське товариство дружби і культурного зв’язку з зарубіжними країнами (УТДКЗЗК). Рік по тому було створено Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном (його діяльність поширювалася переважно на країни Заходу). У 1961 р. виникло Українське товариство культурних зв’язків СРСР-Канада. В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються привітання з нагоди цієї події і серед них є телеграма згадуваного вже ректора Львівського університету Є. Лазаренка, котрий просив зачислити його до засновників цього Товариства (ЩДАВО, ф. 5110, оп. 1, спр. 1280 (Вітальні телеграми організацій та окремих осіб...), арк. 84). Безпосередньо за кордоном свою культурно-пропагандистську роботу радянська сторона проводила через “прогресивні” емігрантські об’єднання.

зала стояла і кричала”⁵³⁷. Для контррозвідувального забезпечення візиту в період перебування за кордоном був відряджений старший уповноважений 2 відділу Управління УКДБ у Київській області Петро Міщенко. Рік перед тим він уже супроводжував хор в його турне по КНДР. У складі хору П. Міщенко значився як “старший інспектор Міністерства культури УРСР”. Для погодження супроводу керівництво КДБ надсилало в ЦК КПУ службово-партійну характеристику і підготовлену довідку форми №1 (підписував секретар з ідеології А. Скаба)⁵³⁸.

Природно виникає питання, а як до культобміну з Радянським Союзом чи його окремими республіками ставилася канадська сторона? Відповідь на це питання дають документи ДСЗС Канади, зокрема розгорнутий лист від 30 листопада 1962 р. канадського посла у Москві Арнольда Сміта, адресований керівникові зовнішньополітичного відомства. Дипломат ретельно проаналізував усі “за” і “проти” культобміну між двома державами й констатував: “З моменту приходу на цю посаду на початку 1961 року я був дуже зацікавлений у розвитку культурного обміну між Канадою та Радянським Союзом. Я вважаю, що за умови досягнення розумного рівня взаємності, культобмін мав би великі перспективи... З іншого боку, ми повинні визнати, що скерування театральних, музичних та інших колективів за кордон є високоорганізованим та обдуманим елементом радянської зовнішньої політики... ”⁵³⁹. Сміт виділив дві важливі проблеми культобміну для канадської сторони: 1) економічна збитковість та 2) відсутність взаємного балансу в обмінах (“...Канада не зуміла зробити належний внесок у західне культурне проникнення в СРСР... Я сумніваюсь, чи може Канада у найближчі роки очікувати досягнення стовідсоткової взаємності, оскільки США – це значно більша країна, що має відповідно більші культурні та мистецькі

⁵³⁷ Петро Волиняк, “Українське національне свято в Канаді”, *Нові дні* 212 (вересень 1967): 5.

⁵³⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ...), арк. 330.

⁵³⁹ DEA/2462-E-40. “Cultural Exchanges Between Canada and the U.S.S.R. Moscow, November 30, 1962. Confidential”, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_6_union_of_soviet_socialist_republics.aspx?lang=eng

багатства, проте і вона сьогодні, на мій погляд, не досягла належного рівня взаємності...”⁵⁴⁰.

Культурний обмін для Радянського Союзу був “інструментом ідеологічної боротьби” та “пропаганди соціалістичної культури”. Культурну співпрацю партійне керівництво прагнуло використати для посилення інформаційно-пропагандистської роботи серед діаспори⁵⁴¹. У довідці “Про інформаційно-пропагандистську роботу серед еміграції в Канаді у 1977 році” Посольство СРСР в Оттаві констатувало: 1) “наявність в спеціалізованих туристичних групах діячів культури й артистів надавало зустрічам піднесеність і святковість, що приваблювало на ці зустрічі значну кількість представників “нейтральних” кіл і людей, індоктринованих націоналістичною ідеологією”; 2) “можна з впевненістю стверджувати, що поїздки наших делегацій і спецгруп є найефективнішою формою інформаційно-пропагандистської роботи серед еміграції. Це стосується не лише сили емоційного впливу, але й широти самої аудиторії”; 3) “приїзд в Канаду окремих делегацій допомагав також вирішувати спеціальні питання встановлення і розширення контактів з певними емігрантськими групами й організаціями”⁵⁴².

Заідеологізованість культобміну особливо простежується на прикладі тих друкованих матеріалів, які засиляли за океан. Так, у листі заступника начальника Управління з іноземного туризму В. Криворученка заступнику Голови РМ УРСР Петру Троньку від 17 березня 1966 р. зазначалося: “Враховуючи недостатній випуск [матеріалів про 50-ліття радянської влади в Україні] для активної пропаганди досягнень Радянської України за 50 років радянської влади, Управління по іноземному туризму при РМ УРСР подало свої пропозиції щодо видання інформаційно-пропагандистської літератури про Українську РСР республіканському комітету по підготовці до виставки в Монреалі (див. 4.3.) та увійшло в клопотання в Міністерство фінансів УРСР про виділення

⁵⁴⁰ DEA/2462-E-40. “Cultural Exchanges Between Canada and the U.S.S.R. Moscow, November 30, 1962. Confidential”, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_6_union_of_soviet_socialist_republics.aspx?lang=eng

⁵⁴¹ Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, 185.

⁵⁴² ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції...), арк. 165.

81 тис. крб.”⁵⁴³. Зауважимо, що у внутрішньому діловодстві партійні функціонери не цуралися терміна “інформаційно-пропагандистська література”; тільки для зовнішнього споживача така література дивом перетворювалася на “мистецькі і наукові досягнення”^{544*}.

Складовою культобміну стали літературні вечори поетів і письменників із підрадянської України, які переважно організовували “прогресистські” або “аполітичні” організації. Наприклад, авторські вечори Віталія Коротича 1966 р. у Торонто організовував редактор “Нових днів” Петро Волиняк (справжнє прізвище Чечет). Він згодом назвав таку зустріч “революційним вибухом”, з огляду на те, що “вперше в історії радянський поет виступав із своїми поезіями перед еміграційною публікою”⁵⁴⁵. Але позитивні відгуки перепліталися з критичними замітками, на зразок зауважень історика Василя Вериги: “Замість підсилення мистецьких виступів з України Москва рішила вислати до Канади й Америки побільше чисто пропагандивних груп і офіційних представників під серпанком культобміну “бригад Колосової”^{*}, Коротича і їм подібних, які намагались змінити негативне ставлення української спільноти у вільному світі до советського окупаційного режиму в Україні. Вони намагались відвідувати українські установи, організації тощо, викликаючи сентимент до України і через нього нівелювати і компрометувати українську спільноту в її протисовєтській діяльності. Із даних обставин треба було витягти певні висновки і робити рішення: зустрічатись із цими людьми чи ігнорувати їх”⁵⁴⁶.

Прихильником культурних контактів із мистцями з Української РСР виступав, зокрема, П. Волиняк, котрий залюбки друкував підрадянських поетів і

⁵⁴³ ЦДАВО, ф. 4672 (Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР), оп. 1, спр. 19 (Переписка с Советом Министров УССР по вопросам иностранного туризма...), арк. 12–13.

⁵⁴⁴ Сіромський, “Культурний обмін між Канадою і Українською РСР як інструмент ідеологічного впливу”, 82.

* Щоби не бути голосливими, наведемо конкретний приклад: у 1972 р. Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном скерувало до Канади понад 1 700 екземплярів друкованої продукції, серед яких збірник “Пісні дружби”, монографії “В. І. Ленін та розвиток національного питання в Україні” В. Маланчука та “50 років СРСР” А. Таранова тощо. Крім того, на адресу “прогресивних” організацій радянська сторона переслала 13 бібліотечок літератури, 120 грамплатівок, 20 магнітних записів, чотири копії фільму “Україна сьогодні” з характерним ідеологічним забарвленням (ЦДАВО, ф. 4629 (Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном), оп. 1, спр. 86 (Листування з Посольствами СРСР в Канаді...), арк. 18).

⁵⁴⁵ Петро Волиняк, “Мур між Україною і світом розвалено”, *Нові дні* 203 (грудень 1966): 18.

* Катерина Колосова (1920–1990) – голова Президії Українського товариства дружби та культурного зв’язку з зарубіжними країнами (1963–1967). Поза очі її називали “Катериною Великою”.

⁵⁴⁶ Верига, “Наша настанова до України (Щоб не було плутанини й цькувань)”, *Василь Верига. Слово і чин*, 99.

письменників у редагованому ним ілюстрованому щомісячнику “Нові дні”. Але і його виводила з рівноваги ситуація, коли українські літератори, повертаючись з-за океану, під диктовку КДБ заходилися писати пасквілі, спрямовані проти української діаспори. Після того, як П. Волиняк назвав Івана Драча і Дмитра Павличка не “найбільшими ворогами української нації”*, ті, ніби змовившись, знівелювали таку думку. І. Драч написав гостру статтю/пасквіль проти української еміграції “Будьте ви прокляті ще раз” (опубліковано 22 липня 1966 р. в “Літературній Україні”), а Д. Павличко “пройшовся” по українських національних символах. Реагуючи на останнє, П. Волиняк наголошував: “Д. Павличко не любить бандерівців. Це його право. Але це не дає йому права топтатись чобітьми по нашому прапорі й Тризубі: це ж знак князя Володимира Великого! Не можна ж у жертву своїй партійній ненависті приносити не лише свою власну творчість, а й історію свого народу”⁵⁴⁷.

Не менш ідеологічно забарвленими були виступи в Канаді співочих і танцювальних колективів з УРСР, репертуар яких визначався партійними органами. Чи не першим колективом, який скерували на “освоєння” Канади, був Державний ансамбль танцю України (нині – Національний заслужений академічний ансамбль танцю України імені Павла Вірського). Його виступи в Канаді у 1959 р. викликали справжній фурор і спонукали до дискусії про українське мистецтво серед діаспори. Спрагли до української культури діаспоріани інколи навіть закривали очі на демонстрацію українськими колективами танців “старшого брата”. Посольство СРСР в Оттаві у листі МЗС УРСР не приховувало своїх сподівань, що канадський візит ансамблю Вірського “вигідно” вплине на українську діаспору в цій країні: “гастролі ансамблю внесуть велике розшарування серед... націоналістичної української інтелігенції і передусім серед молоді... це окупитья з лишком”⁵⁴⁸.

* Канадські українці, зокрема “прогресисти”, були не проти організувати літературні вечори інших підрадянських поетів і письменників (з документів відомо про запити на приїзд Ліни Костенко і Олеся Бердника), однак радянський режим посилав за кордон тільки “перевіраних бійців”.

⁵⁴⁷ Петро Волиняк, “Два поети,” *Нові дні* 205 (лютий 1967): 20.

⁵⁴⁸ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 849 (Листування з ЦК КПУ, МЗС СРСР з питань української еміграції...), арк. 31.

Радянська сторона використовувала візити мистців за океан і для “внутрішнього споживача”, не гребуючи критикою канадського керівництва. Наприклад, у статті “100 днів за океаном” (“Радянська культура”, вересень 1962 р.) народний артист СРСР Павло Вірський, імовірно з подачі “компетентних органів”, писав (або це зробили за нього): “Приїзд артистів з України, в даному випадку приїзд ансамблю танцю б’є по брехливій пропаганді... Це також викриває Діфенбейкера та Пірсона (прем’єр-міністри Канади – Р. С.), які дали себе надуті націоналістичним істотам, та, керуючись цинічними політичними мотивами, базикають про “поневолення” українського народу, якого вони, ставши в дон-кіхотську позу, збираються визволяти”⁵⁴⁹.

Велике зацікавлення в Канаді викликали гастролі українських співаків. Реакція на виступи в 1967 р. таких оперних зірок, як Євгенія Мірошниченко, Тамара Дідик, Анатолій Солов’яненко, Юрій Гуляєв і Дмитро Гнатюк, була неоднозначною: від “отримання насолоди” і констатації “багатства талантів”⁵⁵⁰ – до критики сценічного одягу, поведінки та репертуару⁵⁵¹. Вищеперелічені співаки неодноразово гастролювали Канадою, але особливий резонанс викликало осіннє турне 1974 року Д. Гнатюка і Є. Мірошниченко. По-перше, Д. Гнатюка сприймали не лише як талановитого співака, але й партійного функціонера: він багато років очолював партійну організацію театру в Києві й був депутатом Верховної Ради УРСР. По-друге, гастролі співаків збіглися у часі з кампанією української діаспори на захист прав ув’язнених українців, зокрема історика В. Мороза. В. Верига з цього приводу писав: “Чи не було це часом заплановано, щоб вислати до Канади українських соловейків у ролі мітичних сирен, щоб вони своїми чудовими голосами притупили обурення і гнів української громади в Канаді?!”⁵⁵².

Новий скандал із політичним відтінком виник навколо гастрольного турне до Канади Софії Ротару. У жовтні 1980 р. “Нові дні” подали на обкладинці світлину співачки з ВІА “Червона Рута”, а Михайло Гава статтю про її творчість завершив

⁵⁴⁹ Зустрічі, поцілунки – і що далі? (“Культобмін” і українська еміграція). (Нью-Йорк: Видання Організації оборони чотирьох свобод України (ООСЧУ), 1965), 12

⁵⁵⁰ *Ottawa Journal*. 28 June 1967.

⁵⁵¹ “Канадська преса про українських оперових зірок”, *Нові дні* 213 (жовтень 1967): 16–17.

⁵⁵² Верига, “На маргінесі концертів Д. Гнатюка. Йти чи не йти?”, *Василь Верига. Слово і чин*, 83.

словами: “Будь щаслива, Софіє Ротару! Залишайся чистим струмком із синіх Карпатських гір і завітай до нас з ансамблем у Канаду”⁵⁵³. Співачка і справді завітала знову до Канади, а трапилося це восени 1983 р. – у часі, коли канадські українці жалобними акціями відзначали 50-річчя Голодомору. Більшість канадських українців розцінили це, як добре продуману радянську провокацію і, вірогідно, мали рацію, оскільки приїзд С. Ротару до Канади саме восени 1983 р. детально планувався на рівні Посольства Радянського Союзу в Оттаві та МЗС⁵⁵⁴. Канадські українці прохолодно зустріли приїзд популярної співачки, бойкотуючи її виступи. “І чи це наша вина, що режим прислав цю естрадну зірку до Канади нишком, по-зłodійському, провокативно аж в 1983 році, коли українській канадській громаді було не до естрадних спектаклів, бо з почуття глибокого смутку й обов’язку відзначала 50-ліття жахливого голоду в Україні, спричиненого цим же режимом?!... – писав редактор “Нових Днів” М. Дальний (Горгота)⁵⁵⁵.

Назагал, у ставленні канадських українців до культобміну можна виділити три основні лінії: 1) цілковита підтримка; 2) категоричне несприйняття; 3) схвалення на засадах вільного вибору і взаємності.

1) Цілковиту підтримку культобміну надавали “прогресистські” організації Канади, на зразок ТОУК. Канадські комуністи намагалися трактувати візити діячів культури УРСР як прояв розрядки міжнародної напруги і поглиблення радянсько-канадської співпраці.

2) Категорично проти культобміну виступав бандерівський відлам ОУН, трактуючи його як “наступ комуно-більшовизму”, для якого культурні зв’язки потрібні лише заради пропаганди⁵⁵⁶. У брошурі “Зустрічі, поцілунки – і що далі?” її автори М. Кушнір і В. Давиденко називали культобмін спеціально спланованою акцією Радянського Союзу: “Культобмін з еміграцією здійснювано спершу через хори і танцювальні ансамблі, які мали вдарити на емоції, сантименти стужілої за батьківщиною людини. Реакція на виступи цих хорів і ансамблів відома: люди

⁵⁵³ Михайло Гава, “Буковинська зірка – Софія Ротару”, *Нові дні* 368 (жовтень 1980): 13.

⁵⁵⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 4954 (Українська еміграція в Канаде...), арк. 16.

⁵⁵⁵ Мар’ян Дальний (Горгота), ““Житній хліб’ і дещо до хліба”, Дальний (Горгота), *Вибране: Люди – події – коментарі*, 317.

⁵⁵⁶ *Канадійський фермер*. 2 січня 1965.

розчулювались, плакали, обіймали танцюристів і просили в них автографів, хоч рідко котрий з тих “представників України” вмів говорити і писати по-українськи”⁵⁵⁷.

3) Схвалювали культурні контакти з УРСР, але не на засадах вільного вибору і взаємності, сили, які гуртувалися навколо ЗП УГВР та ОУН-з. Так, представник ОУН-з Роман Ільницький наголошував: “Зустрічі українців вільного світу з поневоленими братами, що приїзять в рамках культурного обміну, – корисні. Вони дають нагоду інформувати гостей про політичні ідеї і духову культуру вільного світу та українського вільного суспільства в ньому. Таким чином ці зустрічі пробивають духову завісу, що нею комуністична пропаганда відгородила Україну від світу. Але передумовою успішності таких зустрічей є те, щоб зустрічалися фахівці з фахівцями, діячі культури з діячами культури і то тільки політично вироблені люди в атмосфері свободи дискусії”⁵⁵⁸.

Поміркована лінія полягала у ставленні до українських артистів, як до “братів, яких московська влада випустила з тюрми у вільний світ”⁵⁵⁹. Її прихильники ратували за необхідність обміну думками і підтримки хоча б якогось зв’язку з підневільною Україною. Йшлося і про те, що культобмін можна використати з вигодою. Згадуваний уже В. Верига писав: “Хоч-не-хоч. Вони для нас являються агентами окупаційного режиму в Україні... Кожна зустріч-розмова “буржуазних націоналістів” із підсоветськими українцями, нехай і агентами, та речева дискусія – це вода на наш млин”⁵⁶⁰.

Широка дискусія про доцільність/недоцільність культобміну спонукала до визначення позиції діаспорних “парасолькових” об’єднань. КУК надав право організаціям, які входили до його складу, самим вирішувати питання культурних контактів. Разом з тим КУК категорично застеріг від офіційних зустрічей з представниками УРСР⁵⁶¹. Після підписання Заключного акта НБСЄ у 1975 р. в

⁵⁵⁷ Зустрічі, поцілунки – і що далі? 21.

⁵⁵⁸ “Орієнтування КДБ при РМ УРСР про розбіжності між центрами українських емігрантів з питань спілкування з радянськими емігрантами, 29 липня 1965 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 104.

⁵⁵⁹ Роман Рахманний, “Сказати на весь голос, щоб почув Київ”, *Екран 2* (травень–серпень 1962): 15.

⁵⁶⁰ Верига, “Гості чи не гості”, *Василь Верига. Слово і чин*, 57.

⁵⁶¹ “Орієнтування КДБ при РМ УРСР про розбіжності між центрами українських емігрантів з питань спілкування з радянськими емігрантами, 29 липня 1965 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 105.

Гельсінкі позиція українських організацій кристалізувалася. В основу тлумачення засад культурного обміну було покладено концепцію “вільного обміну” (“свобода обміну людьми, ідеями й інформацією”). Країни-учасниці гельсінського процесу констатували, що розвиток культурного обміну є важливим елементом мирного співіснування⁵⁶².

У січні 1976 р. Централь КУК опублікувала спеціальне звернення, вимагаючи від уряду Канади зберігати принцип взаємності і двосторонності для культобміну між двома державами⁵⁶³. 12-й Конгрес українців Канади, який відбувався 7–10 жовтня 1977 р. у Вінніпезі, постановив: “Відносно офіційного культобміну між Канадою і Советським Союзом включно з Україною... [Конгрес] вповні підтримує дотеперішнє становище Централі КУК, відкидаючи односторонній обмін, який являється пропагандивною інфільтрацією при допомозі засобів культури... [Конгрес] опрокидує форму культобміну Канади, за якою мистці з України приїжджають до Канади за вибором советських урядових чинників, тоді як мистців з Канади допускається до Советського Союзу теж за вибором тих же советських урядових чинників”⁵⁶⁴.

Канадський публіцист українського походження Роман Рахманний (Олійник) у цьому контексті зауважував: “Культурний, науковий та всякий інший обмін повинен бути двостороннім рухом, а не вулицею одного напрямку. Оскільки українських інтелектуалів та інших творців української культури в Україні арештовують і гноблять тюрмою та засланням, тоді всякий культобмін стає на ділі “культобманом”... [посилаючись на слова Президента КУК Ярослава Білака]... доки культурних діячів України арештовують, доки українці не мають тих самих можливостей побувати закордоном, як ї мають росіяни, доки канадські українці не мають можливости поінформувати своїх братів в Україні про свої тутешні

⁵⁶² Richard Davy, “Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975”, *Cold War History* 9(1) (2009): 12.

⁵⁶³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації...)), арк. 160.

⁵⁶⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації...)), арк. 84–85.

досяги бодай у галузі культури, доти не може бути справжнього обміну між Канадою і Україною”⁵⁶⁵.

Українські мистецькі колективи з Канади відвідували Українську РСР, але рідше, ніж колективи з УРСР виїжджали за океан. Сторони апріорі опинялися в нерівних умовах через свободу переміщення (відсутність такої свободи) та свободу культурного вибору⁵⁶⁶. Про свободу вираження думки і вільну репрезентацію культурних надбань не могло бути й мови. Зрозуміло, що радянська сторона не могла допустити на своїй території появи “ідеологічно ворожих” мистців з їхніми “шкідливими творами”. КУК у своєму меморандумі від 1985 р. звертав увагу на те, що “радянська пропагандивна література поширюється в Канаді без перешкод. З другого боку ніякий друкований матеріал, фільми, касети, пластинки, тощо не допускаються у Радянський Союз”⁵⁶⁷. Водночас, радянська сторона побоювалася того, що приїжджі артисти можуть бути пов’язані зі спецслужбами країн Заходу і намагатимуться встановлювати контакти для “наклепницької і підривної роботи проти Радянського Союзу, а також для збирання розвідувальної інформації про СРСР, організовуючи поїздки своєї агентури в Україну”⁵⁶⁸. Саме з цих міркувань канадські мистці були обмежені у своєму пересуванні в СРСР/УРСР, подібно як і у свободі культурної діяльності⁵⁶⁹.

Сподівання канадських українців на зміну завдань творчих колективів у період горбачовської перебудови за кордоном були відверто наївними. Москва й надалі розглядала культобмін як дієвий механізм пропаганди, а в листі Посольства СРСР у Канаді до МЗС УРСР від 25 грудня 1986 р. читаємо: “Особливої уваги вимагає належна підготовка відряджуваних в Канаду делегацій і

⁵⁶⁵ Роман Рахманний, “Три аспекти України на трьох конференціях”, *Нові дні* 299 (грудень 1974): 25.

⁵⁶⁶ *Cold War Crossings. International Travel and Exchange across the Soviet Bloc, 1940–1960s*, edited by Patryk Babiracki and Kenyon Zimmer. (College Station: Texas A&M University Press, 2014), 168.

⁵⁶⁷ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Матеріали XIV конгресу КУК, б/н), арк. 67.

⁵⁶⁸ “Орієнтування КДБ при РМ УРСР про розбіжності між центрами українських емігрантів з питань спілкування з радянськими емігрантами, 29 липня 1965 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 103.

⁵⁶⁹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 7 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), арк. 53.

творчих груп, забезпечення їх необхідними контрпропагандистськими матеріалами і переконливою аргументацією”⁵⁷⁰.

* * *

Отже, культурний обмін між Канадою і Українською РСР був покликаний сприяти встановленню атмосфери взаємної довіри за допомогою ознайомлення з культурними надбаннями, але у випадку з радянською тоталітарною системою такий підхід цілковито нівелювався. Радянська сторона не була готова допустити свободу обміну людьми, ідеями та інформацією, оскільки це б підірвало основи режиму. Відтак культобмін мав здебільшого односторонній характер і, крім ознайомлення канадців (передусім канадських українців) із культурними досягненнями УРСР, був покликаний “розкласти і деморалізувати діаспору”. Канадські українці неоднозначно сприймали культобмін. Якщо у 1960-ті існував певний запит на культурні зв’язки з УРСР і встановлення духовного зв’язку з Батьківщиною, то вже у 1980-ті роки він згас, що пояснюється підміною культури комуністичною пропагандою. Однак канадська сторона від культобміну не відмовилася, поділяючи переконання, що його реалізація матиме тривалішу мету й допоможе в поширенні поваги до прав людини і демократії.

3.5. Суспільний резонанс ув’язнення українських дисидентів: справа Валентина Мороза

На початку 1970-х років увагу канадської громадськості привернули суд та ув’язнення українського історика Валентина Мороза*. Процедурні порушення під

⁵⁷⁰ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 6303 (Українська еміграція, Канада...), без арк.

* Валентин Якович Мороз народився 15 квітня 1936 р. у селянській сім’ї в с. Олізарів Горохівського району Волинської області (Село Олізарів вказане в автобіографії В. Мороза, яка зберігається в його особовій справі в Архіві Львівського університету. Поза тим, у більшості досліджень місцем народження дисидента фігурує с. Холонів (Див. наприклад: “Життєпис Валентина Мороза”, *Валентин Мороз: есеї, листи й документи*. (Б.м.: Сучасність, 1975), 11). Після закінчення школи В. Мороз навчався на історичному факультеті Львівського університету (1953–1958), де здобув спеціальність “Історик. Вчитель історії середньої школи (Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 3). З 1950 р. числився членом ВЛКСМ і як йшлося у його характеристиці “систематично підвищував ідейно-політичний рівень” (Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 8). Уже пізніше, проживаючи за океаном, В. Мороз зізнавався: “Я сам керував комсомолом, і знаю, що там немає абсолютно нічого живого. Це сила, яка нав’язана зверху, сила, яка не може викликати в людині жодного живого почуття” (“СКВУ – ‘Студент’ – Лівизна”, Валентин Мороз, *Тверді мелодії. Збірник творів і виступів Валентина Мороза на Волі*. (Клівленд: Видавництво “Анабазис”, 1980), 171–172). У 1959 р. В. Мороз написав заяву про своє бажання “прикріпитися” до кафедри історії нового часу Львівського університету і виконати дисертацію, потенційна тема якої звучала як “Національно-визвольна боротьба польського народу в Великопольщі і Помор’ї

час судового процесу і безкомпромісність підсудного спричинили широкий розголос спершу в україномовних канадських, а згодом й в англomовних медіа⁵⁷². У Канаді справа В. Мороза стала синонімом бруталного порушення прав людини у Радянському Союзі, а сам дисидент перетворився на символ протистояння тоталітаризму. Українські громадські організації Канади ініціювали багатолюдні маніфестації, звернення до міжнародних організацій та місцевих політиків із закликом посприяти звільненню історика⁵⁷³.

Уперше В. Мороз був заарештований у вересні 1965 р. і засуджений Волинським обласним судом за ст. 62 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) на чотири роки позбавлення волі⁵⁷⁴. У довідці КДБ від 23 липня 1968 р. йшлося: “Під час вивчення Мороза було отримано дані, які свідчать про те, що він на ґрунті [...] націоналістичних поглядів [...] розмножував і розповсюджував антирадянські документи, обробляв свої зв’язки в націоналістичному дусі, систематично проводив зборища однодумців”⁵⁷⁵. Покарання В. Мороз відбував у таборі ЖХ-385 / 17-А Мордовської АРСР. Саме там у формі самвидаву він написав один зі своїх найкращих творів – “Репортаж із заповідника імені Берії”⁵⁷⁶. За це більше року історик перебував у слідчому ізоляторі КДБ. Відомо, що В. Мороз не брав участі у слідстві і не давав жодних показів і, вірогідно, авторство твору не вдалося

проти німецького імперіалізму в 1918–1919 роках” (Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 9)⁵⁷¹. Вступні іспити до аспірантури з історії та німецької мови майбутній здобувач склав на відмінно, однак на стаціонар його не прийняли через незадовільну оцінку з історії КПРС (Ірина Рапп, “Мороз Валентин Якович”, доступно <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542>). У той час В. Мороз уже вчителював: спершу у школі с. Мисличі (1958–1959), а від 1959 р. – с. Мар’янівка Горохівського району Волинської області (Архів ЛНУ, ф. Р-119, спр. 1174 (Мороз Валентин Якович), арк. 3зв.). У лютому 1964 р. він влаштувався на вакантне місце викладача Луцького педінституту, а з вересня того ж року – Івано-Франківського педінституту. Працюючи на викладацькій роботі, В. Мороз підготував кандидатську дисертацію, проте на іншу від попередньої тему, а саме: “Луцький процес 1934 року – зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі”, захистити яку не встиг через арешт (“Мороз Валентин Якович”, доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Moroz_Val).

⁵⁷² “Valentyn Moroz’ Final Testimony”, доступно http://storage.osaarchivum.org/low/19/f9/19f9faa4-0b2d-44f6-9e88-27b83479ec07_1.pdf

⁵⁷³ Руслан Сіромський, “Справа ув’язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.)”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 15 (2014): 106.

⁵⁷⁴ Богдан Паска, *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*. (Івано-Франківськ: Фоліант, 2018), 68.

⁵⁷⁵ “Довідка на арештованого Мороза В. Я.”, *Політичні протести й інакодумство в Україні*, 320–321.

⁵⁷⁶ Ірина Рапп, “Мороз Валентин Якович”, доступно <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542>

встановити. У квітні 1969 р. засудженого знову перевели зі слідчого ізолятора КДБ до Володимирської в'язниці, де він відсидів решту терміну⁵⁷⁷.

Після відбуття терміну ув'язнення 1 вересня 1969 р. В. Мороз повернувся до Івано-Франківська, де написав декілька статей, трактованих згодом як антирадянські. Вдруге В. Мороза заарештували 1 червня 1970 р., підставою для чого стали вилучені під час обшуку рукописи його творів, зокрема “Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан” та книги, видані у Західній Україні до 1939 р.⁵⁷⁸. В Івано-Франківську 17–18 листопада відбувся судовий процес над В. Морозом, унаслідок чого дисидента визнали “особливо небезпечним рецидивістом” і засудили на дев'ять років ув'язнення (шість років спецтюрми і три роки таборів суворого режиму) та п'ять років заслання. Судовий процес був закритим, а при зачитуванні вироку в залі були присутні секретарі парторганізацій, керівники місцевих закладів і співробітники КДБ; з усіх близьких і рідних до зали допустили лише батька і дружину – Раїсу Мороз (Левтерову)⁵⁷⁹.

Свавілля правоохоронних органів спонукало Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюбу та В'ячеслава Чорновола написати листа міністрові юстиції та прокуророві УРСР щодо незаконності закритого судового процесу над В. Морозом, а Ірину Стасів-Калинець та Ігоря Калинця – звернутися з подібним листом до Голови Верховного Суду УРСР. У ньому, зокрема йшлося: “Під захистом законів і конституційних прав, яке маємо право не обуритися, що за чотири не відомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій аудиторії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальніший, найжорстокіший спосіб... Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але як людина він має людське право: думати”⁵⁸⁰.

Майже відразу історія із засудженням В. Мороза стала предметом широкого громадсько-політичного дискурсу на Заході, головню в українських емігрантських

⁵⁷⁷ “Политзаключенные и ссыльные”, *Хроника текущих событий* 7. 30 апреля 1969.

⁵⁷⁸ “Краткие сообщения”, *Хроника текущих событий* 14. 30 июня 1970.

⁵⁷⁹ “Суд над Валентином Морозом”, *Хроника текущих событий* 17. 31 декабря 1970.

⁵⁸⁰ “Голові Верховного Суду УРСР [Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець]”, *Сучасність* 6(126). (Червень 1971): 75–76.

колах. Постать В. Мороза за океаном почали трактувати як головного репрезентанта української самостійницької думки. Канадський політолог українського походження, професор Богдан Боцюрків, виділяв три основні течії руху опору в Україні у 1960–1970-х роках: 1) “інтернаціональну” на лівому фланзі (лідер Іван Дзюба); 2) “ліберально-демократичну” у центрі (навколо “Українського вісника”); 3) “націоналістичну” на правому фланзі (лідер Валентин Мороз)⁵⁸¹. У баченні української канадської громадськості В. Мороз постав, як “символ руху спротиву” і “найбільш промінентний дисидент, покараний за те, що обстоював індивідуальні, культурні та національні права забезпечені радянською конституцією”⁵⁸². Так думати спонукали обставини, сформульовані багатолітнім в’язнем радянських тюрем і таборів, дисидентом Л. Лук’яненком: “Постать Валентина Мороза ставала все більш помітною завдяки прямій, гострій і рішучій позиції у відстоюванні не тільки демократичних прав, але й права України на вихід із Союзу”⁵⁸³. Водночас Іван Лисяк-Рудницький убачав у такій популярності дещо іншу причину, а саме те, що: “Правомігрантські кола точно відчули його близькість до їхньої власної ідеології. Українські студентські групи в Північній Америці, хоча вони й відійшли великою мірою від націоналізму оунівського зразка, також зробили Мороза своїм ідеологом. Цей культ Мороза задовольняв психологічну потребу молодих людей обожнювати героя”⁵⁸⁴.

Ознайомлення з канадською україномовною періодикою нашттовхує на думку, що справа В. Мороза спровокувала “змагання в патріотизмі” і дискусію навколо того, хто більший захисник ув’язненого дисидента. Наприклад, газета ЛВУ “Гомін України” писала: “Ми поставили питання “Де В. Мороз?” тому, що в квітні ц.р. (1971 р.) українці, особливо молодь у вільному світі, переводили акцію в обороні В. Мороза. “Нові дні” за квітень про це не згадують ані слівцем.... Лиш московські наймити: комуністи-прогресисти, різного роду москвофіли, порожевілі совітофіли, що готові на співдію з УССР – “нашою державою”, промовчують

⁵⁸¹ Богдан Боцюрків, проф. “До сучасного положення в Україні”, *Десятий Конгрес українців Канади*, 132.

⁵⁸² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення...), арк. 34.

⁵⁸³ Лук’яненко, *3 часів неволі*, 27.

⁵⁸⁴ Лисяк-Рудницький, “Політична думка українських підрадянських дисидентів”, Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, 480.

акцію”⁵⁸⁵. Згодом редактор “Нових днів” Мар’ян Дальний (Горгота) таке “промовчування” пояснив, що редагований ним журнал “не тижневик, а малого формату місячник і просто не має змоги інформувати про все”⁵⁸⁶.

Ваги громадським кампаніям за звільнення В. Мороза у Канаді надавав запланований на травень 1971 р. офіційний візит прем’єр-міністра П. Трюдо до Радянського Союзу. Сама собою безпрецедентна подія у канадсько-радянських відносинах, посилена бажанням глави канадського уряду відвідати Київ, давала підстави сподіватися, що П. Трюдо не обійде осторонь справи ув’язнення дисидента. Під час запитань до прем’єр-міністра у Палаті громад канадського парламенту 2 лютого 1971 р. депутат українського походження Стівен Папроцький поцікавився у глави уряду, чи порушить Канада питання звільнення В. Мороза і С. Караванського. У відповідь П. Трюдо заявив: “Якщо шановний депутат подасть у письмовій формі імена, я розгляну це подання”⁵⁸⁷. У квітні 1971 р. канадському прем’єрові вручили петицію у справі арешту В. Мороза. У зверненні наголошувалося, що подібними вчинками порушені основні права і свободи, викладені в ЗДПЛ 1948 р., а також у Конституції УРСР (ст. 105) та Конституції СРСР (ст. 125)⁵⁸⁸. Канадою прокотилися масові демонстрації за звільнення В. Мороза і, що характерно, вони відбувалися на тлі підготовки візиту П. Трюдо до Радянського Союзу⁵⁸⁹. Утім, візит канадського прем’єра не виправдав завищених сподівань. Депутат С. Папроцький 31 травня 1971 р. у Палаті громад поцікавився, чи прем’єр клопотав про долю ув’язнених, на що отримав негативну відповідь, наразившись на гостру критику з боку Дж. Діфенбейкера, А. Гліва, Р. Томсона⁵⁹⁰. В умовах перенесення проблеми у публічний простір, П. Трюдо прийняв 7 червня 1971 р. делегацію КУК і пообіцяв поговорити про стан дотримання прав людини в УРСР та ув’язнених дисидентів із Головою РМ СРСР Олексієм Косигінім під час його візиту до Канади⁵⁹¹.

⁵⁸⁵ Гомін України. 17 липня 1971.

⁵⁸⁶ Дальний (Горгота), “Гомін і відгомін”, Дальний (Горгота), *Вибране: Люди – події – коментарі*, 383.

⁵⁸⁷ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. III. (Ottawa, 1971), 3035.

⁵⁸⁸ *Новий шлях*. 24 квітня 1971.

⁵⁸⁹ “Ukrainians Demonstrate in Cities across U.S., Canada”, *Екран* 55–56. (Січень–квітень 1971): 16.

⁵⁹⁰ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. VI. (Ottawa, 1971), 6203.

⁵⁹¹ Іван Пишкало, “Косигін у Канаді”, *Нові дні* 262. (Листопад 1971): 25.

Наступний сплеск громадсько-політичної активності у Канаді, спрямованої на звільнення В. Мороза, припав на 1974 р., що пов'язано з початком голодування дисидента і подальшим погіршенням стану його здоров'я. Це, звісно, обурило Посольство Радянського Союзу в Оттаві, перший секретар якого В. Лапицький 24 лютого 1974 р. у бесіді з т.в.о. завідувача сектора СРСР ДСЗС Канади А. Чистовим “висловив жаль” і назвав акції на захист В. Мороза “актом втручання у внутрішні справи Радянської держави”⁵⁹². Позиція радянської сторони не змінилася і після розмови з одним із лідерів ТОУК П. Кравчуком. Останній 26 квітня 1974 р. у Торонто зустрівся з В. Лапицьким й заявив, що “керівництво ТОУК не вважає за потрібне виступати з цього приводу”, оскільки “не знає фактичного стану справ з ‘арештами на Україні’”, “не може також визнати оправданим проведення в СРСР закритих судових процесів”⁵⁹³. Таким чином, спроба використати канадських прогресистів у масштабній кампанії проти В. Мороза в діаспорі не вдалася.

Навесні 1974 р. під патронатом СКВУ було створено Комітет для захисту Валентина Мороза (*The Committee for the Defense of Valentyn Moroz*), який очолив професор, декан юридичного факультету Віндзорського університету Володимир Тарнопольський. Комітет поставив за мету донесення інформації про справу В. Мороза світовій громадськості через англomовну пресу, організацію масових заходів, залучення широкої інтелектуальної підтримки⁵⁹⁴. Так, у травні 1974 р. низка авторитетних канадських науковців, зокрема П'єр Бертон, Джун Калвуд, Жеральд Ле Дан, Пейтон Лайон та інші, звернулися з відкритим листом до керівництва Радянського Союзу у справі В. Мороза⁵⁹⁵. Із закликом звільнити В. Мороза, “життя якого опинилося в небезпеці”, виступили й громадські правозахисні організації. Наприклад, 21 березня 1974 р. із таким зверненням на адресу радянського Посольства в Канаді виступив очільник “Червоного Хреста”

⁵⁹² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств...), арк. 17.

⁵⁹³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2863 (Листування з Постпредством УРСР при ООН та Посольством СРСР у Канаді...), арк. 84.

⁵⁹⁴ Library and Archives Canada (LAC), Committee for the Defence of Valentyn Moroz, 1970, 1974–1976, Tarnopolsky, Walter Surma. MG31-E 55. (Finding Aid No. 1475), 30.

⁵⁹⁵ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. V. (Ottawa, 1975), 4846.

Кріс Редмонд. До радянського керівництва скеровували й колективні листи канадців у справі В. Мороза, проте всі вони ігнорувалися⁵⁹⁶.

Упродовж літа 1974 р. відбувалися постійні демонстрації перед посольством СРСР в Оттаві та інших містах Канади. Під гаслом “Звільніть Валентина Мороза” 15–18 липня 1974 р. розпочалося голодування–солідарності представників ЛВУ та СУМ в Оттаві й Вінніпезі⁵⁹⁷. Президент Міжнародного комітету захисту прав людини, колишній прем’єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер, разом із сенатором П. Юзиком, узяли участь в демонстрації голодуючих українських студентів на захист В. Мороза перед амбасадю СРСР в Оттаві⁵⁹⁸. Увагу канадської преси привернув стан здоров’я двох голодуючих – Лади Гірної та Андрія Бандери, четверо осіб були госпіталізовані⁵⁹⁹. Дружина ув’язненого дисидента – Раїса, звернулася із листом до прем’єр-міністра Канади П. Трюдо (як і до деяких лідерів країн Заходу також) з проханням посприяти звільненню її чоловіка⁶⁰⁰. Генеральний секретар СКВУ Ю. Шимко 9 липня 1974 р. провів телефонну розмову з першим секретарем Посольства СРСР в Канаді В. Лапицьким, попросивши радянську сторону “виявити гуманність і великодушність” до голодуючого дисидента. Щобільше, Ю. Шимко ініціював зустріч делегації канадських українців (2–3 особи) з керівництвом Посольства СРСР щодо долі В. Мороза, однак не отримав ствердної відповіді щодо цього⁶⁰¹. Значно простіше було зустрітися з канадськими урядовцями і лобювати перед ними справу звільнення В. Мороза. Так, 25 липня 1974 р. відбулася зустріч представників КУК із членами канадського уряду, після чого прем’єр П. Трюдо порушив питання звільнення В. Мороза перед послом СРСР О. Яковлєвим⁶⁰².

⁵⁹⁶ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2863 (Листування з Постпредством УРСР при ООН та Посольством СРСР у Канаді...), арк. 99.

⁵⁹⁷ LAC, Committee for the Defense of Valentyn Moroz: hunger strike, 1974, SUSK – Ukrainian Canadian Student Union. MG28-V103. (Finding Aid No. 2131), 80.

⁵⁹⁸ *Український голос*. 9 жовтня 1974.

⁵⁹⁹ *The Globe and Mail*. July 30, 1974.

⁶⁰⁰ Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв’язня*. (Львів: Свічадо, 2005), 157.

⁶⁰¹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств...), арк. 51.

⁶⁰² “В обороні діячів культури”, *Нарис історії ЛВУ. У 35-річчя існування і праці Ліги Визволення України для українського народу, 1949–1984*. Редактор Василь Солонинка. (Торонто, 1984), 315.

На парламентському засіданні секретар Комітету із закордонних справ 1 грудня 1974 р. Алан МакІчен повідомив депутатів, що прем'єр-міністр П. Трюдо звертався до радянської сторони за інформацією про стан здоров'я В. Мороза. Відповідь надав міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико, який запевнив канадського прем'єра у нормальному стані здоров'я ув'язненого і постійному кваліфікованому нагляді за ним лікарів⁶⁰³. Зважаючи на постійні депутатські заклики до нових запитів щодо стану здоров'я В. Мороза, А. МакІчену доводилося пояснювати, що “названа особа (В. Мороз – Р. С.) є громадянином Радянського Союзу [й] існує певний ліміт представлень, навіть за умови, що їх подає уряд Канади”⁶⁰⁴.

Наприкінці 1974 р. – на початку 1975 р. спостерігаємо певну зміну акцентів у справі В. Мороза, пов'язану, з одного боку, з намаганнями канадців діяти спільно з американським політикумом, а, з іншого боку, клопотати не просто про звільнення, а про можливість виїзду дисидента з СРСР⁶⁰⁵. Зокрема, 3 грудня 1974 р. депутат українського походження Дон Мазанковський звернувся із парламентської трибуни до П. Трюдо з проханням обговорити питання долі В. Мороза із президентом США Джеральдом Фордом під час їхньої найближчої зустрічі⁶⁰⁶. Інший депутат Палати громад Девід Орліков* 13 лютого 1975 р. ініціював ухвалення звернення до канадського уряду, щоби той домагався випустити В. Мороза до Канади як іммігранта⁶⁰⁷. 15 квітня того ж року він удруге порушив питання ув'язнення українського дисидента в дискусії з тодішнім секретарем Комітету у закордонних справах Гербом Брео, на що отримав запевнення про “постійний моніторинг справи”⁶⁰⁸. У вересні 1975 р. канадські парламентарі Реймонд Перол та Джеймс Джером під час відвідин Радянського Союзу порушили питання про звільнення й еміграції В. Мороза. Згідно зі

⁶⁰³ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. I. (Ottawa, 1974), 19–20.

⁶⁰⁴ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. I. (Ottawa, 1974), 209.

⁶⁰⁵ LAC, Tarnopolsky, Human Rights – Valentyn Moroz, Press releases, press clippings, 1974–1979, Senator Paul Yuzyk. MG32, C 67. (Finding Aid No. 1592), 61.

⁶⁰⁶ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. II. (Ottawa, 1974), 1887.

* Девід Орліков виграв вибори в окрузі, де балотувався майбутній президент КУК Сергій Радчук (Сергій Радчук, *Я обрав Канаду: Спогади*, переклад з англійської. (Луцьк: РВВ “Вежа”, 2008), 41).

⁶⁰⁷ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. III. (Ottawa, 1975), 3180–3181.

⁶⁰⁸ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. V. (Ottawa, 1975), 4846.

спогадами дружини дисидента – Раїси, орієнтовно тоді чи не вперше з часу ув'язнення чоловіка, радянські представники допустили можливість виїзду дисидента у майбутньому за кордон⁶⁰⁹.

Під знаком справи В. Мороза відбувалися ледь не усі з'їзди КУК і СКВУ. Зокрема, після закінчення XI Конгресу українців Канади “обід подяки” було замінено “голодним обідом” з хліба і води – на знак солідарності з голодуванням В. Мороза у Володимирській в'язниці. Кошти, попередньо призначені на “обід подяки”, було передано на потреби Комітету у захисті Валентина Мороза⁶¹⁰. Акцентування уваги на долі одного ув'язненого, на думку керівника Комітету В. Тарнопольського було неправильним і в березні 1975 р. він покинув займану, наголошуючи: “Було б логічним і реальним фактом, якщо б нас був Комітет оборони українських політв'язнів, який обороняв би всіх українських політичних в'язнів у СРСР, а серед них обороняв би й В. Мороза [...] чи не пора б цей комітет перейменувати”⁶¹¹. Утім, Комітет проіснував ще п'ять років – до часу звільнення В. Мороза з ув'язнення. Заступник голови Комітету М. Липовецький пояснював посилену увагу до особи цього дисидента таким чином: “Комітет концентрується тепер на обороні однієї особи, В. Мороза, бо він є предметом найжорстокіших репресій, будучи речником і символом визвольної боротьби українського народу. Концентруючи увагу політичного світу [...] на особі В. Мороза, можна буде здобути підтримку для охорони всіх переслідуваних діячів в Україні”⁶¹².

Усвідомлюючи загрозу репутаційних втрат внаслідок розгортання руху на захист В. Мороза, у Радянському Союзі ініціювали кампанію з дискредитації дисидента. Задля цього намагалися використати амбіції іншого політв'язня Данила Шумука – політв'язня польських (1934–1939), а згодом радянських таборів (1944–1956, 1957–1967, 1972–1987). У спеціальному повідомленні КДБ читаємо: “Використовуючи амбіції Шумука, співробітники відділу КДБ в Дубравному ВТЗ встановили з ним особистий контакт і схилили написати своїм

⁶⁰⁹ Мороз, *Проти вітру*, 177.

⁶¹⁰ “XI Конгрес українців Канади”, *Вісті комбатанта* 6. (1974): 26.

⁶¹¹ *Український голос*. 26 березня 1975.

⁶¹² *Гомін України*. 26 жовтня 1974.

знайомим в Канаді і ФРН листи, в яких він характеризує Мороза, як авантюриста, котрий страждає на манію величі, і висловлює обурення щодо рекламування його особистості за кордоном... За оперативними даними, ці заходи підірвали авторитет Мороза...”^{613*}.

У 1976 р. В. Мороза скерували на перевірку психічного стану до московського Інституту судово-медичної експертизи ім. Сербського*. Цю методу уже не раз апробували, оскільки вважалося “хай люди думають, що виклик імперії походить не від самовідданості політичного борця, а від його психічної хвороби”⁶¹⁴. Психіатрія використовувалася в Радянському Союзі як знаряддя боротьби проти інакодумців і КДБ цього не цурався⁶¹⁵. Як тільки інформація про запроторення В. Мороза до Інституту Сербського дісталася Заходу, у багатьох країнах розпочалися протести із засудженням такої практики⁶¹⁶. Канадські психіатри не залишилися осторонь і висловили готовність вислати комісію до Москви, щоб долучитися до медичного огляду дисидента⁶¹⁷. Депутат Д. Мазанковський клопотав перед парламентом Канади про скерування до засудженого незалежних медиків. До слова, одним із них зголосився бути лікар за

⁶¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1137 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 121.

* Дискредитація В. Мороза проводилася КДБ з метою компрометації правозахисного руху і спричинення розколу серед “українських націоналістів” у діаспорі. Задля цього було підготовлено і розповсюджено за океаном низку компрометуючих матеріалів, а саме: статтю “Апостол і його штандарти” в газеті “Вісті з України” (№34 від 19 серпня 1971 р.), прес-реліз “Як і за що відбуває свій термін Валентин Мороз?” (2 травня 1974 р.), стаття В. Ткаченка “Правда про Валентина Мороза” в газеті “*The Washington Star*” (липень 1976 р.) тощо (History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center), “A KGB Anthology (Compiled by Vasiliy Mitrokhin). Item 77. Разработка диссидентов”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113614.pdf?v=2904991a4acb810bfd7fdd139048b0de>). Це відбувалося у відповідь на публікацію праць історика англійською мовою на Заході. Так, колишній канадський комуніст І. Коляска переклав англійською мовою і впорядкував “Репортаж із заповідника імені Берія” (1974). У передмові до видання він назвав В. Мороза “одним із найвідоміших політв’язнів у СРСР” (*Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*, edited and translated by John Kolasky. (Toronto: Peter Martin Associates, 1974), XXII). Окремими книгами було опубліковано праці історика “*Boomerang: The Works of Valentyn Moroz*” (1974), “Мойсей і Датан” (1978).

* Причиною скерування на огляд стали порізи на животі В. Мороза, отримані під час однієї зі сутичок із кримінальними злочинцями. Тюремний психіатр трактував такі порізи як невдалу спробу самогубства, схильність до чого розглядали як ознаку психічних порушень. У відповідь В. Мороз подав заяву прокуророві з метою притягнути тюремного психіатра до відповідальності за наклеп.

⁶¹⁴ Лук’яненко, *3 часів неволі*, 27.

⁶¹⁵ History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center), “Practicing Psychiatry for Political Purposes. Folder 28. A KGB Anthology (Compiled by Vasiliy Mitrokhin)”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110704>

⁶¹⁶ Архів О. С. Зінкевича, 32. ЛМ. Valentyn Moroz, без арк.

⁶¹⁷ Ruslan Siromskiy, “Political abuse of psychiatry in the Soviet Union: Western countries and Ukrainian diaspora reaction (1970-ies)”, *Science and society. Proceedings of the 16th International conference*. (Hamilton: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019), 20.

фахом, теж депутат нижньої палати канадського парламенту Мортон Шульман, який заради цього звернувся до радянського посольства. Щобільше, він запропонував урядові П. Трюдо поставити звільнення В. Мороза як передумову продажу зерна до СРСР⁶¹⁸. Звісно, пропозиція виглядала надто радикальною і на неї не пристали. Втім, припускаємо, що тиск західної громадськості вплинув на зміст остаточного рішення щодо психічного стану дисидента (це, зокрема, визнавала і його дружина). Спеціальна комісія Інституту ім. Сербського 18 червня 1976 р. визнала В. Мороза психічно здоровим, після чого його перевели до табору особливого режиму у Мордовії (ст. Потьма, селище Сосновка)⁶¹⁹.

Станом на 2 грудня 1976 р., В. Мороз був серед когорти ув'язнених дисидентів, які згідно з інформацією МГГ, відмовилися від радянського громадянства. Він повідомив Групу сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР про своє бажання виїхати у США чи Канаду⁶²⁰. Після того, як американський політиком спершу не надто прихильно поставився до цієї ідеї, В. Мороз заявив дружині: “Якщо Америка не дає, то передай, нехай Канада дасть громадянство, звернися до Канади”⁶²¹.

Під час переговорів між СРСР і США щодо підписання чергового договору про “Обмеження стратегічних озброєнь” (ОСО-2) між радником президента США Збігнєвим Бжезинським і радянським послом Анатолієм Добриніним було досягнуто домовленості про обмін радянських політв'язнів на шпигунів, арештованих і засуджених у Сполучених Штатах. У ніч з 27 на 28 квітня 1979 р. В. Мороза разом із чотирма іншими радянськими дисидентами, а саме Олександром Гінзбургом, Георгієм Вінсом, Марком Димшицом, Едуардом Кузнєцовим доставили до Нью-Йорка, де їх на летовищі ім. Кеннеді обміняли на двох радянських шпигунів (Рудольфа Черняєва та Вадика Енгера – колишніх працівників ООН, агентів КДБ, засуджених у листопаді 1971 р. на термін 50 років

⁶¹⁸ Мороз, *Проти вітру*, 149.

⁶¹⁹ “В тюрьмах и лагерях”, *Хроника текущих событий* 41. 3 августа 1976.

⁶²⁰ Документы Московской Хельсинской Группы, “Документ №12”, доступно <http://www.mhg.ru/history/145BDB7>

⁶²¹ Мороз, *Проти вітру*, 149.

кожен)⁶²². Радянська сторона подала обмін як позбавлення В. Мороза громадянства за ворожу діяльність з подальшим видворенням із країни⁶²³.

Журналісти авторитетної канадської газети “*The Globe and Mail*” висловлювали впевненість, що звільненню В. Мороза посприяли масові демонстрації українців США і Канади, без яких подібний обмін навряд чи став би реальністю⁶²⁴. Звільненого дисидента вітали з великими почестями – і представники української громади, і урядовці. У Канаді В. Мороз зустрівся з прем’єр-міністром цієї країни, міністром українського походження Степаном Папроцьким – одним із adeptів його звільнення та іншими політиками⁶²⁵. КУК і Комітет для відзначення 50-річчя ОУН 8 червня 1979 р. влаштували зустріч з В. Морозом у готелі *Royal York Hotel (Canadian Room)* в Торонто⁶²⁶. Два дні по тому на честь дисидента влаштували бенкет у Вінніпезі, де йому вручили подарунок від місцевих українців – 14 000 дол.⁶²⁷. Чинник Мороза на короткий час змусив відкинути взаємопоборювання у середовищі канадських українців. Наприклад, автор передмови до збірки творів В. Мороза “Тверді мелодії” згадував: “Наша торонтська українська громада подолала неабиякі труднощі політичного, конфесійного й громадського “сектантства”, щоб гідно зустріти незламного борця за національні й людські права... Валентин Мороз побачив у Торонті, як він сам сказав, “українську силу”. Це був його тріумфальний в’їзд до еміграційного “Єрусалиму”⁶²⁸.

Однак майже відразу після “осанни в еміграційному Єрусалимі”, безмежне захоплення змінилося розчаруванням і нерозумінням⁶²⁹. Виявляючи свою безкомпромісність, В. Мороз час від часу встрявав у конфлікти з різними емігрантськими групами, критикував ЗП УГГ, звинувачував інших українських дисидентів. Критична передовиця “Українського голосу” за 20 червня 1979 р.

⁶²² *Український голос*. 2 травня 1979.

⁶²³ Ірина Рапп, “Мороз Валентин Якович”, доступно <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542>.

⁶²⁴ *The Globe and Mail*. June 6, 1979.

⁶²⁵ *Український голос*. 13 червня 1979.

⁶²⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення...)), арк. 87.

⁶²⁷ *Український голос*. 20 червня 1979.

⁶²⁸ “Валентин Мороз і його світ (Рефлексії після зустрічі в Торонті)”, Мороз, *Тверді мелодії*, 8.

⁶²⁹ UCRDC, Excerpt from the interview with Stephan Bandera, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Stephan_Bandera.html

зауважила: “У своїй часто оплескуваній промові у Вінніпегу, він висловився нетактовно про кілька справ [...]. Ці й інші його замітки не були зовсім на місці [...]. П’ять тисяч людей в Конвенційному центрі сподівалися почути від нього про життя в Україні, про положення церков, про шкільництво й освіту взагалі, про русифікацію, про радянську пресу і т.п. Про це він не сказав нічого”⁶³⁰. Цю тему підтримали інші періодичні видання, зокрема “Канадійський фермер” у статті “На хиткій кладці крайности. Проблема відношення нашої діаспори до одного з дисидентів” та американська газета “Свобода” з дуже влучною, як на наш погляд, назвою публікації “Ікона і жива людина”⁶³¹.

Рупором розвінчання культу Мороза стала газета українського студентства у Канаді “*Student*”, на шпальтах якої з травня 1979 р. до лютого 1980 р. можна простежити динаміку зміни ставлення до звільненого дисидента – від захоплення до засудження. Підсумковою можна вважати статтю “*The Valentyn Moroz Saga: A Conspiracy of Silence*”, а також характеристики В. Мороза, дані іншими дисидентами, як-от В. Чорноволом, І. Стасів-Калинець, З. Антонюком, М. Осадчим. Останній, звертаючись до українців із-за океану, резюмував: “Ні я, ні отець Василь (Романюк – Р. С.) не відповідаємо ні перед нацією, ні перед історією за те, що до Вас потрапила по-суті компрометуюча українське дисидентство особа... Будь ласка, не плутайте України і Валентина”⁶³².

Звісно, відразу розпочалися й пошуки пояснень поведінки дисидента. Так, автор передмови до зібрання його творів, який підписався криптонімом С. Г., досить делікатно зазначав: “Валентин Мороз став для всіх конкретною людиною, яка дихає, ходить, говорить, промовляє, думає, відчуває... і часом навіть, як і кожна людина, робить помилки, чи говорить те, що не мусить конче кожному подобатися. Нам, однак, не треба забувати, що світ Валентина Мороза “ще не розпався на компоненти”. Світ ще не став для нього “звичайним”.... Просто з мордовського табору, без підготовки й попередження Валентин Мороз...

⁶³⁰ *Український голос*. 20 червня 1979.

⁶³¹ *Свобода*. 13 липня 1979.

⁶³² “Moroz – an assessment by his peers”, *Student* 12(61). (February 1980): 11.

опинився раптом серед нас, на чужій землі, серед складних і не раз дуже скомплікованих умовин нашого типово емігрантського й чужого середовища”⁶³³.

Проте варто наголосити на тому, що дискредитація В. Мороза після його звільнення з радянського боку не припинилася. У 1980 р. КДБ розгорнув кампанію за “фактами аморальної поведінки цього відщепенця”, акцентуючи увагу на фінансових махінаціях та стосунках із жінками. У *першому випадку* розгорнулася дискусія про право на банківський іменний вклад у розмірі 400 тис. дол., початково призначений на оборону В. Мороза. Коли ж його звільнили, діаспора поставила питання про спрямування частини акумульованих коштів на оборону інших радянських політв’язнів, проти чого виступав В. Мороз (як і проти надання допомоги колишній дружині Раїсі Мороз), вважаючи ці гроші своїми. Дійшло до блокування рахунку банком після того, як В. Мороз двічі безуспішно намагався отримати гроші і цією справою почало займатися американське ФБР⁶³⁴. В. Мороз, натомість, ініціював судовий процес проти банку, попри намагання української діаспори не допустити до такого повороту подій. У *другому випадку* КДБ зловтішався через інформацію про те, що “в рядових націоналістів викликає обурення аморальна поведінка Мороза, його численні зв’язки із жінками. Стало відомо, що дві його коханки (в США і Канаді) вагітні і через “громадськість” намагаються вплинути на нього, щоби змусити його одружитися”⁶³⁵ (ця інформація не підтверджена, однак 1981 р. подружжя Морозів на тлі сімейних скандалів розлучилося – *Р. С.*). У підсумку КДБ констатував: “... все більше поширюються чутки про те, що Мороз можливо спеціально засланий органами КДБ для розкладання націоналістичного руху”⁶³⁶.

Попри неоднозначне сприйняття у Канаді, з 1981 р. В. Мороз жив у цій країні, видавав журнал “Анабазис” (спершу в американському Клівленді, а пізніше в Торонто), вів щотижневу радіопрограму “Бумеранг-Контакт” (1986–1991) тощо. Наприкінці горбачовської перебудови В. Мороз декілька разів

⁶³³ “Валентин Мороз і його світ (Рефлексії після зустрічі в Торонті)”, Мороз, *Тверді мелодії*, 8.

⁶³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1167 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР...), арк. 107.

⁶³⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1167 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР...), арк. 372.

⁶³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1167 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР...), арк. 372.

відвідував Україну (не без проблем у перетині кордону), поселившись на початку 1992 р. у Львові⁶³⁷.

* * *

Отже, справа ув'язнення українського історика В. Мороза посідала чільне місце у громадсько-політичному дискурсі Канади упродовж 1970-х років, і крізь її призму часто сприймали переслідування інших дисидентів. Громадські кампанії, ініційовані українськими організаціями і спрямовані на захист прав ув'язненого історика, спонукали канадських політиків до неодноразового порушення питання звільнення В. Мороза та його подальшу еміграцію. Щобільше, через цю конкретну справу було загострено увагу до проблеми недотримання базових прав людини у Радянському Союзі, визначених низкою міжнародних угод.

3.6. Обстоювання права на самостійну участь спортсменів УРСР в Олімпійських іграх у Монреалі 1976 р.

У період “холодної війни” спорт розглядався невід’ємною складовою великої політики, а міжнародні спортивні змагання часто використовувалися як інформаційний привід для демонстрації своєї незгоди з діями тієї чи іншої держави⁶³⁸. Наприклад, понад два десятки африканських країн бойкотували XXI літні Олімпійські ігри 1976 р. у канадському Монреалі*, протестуючи проти участі в змаганнях спортсменів із Нової Зеландії, регбійна збірна якої свіого часу зіграла матч із командою ПАР, де здійснювалася політика апартеїду⁶³⁹.

⁶³⁷ Паска, Валентин *Мороз: прапор українського дисидентства*, 274.

⁶³⁸ Richard Espy, *The Politics of the Olympic Games*. (Berkeley: University of California Press, 1979), 163.

* Монреаль виборів право приймати XXI літні Олімпійські ігри в суперечці з Лос-Анджелесом і Москвою. 12 травня 1970 р. на сесії МОКу в Амстердамі Москву підтримали 28, Монреаль – 25, а Лос-Анджелес – 17 членів МОК; у другому турі підтримка Москви не змінилася, тоді як Монреаль заручився підтримкою 41-го делегата (“The Olympics. From Day to Day”, *Montréal 1976. Games of the XXI Olympiad. Official Report. Volume I*. (Ottawa: [w.p.], 1978), 46). Безперечно, помітну роль у перемозі цього канадського міста відіграв чинник “холодної війни”, адже голосування за Монреаль, який спершу не розглядали фаворитом, позбавляло багатьох робити “складний вибір” між США і Радянським Союзом. Проте своєрідною компенсацією за поразку у голосуванні їхніх міст можна вважати проведення наступних літніх Олімпійських ігор 1980 р. у Москві, а 1984 р. – у Лос-Анджелесі. Монреальська ж Олімпіада стала однією з найдорожчих в історії спортивних змагань і за рівнем проведення не поступалася, а навіть перевершила Всесвітню виставку Експо-67 у тому ж місті (Руслан Сіромський, “Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року”, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 28. (2019): 109).

⁶³⁹ CBC Digital Archives, “African nations boycott Montreal’s ‘white Olympics’”, доступно <https://www.cbc.ca/player/play/1848877416>

Українські організації Канади розглядали Олімпіаду в Монреалі як захід, що дасть можливість “бути речником України на... міжнародній арені”⁶⁴⁰. Одним із проявів колоніального статусу УРСР частина діаспорних організацій вважала ситуацію у спорті, зокрема відсутність окремого українського представництва на Олімпійських іграх. Так, із закликом щодо створення умов для забезпечення свободи і прав українських спортсменів до МОК звернувся КУК, хоч і не отримав задовільної відповіді⁶⁴¹. Подібні звернення надсилав і створений ще 1952 р. у Франції з ініціативи громадського діяча Осипа Зінкевича Український олімпійський комітет (УОК), який згодом переніс свою діяльність до США. Представники УОК проводили акції під час міжнародних спортивних змагань і домагалися окремої участі УРСР на Олімпійських іграх⁶⁴². Вони виходили з декількох засад, а саме: 1) конституційного права УРСР; 2) членства УРСР в ООН; 3) положень Олімпійської Хартії та правил МОК (§§25, 39, 45)⁶⁴³. Коли ж і напередодні Олімпійських ігор в Монреалі домагання УОК вкотре проігнорували, комітет виступив із заявою, в якій наголосив: “України, як такої, на Олімпіаді знову не буде. Але зате тією Україною будемо ми... Завдання перед нами в Монреалі одне, основне, принципове: викривати перед світовою публічною опінією власне той російський колоніалізм у спорті”^{644*}.

Наприкінці 1975 р. в Канаді відбулася нарада за участі делегатів КУК, УОК і низки молодіжних організацій. Її учасники вирішили створити в Монреалі спеціальний інформаційний центр, покликаний координувати заходи українських організацій в діаспорі на час Олімпійських Ігор⁶⁴⁵. Відтак під керівництвом громадського діяча Ярослава Пришляка був створений УОК у Монреалі, а в квітні 1976 р. провінційний відділ КУК у Квебеку відкрив Інформаційне бюро (секретар

⁶⁴⁰ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 3281 (Документи та інформація з питань української еміграції...), арк. 2.

⁶⁴¹ ЦДАЗУ, ф. 71 (Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом “Смолоскип”), оп. 1, спр. 1 (Річний звіт УОК про діяльність “Українського Олімпійського руху” за 1956–1966, 1976, 1992 рр.), арк. 8.

⁶⁴² Зінкевич, *Щоденник*, 475.

⁶⁴³ *Свобода* (спеціальне видання). 18 липня 1976.

⁶⁴⁴ *Свобода* (спеціальне видання). 18 липня 1976.

* Окремої уваги заслуговували спортивні успіхи українців в олімпійських командах Радянського Союзу: у Гельсінкі 1952 р. українці вибороли 10 золотих медалей із усіх 22-х у радянської збірної; у Мельбурні 1956 р. – 14 із 37-ми; у Римі 1960 р. – 16 із 43-х; у Токіо 1964 р. – 13 із 30-ти; у Мехіко 1968 р. – 14 із 29-ти; в Мюнхені 1972 р. – 20 із 50-ти (“Українці в Олімпіаді”, *Ми і світ* 192. (Травень-червень 1976): 60).

⁶⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1115 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 164.

Наталія Стрілецька), завдання якого полягало в тому, щоби “Україна і українська справа взагалі” були широко “розповсюджені в пресі і по телевізії”⁶⁴⁶. Відразу зауважимо, що кошторис УОК був достатньо скромним, про що свідчив у своїх спогадах Я. Пришляк**.

Передусім УОК виступив з різкою заявою осуду “національної дискримінації, расизму, репресій і колоніалізму в [радянському] спорті”⁶⁴⁷. “Під Олімпіаду” в Монреалі було заплановано низку заходів, на взірець Виставки українських мистців (23–31 липня), виступу танцювального колективу “Україна” в Олімпійському селищі (24 липня) і, напевне, наймасштабніший захід – День Молоді (24 липня) на Арені Сент-Леонард, за участю СУМ, Пласту, ОДУМ та інших молодіжних організацій⁶⁴⁸. Організатори Дня української молоді не приховували того, що дата заходу безпосередньо корелюється з часом проведення Олімпіади: “В час, коли вільні народи мають змогу висилати своїх змагунів на Олімпійські Ігрища, наша батьківщина – Україна, поневолена Москвою, такої змоги не має. Наші брати ровесники приневолені змагатися під прапором гнобителя і здобувати для нього медалі і славу. Тому українська молодь вирішила стати носієм світла правди українського народу і поширювати цю правду серед вільних народів світу”⁶⁴⁹.

Приготування канадських українців, звісно, помітили в Радянському Союзі, влада якого остерігалася “різноманітних провокацій”, адже за оперативними даними КДБ під час проведення Олімпійських ігор у Монреалі “українські націоналісти мають намір здійснити низку антирадянських акцій”⁶⁵⁰. У повідомленні йшлося, що українці планують проводити ці антирадянські акції “в

⁶⁴⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації...)), арк. 110–111.

** “Жадної збіркової кампанії грошей для реалізації запланованих акцій не проведено, бо СКВУ проголосив збірку з власної ініціативи, а Централія КУКу відмовилася таку збірку перевести. Одержано тільки одноразову допомогу 1 000 дол. Від СКВУ, 2 000 від Централії КУКу, а 800 ам. дол. від Українського Народного Союзу. Крім того, СКВУ оплатив друк брошури “Українська Олімпійська Команда”, Український Робітничий Союз – друк листівок про “Українських Олімпійських переможців”, а УНСоюз друк листівок про “Советський колоніалізм у спорті” (Ярослав Пришляк, *Два брати ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди із життя й праці.* (Нью-Йорк; Монреаль: Видання Американсько-Української Фундації “Воля”, 1990), 231).

⁶⁴⁷ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 1, спр. 14 (Заява УОК на XXI Олімпійських іграх, м. Монреаль 1976 р., англ.), арк. 4.

⁶⁴⁸ *Свобода* (спеціальне видання). 18 липня 1976.

⁶⁴⁹ *Свобода*. 11 серпня 1976.

⁶⁵⁰ “З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про підготовку антирадянських акцій закордонними українськими організаціями та наміри створити “Конгрес вільної думки”, 24 червня 1976 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 327.

тісному контакті з прибалтійськими... емігрантськими організаціями”⁶⁵¹. Причому, як виглядає з документів, українських акцій в Москві побоювалися більше, ніж, скажімо, демонстрацій під час запланованого відзначення угорськими емігрантами 20-річчя революції 1956 р.⁶⁵². Зі свого боку і керівництво КККП, поряд із загрозою несанкціонованих протестів квебекських націоналістів проти візиту на Олімпійські ігри королеви Єлизавети II, особливої ваги надавали антирадянським демонстраціям канадських українців^{653*}.

У рамках підготовки візиту олімпійської збірної команди СРСР до Монреаля, спеціальний представник КДБ з метою гарантування безпеки радянської делегації вилітав до Канади на перемовини з представниками канадських спецслужб. Варто звернути увагу, що заради гарантування безпеки спортсменів готувалися безпрецедентні заходи, зумовлені трагічним досвідом попередньої Олімпіади в Мюнхені, коли жертвами терористичного акту стали 11 членів ізраїльської олімпійської збірної⁶⁵⁴. Наголошування ж співробітниками КДБ на складній оперативній обстановці в Канаді та можливих безпекових проблемах були суттєво перебільшеними. Наприклад, в інформаційному повідомленні Першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому йшлося: “ватажки зарубіжних ОУН виношують наміри вчинити зухвалі ворожі дії аж до терористичних актів, викрадення т.зв. заручників з-поміж радянських громадян для висунення потім вимог про звільнення націоналістів [В.] Мороза, [В.] Чорновола та інших, які

⁶⁵¹ “З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про підготовку антирадянських акцій закордонними українськими організаціями та наміри створити “Конгрес вільної думки”, 24 червня 1976 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 328.

⁶⁵² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 80.

⁶⁵³ Dominique Clément, “The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games”, *Terrorism and Political Violence* 29(1). (2015): 9.

* У Торонто 9 червня 1976 р. відбулася зустріч представників емігрантських організацій Канади (українські, естонські, латвійські, угорські) з депутатами федерального парламенту Мартіном о’Коннеллі та Стенлі Гайдашем, на якій постало питання недотримання Радянським Союзом основних положень Заключного акта НБСЄ 1975 р. Удо Петерсоо (Естонська центральна рада), Луїс Урбан (Чехословацька національна асоціація) та Джордж Арагоба (представник угорської громади) акцентували увагу на проблемі “порушення Радянським Союзом і країнами Східної Європи положень про возз’єднання сімей”. Уже наступного дня радянське посольство в Оттаві висловило ДСЗС Канади свою стурбованість активізацією “націоналістичних емігрантських груп” напередодні XXI Олімпійських ігор в Монреалі. Щобільше, КДБ передав канадській стороні список із 53-х осіб – “ватажків і активних учасників зарубіжних ОУН, сіоністів, відомих своїми екстремістськими настроями” (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 36, 81).

⁶⁵⁴ *Le Devoir*. 17 juillet 1976.

відбувають у Радянському Союзі покарання за скоєні злочини”⁶⁵⁵. Втім, у Посольстві СРСР в Оттаві розуміли, що не мирні акції зашкодили б не тільки репутації КУК і УОК, але й дискредитували б увесь правозахисний рух⁶⁵⁶.

Під час дипломатичного прийому 30 червня 1976 р. помічник прем'єр-міністра Канади повідомив радянському послу О. Яковлєву, що канадська сторона вважає антирадянські акції у час проведення змагань недопустимими і кваліфікуватиме їх як провокації. Щобільше, урядовець запевнив, що КККП отримала вказівки про недопущення антирадянських акцій в Монреалі⁶⁵⁷. Та канадська сторона завбачливо “відмовилася давати будь-які гарантії щодо запобігання можливим провокаціям і ворожим проявам”⁶⁵⁸.

Крім безпекових КДБ переймався й іншими питаннями, зокрема, можливими заходами розвідувальних служб Канади і США щодо “набуття агентури з радянських громадян, схилення їх до неповернення на Батьківщину”⁶⁵⁹. Водночас готувалися і пропагандистські заходи, покликані поліпшувати імідж Радянського Союзу на міжнародній арені. Серед них особливе місце займали зустрічі окремих спортсменів з канадськими українцями. Ці зустрічі мали відбуватися “у кращих традиціях радянських спецслужб”, бо як йшлося в спеціальному повідомленні, “проводиться робота з комплектування та підготовки пропагандистських груп з числа спортсменів України, Прибалтійських та інших республік для зустрічей з представниками прогресивної громадськості в Канаді, преси і телебачення”⁶⁶⁰. Крім заходів із нейтралізації антирадянських акцій, КДБ не гребував нагодою запустити кампанію з компрометації української діаспори в Канаді, складовими якої визначив розпалювання ворожнечі між канадськими українцями та євреями, а також представлення вояків УПА військовими злочинцями. З цією метою до контрольованих періодичних видань Канади (“*Вісті з України*”, “*The Canadian*

⁶⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 80.

⁶⁵⁶ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 3279 (Записи бесід співробітників радянських посольств за кордоном...), арк. 35.

⁶⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 358.

⁶⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 80.

⁶⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 79.

⁶⁶⁰ “Доповідна записка КДБ при РМ УРСР першому секретареві ЦК КП України В. Щербицькому про оперативні заходи напередодні Олімпійських ігор у м. Монреалі (Канада), 30 червня 1976 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 333.

Tribune”, “*Життя і слово*”, “*Canadian Ukrainian*”) були надіслані спеціальні пропагандистські матеріали⁶⁶¹.

“Потурбувався” КДБ і про “недопущення виїзду в Канаду політично нестійких осіб”, створення “надійного контррозвідувального забезпечення виїжджаючих...”, запобігши поїздки до Канади вісьмох осіб, котрі мали родинні зв’язки за океаном, “раніше порушували норми поведінки за кордоном” та є “нестійкими в морально-побутовому відношенні”⁶⁶². У діаспорі пізніше наголошували на недопущенні до змагань, через політичні мотиви, уродженця Калуша, бігуна, срібного призера Олімпійських ігор в Мюнхені Євгена Аржанова⁶⁶³. Загалом, із спортсменами провели “індивідуальні бесіди про підступність іноземних розвідок і зарубіжних антирадянських емігрантських організацій”. Крім того, у супровід до спортсменів КДБ приставив своїх п’ятьох “керівних і оперативних працівників, 23 оперативні джерела і значну кількість довірених осіб, які пройшли спецпідготовку й інструктаж”⁶⁶⁴.

Попри початкову істерію щодо можливих проявів “ворожої поведінки і провокацій”, з початком змагань КДБ визнав, що “ситуація навколо радянської спортивної делегації і журналістів із Радянського Союзу на Олімпіаді загалом нормальна”⁶⁶⁵. Водночас радянська сторона не приховувала задоволення через зрив окремих акцій української діаспори, зокрема, небажання МОКУ офіційно визнати УОК⁶⁶⁶. Проте УОК вдалося реалізувати понад дві третини запланованих акцій, що, за словами Я. Пришляка, беручи до уваги обмежені фінансові засоби, стало великим успіхом⁶⁶⁷. До невдач належало те, що не було одержано дозволу канадської влади “ні на окремий український павільйон на виставковій площі “Людина та її світ”, ні на кіоск з газетами, мистецькими виробами та пам’ятками в Олімпійському Селі, очевидно з політичних причин, щоб не входити в колізію з

⁶⁶¹ “Доповідна записка КДБ при РМ УРСР першому секретареві ЦК КП України В. Щербицькому про оперативні заходи напередодні Олімпійських ігор у м. Монреалі (Канада), 30 червня 1976 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 332.

⁶⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 81.

⁶⁶³ *Свобода*. 10 серпня 1976.

⁶⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 81.

⁶⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 308.

⁶⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 358.

⁶⁶⁷ Пришляк, *Два брати ідеалісти*, 238.

СССР”⁶⁶⁸. Ймовірно, бажання не псувати міждержавні відносини можна вважати ключовим, адже на той час припадає потепління у канадсько-радянських відносинах, свідченням чого стало підписання на початку липня 1976 р., тобто напередодні Ігор, довготермінового міждержавного торговельного договору⁶⁶⁹.

Втім, запобігти усім запланованим акціям, які мали переважно інформативно-пропагандистський характер, не вдалося. Характерно, що саме Радянський Союз традиційно використовував спорт для просування своїх інтересів⁶⁷⁰, але в Монреалі цю зброю застосували саме проти нього. У своєму меморандумі УОК недвозначно задекларував усіма зусиллями провести найбільшу в історії інформаційно-пропагандивну акцію в часі Олімпіади⁶⁷¹. Задля цього був укладений Правильник учасника волонтерської групи УОК, який вимагав бути “точним і обов’язковим”, а також “поводитись культурно, ввічливо, по-товариськи”. Окремо наголошувалося, що “дві години перед і в часі виконання відповідних функцій не можна вживати алкогольних напоїв”⁶⁷².

Уже в перший день Олімпіади – 17 липня 1976 р. – у впливовій квебекській газеті “*Le Devoir*” з’явилася публікація, присвячена порушенням прав людини в СРСР, зокрема, системним переслідуванням й арештам інакодумців⁶⁷³. Згодом канадські українці намагалися створювати достатні інформаційні приводи, щоби вивести українське питання на передні шпальти газет. Крім того, молоді канадці українського походження щодня розходилися по різних олімпійських локаціях, де роздавали заготовлені летючки та брошури англійською і французькою мовами. У них засуджувався радянський режим та висувалися гасла звільнення політв’язнів, дотримання прав людини і деколонізації України. Біля стадіонів канадські українці демонстративно співали українських пісень, використовували автомобілі з гучномовцями, намагалися поспілкуватися і встановити контакти з членами

⁶⁶⁸ Пришляк, *Два брати ідеалісти*, 232.

⁶⁶⁹ “Підписано новий торговельний договір з СРСР”, *Mu i svim* 193. (Липень-серпень 1976): 52.

⁶⁷⁰ John Sugden and Alan Tomlinson, “‘No other anything...’: The Olympic Games. Yesterday and Today”, *Watching the Olympics. Politics, Power and Representation*. Edited by John Sugden and Alan Tomlinson. (London; New York: Routledge, 2012), 242.

⁶⁷¹ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 1, спр. 34 (Листування УОК з приватними особами і міжнародними організаціями...), арк. 1.

⁶⁷² Архів О. С. Зінкевича, 34. ЛМ. Український Олімпійський Комітет (в екзилі), без арк.

⁶⁷³ *Le Devoir*. 17 juillet 1976.

радянської делегації (через постійний супровід співробітників КДБ це не завжди вдавалося зробити). Крім того, УОК організував запуск над олімпійським селищем і стадіоном великої кількості повітряних кульок із “антирадянськими написами”⁶⁷⁴.

Біля головного стадіону олімпійських змагань учасники Пласту і СУМу влаштували “дійство в обороні українських політв’язнів” з використанням макету табору для політв’язнів. О. Зінкевич у своєму “Щоденнику” записав: “Частина з них (учасників дійства – Р. С.) була одягнена у в’язничний одяг, а частина – наглядачі-кадебісти. Інші роздавали листівки про наших політв’язнів”⁶⁷⁵. Та, якщо на такі статичні акції канадська поліція закривала очі, то провести масові походи не дозволяла. Так, зокрема, поліція заборонила проведення біля Олімпійського селища і стадіону маршу учасників з’їзду СУМ, зупинивши колону молоді за два з половиною кілометра від стадіону⁶⁷⁶.

Звісно, в поле зору журналістів, котрі висвітлювали спортивні змагання і перипетії навколо них, потрапляли різного роду інциденти. Так, 19 липня 1976 р. під час футбольного матчу між збірними командами СРСР і Канади (підсумковий рахунок 2:1) на головному Олімпійському стадіоні Монреаля група української молоді створила живий напис “Свобода Україні!”, розгорнула синьо-жовтий прапор і скандувала “Україна, Україна!”. Щобільше, за повідомленням американської газети “Свобода”, недалеко від цієї групи сиділи радянські моряки у цивільному, котрі “мали великий советський прапор із серпом і молотом та скандували “шайба, шайба”. Відбулася спроба налагодити діалог та “майже всіх моряків обдаровано українськими олімпійськими відзнаками і англomовними виданнями про українських змагунів, що вони радо прийняли, оглядали і читали”⁶⁷⁷. У другому таймі, поруч з радянськими моряками підсіла група членів СУМу, яка безперервно скандувала “Нет-нет Совет, да-да Канада! Україні

⁶⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 358.

⁶⁷⁵ Зінкевич, *Щоденник*, 301.

⁶⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 358.

⁶⁷⁷ *Свобода*. 24 липня 1976.

свобода!”⁶⁷⁸. Після того, як хтось із сумівців вирвав із рук радянського вболівальника червоний прапор, офіційні представники СРСР зажадали від канадських правоохоронців “навести порядок”. Поліції не вдалося переконати українських вболівальників прибрати написи “Свобода Україні!”, а після закінчення матчу біля стадіону з’явився ще один транспарант “Звільніть українських політичних в’язнів в ССРСР”. Після завершення матчу футболістам радянської збірної вдалося вручити українські олімпійські відзнаки з тризубом⁶⁷⁹.

Подібні маніфестації повторилися і в наступні дні, зокрема 20 липня під час волейбольного матчу за участі чоловічих збірних Радянського Союзу та Бразилії⁶⁸⁰. Дії канадських українців викликали протест з боку радянських чиновників, а старший тренер волейбольної збірної Юрій Чесноков навіть вимагав вивести цих уболівальників з трибун⁶⁸¹. Подібним чином і 22 липня під час матчу жіночих збірних команд СРСР і Румунії (підсумковий рахунок 14:8) канадські українці не тільки склали живий напис “Свобода Україні!”, але й постійно скандували “Україна, Україна!” й “Спартак! Спартак!” (більшість гандболісток збірної представляли київський гандбольний клуб “Спартак” – *Р.С.*). Водночас 22-річний студент із Торонто Любомир Шух розгорнув синьо-жовтий прапор, на що відреагували представники канадської поліції, зажадавши, аби він його згорнув. Коли студент відмовився це зробити, його силоміць вивели зі спортивної арени, збуривши такими діями глядачів. Обґрунтовуючи свої дії канадська поліція пояснювала, що буцімто під час змагань дозволено використовувати тільки офіційні прапори учасників Олімпіади. Однак, коли на прес-конференції журналісти почали звертати увагу на присутність на олімпійських майданчиках великої кількості прапорів провінції Квебек, початкова позиція поліції змінилася. Під тиском сотень звернень до канадської поліції щодо неправомірного затримання через синьо-жовтий прапор Л. Шууха відпустили⁶⁸².

⁶⁷⁸ *Свобода*. 24 липня 1976.

⁶⁷⁹ *Свобода*. 24 липня 1976.

⁶⁸⁰ *Le Devoir*. 22 juillet 1976.

⁶⁸¹ *Свобода*. 24 липня 1976.

⁶⁸² *Свобода*. 24 липня 1976.

Для привернення уваги світової спільноти до українського питання канадські українці використали півфінальний матч з футболу між збірними командами НДР та СРСР, котрий відбувся 27 липня 1976 р. у Монреалі (підсумковий рахунок 1:2)⁶⁸³. Олімпійська футбольна збірна СРСР на той час складалася переважно з футболістів київського “Динамо”, яке рік перед тим виграло Суперкубок УЄФА. Канадські українці вивісили на трибунах “український прапор – на 30 стіп довгий” та “стояли знов в сорочинках, з виписаним на них поодинокими літерами гаслом ‘Свобода Україні!’”⁶⁸⁴. Під час другого тайму, вигукуючи гасло “Слава Україні!”, на поле у вишиванці і з синьо-жовтим прапором у руках вибіг 20-річний СУМівець Данило Мигаль із Тандер-Бей (Онтаріо). Посеред поля він почав танцювати гопак, на що “публіка спонтанно вибухла грімкими оплесками” (на матчі були присутніми 57 182 глядачі). Суддя з Мексики Марко Антоніо Дорантес припинив матч, а поліцейські спокійно випровадили Д. Мигалья зі стадіону. У поліційному відділку той пояснив свій вчинок бажанням “драматизувати долю українського народу”⁶⁸⁵. У Радянському Союзі цей півфінальний матч, через розбіжність у часі, трансливали в записі і вихід на поле із синьо-жовтим прапором Д. Мигалья завбачливо вирізали^{686*}.

Водночас, молодший брат Д. Мигалья – Андрій перед монреальським стадіоном зумів зірвати радянський прапор з 25-ти метрового флагштока, який СУМівці демонстративно спалили⁶⁸⁷. Подібним чином і біля монреальського велодрому близько сотні канадських українців провели мітинг і спалили інший радянський прапор⁶⁸⁸. Аби на майбутнє запобігти подібним інцидентам із прапором, флагшток, на якому організатори змагань знову почепили радянський

⁶⁸³ *The Montreal Gazette*. 28 July 1976.

⁶⁸⁴ *Свобода*. 10 серпня 1976.

⁶⁸⁵ *Свобода*. 10 серпня 1976.

⁶⁸⁶ “Українець на матчі НДР-СРСР 27 липня 1976 року. Перший страйкер на матчі збірної СРСР”, доступно <https://www.youtube.com/watch?v=w5HXih58NIo>

* Згодом Д. Мигаль згадував: “Таким був наш спосіб засудження репресій радянської влади проти українців... Я не розумів, чому українські спортсмени повинні виступати під чужим прапором... Мій вчинок був спонтанним. Мною керувало лише бажання потрапити у трансляцію, щоб український прапор побачив увесь світ” (“Українець із прапором на матчі СРСР-НДР станцював гопак. Раритетне відео 1976 року”, доступно <http://www.hroniky.com/news/view/12704-ukrainets-iz-praporom-na-matchi-srsr-ndr-stantsiuvav-hopak-rarytetne-video-1976-roku>).

⁶⁸⁷ *Свобода*. 10 серпня 1976.

⁶⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 358.

прапор, канадські правоохоронці змастили вазеліном, щоб утруднити спроби дістатися до червоного полотнища⁶⁸⁹.

* * *

Отже, інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпіади 1976 р. у Монреалі були покликані продемонструвати, з одного боку, прагнення самостійної участі УРСР/України в Олімпійських іграх, а з іншого боку, привернути увагу світової спільноти до порушень прав людини в Радянському Союзі. Подібні спроби під час спортивних змагань здійснювалися і раніше, але тільки під час літніх Олімпійських Ігор 1976 р. заходи української діаспори набрали такого широкого розмаху й викликали зацікавлення у засобів масової інформації. Варто взяти до уваги і той факт, що монреальська Олімпіада відбувалася в умовах т.зв. гельсінського процесу, коли після підписання Заключного акта НБСЄ 1975 р. питання дотримання базових прав людини вийшло на новий рівень. Відтак проведену зусиллями діаспорних організацій правозахисну кампанію можна вважати і вчасною, і достатньо успішною, адже про неї писала північноамериканська преса, а українське питання за своїм розголосом опинилося в епіцентрі суспільної уваги поряд із бойкотом Олімпіади низкою африканських країн та не допуском до змагань команди Тайваню.

3.7. Захист релігійних прав і свобод: кампанія 1000-ліття Хрещення Русі у Канаді

Несумісність принципів християнства з комуністичною ідеологією значною мірою визначила ставлення радянського режиму до християнських конфесій у державі. З одного боку, повної ліквідації організованого релігійного життя й офіційної заборони релігії в Радянському Союзі не відбулося. Щобільше, переслідуючи власні політичні інтереси і прагнучи тримати під контролем почуття людей, влада намагалася поставити під контроль діяльність окремих церков (Російська Православна Церква, Всесоюзна Рада Церков Євангельських

⁶⁸⁹ Clément, "The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games", 2.

християн-баптистів)⁶⁹⁰. З іншого боку, в умовах атеїстичної критики релігії “неугодні” церкви підлягали дискредитації та ліквідації (як це сталося 1946 р. із УГКЦ), а їхні священнослужителі та вірні переслідувалися.

Підписання в Гельсінкі Заключного акта НБСЄ 1975 р. стимулювало розгортання в Українській РСР руху за свободу віросповідання. Крім принципів Гельсінського акта, правозахисники традиційно апелювали й до норм радянського законодавства, зокрема, до Конституції, ст. 52 якої декларувала: “Громадянам СРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду...”⁶⁹¹. Комуністична пропаганда хизувалася “свободою совісті” по-радянськи, переконуючи своїх громадян, що ніде більше немає такої повної свободи вірити або не вірити⁶⁹². На практиці ж виглядало все інакше: законодавчо закріплені права і свободи систематично порушувалися. Попри створення штучних перешкод, інформація про переслідування за релігійну діяльність та наявність релігійного дисидентства, потрапляла на Захід й слугувала підставою для критики Москви у порушенні прав людини. Увага до ситуації з релігійними правами в УРСР стала прискіпливішою під час підготовки і святкування 1000-ліття Хрещення України-Руси, особливо в країнах із великими і впливовими українськими діаспорами, як-от в Канаді^{693*}.

У центрі уваги канадської громадськості, з-поміж іншого, опинилася ситуація навколо переслідування учасників “Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні”. Це була перша правозахисна організація в УРСР, що виступала

⁶⁹⁰ Руслан Сіромський, “Порушення релігійних прав протестантів в УРСР у громадсько-політичному дискурсі Канади (1974–1979 рр.)”, *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір”, Львів, 3–4 жовтня 2017 року*. За редакцією Руслана Сіромського та Богдани Сипко. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 211.

⁶⁹¹ “Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовтня 1977 року”, доступно <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>

⁶⁹² Ол. Воронін, “Віра й атеїзм в СРСР”, *В обороні віри* 5. Збірник статей присвячений 1000-літтю Хрещення України. (Торонто, 1984), 107.

⁶⁹³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Українська еміграція в Канаде...), арк. 159.

* Відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси було заплановане ієрархами українських церков на Заході ще на початку 1980-х років. Святкування тисячоліття Хрещення України-Руси вийшло далеко за межі тільки релігійного характеру, оскільки більшість діаспорних організацій ставили за мету “... заявити всьому вільному світові про нашу правду і світлу древню історію” (Жуковський, “Підсумки святкувань Тисячоліття”, 136). Митрополит вінніпезький УКЦ Максим Германюк був подібної думки, задовго до відзначення ювілейної дати твердячи: “Ми з-поза України хочемо звернути очі світу на Україну” (ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 1 (Документи громадсько-політичних організацій...)), арк. 59).

на захист прав віруючих греко-католицької церкви і за легалізацію УГКЦ. Групу очолив уродженець Закарпаття, публіцист і поет Йосип Тереля, невдовзі засуджений на один рік ув'язнення за “дармоїдство”⁶⁹⁴ (типове звинувачення дисидентів – *P. C.*). Наприкінці грудня 1983 р. Й. Тереля вийшов на волю і знову включився у правозахисну діяльність. На знак протесту проти репресій щодо вірних УГКЦ він відмовився від радянського громадянства⁶⁹⁵. За поширення “антирадянської літератури” 20 серпня 1985 р. Ужгородський обласний суд засудив Й. Терелю до семи років ув'язнення і п'яти років заслання. З того часу його звільнення стало одним із центральних питань у правозахисній діяльності українських діаспорних організацій Канади⁶⁹⁶. Саме на прикладі Й. Терелі за океаном описували переслідування віруючих й інакодумців у Радянському Союзі⁶⁹⁷. Наприклад, канадський політик українського походження Ендрю Вітер назвав Й. Терелю “маяком надії для п'яти мільйонів українських католиків, котрі проживають в Україні, і символом їхньої вірності церкві”⁶⁹⁸. Кампанії на захист дисидента й тиск на радянську владу через дипломатичні канали дали свої результати і 22 лютого 1987 р. Й. Терелю достроково звільнили з ув'язнення⁶⁹⁹. Після проведених 23 років і 4 місяці у в'язницях, ВТТ і психіатричних лікарнях, у вересні 1987 р. Й. Терелі разом із сім'єю дозволили виїхати до Канади. На прес-конференції, організованій безпосередньо відразу після прибуття на міжнародному летовищі ім. Лестера Пірсона у Торонто, Й. Тереля зізнався, що щасливий перебувати в Канаді, однак сподівається все ж колись повернутись назад з метою подальшої боротьби за відродження УГКЦ й прав її вірних⁷⁰⁰.

Підготовка і святкування 1000-ліття Хрещення України-Руси в Канаді давали відмінну від радянської офіційної інтерпретацію історичних подій, а РПЦ трактувалася “маріонеткою в руках советського атеїстичного режиму ... [яка] не

⁶⁹⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей...)), арк. 147.

⁶⁹⁵ Захаров, *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*, 53.

⁶⁹⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 7 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), арк. 54.

⁶⁹⁷ Сергій Гордійчук, “Дисидентська діяльність Йосипа Терелі у 1960–1980-х роках (за матеріалами карних справ КДБ)”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 35. (2013): 207.

⁶⁹⁸ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. IX. (Ottawa, 1987), 10473.

⁶⁹⁹ LAC, Iosyp Terelya, 1987. Tarnopolsky, Walter Surma. MG31-E 55. (Finding Aid No. 1475), 30.

⁷⁰⁰ *The Ukrainian Weekly*. October 4, 1987.

має права святкувати від імені українців...”⁷⁰¹. У діаспорі констатували, що РПЦ провела “кампанію присвоєння цього ювілею виключно для російського народу... українцям чи білорусам відбирається усяке право на цю спадковість”⁷⁰². Ієрархи українських церков в Канаді – католицької і православної – слушно наголошували, що немає жодних підстав аби РПЦ вважала Володимирове Хрещення Русі “своєю [історією], бо в той час ще не було ні Москви, ні Росії”^{703*}.

Спецслужби СРСР убачали у підготовці до святкувань 1000-ліття Хрещення України-Руси в Канаді цілеспрямовану антирадянську кампанію. Лексика інформаційних повідомлень КДБ і радянського посольства в Оттаві була переповнена ідеологічно-пропагандистськими кліше, на кшталт, “реакційна українська церква”, “буржуазно-націоналістичні організації”, “антирадянська спрямованість” тощо. Митрополит вінніпезький Максим Германюк удостоївся ярлика “антирадянщика”, котрий “добивається встановлення прямих контактів з Папою Римським”⁷⁰⁴. Радянська сторона була певна того, що канадці українського походження прагнуть “використати релігію... як перевірений засіб психологічного впливу” або ж як “ідеологічну зброю проти соціалізму”⁷⁰⁵. Як приклад, наводилися плани засилання до УРСР “емісарів з метою збору тенденційної інформації про становище церкви і “переслідування віруючих”. В інформаційному повідомленні заступника Голови КДБ УРСР Василя Євтушенка на адресу ЦК КПУ, зокрема, йшлося, що “підготовлені до видання масовим

⁷⁰¹ Павло Роберт Магочий, “1988 – Рік Тисячоліття”, *Нові дні* 461–462. (Липень-серпень 1988): 13.

⁷⁰² Зеновій Соколюк, “Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР”, *Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття Хрещення Русі-України (Доповіді й матеріали з чужомовними резюме)*, за редакцією Володимира Янева. (Мюнхен, 1988–1989), 816.

⁷⁰³ Магочий, “1988 – Рік Тисячоліття”, 13.

* Обурення викликав і неточний переклад англійською мовою назви середньовічної держави, адже “Русь” часто спрощено перекладали як “Росія”, що вводило мешканців країн Заходу в оману (Andriy Sorokowski, “The Ukrainian Millennium at Home and Abroad”, *Smoloskyp. A Quarterly Dealing with Human Rights Affairs in Ukraine and Eastern Europe* 8(38–39). (Summer-Fall 1988): 1). Як писав історик, професор Торонтського університету Поль Роберт Магочий, “рівночасно з тим як канадці східнослов’янського роду пустили в рух мотори своїх святкувань, відгомін на ці події в північноамериканській пресі позначився розбіжністю поглядів і тотальним заміщенням... Переважна більшість коментарів відносно цієї події, що появилися в канадських та американських газетах і журналах, називає цей ювілей Тисячоліттям Християнства в Росії. Такий погляд викликав швидкий протест зі сторони білоруських, а головню українських речників, які щонайменше уважають, що тисячоліття християнства відноситься не тільки до Росії, але й до Білорусі й України” (Магочий, “1988 – Рік Тисячоліття”, 11). Тож, розгорнута в Канаді інформаційна кампанія резонно була покликана показати, що Хрещення Русі 988 р. пов’язане з Києвом, а не з Москвою.

⁷⁰⁴ “Інформація Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ про заходи українських наукових, громадських, релігійних організацій до 1000-ліття введення християнства на Русі, 26 листопада 1985 р.”, *На скрижляях історії*, 713.

⁷⁰⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Українская емиграция в Канаде...), арк. 159.

тиражем малоформатні книжки та брошури призначені для засилання в Україну і з націоналістичних позицій висвітлюють “хрещення Русі”⁷⁰⁶.

Ледь чи не за кожною акцією української діаспори КДБ намагався углядіти “зовнішній вплив” і підтримку з боку урядів країн поселень⁷⁰⁷. Зокрема, обурення з радянського боку викликало залучення до екуменічного молебня греко-католицької та православної церков у квітні 1985 р. в Торонто представників канадської федеральної влади й, зокрема, прем’єр-міністра країни Браяна Малруні, котрий звернувся до учасників зібрання з “теплим привітанням”⁷⁰⁸ (цей екуменічний захід згодом удостоївся назви першої “широкомасштабної антирадянської акції” – *Р. С.*). Радянське Посольство в Оттаві постійно обурювалося проведенням акцій, спрямованих на захист прав людини (поняття “прав людини”, зазвичай, брали у лапки) й заперечувало “поширення інформаційної брехні про відродження діяльності української католицької церкви”⁷⁰⁹. Правда, вже невдовзі заперечення чи приховування руху за відродження УГКЦ виглядало безглуздом.

У 1980-х роках радянська розвідка констатувала розгортання в Канаді широкої інформаційної кампанії до 1000-ліття Хрещення України-Руси під егідою КУК⁷¹⁰. Йшлося, зокрема, про публікацію сотень наукових досліджень та інформаційних матеріалів (календарів, буклетів), завдяки яким вдалося привернути увагу світової громадськості до білих плям української історії і спростувати окремі міфи, створені комуністичною пропагандою. Стараннями канадських українців розповсюджувалися спеціальні англомовні бюлетені про переслідування релігії в УРСР. Від 1988 р. було започатковано кампанію з написання листів М. Горбачову із закликом звільнити з тюрем усіх в’язнів сумління з нагоди 1000-ліття Хрещення України-Руси⁷¹¹. Канадські українці

⁷⁰⁶ “Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про заплановані за кордоном антирадянські акції у зв’язку з 1000-літтям хрещення Русі, 25 листопада 1983 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 444–445.

⁷⁰⁷ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Українська еміграція в Канаде...), арк. 162.

⁷⁰⁸ “Інформація Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ про заходи українських наукових, громадських, релігійних організацій до 1000-ліття введення християнства на Русі, 26 листопада 1985 р.”, *На скрижлях історії*, 713.

⁷⁰⁹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Українська еміграція в Канаде...), арк. 161.

⁷¹⁰ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Справка о подрывной деятельности “Комитета украинцев Канады” в 1987 году, №1/6-3235), арк. 150.

⁷¹¹ “[Звіт] Президента СКВУ, д-ра Петра Саварина”, *П’ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 64.

періодично влаштовували демонстрації і пікети під радянськими представництвами за кордоном, надсилали до власного уряду і політиків петиції із закликами виступити на захист греко-католицької церкви та надати свободу віросповідання в УРСР⁷¹².

У рамках підготовки до 1000-ліття Хрещення України-Руси Комісія прав людини СКВУ тиражем 3 тис. примірників перевидала брошуру “Переслідування віри і церкви”. У спеціальному прес-релізі, підготовленому СКВУ, відзначалося, що “в жодній країні цивілізованого світу не використовується подібних методів супроти релігії, як це відбувається в Радянському Союзі”⁷¹³. Водночас Комісія пропонувала, щоби “уряд Канади ближче приглядався національним правам і релігійній свободі України тому, що національні і релігійні питання стають найважливішим домаганням населення”⁷¹⁴. Стараннями Комісії прав людини СКВУ кожен депутат канадського парламенту отримав копію публікації американського Держдепартаменту “Радянські репресії [супроти] Української католицької церкви” (1987 р.) із супровідним проханням підтримки у захисті прав вірних УГКЦ.

Радянський режим горбачовського періоду, який декларував політику перебудови і гласності, опинився перед викликом реального, а не декларативного забезпечення релігійних свобод своїх громадян⁷¹⁵. Існувало припущення, що політикою гласності нова влада прагнула “відзискати ініціативу в міжнародній політиці..., як теж змінити щораз гіршу опінію світу про Радянський Союз, спричинену у великій мірі частим надуживанням людських прав своїх громадян”⁷¹⁶. Голова Комісії прав людини Ярослав Білак на V Конгресі СКВУ

⁷¹² “Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про заплановані за кордоном антирадянські акції у зв’язку з 1000-літтям хрещення Русі, 25 листопада 1983 р.”, *Влада УРСР і закордонні українці*, 444.

⁷¹³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...), арк. 134.

⁷¹⁴ “Комісія прав людини, Хр. Ісаїв”, *П’ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 337.

⁷¹⁵ Руслан Сіромський, “Порушення свободи віросповідання в УРСР у громадсько-політичній думці Канади (напередодні та під час відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси)”, *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей 7*. (2019): 224.

⁷¹⁶ Орест Дейчаківський, “Урядові шляхи і механізми захисту людських і національних прав”, *П’ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 196.

бідкався, що “достукатися” до канадських парламентарів нелегко, бо вони “зачаровані Горбачовим”⁷¹⁷.

Проте в умовах все нових повідомлень про порушення прав людини й, зокрема, недотримання конституційно декларованої свободи совісті, “зачарованість” модифікованим радянським режимом потрохи зникала. Аналіз стенограм засідання Палати громад і Сенату канадського парламенту засвідчує постійну увагу до порушення прав людини, у т.ч. релігійних прав мешканців Української РСР. Канадські політики, причому не лише українського походження, крізь призму міжнародного права у своїх виступах апелювали і до радянського уряду безпосередньо, і до ООН з проханням дати свою оцінку систематичним переслідуванням вірних різних конфесій в СРСР⁷¹⁸. Зокрема, депутат від округу Вілловдейл Джон Устром привертав увагу своїх колег до долі засудженого 1985 р. за протести проти релігійної політики радянського режиму Василя Кобрини. Він наголошував, що канадський уряд має бути жорсткішим у своїх вимогах до СРСР відстоювати “базове право практикувати релігійні обряди”⁷¹⁹.

Із промовою на захист прав людини в УРСР і звільнення усіх політв’язнів 23 лютого 1988 р. виступив депутат Джим Джемсон (округ Східний Лондон), котрий наголосив на тому, що переслідування вірних УГКЦ і УАПЦ є порушенням гельсінських зобов’язань, взятих Москвою⁷²⁰. Водночас депутат українського походження Е. Вітер (округ Паркдейл – Хайг Парк) підкреслював, що боротьба за відродження релігійних прав українців є нічим іншим, як прагненням захистити власну багату історичну спадщину⁷²¹. Подібним чином висловлювався і Вільям Лесик (округ Східний Едмонтон), називаючи 1988 рік особливим для всіх українців з огляду на святкування не лише 1000-ліття Хрещення України-Руси, а й 100-ту річницю незалежності України (йдеться про ухвалення IV Універсалу Української Центральної Ради – Р. С.)⁷²².

⁷¹⁷ “[Звіт] Комісії прав людини, Яр. Білак”, *П’ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 77.

⁷¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 66 (Документи (огляди, матеріали дебатов, спеціальні репортажі, листи...), арк. 19 зв.

⁷¹⁹ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. IV. (Ottawa, 1987), 4774.

⁷²⁰ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. X. (Ottawa, 1987), 13037.

⁷²¹ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. X. (Ottawa, 1987), 12191.

⁷²² House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. X. (Ottawa, 1987), 12092.

З метою поліпшення міжнародного іміджу на час святкування 1000-ліття Хрещення Русі, радянський режим пішов на звільнення у 1987 р. з в'язниць низки релігійних дисидентів, зокрема вищезгаданого В. Кобрини. Такі половинчасті кроки вселяли стриманий оптимізм, однак кардинально не вирішували ситуації. Президент СКВУ Петро Саварин з цього приводу відзначав: "... я не повірю в перестройку і гласність аж доки не почую, що в СРСР засудили комунізм, що СРСР відкидає російський імперіалізм, що закрили музеї атеїзму..."⁷²³. Сумніви в щирості радянського керівництва підкріплювалися все новими повідомленнями про переслідування осіб, пов'язаних із поступовим виходом з катакомб УГКЦ. У своєму виступі в Палаті громад канадського парламенту 26 серпня 1988 р. Е. Вітер висловив стурбованість фактами затримання громадського діяча Івана Макара та арешт на 15 діб священика Михайла Гаврилів. Відтак, депутат закликав канадський уряд висловити офіційний "протест на кричущі (*blatant*) порушення фундаментальних релігійних і людських прав в Україні"⁷²⁴.

Значною мірою українським організаціям в Канаді в контексті підготовки і святкування 1000-ліття Хрещення України-Руси вдалося привернути увагу світової спільноти до подій в УРСР, зокрема й щодо порушення релігійних прав її мешканців. Президент СКВУ П. Саварин так підсумував ці зусилля: "... Цілий 1988 рік ми присвятили 1000-літтю хрещення України... Оцей найбільший ювілей у нашій дотепершній історії ми використали вповні. Наші святкування прокотилися відгомонам не тільки по українських спільнотах у вільному світі, але і по Україні, а також серед народів, з якими ми живемо і це було наше головне завдання – поставити Україну на мапу світу в зв'язку зі святкуваннями, на мапу світу релігійну, національну, наукову, економічну і т.д."⁷²⁵.

* * *

Отже, дозована лібералізація в УРСР у період горбачовської перебудови контрастувала з репресіями проти віруючих і прагненням використати Хрещення

⁷²³ "Привіт від Президії СКВУ на відзначенні 1000-ліття Хрещення України в Оттаві в 1989", *П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 399.

⁷²⁴ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. XV. (Ottawa, 1988), 18902.

⁷²⁵ "[Звіт] Президента СКВУ, д-ра Петра Саварина", *П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988*, 61.

України-Руси з ідеологічною метою. За цих обставин позиція канадського політикуму й діаспорних українських організацій була особливо чутливою до питання релігійних прав і свобод в УРСР. Свідченням цього можуть бути періодичні порушення цього питання у канадському парламенті та заклики до радянського уряду дотримуватися взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Висновки до розділу 3:

Завдяки активній громадянській позиції канадських українців питання порушення прав людини в УРСР увійшло до політичного дискурсу й публічного простору Канади та постійно актуалізувалося завдяки різноманітним інформаційним приводам. У досліджуваній проміжок часу таких інформаційних приводів було чимало, причому стосувалися вони зневаги найрізноманітніших прав людини. Свідчення про систематичні порушення прав людини з'явилися внаслідок “привідкриття” Української РСР для канадських туристів, більшість із яких були українського походження. Надмірна увага до іноземців КДБ, співробітники якого переймалися недопущенням можливих антирадянських акцій із боку чужоземців (стеження, прослушка), у поєднанні із створенням штучних перешкод у відвідуванні рідних у містечках і селах Західної України, дало можливість сформувати образ підрадянської України як поневоленої країни. Водночас завдяки канадським туристам на Заході опинилася низка матеріалів дисидентського самвидаву, які засвідчували системні порушення людських і національних прав в Українській РСР. Додатковим підтвердженням у контексті останнього стали викриття канадських комуністів, котрі мали більше можливостей на власні очі пересвідчитися, що у “найдемократичнішій державі у світі” не все гаразд із забезпеченням фундаментальних прав людини.

Для ліберальної канадської демократії переслідування людей в Українській РСР за висловлення думок, несумісних із офіційною точкою зору, видавалося немислимим й викликало суспільний осуд. Знаковими у збуренні громадської думки канадійців, для прикладу, стало ув'язнення й перебування за ґратами історика В. Мороза. Громадські акції змушували канадських політиків і

державних діячів долучатися до правозахисного руху і клопотати перед радянським керівництвом про звільнення з ув'язнення окремих осіб. Як особливо вдалі моменти для привернення суспільної уваги щодо ситуації з правами людини в УРСР використовувалися події загальносвітового або загальнодержавного масштабу. Наприклад, проведення літніх Олімпійських Ігор 1976 р. у Монреалі не тільки в черговий раз дозволило загострити увагу на українському питанні, але й спонукати до дискусії про право на самостійну участь українських спортсменів у змаганнях. Водночас підготовка і проведення у Канаді заходів з нагоди 1000-ліття Хрещення України-Руси надали нового імпульсу в дискусії про свободу віросповідання в УРСР. Природно, всі ці заходи висвітлювали мас-медіа, додатково впливаючи на політику канадських урядів, майбутнє яких до певної міри залежало від підтримки численних східноєвропейських громад.

Розділ 4.

“ТИХА ДИПЛОМАТІЯ”: ПРАВА ЛЮДИНИ У КАНАДСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИНАХ

4.1. Канадсько-радянські відносини: від конфронтації до пошуку шляхів порозуміння (1945–1960-ті роки)

Якщо у міжвоєнний період Канада і СРСР, за образним висловом дослідника Лейга Сарті, “не помічали один одного”, то в роки Другої світової війни відносини між сусідніми країнами дещо активізувалися, хоча залишалися достатньо обмеженими⁷²⁶. Дипломатичні відносини між країнами на рівні місій були встановлені тільки 12 червня 1942 р., а в середині листопада 1943 р. їх перетворили на посольства⁷²⁷. Та відразу після війни співпраця поступилася місцем взаємній недовірі між державами, що було пов’язано з т.зв. “справою Гузенка”, котрій судилося стати прологом до “холодної війни”.

Керівник шифрувальної служби посольства СРСР в Канаді лейтенант ГРУ Ігор Гузенко* (1919–1982; “Кларк”) 5 вересня 1945 р. з’явився у відділку КККП з документами (109 документів), що засвідчували існування в країні радянської шпигунської мережі⁷²⁸. Попри початкову недовіру до слів перебіжчика, побоюючись за життя І. Гузенка, правоохоронні органи Канади взяли його під цілодобову охорону (не в останню чергу через наполяганням британської МІ6)⁷²⁹. Із документів Гузенка випливало, що пріоритетною метою діяльності радянської розвідки в Канаді було отримання військово-промислових розробок, здійснених канадцами спільно з американськими та англійськими дослідниками. Шифровки містили інформацію про схему зустрічей, оплату за послуги, підтвердження

⁷²⁶ Leigh Sarty, “Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations”, *International Journal of Canadian Studies* 9. (Spring, 1994): 13.

⁷²⁷ *История внешней политики СССР: в 2-х т. (1945–1985)*, под редакцией Андрея Громыко и Бориса Пономарева. Т. 2. (Москва: Наука, 1986), 644.

* Попри те, що Ігор Гузенко народився у Підмосков’ї, він публічно заявляв про своє українське коріння (див., наприклад, *Український голос*. 11 липня 1956).

⁷²⁸ Canadian Intelligence Resource Centre Archives (CIRCA), Martin Rudner, “Canada’s Communications Security Establishment: From Cold War to Globalisation”, доступно http://circ.jmellon.com/docs/pdf/canadas_communications_security_establishment_from_cold_war_to_globalization.pdf

⁷²⁹ CIRCA, “Canadian Intelligence during the Cold War”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=1172>

отриманих Москвою матеріалів, що стосувалися радіолокаційних систем, фотобомб, радарних установок тощо⁷³⁰. Агенти збирали інформацію про внутрішньополітичну ситуацію в країні, дислокацію військ на побережжі Тихого океану. На завершальному етапі війни величезний інтерес для СРСР складала ядерні розробки у США, що здійснювались спільно з англійськими та канадськими вченими. Більше того, у Канаді на заводі в Чок Рівер виготовляли збагачений уран, використаний згодом для створення перших американських атомних бомб. Радянським шпигунам ставилось завдання дістати збагачений уран, з чим пізніше успішно впорався англійський фізик д-р Алан Нанн Мей (“Алек”), котрого працівники ГРУ завербували в Москві ще напередодні війни^{731*}.

Керівник шифрувальної служби посольства СРСР в Канаді називав свою втечу свідомим вчинком⁷³². Приводом до такого кроку стала розшифрована І. Гузенком телеграма про його відкликання до Москви й відверто висловлена підозра в “надійності” під час інспекційної перевірки⁷³³. Небезпідставно побоюючись за своє життя і долю сім’ї, І. Гузенко вирішив просити політичного притулку в Канаді, заодно прихопивши з посольства компрометуючі СРСР матеріали. Не можна повністю відкидати й гіпотези про прагнення залишитися за океаном з міркувань добробуту: “Навіть при жорсткій економії Канада здавалася їм раєм. Вони були вражені великою кількістю їжі та товарів, а також свободою, якою користуються її громадяни”⁷³⁴ (радянська сторона згодом поширюватиме твердження про визначальну роль дружини І. Гузенка – Світлани, уродженки

⁷³⁰ “The Report of the Royal Commission to Investigate the Facts Relating to and the Circumstances Surrounding the Communication, by Public Officials and other Persons in Positions of Trust of Secret and Confidential Information to Agents of a Foreign Power. June 27, 1946”, доступно http://www.historyofrights.com/PDF/commission_report.pdf

⁷³¹ Ирина Агеева, “Канада и начало холодной войны: дело Гузенко в советско-канадских отношениях”, доступно <http://www.usinfo.ru/c2.files/holodnajavojna10.htm>

* Творення агентурної мережі в Канаді (кодова назва “Лісова”) розпочалось влітку 1943 р., коли до Оттави, як військовий аташе, прибув полковник Микола Заботін (псевдо “Грант”) (“Secret and Confidential Diary Relating to Russian Espionage Activities – September 6 to October 31, 1945”, доступно [http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr=\[...\]=6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7](http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr=[...]=6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7)). При підтримці КПК (кодова назва “Корпорація”) йому вдалося завербувати близько 20-ти осіб, окремі з яких займали високі посади в країні. Документи свідчили, що канадські комуністи перебували у постійному контакті з Москвою, одержували фінансування ззовні, виконували доручення з вербування агентів. Зі звинувачення підтверджувалися й зізнаннями колишніх комуністів, прикладом яких може слугувати канадець українського походження Іван Гладун (Іван Гладун, *Мене вчили зради*. (Винипег: Накладом Української видавничої спілки в Канаді, 1948), 45).

⁷³² CIRCA, “Igor Gouzenko’s Statement”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=461>

⁷³³ Михаил Мильштейн, “Сквозь годы войны и нищеты”, доступно <https://www.litmir.me/br/?b=182991&p=21>

⁷³⁴ CIRCA, “Canadian Intelligence during the Cold War”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=1172>

Донбасу, – у рішенні залишитися в Канаді). Тому немає нічого дивного, що канадці неоднозначно сприймали перебіжчика, як “складну людину, в якій поєднувалися захоплюючі якості та глибокі недоліки...”⁷³⁵.

Офіційна Москва 8 вересня 1945 р. відреагувала нотою протесту на надання прихистку Гузенкам, вимагаючи видачі колишнього працівника посольства в Оттаві, котрого звинувачували у “розкраданні громадських грошей”. Прем’єр-міністр Канади Вільям Маккензі-Кінг, хоч попервах і схилився до видачі СРСР І. Гузенка, аби не загострювати міждержавних відносин (заявляв, що хоче “поговорити з росіянами приватно, щоб дізнатись у них, чи вони мають намір посправжньому дружити і працювати для мирного світу”⁷³⁶), однак на такий крок врешті-решт не пішов. Не дочекавшись позитивної відповіді, радянська сторона відкликала ключових осіб, причетних до творення агентурної мережі в країні, зокрема посла Георгія Зарубіна, військового аташе і організатора шпигунської мережі полковника Миколу Заботіна. Саме останнього визнали винним у провалі “місії”, адже він не запобіг втечі шифрувальника, а своєю “легковажною поведінкою” лише їй посприяв^{737*}.

Радянська пропаганда пов’язувала “справу Гузенка” з подіями в Європі, називаючи скандал “антирадянською пляскою”. Свою офіційну позицію стосовно “справи Гузенка” Москва виклала лише 20 лютого 1946 р. Варто відзначити, що різкістю, а по суті грубістю, заява мало нагадувала дипломатичний документ. Усю вину за погіршення взаємин між Канадою і СРСР переклали на Оттаву. На

⁷³⁵ CIRCA, “A Glimpse Inside the Spy Scandal That Rocked Ottawa”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=884>

⁷³⁶ CIRCA, “A Glimpse Inside the Spy Scandal That Rocked Ottawa”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=884>

⁷³⁷ CIRCA, Amy Knight, “The Gouzenko Affair Revisited: The Soviet Perspective”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=165>

* У Радянському Союзі “канадський провал” став предметом розслідування спеціальної комісії на чолі з Георгієм Маленковим. Досі висновки роботи цієї комісії залишаються засекреченими. Військова колегія Верховного Суду СРСР 2 березня 1956 р. заочно приговорила І. Гузенка до розстрілу. На думку міністра оборони Канади П. Гельера, спершу Сталін не оцінив провалу, а коли разом з оточенням проаналізували те, що сталося, було пізно (Paul T. Helleayer, *Agenda a Plan for Action*. (Scarborough: Prentice Hall of Canada Ltd., 1971), 80). Варіант фізичної ліквідації І. Гузенка в СРСР спершу відкинули, не бажаючи загострювати тим самим і так непрості відносини з країнами Заходу, до того ж канадські спецслужби потурбувались, щоби їхнього підопічного не знайшли (CIRCA, “A Glimpse Inside the Spy Scandal That Rocked Ottawa”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=884>).

вищому рівні в Москві вирішили не вітати прем'єр-міністра Канади В. Маккензі-Кінга із 72-річчям, яке той мав відзначати у грудні 1946 р.⁷³⁸.

Для детального розслідування “справи Гузенка” (кодова назва “Динаміт”) було створено Королівську комісію з виявлення фактів шпигунства (очолили судді Роберт Ташеро та Рой Келлок), яка в червні 1946 р. підготувала звіт про результати своєї діяльності. У ньому, зокрема, йшлося, що Москва на міжнародних конференціях виступає із заявами про мир і безпеку, а насправді готується до третьої світової війни; заради майбутньої війни радянський уряд створює в Канаді “п’яту колону”^{*}; замість вдячності за підтримку під час Другої світової війни, Москва провадить активну розвідницьку діяльність на території свого союзника і готується нанести “зрадницький удар у спину”⁷³⁹. За результатами розслідування канадська поліція арештувала 26 осіб, з яких провину – шпигунство на користь СРСР – доведено 10 канадцям, які отримали від двох до шести років ув’язнення⁷⁴⁰.

Видача І. Гузенком шифрів, агентурних зв’язків і механізмів роботи радянських спецслужб на деякий час призупинила розвідницьку діяльність СРСР на території Канади. Справа Гузенка змінила ставлення країн Заходу до Москви, а самого представника радянського посольства канадська історіографія назвала “людиною, котра розпочала холодну війну”. Інцидент загострив рівень недовіри між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції і в західній історіографії нерідко оцінюється як “початок холодної війни”⁷⁴¹. Цією ситуацією скористалися

⁷³⁸ Руслан Сіромський, “Гузенка справа”, *Світова історія XX–XXI століття. Енциклопедичний словник*, за редакцією Ігоря Підкови і Романа Шуста. Видання друге, доповнене. (Львів: Простір-М, 2019), 277–278.

^{*} “Канадський провал” радянської розвідки передусім відбився на компартії Канади. Лідер комуністів, випускник Ленінської школи у Москві С. Карр (Артур Росс, “Френк”, “Дюбуа”; справжнє ім’я та прізвище С. Карра – Шміль Коган, уродженець Томашполя на Вінниччині.) зумів утекти до США. Проте 1949 р. його затримали у Нью-Йорку з чужим паспортом і передали Канаді, де утікача засудили до шести років позбавлення волі. Після звільнення з в’язниці С. Карр перебрався до Польщі, де після відбуття теж шестирічного ув’язнення опинився і єдиний в історії канадського парламентаризму депутат-комуніст, єврей Ф. Роуз (“Дебауз”; справжнє ім’я та прізвище Фрідріх Розенберг). Обоє комуністів-шпигунів позбавили канадського громадянства (John Earl Haynes and Harvey Klehr, *Early Cold War Spies: The Espionage Trials that Shaped American Politics*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 55). Перепало й українським “прогресистським” організаціям, зокрема ТОУК, у відділеннях якого поліція проводила обшуки і вилучала пропагандистську літературу (*Український голос*. 21 квітня 1947).

⁷³⁹ “The Report of the Royal Commission to Investigate”.

⁷⁴⁰ Сіромський, “Гузенка справа”, *Світова історія XX–XXI століття*, 278.

⁷⁴¹ Haynes and Klehr, *Early Cold War Spies*, 55.

й емігрантські середовища в Північній Америці, передусім вихідці з Балтії і України, які закликали свої країни поставитися жорсткіше до “дядька Джо”^{742*}.

Після смерті Й. Сталіна канадсько-радянські відносини стали потроху налагоджуватися, що зробило можливим обмін послами і відновлення торгівлі. Якщо у 1945 р. товарообіг між країнами складав 233 млн крб., то на початку 1950-х років він був на порядок менший⁷⁴³. Трохи менше, ніж через десять років після “справи Гузенка”, у червні 1955 р. міністр закордонних справ СРСР В’ячеслав Молотов насмівся запросити свого канадського колегу в гості з офіційним візитом. За спогадами Л. Пірсона, Молотов “був дуже сердечним і робив усе можливе, щоб посміхнутися та виглядати “миролюбним”, однак почуття гумору відверто підводило⁷⁴⁴. Все ж, канадська сторона пристала на пропозицію В. Молотова, ймовірно, сподіваючись винести якісь дивіденди з поліпшення відносин двох держав^{745**}.

Візит Пірсона до Радянського Союзу організував новопризначений посол Канади у Москві Джон Воткінс, котрий став жертвою КДБ: його завербували й перетворили на “агента впливу”, шантажуючи витоком пікантної інформації про

⁷⁴² Роберт Сервіс, *Товариші. Комунізм: світова історія*, переклад з англійської. (Київ: Темпора, 2012), 314–315.

* Очевидно, в контексті “холодної війни” доцільно розглядати і започаткування з 1 липня 1952 р. (у 85-ті роковини Канадської державності) радіопередач українською мовою у рамках Міжнародної служби СВС. Показово, що першим до українців звернувся державний секретар зовнішніх справ Лестер Пірсон, а вже потім українські послы федерального парламенту Іван Дікур та Михайло Стар(-чевський). Зміст українських передач характеризувався “гармонією з закордонною політикою Канади” (*Український голос*. 1 жовтня 1952). Утім, якщо перші два роки діяльності української секції оцінювалися канадськими українцями цілком позитивно, то з середини 1950-х років почастішала критика за зміст передач (Ф[едір] Федоренко (ймовірно, псевдонім), “Дещо про Українську секцію ‘Голосу Канади’”, *Нові дні* 99 (квітень 1958): 26).

⁷⁴³ *The Statesman’s Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1953*. (London: Macmillan and Co. Limited, 1953), 367.

⁷⁴⁴ L.S.L./Vol. 220. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Conversation with Mr. Molotov. Confidential. Ottawa, June 28th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1591>

⁷⁴⁵ Cory Scurr, *Cold War by ‘Other Means’: Canada’s Foreign Relations with Communist Eastern Europe, 1957–1963*. Dissertation submitted to the Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. (Waterloo, Wilfrid Laurier University, 2017), 42–43.

** Потрібно взяти до уваги, що канадський чинник відігравав зовсім не другорядну роль у суперництві США з СРСР. Із геополітичної точки зору, Канада була “затиснута” між своїми сусідами, що й значною мірою визначало стратегію її зовнішньої політики. Оттаві часто доводилося лавірувати поміж Радянським Союзом і Сполученими Штатами, відчуваючи себе, за образним висловом радянського дипломата Володимира Семенова, “шинкою всередині сендвіча”⁷⁴⁶. Канадські зовнішньополітичні інтереси ґрунтувалися на переконанні, що Радянський Союз не повинен досягти гегемонії в Європі, тим самим руйнуючи зв’язки західноєвропейських держав із Британією та Північною Америкою (Neil S. MacFarlane, “Soviet strategy: implications for the Canadian-American security relationship”, *International Journal* 46(1) (Winter 1990/1991): 59).

гомосексуальні зв'язки дипломата⁷⁴⁷. В українському питанні Дж. Воткінс не був однозначним: він заперечував тезу про Україну як колонію, але водночас вважав, що республіка обмежена у своїх правах⁷⁴⁸. Зауважимо, що оцінка правового статусу Української РСР у канадському суспільно-політичному дискурсі значною мірою визначалася обізнаністю із реальним станом справ, а не лише задекларованими у нормативно-правових документах положеннями про права республік у радянській федеративній системі. Відтак, сприйняття УРСР канадськими політиками коливалося у широкому діапазоні: від повноцінного суб'єкта федерації (інколи навіть “суверенної держави” у союзі з іншими республіками) до колонії. Ключову роль у формуванні образу України як поневоленої країни, поза всіляким сумнівом, відіграла інформаційна діяльність української діаспори за океаном⁷⁴⁹.

Крім Воткінса, у поїзді до Радянського Союзу Л. Пірсона супроводжувала його дружина Меріон, а також далеко не останні в канадській політиці особи: Мічел Шарп, Джордж Ігнат'єв (російського походження), Рене Левек (майбутній лідер квебекських сепаратистів). Це був перший візит до Радянського Союзу міністра закордонних справ західної держави з часу створення НАТО. За спогадами очевидців, радянська сторона надавала великого значення цьому візитові, особливо, що стосувалося торгівельної угоди. Крім Москви, канадці 11 жовтня 1955 р. побували в Криму – в юсуповському палаці Кореїза, де зустрілися з Микитою Хрущовим та Миколою Балганіним. Гостям неабияк запам'яталася вечірка з випивкою (*drinking session* за Воткінсом)⁷⁵⁰. Хрущов ексцентрично розповів канадському державному секретареві зовнішніх справ, що він думає про НАТО і про включення ФРН до складу цієї організації. Пірсон*,

⁷⁴⁷ John R. English, “Lester Pearson Encounters the Enigma”, *Canada and the Soviet Experiment. Essays on Canadian Encounters with Russia and the Soviet Union, 1900–1991*, edited by David Davies. (Toronto: University of Toronto, 1994), 114.

⁷⁴⁸ *Moscow Despatches: Inside Cold War Russia*. John Watkins. Edited by Dean Beeby and William Kaplan. (Toronto: Lorimer, 1987), 33, 132.

⁷⁴⁹ Руслан Сіромський, “Правовий статус Української РСР у суспільно-політичному дискурсі Канади (1960–1970-ті роки)”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 26. (2015): 156.

⁷⁵⁰ *Moscow Despatches: Inside Cold War Russia*, XXVII

* Пірсон був серед ініціаторів створення НАТО, тому М. Хрущов добре знав, про що говорив. Ст. 2 Статуту організації про співпрацю у політичних питаннях часто називають “канадською статтею”, оскільки її запропонував Л. Пірсон (див. Руслан Сіромський, “Пірсон Лестер”, *Світова історія XX–XXI століття*, 838–839).

який не відразу отямився від “атаки” Хрущова, твердив, що НАТО – оборонний альянс, створений у відповідь на потенційну радянську загрозу⁷⁵¹. Згодом Л. Пірсон писав у листі Дж. Воткінсу: “Мій візит не заспокоїв мене щодо мирних цілей [радянської] політики, але, безумовно, переконав мене, що самі люди, якими б не були думки їхніх правителів, щиро бажали миру”⁷⁵².

З часу радянського турне Л. Пірсона між двома державами намітилися певні контури співпраці, передусім у сфері торгівлі. Переговори про розвиток торгівлі завершилися 29 лютого 1956 р. підписанням Торговельної угоди терміном на три роки, яка встановила взаємне надання режиму найбільшого сприяння в сфері торгівлі і судноплавства⁷⁵³. Пірсон був скептично налаштований щодо великих обсягів торгівлі між двома державами, пишучи прем’єр-міністрові Маккензі-Кінгу: “Навряд чи обмін режимом найбільшого сприяння призведе до значного збільшення торгівлі. Оскільки природні ресурси двох країн схожі, а не взаємодоповнюючі, великий обсяг торгівлі в будь-якому випадку неможливий”⁷⁵⁴. Утім, дипломат помилявся: СРСР не був у стані забезпечити себе зерном, продаж якого пішов по висхідній*. Якщо у 1955 р. обсяг канадського експорту до Союзу становив лише 2,680 млн, то 1956 р. – уже 24,606 млн дол.⁷⁵⁵. Канадське суспільство сприйняло налагодження економічної співпраці з СРСР здебільшого стримано, оскільки “більшість канадців надто добре пам’ятала довоєнне

⁷⁵¹ English, “Lester Pearson Encounters the Enigma”, 111.

⁷⁵² English, “Lester Pearson Encounters the Enigma”, 114

⁷⁵³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем’єр-міністра Канади...), арк. 42.

⁷⁵⁴ PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No. 187-55. Trade Agreement with the USSR. Confidential. [Ottawa], September 15th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1599>

* З цікавістю за розвитком канадсько-радянських економічних відносин стежили в сусідніх США, спецслужби яких відзначали вигідний характер угоди 1956 р. для двох сторін (FOIA Electronic Reading Room CIA, “Background USSR-Canadian Trade Agreement”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00890A000700030006-1.pdf>). Упродовж трьох років Радянський Союз зобов’язувався купувати у Канади приблизно по 400 тис. тонн зерна щорічно, а вся угода оцінювалася за тодішніми розцінками щонайменше в 45 млн дол. (незалежні експерти говорили і про 60–75 млн дол. (OSA, “Soviet Orbit Makes Large Wheat Purchases from Canada”, доступно http://storage.osaarchivum.org/low/b6/3c/b63c8260-653e-4889-bf98-f395d6669a00_1.pdf)). Вже у квітні 1956 р. до СРСР відплив перший корабель з канадською пшеницею. Пірсон не помилявся у своїх припущеннях, що “угода принесе невелику політичну користь” (PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No. 187-55. Trade Agreement with the USSR. Confidential. [Ottawa], September 15th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1599>).

⁷⁵⁵ *The Statesman’s Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1957.* (London: Macmillan and Co. Limited, 1957), 376.

лихоліття, щоб ставити негречні запитання про повоєнні джерела достатку”⁷⁵⁶. Отримавши на тривалу перспективу вигідного торгового партнера, офіційна Оттава воліла кардинально не псувати з ним стосунки, хоча в очах московських пропагандистів продовжувала залишатися частиною ворожого західного світу.

Підписання торговельного договору збіглося в часі з XX з’їздом КПРС, на якому М. Хрущов піддав критиці “культ Сталіна”, започаткувавши помірну лібералізацію. У Меморандумі канадського посольства у Москві на адресу ДСЗС висловлювалися певні сумніви щодо реальних змін: “Підводячи підсумок XX з’їзду партії, можна виокремити наступне: ... нинішні лідери відчують настільки впевненість у собі та у своїй системі, що вважають, що незначне поширення лібералізму не зашкодить їхній позиції... Мирне співіснування між державами різних соціальних систем буде залишатися темою радянської зовнішньої політики. Радянський Союз зосередить свою увагу на нейтральних і непідкупних націях, особливо через економічний чинник, але спробує вступити в двосторонні переговори із західними демократіями, намагаючись послабити їх єдність... Визнаються різні форми соціалізму”. Справді, зневага Москви до суверенітету інших країн (Угорщина 1956 р.), в поєднанні з перманентним порушенням прав людини всередині самого Радянського Союзу, підтвердили побоювання у щирості заявленого⁷⁵⁷.

Із приходом до влади у Канаді в 1957 р. консервативного уряду Дж. Діфенбейкера канадсько-радянські відносини стали напруженішими. На початку 1960-х років спостерігаємо зменшення обсягів канадського експорту до СРСР – аж до 8,233 млн дол. (дані за 1961 р.)⁷⁵⁸ й така ситуація мала місце аж до 1965 р., коли наступний уряд – уряд Л. Пірсона домовився про нові продажі

⁷⁵⁶ Дезмонд Мортон, “Паростки добробуту (1945–2011)”, *Ілюстрована історія Канади*, 25-е ювілейне видання. Під редакцією Крейга Брауна; переклад з англійської Галини Сташків. (Львів: Літопис, 2019), 471.

⁷⁵⁷ Joseph Black, *Canada in the Soviet Mirror: Ideology and Perception in Soviet Foreign Affairs, 1917–1991*. (Ottawa: Carleton University, 1998), 264.

⁷⁵⁸ The Statesman’s Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1961–1962. (New York: St. Martin’s Press, 1961), 385.

канадської пшениці до СРСР⁷⁵⁹. За 1963–1970 рр. Радянський Союз закупив в Канаді понад 20 млн тонн зерна на суму 1,1 млрд дол.^{760*}

Після декількох років перебування при владі в Канаді консерваторів (1957–1963) з їх антикомуністичною риторикою, досвідчений дипломат Л. Пірсон, як новий прем'єр-міністр, схилився до гнучкості (*flexibility*) у відносинах із СРСР, зокрема прагнув з вигодою використовувати двосторонні відносини, намагаючись також підірвати єдність соцтабору⁷⁶¹. Пірсона сприймали в Радянському Союзі як досвідченого й обережного політика, “вороже налаштованого” до їхньої країни, пригадуючи його висловлювання про загрозу “міжнародного комуністичного привида, небезпечнішого за імперіалізм” (1948 р.), постійне відхилення пропозицій СРСР на міжнародних конференціях і, нарешті, заяву від 8 березня 1963 р. про радянський колоніалізм⁷⁶². У цьому плані їхня риторика з Дж. Діфенбейкером була подібною, як і загравання з канадськими українцями. Так, перебуваючи ще в політичній опозиції, 12 липня 1959 р. на VI-му Конгресі українців Канади у Вінніпезі, Л. Пірсон згадав особливу роль в історії України Івана Мазепи та Тараса Шевченка, чії імена “символізують незнищений дух свободи” і є взірцем для наслідування для “тисяч борців за свободу проти комуністичної тиранії – в Україні і в усьому світі”⁷⁶³. Політик цитував уривки з поем Т. Шевченка і наголошував на тому, що тиранія не вічна, а свобода виступає ідеалом не тільки для колонізованих народів Азії та Африки, але й Східної Європи. Радянський Союз Л. Пірсон назвав “комуністичною і московитською (в оригіналі – *Muscovite*) імперією у старому, реакційному розумінні слова”^{764*}.

⁷⁵⁹ Канадійський фермер. 21 серпня 1965.

⁷⁶⁰ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 44.

* Основними статтями радянського експорту до Канади виступали бавовна, олія, чугун, катанка, годинники, у той час як Радянський Союз закуповував пшеницю, муку, синтетичний каучук, племінну худобу, взуття, промислове обладнання. Для торгівлі СРСР з Канадою була характерна незбалансованість у вигляді переважання імпорту над експортом.

⁷⁶¹ James Ian Maxwell, *A Political Interpretation of Canadian-Soviet Trade, 1964–1980*. Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. (Edmonton, The University of Alberta, 1986), 10.

⁷⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 420.

⁷⁶³ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Notes for Address by the Honourable Lester B. Pearson to the All-Canada Congress of Ukrainian Canadians), арк. 123, 126.

⁷⁶⁴ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 10791 (Notes for Address by the Honourable Lester B. Pearson...), арк. 127.

* Попри критику радянської агресивної політики на міжнародній арені і зневажання прав людини всередині країни, Пірсон однак вважав, що в інтересах Заходу підтримувати контакти з СРСР, використовуючи торгівлю

Назагал, 1965–1966 рр. стали напрочуд активними в дипломатичній історії двох держав, у якій знайшлося місце і Українській РСР. Влітку 1965 р. УРСР відвідали канадські парламентарі – 12 депутатів Палати громад та два сенатори, зокрема спікер Палати громад Алан Макнотон, Реаль Каует (лідер Партії соціального кредиту), Томас Дуглас (лідер НДП)⁷⁶⁵. Це була перша канадська парламентська офіційна делегація в республіці, до того ж дуже поважна. Серед гостей були й політики українського походження, а саме сенатор Іван Гнатишин* із Саскатуна і колишній міністр федерального уряду, депутат Михайло Стар(чевський)⁷⁶⁶. Канадська делегація прилетіла 19 липня 1965 р. до Москви, де обоє канадських українців на церемонії зустрічі на лєтовищі виступили з привітальними промовами українською мовою⁷⁶⁷. Після цього канадські політики зустрілися із радянськими лідерами – Головою РМ Олексієм Косигінім і Головою Президії Верховної Ради Анастасом Мікояном. У цих розмовах вони порушили питання з'єднання розділених війною родин⁷⁶⁸ (радянська сторона обіцяла обміркувати, як вирішити це питання).

У Києві канадська делегація зустрілася із Головою Верховної Ради УРСР Олександром Корнійчуком. В українській столиці на честь гостей влаштували святковий обід і намагалися всіляко догодити⁷⁶⁹. Традиційно, закордонних гостей завезли і на один із київських заводів, де на подив М. Стара всі політичні гасла на транспарантах були виконані російською мовою⁷⁷⁰. Крім засилля російської мови,

нестратегічними товарами, а також співпрацювати в рамках ООН. За це йому інколи закидали надмірну м'якість до комунізму (Paul Yuzyk, "The Soviet Subversion of the United Nations, November 18, 1969", Paul Yuzyk, *For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centres across Canada*. (Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973), 201). Коли ж у 1965 р. його запросили відвідати Радянський Союз з офіційним візитом, Пірсон прийняв запрошення в принципі, але від поїздки ухилився (ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 43). За спогадами очільника СКВУ Ю. Шимка, питання радянського колоніалізму канадські дипломати порушували і пізніше, зокрема у 1978 р. (UCRDC, Excerpt from the interview with Juri Shymko, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Juri_Shymko.html).

⁷⁶⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1474 (Документи про перебування в м. Києві і на Україні парламентських делегацій...), арк. 25–27.

* Іван Гнатишин – батько 24-го Генерал-губернатора Канади Реймона (Романа) Гнатишина (1990–1995).

⁷⁶⁶ *Українські вісті*. 26 серпня 1965.

⁷⁶⁷ Myron Momryk, *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*. (Ottawa: Canadian Museum of History and University of Ottawa Press, 2017), 165.

⁷⁶⁸ *Українські вісті*, 5 серпня 1965.

⁷⁶⁹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1474 (Документи про перебування в м. Києві і на Україні парламентських делегацій...), арк. 21–24.

⁷⁷⁰ Momryk, *Mike Starr of Oshawa*, 165.

канадський політик відзначав “злиденне життя колгоспників”. За спогадами М. Стара, їх довго возили колгоспами, говорили одне і те ж – “про мир і співіснування”, що “аж вже нам обридло”⁷⁷¹.

Парламентарям склали настільки щільний графік, що провести час на свій розсуд не випадало можливості. Однак М. Стар спромігся поїхати на малу батьківщину своїх батьків (не поїхав ні в Тбілісі, ні в Сочі)⁷⁷². За особливим дозволом з Москви І. Гнатишин зумів відвідати с. Пашківці на Буковині, а М. Стар – два села на Тернопіллі, звідки походили батько – с. Іване Пусте та мати – с. Печірне. Його поїздкою в батьківські села особисто опікувалися посол Радянського Союзу в Канаді Іван Шпедько та депутатка Верховної Ради УРСР, голова УТДКЗЗК Катерина Колосова, які “не відходили ні на крок”⁷⁷³. Поїздка в Печірне (приблизно за 50 км від Іване Пусте) спершу не була погоджена, але Стару таки дозволили туди поїхати, як зрештою і в с. Залужжя Львівської області, звідки походила мати його дружини. У цих селах на зустріч із М. Старом приходили місцеві селяни, які мовчазно розташовувалися навколо поважних гостей, “немов вони були з іншої планети”⁷⁷⁴. Побачене давало значно більше інформації, ніж радянські пропагандистські тиради за кордоном. З того часу, Стар, як лідер опозиції у парламенті, постійно звертав увагу керівників ДСЗС Канади на стан справ із правами людини в УРСР⁷⁷⁵.

Якщо візит канадських парламентарів до Радянського Союзу й до Української РСР мав радше ознайомчий характер, значно більші сподівання в Канаді (та й в СРСР) покладали на офіційний візит державного секретаря зовнішніх справ Пола Мартіна-старшого. Перед його відбуттям депутати Палати громад від ПКП Дж. Діфенбейкер та М. Стар задали йому низку запитань, у т.ч., чи під час розмов з керівництвом Радянського Союзу він зверне увагу на необхідність дотримання Статуту ООН, який передбачає поневоленням народам,

⁷⁷¹ “Візита канадських парламентаристів,” *Ми і світ* 126 (1965): 53.

⁷⁷² *Українські вісті*. 5 серпня 1965.

⁷⁷³ *Канадійський фермер*. 28 серпня 1965.

⁷⁷⁴ Мотрук, *Mike Starr of Oshawa*, 165.

⁷⁷⁵ “Михайло Стар про права людини в СРСР”, *Нові дні* 215. (Грудень 1967): 21.

зокрема українцям, право на самовизначення⁷⁷⁶. Мартін, як і Пірсон, був із категорії тих дипломатів, хто вмів сказати щось середнє між “так” і “ні”. У Радянському Союзі за П. Мартіном закріпилося реноме “проамериканськи” налаштованого політика і відвертого антикомуніста. На засіданнях уряду і на різноманітних міжнародних форумах він обстоював тезу згуртованості західних країн перед комуністичною загрозою. Водночас П. Мартін схилився до ідеї розвитку вигідних для Канади торговельних відносин з СРСР і укладення договору про культурний обмін. КДБ характеризував Мартіна як “досвідченого дипломата і хорошого оратора... [людину], яка вміє маневрувати й уникати складних політичних ситуацій”⁷⁷⁷.

Офіційний візит П. Мартіна до Радянського Союзу тривав з 9 по 13 листопада 1966 р. Канадська офіційна делегація складалася з 14-ти осіб, серед яких були: заступник державного секретаря зовнішніх справ Марсель Кадье та завідувач Європейського відділу відомства Д. Сіборн. Державного секретаря з дружиною супроводжували 20 канадських журналістів, обслуговуванням яких займався “Інтурист”⁷⁷⁸. У Москві П. Мартін зумів поспілкуватися з Л. Брежнєвим, М. Підгорним, О. Косигіним, Д. Полянським. Спільно з А. Громиком канадський міністр 14 листопада 1966 р. підписав комюніке, в якому йшлося про головні міжнародні проблеми і питання двосторонніх відносин. Серед них варто звернути увагу на пропозицію Канади укласти договір про культурний обмін між двома країнами⁷⁷⁹. Це питання неодноразово порушувалося на перемовинах канадських і радянських дипломатів, але завжди щось ставало на заваді.

Варто відзначити, що в неділю 13 листопада П. Мартін спецрейсом із Ленінграда повинен був прибути до Києва. Однак, як сам згодом звітував, “якби не негода, я б побачив Київ, історичну столицю України”⁷⁸⁰. Програма запланованого перебування очільника зовнішньополітичного відомства Канади в

⁷⁷⁶ *Український голос*. 16 листопада 1966.

⁷⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 424–426.

⁷⁷⁸ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 7.

⁷⁷⁹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 49.

⁷⁸⁰ House of Commons Debates. Official Report. 27th Parliament, 1st Session. Vol. X. (Ottawa, 1966), 9997.

українській столиці мала протокольний характер і передбачала зустріч із міністром закордонних справ УРСР, огляд визначних місць Києва, сніданок від імені МЗС республіки за участю заступника Голови РМ Петра Тронька⁷⁸¹. На честь П. Мартіна та його дружини о 13.30 був запланований сніданок (вул. Кірова 22) і навіть укладений проєкт тосту для промовця з боку УРСР. У ньому фігурували такі фрази, як “поліпшення радянсько-канадських відносин”, “поглиблення взаєморозуміння”, “усунення залишків холодної війни”, “розвиток добросусідських відносин”, тоді як українська складова була практично відсутня⁷⁸².

* * *

Таким чином, канадсько-радянські відносини у повоєнні роки пройшли складну еволюцію: від відкликання послів унаслідок викриття шпигунської мережі СРСР до пошуків шляхів порозуміння. Власне, спільним знаменником для порозуміння стала економічна складова: Радянський Союз перетворився на вигідного партнера для Канади – покупця пшениці. Тож, закономірно, вже за уряду Л. Пірсона змінилася і риторика канадських офіційних чинників, котрі від практики публічного осуду порушення прав людини в СРСР перейшли до тактики “тихої дипломатії” (*quiet diplomacy*), під якою розуміємо такий напрямок дипломатичної діяльності, який, на відміну від відкритої дипломатії, опирається на конфіденційність, але водночас не є формою таємної дипломатії.

4.2. Питання рееміграції і возз’єднання сімей

Ідея повернення “співвітчизників” на “історичну батьківщину” завжди виступала важливим елементом радянської офіційної ідеології та пропаганди. З одного боку, така політика дозволяла продемонструвати “турботу” про своїх громадян, розпорошених по різних країнах і континентах, а, з іншого боку, її успішна реалізація мала на меті засвідчити “переваги” соціалістичного устрою.

⁷⁸¹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 1.

⁷⁸² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 24–25.

Відразу після Другої світової війни радянський уряд почав докладати чималих зусиль, щоб переконати світову громадськість, нібито всі “співвітчизники” прагнуть повернутися додому. Небажання багатьох осіб повертатися завдавало іміджевих втрат режимові, який пропагував себе як “народний і гуманний”⁷⁸³.

Пошуками радянських громадян за кордоном безпосередньо займалися співробітники посольств і дипломатичних місій. Дипломати особисто зустрічалися із “схильними до повернення особами”, надсилали їм пропагандистську літературу. Починаючи від 1944 р. питанням повернення “співвітчизників”*, які перебували у статусі біженців і переміщених осіб (у т.ч. військовополонених), займалося Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації. До кінця 1952 р. потік радянських репатріантів практично вичерпався⁷⁸⁴. Зважаючи на це, 1 березня 1953 р. Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації ліквідували, але це не означало відмову від ідеї повернути “співвітчизників”. Цей процес зазнав “перезавантаження” у період хрущовської відлиги. Спершу Президія Верховної Ради СРСР 17 вересня 1955 р. видала Указ “Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами”, а ЦК КПРС і РМ СРСР 29 червня 1956 р. ухвалили “Постанову про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їхніх сімей” (виняток становили військові злочини, колабораціонізм). Дозована внутрішньополітична лібералізація збіглася у часі з Женевською нарадою глав урядів чотирьох держав (Велика Британія, СРСР, США, Франція) в 1955 р., учасники якої на певний час відійшли від протистояння,

⁷⁸³ Резида Даутова, “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели’”, *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010), Вып. 42: 46.

* Поняття “співвітчизників” у радянській інтерпретації було достатньо широким і включало навіть тих, хто емігрував у міжвоєнний час із Західної України за океан у пошуках роботи. Юридичні перешкоди у визначенні громадянства радянський уряд владнав 31 липня 1945 р., коли, за погодженням з польською стороною, колишні громадяни Польщі – українці Східної Галичини і Волині, отримали можливість звертатися до консульств інших держав і реєструватися підданими СРСР (Glenna Roberts and Serge Cipko, *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. (Manitock Ont.: Penumba Press, 2008), 75). Хоч офіційна пропаганда твердила, що для неї важливі всі “співвітчизники”, першочергово хотіли повернути представників інтелігенції (подібно, як і в 1920-х роках). “Органи держбезпеки ведуть велику роботу, щоб схилити до повернення на Батьківщину відомих письменників, музикантів, учених”, – йшлося у методичних рекомендаціях КДБ (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 550 (Хамазюк І. В., Комлев А. А. *Разложение зарубежных антисоветских организаций*. (Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1962)), 14).

⁷⁸⁴ Александр Бичеховст, “Репатриация советских и иностранных граждан”, доступно <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskih-i-inostrannyh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h>

що дало можливість послабити міжнародну напругу (“дух Женеви”)⁷⁸⁵. Ці чинники, теоретично, мали переконати тих, хто сумнівався в доцільності повертатися у Радянський Союз і хвилювався за свою безпеку.

До кампанії з повернення “співвітчизників” були залучені всі прокомуністичні організації за океаном, на зразок ТОУК, а також всі підконтрольні їм газети*. В одній із них – “Українському Слові” (6 липня 1955 р.) – був надрукований лист із враженнями від повернення до СРСР/УРСР одного з канадських реемігрантів. Такі публікації виконували відверто пропагандистську роль, змальовуючи “щасливе і заможне життя в Радянському Союзі”. Щоб підтвердити ці слова, наведемо уривок з листа, в якому репатріант описує рідне село Тюдів на Косівщині: “[Село] змінилося настільки, що коли я приїхав, то його не впізнав. Тільки річка Черемош залишилася колишньою. Решта все нове і красивіше... Вулиці широкі і прямі. По обидва боки вулиць є прекрасні нові будівлі з трьома, чотирма і п'ятьма кімнатами, верандами і коморами... Вчора я побував у сільському клубі. Там відбувалася молодіжна вечірка. Яка прекрасна і здорова молодь! Вона співала, танцювала і забавлялася. І серед них я, здавалося, омолоджувався. Я дивився, наскільки щаслива ця молодь і шкодував, що моя молодість була втрачена блуканнями по Канаді...”⁷⁸⁶.

Головним пропагандистським рупором рееміграції слугувала газета “За повернення на Батьківщину”. Наприклад, у листопадовому випуску 1956 р. (№65) надруковано “Лист Ірини Полянцевої** друзям в Торонто”. У ньому, зокрема, йшлося: “Після довгих блукань за кордоном ми залишили назавжди місто Торонто, щоб повернутись на рідну землю... Коли я уявляла мого сина,

⁷⁸⁵ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 30.

* У квітні 1955 р. в Берліні створено громадський Комітет “За повернення на Батьківщину”, діяльність якого безпосередньо контролював КДБ. Комітет видавав газету “За повернення на Батьківщину” (у т. ч. українською мовою) і через т. зв. “групи сприяння” (читай агентурні мережі – Р. С.) ставив за мету інформувати “правду про нашу Батьківщину” і викривати “ворожу діяльність антирадянських центрів” (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 550 (Хамазюк и Комлев. *Разложение зарубежных антисоветских организаций...*), 10). Крім того комітету діяли інші організації, які фактично контролювали радянські спецслужби: “Комітет з розвитку зв'язку із зарубіжними естонцями”, “Комітет з розвитку зв'язку із зарубіжними українцями” і т. ін. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 550 (Хамазюк и Комлев. *Разложение зарубежных антисоветских организаций...*), 10). Закономірно, що велику увагу ці комітети приділяли країнам із значною кількістю “співвітчизників”, до яких належала Канада.

⁷⁸⁶ “First Impressions of a Repatriate in Ukraine,” *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990), 316.

** Відомо, що І. Полянцева написала також декілька прорадянських статей під псевдо І. Калмикова.

вдягнутого в солдатську уніформу і посланого вбивати своїх братів, мої пальці стискалися в кулаки, а розум гнав геть з Канади. Ми зрозуміли, що нам, радянським людям, за кордоном робити нічого, що наше місце там, вдома, а не в Канаді...”⁷⁸⁷. Далі у листі можна чітко простежити декілька посилів: 1) основні причини рееміграції – “туга за Батьківщиною” і “несправедливість капіталістичного ладу”; 2) всебічна допомога з радянського боку – особам, які були не здатні самотійно оформити необхідні документи й оплатити квиток, допомагало радянське консульство/посольство; 3) вільний вибір і відсутність будь-якого тиску – “нас ніхто і ніде не конвоював”; 4) байдужість канадської сторони – вони не переймалися від’їздом колишніх вихідців з СРСР й не агітували їх залишатися; 5) інтернаціональний склад реемігрантів – на кораблі, який плыв до Радянського Союзу, серед реемігрантів були, зокрема, українці, росіяни, естонці; б) підкреслення комфорту подорожі – “порядок і вигоди бездоганні... годують добре, а розваг на пароплаві багато”⁷⁸⁸. Власне, все це мало остаточно переконати тих, хто сумнівався, чи повертатися до Радянського Союзу.

Потенційних реемігрантів передовсім намагалися зацікавити досягненнями радянської економіки, перевагами соціалістичної системи, розповідями про те, як їх з нетерпінням чекають на батьківщині (“достукатися до серця”, “розчулити”, “навіяти ностальгію”)⁷⁸⁹. Зважаючи, що чимало осіб прибуло до Канади у міжвоєнний період й зіткнулися з труднощами під час Великої депресії 1929–1933 рр., то розповіді про гарантовані роботу й оплату праці в СРСР вряди-годи спрацьовували. Дехто був “вражений силою волі народу, який небувалими темпами відбудував зруйновану війною країну”⁷⁹⁰. Не відкидаємо й іншого фактора – перемога у війні піднесла престиж СРСР, ситуативним союзником якого виступала Канада. Ці люди не завжди поділяли комуністичну ідеологію й

⁷⁸⁷ За повернення на Батьківщину. Листопад 1956.

⁷⁸⁸ За повернення на Батьківщину. Листопад 1956.

⁷⁸⁹ Даутова, “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели,’” 46.

⁷⁹⁰ Маршал Най, Джордж Юрій Москаль і Волтер Маковецький, “Ретроспектива за століття. Українська громада в Канаді. Розбудова зв’язків з Україною”, *На скрижлях історії*, 119.

умудрялися прихопити зі собою канадський паспорт в надії, якщо не складеться – повернутися назад⁷⁹¹ (очевидно, вони не розуміли, що це “квиток в один бік”).

Поряд із формуванням позитивного іміджу СРСР офіційна пропаганда активно розвінчувала те, що вона називала “наклепами на радянську дійсність” (відсутність свободи слова, придушення інакомислення, порушення прав людини тощо). Власне, про це йшлося в опублікованій у Вінніпезі ще 1946 р. брошурі “Чому я не хочу вертатись до СРСР” авторства Івана Багряного, котрого називали “неперевершеним авторитетом серед своїх земляків зі Східної України”⁷⁹². У ній відомий письменник і публіцист наголошував (стилістику збережено): “Любов до свого народу й до Вітчизни... вважається за найтяжче зло. Ось чому українцям навіть за межами СРСР не дають спокою й намагаються силою й провокаціями затягти їх назад і знешкодити... Я не хочу вертатися на сталінську “родіну” тому, що підлість, цинізм і жорстокість большевиків не знає меж... А людина під тим режимом позбавлена людської гідності й найелементарніших людських прав”⁷⁹³.

За винятком повернення українців з Аргентини, масштаби репатріації з країн Заходу не виправдали сподівань у Москві. Кількість тих, хто реемігрував з Канади до Радянського Союзу упродовж 1955–1960 рр. (найактивніше у 1955–1956 рр.), оцінюється в межах 3–15 тис. осіб⁷⁹⁴. Досі точну кількість реемігрантів, як і відсоток українців серед них, встановити дуже складно. Схилятися до меншої кількості репатріантів спонукає інформація МЗС УРСР початку 1960-х років, де взагалі йдеться про прибуття і облаштування в республіці трохи більше 10 тис. українців з-поза УРСР⁷⁹⁵. Та, як би там не було, за канадськими мірками – це невелика цифра й, можливо, саме тому федеральний уряд не вживав активних запобіжних кроків з рееміграції (на відміну від урядів Аргентини і США), через що його критикували місцеві політики і представники східноєвропейських діаспор. Починаючи від квітня 1955 р., громадські організації Канади, зокрема

⁷⁹¹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 88.

⁷⁹² Тарас Романюк, *Канадські оповідання*. (Київ: Смолоскип, 2006), 77.

⁷⁹³ Іван Багряний, *Чому я не хочу вертатись до СРСР?* (Винніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946), 26–28.

⁷⁹⁴ *Svoboda. The Ukrainian Weekly*. April 29, 2001.

⁷⁹⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1039а (Інструктивні матеріали за 1961–1979 рр....), арк. 1.

КУК, почали звертатися до представників влади з проханням запобігти радянській кампанії з повернення “співвітчизників”. У звіті Дирекції КККП у червні 1957 р. йшлося, що репатріація до СРСР триває, але в істотно менших масштабах, аніж це спершу передбачалося⁷⁹⁶. Державний секретар у закордонних справах Канади Л. Пірсон апелював до того, що заклики повертатися в Радянський Союз не можна трактувати підливними, а Комітет “За повернення на Батьківщину” діє лише як громадська організація⁷⁹⁷.

Комітет “За повернення на Батьківщину” у 1959 р. змінив назву на Комітет “За повернення на Батьківщину і розвиток культурних зв’язків із співвітчизниками”, що свідчило про зміну стратегії у відносинах з емігрантами. Пояснення було досить банальне: “... користь Батьківщині і своєму народові радянська людина може і повинна приносити і тоді, коли вона проживає за кордоном”⁷⁹⁸. Питання рееміграції, однак, не зникло остаточно з порядку денного. Зокрема, начальник Першого управління КДБ при РМ УРСР (зовнішньої розвідки) Прокіп Савчук 16 березня 1960 р. констатував зацікавлення в рееміграції з Канади осіб обох статей 1925–1945 р.н. Він доручив 6-му спецвідділові КДБ виявити таких людей і повідомити точну дату, рік і місце народження; адресу місця мешкання в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в СРСР; інформацію, хто з родичів чи батьків бажає виїхати з Канади⁷⁹⁹. Таких бажаючих знайти було складно, особливо після угорських подій 1956 р. та отримання відомостей із-за залізної завіси про значні труднощі в адаптації реемігрантів.

За спогадами реемігрантів з Канади, адаптація в Радянському Союзі була важкою, а бюрократія і умови життя викликали багато нарікань, про що повідомляв МЗС УРСР (особливо в питанні оформлення різних документів⁸⁰⁰). У декого, попри знання української мови, відчувався сильний акцент, який

⁷⁹⁶ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 143.

⁷⁹⁷ Serge Cipko, “Monitoring the ‘Return to the Homeland’ Campaign: Canadian Reports on Resettlement in the USSR from South America, 1955–1957,” *Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinthner and Jim Mochoruk. (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011), 260.

⁷⁹⁸ Даутова, “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели’”, 50.

⁷⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 123.

⁸⁰⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1039а (Инструктивные материалы за 1961–1979 рр. ...), арк. 14–15.

насторожував оточуючих⁸⁰¹. Реемігрантів не всюди поселяли, оскільки існувала система закритих населених пунктів, де колишні канадські громадяни були небажаними. ДСЗС інформував про це канадського прем'єра, підкреслюючи: “[Реемігранти] живуть у важких умовах, переважно в колгоспах, на будівельних майданчиках та в провінційних містах”⁸⁰².

Співробітники органів державної безпеки припускали, що тривале і безконтрольне (*sic!*) перебування за кордоном могло серйозно вплинути на світогляд репатріантів і їхні політичні настрої⁸⁰³. Вони також побоювалися і можливості використання каналу рееміграції для встановлення організаційних зв'язків з “націоналістичними елементами в Україні”. Саме тому вирішили “організувати агентурне спостереження за репатріантами та реемігрантами”, задля чого передбачалося вивчати зміст листування реемігрантів, характер їхніх зв'язків, фіксувати зустрічі з чужоземцями, проводити їхню “активну розробку”⁸⁰⁴. До слова, і канадська влада вбачала у реемігрантах потенційних агентів ворожої держави, вважаючи користь із їхнього повернення надто малою. Так, заступник державного секретаря зовнішніх справ Арчібальд Дей у листі в Посольство Канади у Москві відзначав: “Проникнення агентів в кола репатріантів є давнім принципом розвідувальних служб радянського блоку... Це створює значну проблему безпеки... Можна припустити, що ми могли б отримати вигоду від несприятливої пропаганди щодо умов життя в Росії (так в листі – *P. C.*), коли ці люди повернуться до Канади; на практиці ж це малоімовірно, оскільки більшість із них мають близьких родичів у Росії, і вони утримуються від будь-яких негативних коментарів, побоюючись репресій проти них. Минулий досвід

⁸⁰¹ Mary Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” *Maclean's*, March 29, 2004, 46.

⁸⁰² DEA/232-K-3-40. Petition by Canadian-Soviet dual nationals for return to Canada from the U.S.S.R. Confidential. Ottawa, May 31, 1960, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=13019>

⁸⁰³ Виктор Земсков, “Репатриация перемещённых советских граждан”, доступно https://scepstis.net/library/id_1234.html

⁸⁰⁴ CBC Digital Archives, “K for confiscated: Edmonton researchers unearth coded letters intercepted by KGB”, доступно <https://www.cbc.ca/news/canada/edmonton/kgb-letters-soviet-ukrainians-cold-war-coded-1.5494904>

показує, що люди, які повернулися до Канади з-за залізної зависи, воліють мовчати, а не публічно засуджувати життя при комунізмі”⁸⁰⁵.

Цікаву картину сприйняття радянської дійсності серед реемігрантів із Латинської Америки і Канади у Волинській області (всього 1 570 осіб) дає Звіт КДБ за 1960 р. У ньому, зокрема, читаємо, що деякі реемігранти “не зрозумівши радянської дійсності і не пристосувавшись до... умов життя, почали висловлювати нездорові судження, вихваляти економічні умови життя за кордоном, вимагати дозволу на виїзд із Радянського Союзу”⁸⁰⁶. Далі йшлося, що в 1957–1959 рр. КДБ провів серію “профілактичних заходів”, зокрема “з розпереконання імміграційних й інших нездорових настроїв, з припинення виїзду реемігрантів в посольства, огороження їх від шкідливих пропагандистських дій з боку дипломатів”⁸⁰⁷.

Заступник голови КДБ при РМ УРСР генерал-майор Іван Головченко доповідав своєму керівникові про те, що: “Останнім часом значно почастишали випадки відвідування канадського посольства у Москві радянськими громадянами, які мають родичів за кордоном, а також тих, хто прибув до СРСР в рамках рееміграції. Ці особи звертаються в посольство в основному з проханням сприяти їм у виїзді за кордон. За даними 2-го Головного Управління КДБ при РМ СРСР деякі з цих осіб, перебуваючи у посольстві, у розмовах з чужоземцями допускають різні наклепницькі вигадки на адресу органів радянської влади. Відомо також, що співробітники канадського посольства спілкуються з такими відвідувачами наодинці і є підстави підозрювати, що ці розмови використовують канадські розвідники для збору інформації”⁸⁰⁸.

Канадське посольство у Москві на початку 1960-х років започаткувало практику видачі окремим реемігрантам посвідок про те, що вони є “громадянами Канади і можуть у будь-який час виїхати туди на постійне місце проживання”⁸⁰⁹.

⁸⁰⁵ DEA/232-K-3-40. Detention of Canadian citizens in U.S.S.R. [name omitted] family. Consular Division Memorandum to the Under-Secretary, December 11, 1958. Secret”, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=11176>

⁸⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 56.

⁸⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 57.

⁸⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 197.

⁸⁰⁹ *The Sun*. July 20, 1972.

Радянська сторона не визнавала за такими посвідками юридичної сили, однак констатувала зростання завдяки таким діям еміграційних настроїв⁸¹⁰. Прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер у грудні 1958 р. звертався до радянського керівництва у питанні повернення розчарованих реемігрантів, а 6 червня 1962 р. радянській стороні подали список осіб, які прагнули повернутися назад до Канади (у ньому, до речі, були не тільки реемігранти)⁸¹¹. Радянська сторона чинила усеможливий спротив, прагнучи уникнути прецеденту з дозволом на повернення до Канади. Тим, хто вирішив поїхати на авдієнцію до канадського посольства у Москві, створювали штучні перешкоди⁸¹². Зрештою, декому щастило повернутися, про що свідчить статистика МЗС УРСР: впродовж 1963–1966 рр. клопотали про виїзд до Канади 575 осіб, а виїхали лише 205⁸¹³. Водночас дипломати Канади постійно розширювали перелік тих, хто клопотав про виїзд за океан. Черговий список потенційних реемігрантів (приб. 300 осіб) особисто Л. Брежнєву під час свого візиту до СРСР у 1971 р. надав канадський прем'єр-міністр П. Трюдо. І тільки через декілька років декільком українським канадцям, котрі значилися у цьому списку, таки вдалося покинути Радянський Союз.

Ситуацію з рееміграцією теоретично могло покращити створення канадського консульства* у Києві. Питання про відкриття канадського консульства в Києві актуалізувалося зі середини 1960-х років, а його адепти виходили з тієї логіки, що Українську РСР відвідують тисячі канадських українців, які можуть потребувати правової підтримки. Радянська сторона без жодного ентузіазму сприймала “зондування ґрунту” канадцями щодо можливого

⁸¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ...), арк. 197.

⁸¹¹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 57.

⁸¹² DEA/232-K-3-40. Petition by Canadian-Soviet dual nationals for return to Canada from the U.S.S.R. Confidential. Ottawa, May 31, 1960, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=13019>

⁸¹³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 11.

* Консульства відіграють роль закордонного представництва з обмеженими, порівняно з посольствами, правами і привілеями. Вони представляють ту чи іншу державу в питаннях захисту інтересів громадян, надаючи їм правову допомогу (Ольга Григорьева, “Полномочия органов внешних сношений в сфере сотрудничества с зарубежными странами по гражданским делам”, *Экономико-юридический журнал* 6 (2016): 306). Консульства переважно відкриваються у містах (країнах), де проживає найбільша кількість громадян відповідної держави або дві країни пов'язують особливі стосунки. І ще один важливий штрих – консульство може бути засноване на території держави тільки з її згоди (Ruslan Siromskyi, “The issue of Canadian consulate in Kyiv: Diaspora’s desire versus Moscow attitude”, *World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference, Toronto, Canada, October 1–3, 2020. Toronto: Perfect Publishing, 2020. 155).*

відкриття консульства в українській столиці. Напередодні візиту до Радянського Союзу державного секретаря зовнішніх справ П. Мартіна МЗС УРСР 9 листопада 1966 р. отримало з Москви інструкцію як реагувати на запитання щодо еміграції в рамках возз'єднання родин і відкриття канадського консульства у Києві⁸¹⁴. В ній, зокрема, йшлося: “Цілком можливо, що в розмові Мартін зачепить питання про українську еміграцію в Канаді, у т.ч. питання про виїзд до Канади родичів канадських українців, котрі проживають в УРСР. Необхідно уникати прямої відповіді на це питання, обмежуючись фразою, що радянська влада не ускладнює виїзд до Канади зазначених осіб, якщо вони про це клопочуть у відповідні радянські органи... Можна навести приклади, якщо такі є, що більшість із цих родичів самі не бажають виїжджати до Канади”⁸¹⁵. В разі наполягань державного секретаря зовнішніх справ предметно обговорити проблему, необхідно було заявити таке: “Уряд України доручив уряду СРСР ведення своїх зовнішньополітичних питань, пов'язаних з двосторонніми відносинами УРСР з іншими країнами. Тому Мартіну потрібно вести переговори з цього питання тільки через МЗС УРСР”⁸¹⁶.

Між СРСР і Канадою 14 липня 1967 р. була підписана угода про обмін консульськими представництвами: “Коли в СРСР буде створено консульське відділення Канади, радянська влада погодиться на його функціонування в межах консульської території, межі якої будуть встановлені за домовленістю між двома державами і яка буде рівнозначна за розміром з консульською територією, наданою під Генеральне консульство СРСР у Канаді”⁸¹⁷. Радянська сторона забажала відкрити генеральне консульство у Монреалі, а канадцям було запропоновано відкрити своє представництво у Ленінграді. Утім, канадці стали

⁸¹⁴ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 9.

⁸¹⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 9.

⁸¹⁶ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 10.

⁸¹⁷ “Exchange of Notes Between the Government of Canada and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics Concerning Certain Consular Matters”, доступно <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=100689>

просити про відкриття Генконсульства у Києві*, що затягнуло перемовини щодо цього питання⁸¹⁸. Як йшлося у телефонограмі завідувача реферантурою по Канаді другого європейського відділу МЗС СРСР В. Іванцова “у результаті питання про відкриття канадського Генконсульства в м. Києві відсунуто на невизначений час без надання канадцям будь-яких гарантій”⁸¹⁹.

Активним лобістом відкриття канадського консульства у Києві виступав Дж. Діфенбейкер. Восени 1969 р. канадський політик з приватним візитом відвідав столицю УРСР, чим “усіх здивував”⁸²⁰. У розмові з київськими урядовцями порушив питання відкриття консульства Канади в українській столиці⁸²¹. Свою пропозицію 74-річний колишній прем’єр-міністр аргументував, по-перше, прецедентом – функціонуванням консульств НДР, Польщі та Чехословаччини у Києві; по-друге, практичними потребами – сприяння зв’язкам між українцями у Канаді і в УРСР⁸²². Очевидно, така аргументація Дж. Діфенбейкера, котрий твердив, що “назавжди пов’язав свою долю з долею українців Канади”, була дещо наївною, бо радянська сторона не була зацікавлена в утворенні консульства західної країни у Києві⁸²³.

Візит Дж. Діфенбейкера став цілковитою несподіванкою для канадського політикуму. Газета “Канадійський фармер” *post factum*, не без подиву, констатувала: “Тепер переминуло 10 років від часу, коли Дж. Діфенбейкер, як прем’єр-міністр, говорив про визволення України з комуністичного ярма. Замітним є, як далеко змінилися речі...”⁸²⁴. Загальну інформацію про київський вояж канадського політика у публікації із красномовною назвою “*The Chief in Form*” подала газета “*Toronto Daily Star*”. Там зазначається, що Дж. Діфенбейкер

* На початку 1967 р. депутат Палати громад Микола Мандзюк подав запит державному секретареві зовнішніх справ П. Мартіну стосовно можливості відкриття канадського консульства у Києві. Очільник зовнішньополітичного відомства відповів, що “поки немає планів на те, щоб у скорому часі відкрити канадський консулат”, однак визнав, що Київ був би логічним містом на приміщення консульства Канади (*Український голос*. 18 січня 1967).

⁸¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 204.

⁸¹⁹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади...), арк. 9–10.

⁸²⁰ “Джон Діфенбейкер відвідав СРСР”, *Ми і світ* 152. (Вересень-жовтень 1969): 84.

⁸²¹ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 2nd session. Vol. 1. (Ottawa, 1969), 474.

⁸²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 204.

⁸²³ Siromskyi, “The issue of Canadian consulate in Kyiv: Diaspora’s desire *versus* Moscow attitude”, 157.

⁸²⁴ *Канадійський фармер*. 31 травня 1971.

звернув увагу керівництва УРСР на те, що згідно з конституцією, Україна формально суверенна держава і висловив жаль, що українці не мають можливості вільного виїзду з України до Канади, щоб відвідати своїх родичів⁸²⁵. Логіка пропозиції була простою – якщо Україна насправді незалежна, як це заявляє радянська сторона, то Канада повинна мати власне представництво у Києві. Відомо, що деякі київські високопосадовці зустріли слова Дж. Діфенбейкера “з розумінням, однак... заявили, що остаточне рішення залежить від Кремля”⁸²⁶. Радянська преса природно промовчала про візит колишнього прем’єр-міністра Канади до Києва, немов подібні події траплялися в історії щоденно і не варті уваги. Щобільше, виник скандал, пов’язаний із видворенням з Радянського Союзу канадського журналіста Аарона Ейнфранка, який описував подорож Дж. Діфенбейкера^{827*}.

Через півроку після свого візиту до Києва Дж. Діфенбейкер у Палаті громад знову порушив питання канадського консульства в українській столиці – на цей раз у дискусії з державним секретарем зовнішніх справ М. Шарпом⁸²⁸. Під час візиту канадської урядової делегації у травні 1971 р. до Києва було порушено питання про усунення перешкод у відвідуванні канадськими українцями своїх рідних в УРСР. Відомо, що депутат Палати громад українського походження В. Дікон під час офіційного обіду наголосив на необхідності з’єднання війною “розділених родин”⁸²⁹. Відтак, у черговий раз постала проблема створення канадського консульства у Києві. Цю ідею не надто прихильно зустрів уряд П. Трюдо, а пояснення зводилося до банально стандартного – “немає людей, немає грошей”. Іншим аргументом проти відкриття канадського консульства у

⁸²⁵ *Toronto Daily Star*. October 25, 1969.

⁸²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 204.

⁸²⁷ “Викинули канадського журналіста”, *Екран* 47–50. (Вересень 1969 – квітень 1970): 11.

* Граючи на емоціях, радянська сторона надала Дж. Діфенбейкеру лімузин “Чайка”, зарезервованій для високопоставлених закордонних гостей-комуністів і влаштувала подорож у село. Після прибуття Дж. Діфенбейкер, буцімто, вигукнув “Боже мій, село таке, як в Канаді!”. В описі подорожі у сільську місцевість йшлося: “Йому показали колгосп, найбільшу і найкраще організовану птахоферму у всьому Радянському Союзі. Він також хотів поглянути на велику рогату худобу і господарства, де вирощують пшеницю, але очевидно нічого належного не знайшли. На горизонті він побачив декілька критих соломомою хат, що нагадали йому будинки українських сімей, серед яких він ріс у першій чверті століття. З дозволу господині він відвідав одну з хат” (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 205).

⁸²⁸ *Український голос*. 29 квітня 1970.

⁸²⁹ *Edmonton Journal*. May 22, 1971.

Києві було побоювання, що СРСР може трактувати такий крок як неприхильний акт “підтримки українського сепаратизму”⁸³⁰. Звісно подібне пояснення не витримує критики, бо: по-перше, у Києві на той час уже діяло сім консульств зарубіжних країн (щоправда, переважно соціалістичних); по-друге, відкриття консульства СРСР у Монреалі (Квебек) могло ж так само розцінюватися канадцами як підтримка квебекського сепаратизму. Таким чином, це лише зайвий раз свідчить про обмежений характер суверенітету УРСР.

Розглянемо долю реемігрантів на прикладі двох канадських українців – Євгена Ленька та Надії Голик-Демиденко, до яких була прикута особлива увага за океаном. Вони працювали дикторами на радіо й “інформували англомовний світ про радянський рай”⁸³¹. Однак, отримавши можливість порівняти пропаганду з радянською дійсністю, обоє вирішили повернутися до Канади.

Закінчивши Київський педагогічний інститут іноземних мов, Н. Демиденко* працювала на Українському радіо, ведучи англомовні програми на закордон (у повідомленні КДБ це двічі підкреслено із характерним надписом “*Кто допустил?*”)⁸³². Напередодні проведення Всесвітньої виставки Експо-67 у Монреалі Н. Демиденко подала заявку на поїздку до Канади в складі делегації УРСР, але її прохання відхилили, переконуючи, що це небезпечно (*sic!*)⁸³³. У 1969 р. вона все ж зуміла на два місяці у приватних справах поїхати до Канади, а повернувшись, за повідомленням співробітників КДБ, почала озвучувати “еміграційні настрої і наговорювати на радянську дійсність”⁸³⁴. Того ж року Н. Демиденко стала клопотати про виїзд із сім’єю на постійне місце проживання до Канади, однак, зважаючи на те, що вона “достатньо добре відома за кордоном

⁸³⁰ Микола Колянківський, “На світовій виставці в Монреалі”, *Ми і світ* 138. (Травень-червень 1967): 21.

⁸³¹ Роман Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” *Нові Дні* 270–271 (липень-серпень 1972): 23.

* Надія Голик народилася 1939 р. у Канаді, куди батьки прибули у міжвоєнний період з Волині (в той час у складі Польщі). Прибуття за океан припало на Велику депресію 1929–1933 рр., що викликало труднощі з пошуком роботи і соціальною адаптацією. Цей чинник згодом виступив одним із ключових у переконанні батька Надії – Бориса Голика реемігрувати (Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 74). Відтак, у 1956 р. сім’я Голиків прибула в Українську РСР й до 1961 р. мешкала у Ворошиловграді (нині Луганськ), а згодом – у Ковелі. Реальність за залізною завісою кардинально розходилася з тим яскравим образом, який малювала радянська пропаганда. За спогадами Н. Демиденко (прізвище після заміжжя), її батько розчарувався і дуже переживав через свій вибір (Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46).

⁸³² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

⁸³³ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 161.

⁸³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

як співробітниця Українського радіо і може негативно вплинути на українських емігрантів в Канаді і США, а також та обставина, що на випадок виїзду до Канади не виключена можливість, що її будуть використовувати ворожі ідеологічні центри” – у виїзді до Канади їй відмовили⁸³⁵. З того часу розпочалася тривала бюрократична боротьба за право покинути СРСР.

Демиденко використовувала всі можливості, щоби проінформувати канадську владу про перешкоди в еміграції. Наприклад, коли у серпні 1970 р. у Києві гастролював колектив канадського ансамблю ім. Т. Г. Шевченка, вона зустрілася з приїжджими артистами. Зі своїх джерел КДБ отримав інформацію про цю зустріч, резюмуючи, що журналістка висловлювала “нездорові судження про радянську дійсність”, заявляла, що бажає повернутися до Канади на постійне місце проживання⁸³⁶. Це було непоодиноким повідомленням про еміграційні настрої Н. Демиденко, яка достатньо відкрито висловлювала “невдоволення побутовими умовами”⁸³⁷. Після відвідин посольства Канади в Москві співробітники КДБ провели бесіду з Н. Демиденко, рекомендуючи відмовитися від будь-яких спроб покинути Радянський Союз⁸³⁸.

Як і Голики, сім’я Ленків у червні 1956 р. приїхала до УРСР, поселившись у м. Мукачеве Закарпатської обл. Так само, як і Н. Голик (Демиденко), Євген Ленко, 1938 р.н., вступив у Київський педагогічний інститут іноземних мов, після закінчення якого працював на українському радіо – спершу диктором “за кордон”, а потім редактором англійської секції. Починаючи від 1970 р., Є. Ленко став активно клопотати про виїзд із сім’єю на постійне місце проживання до Канади, однак йому щоразу відмовляли. У зустрічах з радянськими дипломатами Є. Ленко апелював до засад ЗДПЛ 1948 р., зокрема ст. 13 “1. Кожна людина має право вільно переміщатися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й

⁸³⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

⁸³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 194.

⁸³⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

⁸³⁸ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

свою власну, і повертатися у свою країну”⁸³⁹. Відповідь чиновника вразила: “Це було написано для людей за кордоном, а не для вас”⁸⁴⁰. Намагаючись морально зламати, журналіста переконували, що його “кістки зігниють тут... і він ніколи не повернеться”⁸⁴¹. Водночас КДБ звинувачував працівника радіо у тому, що він “наговорює на радянську дійсність”⁸⁴².

Напередодні приїзду прем’єр-міністра Канади П. Трюдо до Києва у травні 1971 р. співробітники КДБ оперативним шляхом отримали інформацію, що Н. Демиденко і Є. Ленько готують листи з проханням посприяти у виїзді в Канаду на постійне місце проживання і хочуть передати їх членам канадської делегації. Відтак за ними влаштували спостереження⁸⁴³. Коли канадський прем’єр перебував у Києві, Надії і Євгенові категорично заборонили наблизитися до нього, причому втішали обіцянкою незабаром дозволити виїзд до Канади. Подібне трапилося і під час візиту до Києва в 1972 р. президента США Річарда Ніксона. Співробітники КДБ застерegli Є. Ленька і Н. Демиденко від “необдуманих дій” і змусили підписати заяву про відмову від будь-яких “провокацій”⁸⁴⁴.

Прагнення змінити підданство або ж розмови про еміграцію (“еміграційні настрої”) трактувалися в Радянському Союзі політичним злочином. Переслідування Є. Ленька та Н. Демиденко не забарилися – обох звільнили з посади дикторів, перевівши у бібліотечний відділ з меншою заробітною платнею. Через спроби виїхати разом із дружиною і дитиною до Канади, чоловіка Надії – Анатолія Демиденка, виключили з кандидатів у члени КПРС і позбавили роботи в редакції англійського відділу видавництва “Мистецтво”, після чого він був змушений працювати вантажником на базі “Культспорттоварів”⁸⁴⁵. Як констатував канадський публіцист Роман Рахманний, “обидві родини

⁸³⁹ “Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад)”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_015

⁸⁴⁰ *The Sun*. July 20, 1972.

⁸⁴¹ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

⁸⁴² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311–312.

⁸⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 312.

⁸⁴⁴ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 24.

⁸⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 311.

переживають економічні труднощі лише тому, що вони заявили свою готовість скористатися правом людини вибрати місце свого перебування”⁸⁴⁶.

Радянська сторона після початкового ігнорування звернень Н. Демиденко і Є. Ленька знаходила все нові причини, які стояли на заваді виїзду до Канади. Наприклад, чиновники звертали увагу на те, що обоє були одружені з радянськими громадянами і мали з ними спільних дітей (у Євгена було троє дітей, а у Надії – одна дитина)⁸⁴⁷. Врешті-решт, постало питання сплати еміграційного мита – за кожного репатріанта радянська сторона запросила 6 800 дол. – на покриття освітніх витрат⁸⁴⁸. Зрозуміло, що таких коштів ні Н. Демиденко, ні Є. Ленько не мали, тому КУК ініціював збірку грошей і станом на 1972 р. назбирав 32 640 дол., щоб забезпечити повернення сімей до Канади. Після подальших зволікань радянських чиновників, наприкінці липня 1972 р. Є. Ленько і Н. Демиденко почали голодувати на території канадського посольства у Москві⁸⁴⁹. Вони залишалися в посольстві три дні, доки канадські дипломати не переконали їх припинити голодування. Резонансу цій акції додавало те, що голодування відбулося за місяць до початку легендарної хокейної серії Канада-СРСР, яка і так видалася заполітизованою⁸⁵⁰. Зрештою, після клопотань державного секретаря зовнішніх справ Канади М. Шарпа під час його візиту в 1973 р. до Москви, Н. Демиденко дозволили повернутися до Канади⁸⁵¹. Водночас М. Шарп висловив стурбованість уряду щодо відмови у в’їзних візах іншим шістьом особам, переважно українцям, які прагнули виїхати до Канади⁸⁵².

В.о. завідувача сектора Радянського Союзу Східноєвропейського відділу МЗС Канади А. Чистов 21 лютого 1974 р. у розмові з першим секретарем Посольства СРСР в Оттаві В. Лапицьким висловлював сподівання на позитивне вирішення справи Є. Ленька⁸⁵³. Вже через місяць внаслідок рішучого протесту

⁸⁴⁶ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 23.

⁸⁴⁷ *Svoboda. The Ukrainian weekly*. March 2, 1974.

⁸⁴⁸ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 168.

⁸⁴⁹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 172.

⁸⁵⁰ Jason J. Wilson, “27 remarkable days: the 1972 summit series of ice hockey between Canada and the Soviet Union”, *Totalitarian Movements and Political Religions* 5(2). (2004): 273.

⁸⁵¹ *Svoboda. The Ukrainian weekly*. March 2, 1974.

⁸⁵² Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 47.

⁸⁵³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств...), арк. 16.

канадського уряду дозвіл на його виїзд зі сім'єю таки з'явився. Канадським дипломатам у ті роки вдалося домогтися, щоб повернулися ще декілька осіб і сімей, але ці успіхи були поодинокі. Радянський режим не міг допустити прецеденту масового виїзду реемігрантів, адже це підривало б його ідеологічні основи. Будь-які висловлювання канадських політиків, на зразок заяви очільника Міністерства імміграції та зайнятості Ллойда Оксоурсі про готовність прийняти “всіх”, хто потребує прихистку, викликали обурення КДБ⁸⁵⁴.

В умовах нового витка “холодної війни” кінця 1970-х – першої половини 1980-х років переговори щодо рееміграції і возз'єднання сімей ускладнилися, хоча списки на повернення періодично особисто подавали і П. Трюдо, і Дж. Кларк. Характерно, що в період горбачовської перебудови перемовини про дозвіл на еміграцію до Канади проводили не тільки прем'єр-міністри чи міністри, але й політики федерального рівня. Так, лідер НДП Едвард Бродбент 9 серпня 1985 р. під час візиту до Києва зустрівся із заступником Голови Президії Верховної Ради УРСР Юрієм Бахтіним і в “коректній формі” попросив розглянути питання про можливість виїзду в Канаду на постійне місце проживання з метою возз'єднання з сім'ями семи осіб, а саме: П. Заблоцькому, Ю. Москалю, Т. Качановській, Ф. Рубін, П. Микитишин, Б. Модилевській, С. Воронюку. Варто відзначити, що П. Заблоцькому, його дочці і сину свого часу відмовили у виїзді до Канади до дружини і матері Ольги Заблоцької на тій підставі, що вона 1979 р. подалася за океан на запрошення тітки, однак назад не повернулася. Подібну історію фіксуємо і в Т. Качановської, мати якої М. Слюзар (Стахів) 1969 р. поїхала до Канади і не повернулася до Радянського Союзу. Ю. Москалю і Б. Модилевській відмовляли з “режимних міркувань”. Стосовно С. Воронюка ситуація видалася ще цікавішою, адже радянська сторона вважала факт проживання троюрідного брата Мирослава Воронюка у Канаді недостатньою підставою для виїзду за океан⁸⁵⁵. Таким чином, у перший рік перебудови радянська система не була готова випускати усіх бажаних на постійне місце проживання за кордон. І тільки у

⁸⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 72.

⁸⁵⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Українська еміграція в Канаде...), арк. 138.

1989 р. представник СРСР у Комісії з прав людини ООН Володимир Ломейко визнав доцільність “випустити зайву кров”, після чого радянський “організм” мав би зміцніти⁸⁵⁶.

У період горбачовської перебудови серед дев'яти першочергових заходів, які “турбували українську громаду в Канаді”, КУК на чільне місце поставив відкриття канадського консульства у Києві з метою захисту інтересів канадців в УРСР, які стикалися з обмеженням у правах⁸⁵⁷. Для цього передбачалося провести предметні консультації з компетентними органами влади Канади. У конференц-залі Лестер Пірсон-білдинг в Оттаві 10 листопада 1989 р. відбулася зустріч за круглим столом з питань канадсько-українських відносин між представниками КУК та Департаменту закордонних справ і зовнішньої торгівлі Канади. Це була безпрецедентна зустріч, організована Українським інформаційним бюро, в якій з боку Департаменту взяли участь в.о. генерального директора бюро СРСР і Східної Європи Мюррей Фейрвезер, заступник начальника відділу розвитку торгівлі з СРСР і Східною Європою Лу Наумовськи, начальник відділу програм СРСР і Східної Європи Мартін Стоун та ін. Її учасники зупинились на чотирьох ключових проблемах: 1) відкриття канадського консульства у Києві; 2) імміграція і права людини; 3) культурний обмін; 4) торговельно-промислова співпраця. Зовнішньополітичний канадсько-український форум відкрив помічник заступника очільника ДСЗС у європейських питаннях Жак Руа. У своєму виступі він однозначно підкреслив, що “відкриття консульства в столиці України допоможе задовольнити зростаючі потреби канадців у туризмі і торгівлі, а потім покаже світові інтерес Канади до перетворень в Україні”⁸⁵⁸. В українському демократичному політикумі потенційне відкриття канадського консульства розглядалося, як дуже важлива підтримка України⁸⁵⁹.

У прогнозах на 1990 р. щодо діяльності української громади Канади радянська розвідка передбачала “клопотання перед канадським урядом про

⁸⁵⁶ Володимир Ломейко, “Приоритет гуманистических ценностей”, *Дипломатический ежегодник. 1989.* (Москва: Международные отношения, 1990), 22.

⁸⁵⁷ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 54.

⁸⁵⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 80.

⁸⁵⁹ Лук'яненко, *Шлях до відродження: в 13 т. Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*, 49.

якнайшвидше відкриття канадського консульства в Києві і пряме повітряне сполучення між Канадою і Україною для посилення впливу на однодумців і розпалювання сепаратистських настроїв”⁸⁶⁰. Втім відкриття консульства у Києві й надалі затягувалося у часі. І хоч на папері воно існувало з грудня 1990 р., тільки у вересні 1991 р. – тобто після проголошення Акта про незалежність України – консульство Канади в українській столиці отримало приміщення. Першим канадським консулом став Нестор Гайовський – дипломат наполовину українського походження, котрий володів досвідом роботи в СРСР (з 1981 по 1983 рік працював у Москві уповноваженим з питань торгівлі; з 1989 р. – виконавчим директором *Canada-Soviet Union Trade Task Force*)⁸⁶¹.

* * *

Отже, політика Радянського Союзу з повернення “співвітчизників” була добре спланованою пропагандистською акцією, жертвами якої стали й окремі канадські українці. Втім, попри великі зусилля радянської пропагандистської машини, рееміграція українців з Канади в УРСР не набула очікуваного розмаху. Ті ж, хто наслідився повернутися на історичну батьківщину, на практиці зіштовхувалися з проявами порушення прав і свобод людини. Реальність відрізнялася від очікувань і того образу “радянської дійсності”, який змальовувала офіційна пропаганда. Тому багато хто відразу став клопотати про повернення до Канади, однак зіштовхнувся з перешкодами та опинився під наглядом КДБ. Свобода вибору країни проживання в Радянському Союзі не вважалася невід’ємним правом людини, а трактувалася політичним злочином і зрадою. Після багаторічної бюрократичної тяганини і завдяки наполегливому втручання канадської влади окремим реемігрантам все ж вдалося повернутися. Спроби ж створити канадське консульство у Києві задля вирішення питань рееміграції та возз’єднання сімей безпосередньо на місці блокувалися Москвою.

⁸⁶⁰ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 66.

⁸⁶¹ Nestor Gayowsky, “Ukraine since 2014”, доступно <https://nwbprobus.org/2016/10/26/nestor-gayowsky-ukraine/>

4.3. Дискусії про статус Української РСР на Експо-67 у Монреалі

У новітній історії Канади особливе місце займає Всесвітня виставка досягнень науки і культури (Експо), яка тривала з 27 квітня по 29 жовтня 1967 р. у місті Монреаль* (провінція Квебек). Це зумовлено, принаймні, двома обставинами: *по-перше*, виставка відбувалася у рік святкування сторіччя Канадської федерації; *по-друге*, ця демонстрація науково-технологічних і мистецьких досягнень досі вважається однією із найуспішніших у ХХ ст. (62 країни-учасниці, понад 50 млн відвідувачів)⁸⁶³.

За час проведення Всесвітньої виставки, що відбувалася під гаслом “Людина і її світ”, Монреаль відвідало багато відомих діячів культури (Марлен Дитріх, Грейс Келлі), авторитетних політиків (Роберт Кеннеді, Ліндон Джонсон, Шарль де Голль) тощо⁸⁶⁴. Не минуло й без міжнародних скандалів за їхньої участі. Скажімо, візит американського президента Л. Джонсона був охоплений демонстраціями з вимогами припинити війну у В’єтнамі, а президент Франції Ш. де Голль в липні 1967 р. висловив побажання “французам Квебеку” самим вирішувати свої справи, наголосивши на солідарності французької спільноти з обох боків Атлантики⁸⁶⁵. На тлі цих резонансних і привабливих для медіа подій дещо осторонь залишилися акції української громади Канади, спрямовані на привернення уваги світової спільноти до порушень прав людини в Українській РСР, ув’язнення інакодумців та місця України у федеративній системі СРСР. Поза сумнівом, Експо-67 із мільйонами відвідувачів розцінювалося канадськими українцями як чудова нагода вкотре закцентувати увагу на цих питаннях⁸⁶⁶.

* Конкурентом Канади за право приймати Експо-67 певний час виступав СРСР, влада якого планувала приурочити цю подію до 50-річчя більшовицької революції. Однак Москва відкликала свою заявку і 1962 р. Міжнародне бюро виставок задовольнило подання Канади. Ймовірними мотивами такого кроку радянської сторони називали нестачу фінансових ресурсів та неспроможність створити систему ефективної безпеки під час проведення такого грандіозного дійства (“All about Expo 67 in Montreal Canada”, доступно <http://www.humanities360.com/index.php/all-about-expo-67-in-montreal-canada-4866>)⁸⁶², хоча, на нашу думку, ключовою стала недооцінка самого заходу.

⁸⁶³ CBC Digital Archives, “Expo 67: Montreal Welcomes the World”, доступно <http://www.cbc.ca/archives/categories/society/celebrations/expo-67-montreal-welcomes-the-world/topic---expo-67-montreal-welcomes-the-world.html>
⁸⁶⁴ “Expo-67. Man and His World”, доступно <http://www.webcitation.org/67DePfhDt>

⁸⁶⁵ Руслан Сіромський, *Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 рр.)*. (Львів: “Тріада Плюс”, 2006), 77–78.

⁸⁶⁶ Осип Зінкевич, “Боротьба з большевизмом в Західному світі”, *Початок великого процесу. Україна сьогодні і її вигляди на майбутнє (Матеріали конференції ІСНО в час СКВУ)*. (Чикаго: Накладом “Самостійної України”, 1968), 91.

Коли у списку держав, які зголосилися взяти участь у Всесвітній виставці в Монреалі, не виявилося УРСР, КУК звернувся до підготовчого комітету Експо з проханням повідомити, чи надсилалося запрошення у Київ. Ширилися чутки, буцімто федеральний уряд Канади не погодився на будівництво окремого українського павільйону на Експо-67⁸⁶⁷. Сенатор П. Юзик порушив питання, чому Україна і Білорусія, як члени ООН та Міжнародного виставкового бюро, не матимуть окремих павільйонів⁸⁶⁸. Та врешті з'ясувалося, що Українську РСР таки запрошували, але її керівництво відповіло відмовою, мотивуючи це тим, що республіка презентуватиме власні досягнення у загальному павільйоні СРСР⁸⁶⁹. Принагідно зазначимо, що Канада і США, крім загальнодержавних павільйонів, були представлені ще й павільйонами окремих провінцій/штатів^{870*}.

Радянська сторона, зокрема КДБ, розцінювала проведення Експо-67, як “важливий політичний і пропагандистський захід... на міжнародній арені”, акцентуючи підготовку на “викритті і запобіганні антирадянських акцій з боку ворожих націоналістичних організацій”⁸⁷¹. Канадській поліції планувалося передати список осіб, які могли б взяти участь в антирадянських акціях (серед них, наприклад, значився такий собі Тарас Гукало, котрий “хуліганив” на концерті ансамблю Червоної армії в Канаді), а також організувати “заповнення трибун радянськими громадянами і прогресивними українцями”, “передбачити запрошення на церемонію всіх не зайнятих в павільйоні співробітників... з метою витіснення незнайомих нам осіб на задній план”, “підготувати шумові ефекти на випадок виступів націоналістів з антирадянськими вигуками чи піснями”, запросити на прес-конференції “лояльно налаштованих до нас журналістів і

⁸⁶⁷ Роман Рахманний, *Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986*. Том 1. (Торонто: Видавництво “Томін України”, 1987), 393.

⁸⁶⁸ Paul Yuzyk, “Canada and the Ukrainian Struggle for Freedom”, Yuzyk, *For a Better Canada*, 226.

⁸⁶⁹ Петро Волиняк, “Українські дні на Експо-67”, *Нові дні* 213. (Жовтень 1967): 19.

⁸⁷⁰ CBC Digital Archives, “Expo 67: Montreal Welcomes the World”, доступно <http://www.cbc.ca/archives/categories/society/celebrations/expo-67-montreal-welcomes-the-world/topic---expo-67-montreal-welcomes-the-world.html>

* Забігаючи наперед, зауважимо, що США після завершення Експо-67, а також низка інших країн (Австралія, Бельгія, Таїланд та ін.) погодилися передати збудовані у Монреалі павільйони у дар місту. Коли ж його мер Жан Драпо звернувся із подібним запитом і до Радянського Союзу, відповідь була красномовною: “ми б не заперечували проти залишення павільйону у м. Монреалі, якщо б канадці оплатили вартість побудови аналогічного павільйону у Москві” (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 431).

⁸⁷¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 340.

прогресивних представників української еміграції; провести індивідуальну роботу з окремими з них, інспіруючи через них вигідні нам запитання” і т.п.⁸⁷². З метою гарантування безпеки під час поїздки урядової делегації УРСР з Монреалю до Торонто як “перекладачів” було вирішено відрядити співробітників КДБ.

Потурбувався КДБ і про медійне висвітлення Експо-67, адже з керівництвом телерадіокомпанії *SBC* провели відповідну роботу “схиляючи їх до стримування... від можливих антирадянських виступів і передавання в ефір вигідних нам репортажів”⁸⁷³. Секретареві Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном М. Левищенку доручили зустрітися з президентом КУК В. Кушнірем, співробітником *SBC* Богданом Веселовським та іншими канадськими українцями, щоби “вплинути на них у плані нейтралізації антирадянської діяльності в період проведення Дня УРСР на Експо-67”⁸⁷⁴. Але в цій ділянці радянській стороні не вдалося реалізувати задумане, бо, як згодом констатував КДБ, “спостерігається бажання уникати [висвітлення функціонування] радянського павільйону або публікувати недружелюбні повідомлення про нього” (причому критика поширювалася і з боку окремих канадських офіційних осіб)⁸⁷⁵. В іншому документі читаємо: “Антирадянська пропаганда в пресі, по радіо і телебаченню не припиняється. Для ведення такої пропаганди вишукуються найбільш гнучкі форми і методи, які дають можливість канадському уряду формально зняти із себе відповідальність за антирадянські випадки. Останнім часом широко практикується публікація в газетах листів читачів, розповіді “очевидців” про поїздки до Радянського Союзу... На телебаченні регулярно демонструються фільми і репортажі антирадянського спрямування”⁸⁷⁶.

На цьому тлі для участі в Експо-67 ЦК КПУ затвердив поважну делегацію: П. Т. Тронько (заступник Голови РМ УРСР, голова), Г. Ващенко, Б. Патон, В. Масол, В. Козаченко, В. Кавун, М. Вахула, Л. Жаботинський, І. Пересаденко,

⁸⁷² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 342–344.

⁸⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 346.

⁸⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 52.

⁸⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 416.

⁸⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 428.

Н. Пулковська. Урядова делегація такого рівня була першою в історії канадсько-українських відносин⁸⁷⁷. Та оскільки Українська РСР не мала власного павільйону, то й на відкритті Всесвітньої виставки 28 квітня 1967 р. не було офіційного представника з Києва. До речі, вже *post factum*, окремі радянські представники назвали відсутність окремого павільйону УРСР помилкою, оскільки його наявність “вибила б всі козири націоналістичної пропаганди”⁸⁷⁸ (цю точку зору почасти підтримували і місцеві “прогресисти”, які хотіли бачити принаймні українську секцію в павільйоні СРСР).

Радянська сторона провела серйозну підготовку до Експо-67, акцентуючи увагу на пропагандистській складовій. Однак за рік до виставки з’ясувалося, що УРСР не володіє достатньою кількістю матеріалів для “активної пропаганди досягнень Радянської України за 50 років радянської влади”, тож Управління по іноземному туризму при РМ УРСР клопотало перед Міністерством фінансів щодо виділення 81 тис. крб. для цієї мети. Втім, Міністерство фінансів УРСР повідомило, що витрати, пов’язані з виданням інформаційно-пропагандистської літератури для безкоштовного розповсюдження на Монреальській виставці, повинні оплачуватися з коштів організацій, які братимуть участь у цій виставці⁸⁷⁹. Зрештою, для зовнішньої пропаганди кошти в радянської сторони таки знайшлися. Щобільше, голова президії УТДКЗЗК К. Колосова запланувала скерувати “до Монреаля та інших міст дві спеціалізовані туристські групи діячів науки і культури республіки, які могли б провести в Канаді відповідну пропагандистську роботу, виступити з розповідями про радянську дійсність”⁸⁸⁰.

У рамках підготовки до Всесвітньої виставки, до Монреаля зі складів “Укркнигоекспорт” відправлено 25 тис. примірників різних видань – як творів класиків української літератури, так і відверто пропагандистських речей⁸⁸¹. Наприклад, до Монреаля надіслали книги Д. Коротченка “Державний устрій

⁸⁷⁷ Тронько, “Взаємозв’язки урядових структур і громадських організацій України з Товариством об’єднаних українців Канади”, 134.

⁸⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 386.

⁸⁷⁹ ЦДАВО, ф. 4672, оп. 1, спр. 19 (Переписка с Советом Министров УССР...), арк. 12.

⁸⁸⁰ ЦДАВО, ф. 5110, оп. 1, спр. 2215 (Заходи і міроприємства товариства...), арк. 5.

⁸⁸¹ Радянська Україна. 28 січня 1967.

Української РСР”, В. Щербицького “Успіхи України в розвитку економіки, науки та культури”, П. Тронька “Рівна серед рівних”, І. Братченка “Шляхами республіки”, Ю. Даденкова “Вища та середня спеціальна освіта на Україні”, Д. Білоколоса “Україна на міжнародній арені” і т.п.⁸⁸². Для безкоштовного розповсюдження серед відвідувачів Експо-67 до Канади переправили спецвипуски газет “Радянська Україна” (10 тис. примірників) і “Вісті з України” (3 тис.), журналів “Україна” (5 тис.) і “Мистецтво” (3 тис.)⁸⁸³. Водночас, вже під час самої Всесвітньої виставки радянська сторона викупувала цілі шпальти канадських газет для пропаганди СРСР, котрий нерідко подавався як держава росіян⁸⁸⁴.

Редактор “Нових днів” П. Волиняк (Чечет) назвав радянський павільйон “прикладом російського шовіністичного нахабства”, оскільки на виставці досягнень СРСР “всюди панує російська мова”⁸⁸⁵. Газета “Гомін України” у своїй редакційній статті зазначила: “Москва скористала з канадської гостинності, щоб продемонструвати на Експо свій колоніалізм”, засудивши політику прем’єр-міністра Канади Лестера Пірсона за “ручкання з червоними московськими фашистами”⁸⁸⁶. Втім, дехто намагався знайти у “російськості” павільйону СРСР позитив, адже це мало “нарешті, відкрити очі нашим “прогресистам” у Канаді на голу, непідмальовану дійсність в Українській РСР”⁸⁸⁷. Водночас редактор журналу “Ми і світ” Микола Колянківський відзначав: “Наче б кепкуючи, організатори вимішали все, щоб і сліду не було з існування окремих культур. Як самітні острівці стоять на протилежних кінцях просторої будівлі: панорама Донецька, макет колгоспу з України з російською назвою місцевості, перша друкована книжка в Україні, репродукція мозаїки із Софійським собором поміж репродукцій пам’яток інших народів”⁸⁸⁸. Як не парадоксально, але про

⁸⁸² ЦДАВО, ф. 5110, оп. 1, спр. 2215 (Заходи і міроприємства товариства...), арк. 1–2.

⁸⁸³ “Із звіту керівника делегації УРСР на ‘ЕКСПО-67’, заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі”, *На скрижлях історії*, 330–331.

⁸⁸⁴ *The Globe and Mail*. August 12, 1967.

⁸⁸⁵ Петро Вол (Волиняк), “Редактори етнічної преси на ЕКСПО-67”, *Нові дні* 210–211. (Липень-серпень 1967): 26.

⁸⁸⁶ *Гомін України*. 13 травня 1967.

⁸⁸⁷ Антін Івахнюк, “Перекручення подвійного характеру в СРСР”, *Сучасність* 2(59). (Лютий 1968): 97.

⁸⁸⁸ Микола Колянківський, “На світовій виставці в Монреалі”, *Ми і світ* 138. (Травень-червень 1967): 40.

“перемішування” експонатів згадала і “Правда України”, знайшовши однак цьому власне пояснення: “Серед 10 тис. радянських експонатів нелегко відразу знайти експонати України: вони органічно вписуються в загальну картину індустріальної могутності, аграрного процвітання (у ці роки СРСР активно закуповував канадську пшеницю – Р. С.), наукового злету нашої батьківщини”^{889*}.

За різними оцінками, експозиція СРСР, що відбувалася під гаслом “Все заради людини, все для блага людини”⁸⁹⁰, зібрала найбільше відвідувачів – бл. 13 млн, випередивши Канаду, Францію і США. Не в останню чергу, Радянський Союз викликав зацікавлення, як щось екзотичне, як “країна таємниць”⁸⁹¹, але й спрацювала метода спеціальних запрошень. Так, в одному з документів КДБ читаємо: “Членам ГОУК, а також лояльно налаштованим до нас представникам вірменської, литовської і латвійської еміграції розіслано 500 вхідних білетів на виставку”⁸⁹². І такі випадки не поодинокі. Скажімо, в інший день заради заповнення павільйону і “з метою забезпечення вигідної атмосфери”, була дана вказівка “зняти максимальну можливу кількість співробітників павільйону, торговельних точок, радянських суден (*sic!*)”⁸⁹³.

День Радянського Союзу на всесвітній виставці відбувався 15 серпня 1967 р. Він не минувся без ексцесів, зокрема у момент обходу першим заступником Голови РМ СРСР Дмитром Полянським почесного караулу білоруський емігрант Костянтин Акула, перш ніж його затримала поліція, встиг розкидати декілька десятків антирадянських листівок англійською та французькою мовами⁸⁹⁴. Втім, увагу медіа привернув передусім виступ прем’єр-міністра провінції Квебек, лідера партії Національний союз Данієля Джонсона. Вітаючи радянську

⁸⁸⁹ *Правда України*. 22 августа 1967.

* У рамках радянського павільйону українські товари займали друге місце після експозиції РРФСР – понад 2 тис. експонатів. Були представлені модель найбільшого у світі літака АН-22 (“Антей”), легковий автомобіль “Запорожець-966”, телевізор “Електрон”, медичні прилади, моделі вугільних комбайнів, продукція народно-декоративного мистецтва. Серед інших цікавих експонатів варто виділити діораму Донецького вугільного басейну, макет колгоспу імені ХХІІ з’їзду КПРС у селі Шляхова на Вінниччині, стенд Київського державного університету імені Т. Шевченка, діораму піонерського табору “Артек”, макет села Моринці (“Із звіту керівника делегації УРСР на ‘ЕКСПО-67’, заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі”, *На скрижлях історії*, 330).

⁸⁹⁰ *Известия*. 17 августа 1967.

⁸⁹¹ Верига, “Московський шовінізм на Експо-67”, *Верига В. Слово і чин*, 104.

⁸⁹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 53.

⁸⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 55.

⁸⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 54.

делегацію, він високо оцінив радянський павільйон і підкреслив, що “населення Квебеку і до відкриття всесвітньої виставки виявляло інтерес до життя в СРСР, захоплювалось успіхами радянських людей”⁸⁹⁵. Джонсон підкреслив, що Радянський Союз “зумів розв’язати національну проблему” і створити умови для “гармонійного співіснування кількох культурних спільнот в межах однієї країни”⁸⁹⁶. Таким чином, на його думку, “конституційний досвід” СРСР в національному питанні може бути “дуже корисним і стимулюючим для канадців”. Водночас, прем’єр Квебеку вдався до вихваляння конституції Радянського Союзу за те, що вона забезпечує широку міжнародну компетенцію республік, а Білорусь та Україна взагалі мають своє представництво в ООН⁸⁹⁷.

Таку заяву Д. Джонсон зробив, ймовірно, з метою засвідчити свої претензії щодо розширення провінційних повноважень і продемонструвати Оттаві, що навіть у такій тоталітарній країні як СРСР республіки мають “більші” права, ніж провінції у демократичній Канаді⁸⁹⁸. Ще 1965 р. у формі книги він опублікував політичний маніфест під промовистою назвою “Рівноправ’я або незалежність” (*Égalité ou indépendance*), чітко визначивши ту межу, до якої дійде Квебек, якщо Оттава не виконає вимог провінції з розширення її повноважень. Сам термін “рівноправ’я” означав рівність між двома націями – англо- та франкоканадською, а не десятьма провінціями держави. Глава Національного союзу пропонував замінити федерацію з десяти провінцій на конфедерацію з двох націй-засновниць Канади⁸⁹⁹. Власне, у цій книзі чи не вперше було згадано, як приклад для наслідування, радянську конституцію та міжнародну діяльність України⁹⁰⁰. Варто звернути увагу, що Квебек з часу т.зв. “тихої революції”, започаткованої з 1960 р. глибокими реформами у всіх сферах життєдіяльності, активно розбудовував власну – паралельну до федеральної, владну вертикаль⁹⁰¹.

⁸⁹⁵ *Известия*. 16 августа 1967.

⁸⁹⁶ *Quebec Chronicle-Telegraph*. August 16, 1967.

⁸⁹⁷ *Quebec Chronicle-Telegraph*. August 16, 1967.

⁸⁹⁸ Сіромський, *Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 pp.)*, 181–182.

⁸⁹⁹ Daniel Johnson, *Égalité ou indépendance*. (Paris: Les Éditions John Didier, 1968), 49.

⁹⁰⁰ Johnson, *Égalité ou indépendance*, 39.

⁹⁰¹ Kenneth McRoberts, *Quebec: Social and Political Crisis*. (Toronto: McClelland and Stewart, 1988), 136.

Не відкидаючи права Квебеку на розширення своїх прав, реакція на заяви Д. Джонсона була вкрай негативною і серед представників української громади Канади, і серед канадських політиків. Президент КУК д-р о. В. Кушнір 16 серпня 1967 р. вислав на ім'я прем'єр-міністра провінції телеграму протесту з проханням дати пояснення сказаному. Не отримавши відповіді, 19 серпня КУК надіслав Д. Джонсону листа, у якому навів чимало аргументів на підтвердження квазісуверенітету УРСР та переваг Квебеку у демократичній системі Канади (вільні вибори, багатопартійність, свобода думки, віросповідання тощо). У листі було й емоційне порівняння: “Існує лише одна подібність між Квебеком і Україною. Вони обоє програли битви; у висліді чого наступила зміна їхнього історичного бігу. Україна програла під Полтавою у 1709 р., а Французька Канада біля Квебеку 50 років пізніше (мова про поразку французького війська на рівнині Авраама 1759 р. і завоювання Канади англійцями – Р. С.)”⁹⁰².

Заяви Д. Джонсона стосовно статусу України у федеративній системі СРСР у багатьох викликали подив й іронію, їх розцінювали як “трагікомічні”, “нефортунні”, а самого прем'єра Квебеку називали “жертвою московської брехні і провокації”, “необізнаним” із реальним становищем радянських республік і їхніми повноваженнями⁹⁰³. Член Президії КУК, журналіст Михайло Сосновський відзначив: “Ці політичні альянзи Джонсона можна різно інтерпретувати, але все таки, з звичайної поваги до канадців французького походження, чи квебекців, ми б ніяк не бажали їм тих прав, що їх має насправді Україна, чи Білорусь. Аж так зла ми їм таки не бажаємо”⁹⁰⁴.

Вихваляння Д. Джонсоном радянської конституції різко скритикував колишній канадський прем'єр-міністр, консерватор Дж. Діфенбейкер⁹⁰⁵. Депутат Палати громад від Західного Квебеку, чільний ліберал Жан Маршан у відповідь на заяву керівника квебекського уряду звернув увагу на те, що, по-перше, Квебек сам винен, що в Канаді немає “конфедерації по-російськи” (“*confédération a la*

⁹⁰² Гомін України. 26 серпня 1967.

⁹⁰³ Ольга Войченко, *Літопис українського життя в Канаді. Том 7. Доба завершених консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання (1960–1969)*. (Едмонтон: КІУС, 1986), 387.

⁹⁰⁴ Гомін України. 26 серпня 1967.

⁹⁰⁵ *Le Devoir*. Août 24, 1967.

russe”), а по-друге, Україна і Білорусь ніколи не займали осібно від Москви позицію на міжнародній арені, як це робить Квебек⁹⁰⁶.

Зі самого початку Всесвітньої виставки, її адміністрація звернулася до Міської управи Монреаля з проханням заборонити демонстрації, зібрання і промови, не включені в програму⁹⁰⁷. Та антирадянських виступів і символічних акцій, спрямованих на привернення уваги світової спільноти до порушення прав людини і народів, уникнути не вдалось. Скажімо, 6 травня фарбою було замальовано герб СРСР перед радянським павільйоном. Поліція заарештувала естонця – колишнього в'язня радянського концтабору, котрий у такий спосіб протестував проти більшовицького терору⁹⁰⁸. Члени СУМ 22 липня зняли червоний прапор зі щогли перед радянським павільйоном, а 29 липня організували антикомуністичний виступ всередині павільйону, після чого їх затримали⁹⁰⁹.

Канадські українці проводили активну інформаційно-пропагандистську роботу – роздавали листівки англійською та французькою мовами із закликами звільнити з в'язниць українських дисидентів, припинити русифікацію. У павільйонах франкомовних країн розповсюджувався нарис про “Україну – великого неprisутнього на Експо-67”. Резонансною і дотепною виявилася акція з підміною звернення голови Верховної Ради СРСР М. Підгорного “До відвідувачів радянського павільйону” (англійською і французькою мовами). Невідомі особи впродовж декількох днів планомірно збирали радянські буклети і за деякий час стали повертати їх назад, але вже із додрукованим “додатковим” зверненням на п'ятій сторінці, буцімто від самого голови Верховної Ради. Допоки відповідальні працівники павільйону довідалися про цю витівку, чимало відвідувачів встигли прихопити із собою “правлений” буклет. У цьому, за словами однієї канадської газети, “дивному зверненні”⁹¹⁰, йшлося: “Дорогі відвідувачі! Як ви цього певно сподівалися, ми спочатку планували збудувати декілька радянських павільйонів,

⁹⁰⁶ *Le Devoir*. Août 17, 1967.

⁹⁰⁷ *Гомін України*. 13 травня 1967.

⁹⁰⁸ *Гомін України*. 13 травня 1967.

⁹⁰⁹ *Гомін України*. 26 серпня 1967.

⁹¹⁰ *La Presse*. Août 21, 1967.

серед яких російський, балтійський, український і грузинський. Я передусім, як українець, був особливо зацікавлений у тому, щоб улаштувати павільйон Української РСР, суверенного члена Радянського Союзу і зі своїми понад 40 мільйонами населення, другого щодо значення народу СРСР. Та, на жаль, під натиском моїх російських колег у ЦК Комуністичної Партії, цей план був відкинутий. У своїх упертих шовіністичних заходах щодо асиміляції і русифікації всіх неросійських народів Радянського Союзу, російські товариші придушують навіть найменші вияви національних прагнень інших народів. Я міг би також згадати, що зовсім недавно (1965–1966) в Україні відбулися арешти і процеси українських інтелектуалів, єдиним злочином яких була вимога реалізувати статті конституції Української РСР та повернути рівні права українській культурі і народові. Тож не треба дивуватися, чому немає українського чи іншого неросійського павільйону. Усе ж надіюся, що вам сподобаються відвідини загального радянського павільйону і я радий вас вітати. М. Підгорний, голова Верховної Ради СРСР⁹¹¹. Представники радянських спецслужб зуміли вилучити майже 150 екземплярів цього буклета, передавши окремі примірники комісару федеральної поліції і послу СРСР в Оттаву⁹¹².

Щоби заповнити прогалину – відсутність окремого українського павільйону і популяризувати Україну на Всесвітній виставці, українські жіночі організації Канади на початку 1967 р. створили спеціальний комітет для підготовки проведення “Українського тижня”. Його очолила представниця організації “Доньки України” Галина Мельник⁹¹³. Запобігти проведенню цього заходу, який відбувався упродовж 24–29 липня 1967 р. у т.зв. Павільйоні гостинності, радянська сторона не змогла. На програмці заходу помістили зображення тризуба, а при вході у павільйон майорів синьо-жовтий прапор. Протягом “Українського тижня” канадські українці, за підтримки американців українського походження, влаштовували різні мистецькі виступи та імпрези. Зокрема, відбулися виставка відомого художника Вільяма (Василя) Курилика, концерт піаністки Люби Жук та

⁹¹¹ Петро Волиняк, “Українські дні на Експо-67”, *Нові дні* 213. (Жовтень 1967): 20–21.

⁹¹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 62.

⁹¹³ *Канадійський фермер*. 7 січня 1967.

співачки Міри Вербицької, дитяча опера “Коза-Дереза”. Крім того, проведено показ українського одягу, виставку української книги, майстер-клас із писанкарства і т.п.⁹¹⁴

У неділю 29 липня – останній день Українського тижня – відбувся День української молоді на Експо за участі майже 2 тис. молодих українців з Канади і США. Двогодинна церемонія молодіжного злету, в інтерпретації КДБ, була “масовою політичною маніфестацією відверто націоналістичного антирадянського характеру”⁹¹⁵. Кадебістів насторожувала “чітка організація злету”, який “за своїм розмахом й організованістю перевершив виступи художніх колективів, які проводила тут прибалтійська еміграція”⁹¹⁶. Наприкінці концерту, який відбувався після параду, групи української канадської молоді ринули до радянського павільйону, “де поводили себе зухвало, ображали співробітників, демонстративно розбирали і рвали пристендову літературу, особливо брошури про Українську РСР... Близько 17.00 перед павільйоном зібралося вже близько 200 націоналістичних молодиків, які, вишикувавшись напроти головного входу, почали співати націоналістичних пісень. Щоби заглушити спів були ввімкнуті заздалегідь підготовлені потужні радіоустановки”⁹¹⁷.

Якщо вірити повідомленням КДБ, за час роботи Експо-67 зафіксовано вісім випадків спроб канадських спецслужб “схилити радянських громадян до неповернення”, “робились пропозиції про зраду Батьківщини”⁹¹⁸. Насторожила радянські спецслужби й масова антирадянська маніфестація 31 липня в Оттаві на площі перед парламентом, учасники якої звертали увагу світової громадськості на систематичні порушення прав людини в Радянському Союзі й в Українській РСР зокрема. Перед зібранням виступили президент КУК о. В. Кушнір, голова оттавського відділення цієї організації М. Світуха, депутат Палати громад М. Стар і прем’єр-міністр Канади Л. Пірсон. Участь канадських державних діячів у заходах подібного характеру дуже дратувала радянську сторону, спецслужби

⁹¹⁴ “Український тиждень на Експо-67”, *Нові дні* 212. (Вересень 1967): 29–30.

⁹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 357–358.

⁹¹⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 358.

⁹¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 351–352.

⁹¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ ...), арк. 429.

якої відстежували кожне сказане слово. Правда, у “виступі Л. Пірсона не містилося антирадянських випадів. Виступи решти ораторів мали переважно націоналістичний характер”⁹¹⁹.

У вівторок 22 серпня 1967 р. на Всесвітній виставці відзначався “День України” (УРСР) як “республіки могутньої індустрії” (цитата В. Щербицького)⁹²⁰. Цей день декілька разів переносився (16 липня, 29 липня). Можемо припустити: з метою розвести у датах з “Українським тижнем”, аби применшити ефект від “українських днів”⁹²¹. За два дні перед тим – 20 серпня у радянському павільйоні делегація УРСР зустрілася з представниками преси (понад 600 журналістів). І хоч радянська сторона звітувала про “великий інтерес до [радянського] павільйону”⁹²², насправді зацікавлення журналістів були значно ширші. Українські делегати воліли уникати відповідей на гострі запитання, розповідаючи про медичні, спортивні і наукові досягнення. У своєму звіті про участь делегації УРСР у Всесвітній виставці в Монреалі її керівник П. Тронько перелічив ці “незручні питання”: “Чому Україна не підтримує дипломатичних стосунків з іншими країнами і не має там своїх представництв за кордоном?”, “Чи є школи з українською мовою навчання за межами республіки?”, “Чому в російському павільйоні не видно експонатів союзних республік, чому ці республіки не мають своїх окремих розділів, а Україна свого павільйону?”, “Чому проводяться арешти українських письменників?”, “Чому немає пам’ятника в Бабиному Яру?”, “Чи будуть реабілітовані всі ті, хто постраждав у період культу особи?”, “Як відомо, прем’єр-міністр провінції Квебек дуже схвально відізвався про Конституцію СРСР, яка надає великі права союзним республікам, а що ви думаєте в зв’язку з цим про канадську конституцію?”⁹²³. Утім, до звіту П. Тронька усі дражливі запитання все ж не увійшли. Їх знаходимо у повідомленні КДБ, де зазначалося,

⁹¹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 445.

⁹²⁰ *Радянська Україна*. 22 серпня 1967.

⁹²¹ Руслан Сіромський, “Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі”, *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки* 23 (2014): 117.

⁹²² Ярослав Ломко, “Форум міжнародного співробітництва – ‘Експо-67’”, *Міжнародний ежегодник. Політика і економіка 1968*. (Москва: Издательство политической литературы, 1968), 255.

⁹²³ “Із звіту керівника делегації УРСР на ‘ЕКСПО-67’, заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі”, *На скрижлях історії*, 331–332.

яке питання “інспіроване”, а яке “справжнє”. Так от, крім вищенаведених, виділимо ще такі запитання до представника УРСР: “Чому заарештовані українські письменники відбувають покарання не в Україні, а на території РСФСР?”, “Де і скільки є українських шкіл за межами України?”, “Чому ви не турбуєтесь про увіковічення письменників, які загинули в роки культу особи Сталіна, зокрема Винниченка і Хвильового”⁹²⁴. Канадська україномовна преса відзначала, що українській делегації було нелегко триматися позиції, “нав’язаної Москвою”⁹²⁵. Відповіді П. Тронька, на думку Р. Рахманного, були гідними, бо він казав, що знав. Протилежну оцінку отримав секретар Спілки письменників України Василь Козаченко, який показав себе “типовим чиновником нової Великої Росії”. Він твердив, що жодного письменника в Україні не арештовано, а якщо когось заарештовано, то правильно, бо держава “має право оборонятися”. “Такої негідної відповіді з уст українця про арештованих братів і сестер, – писав Р. Рахманний, – мабуть, ніхто з присутніх досі не чув і не швидко почує в своєму житті”⁹²⁶.

Існували побоювання, що “День України” може закінчитися політичними маніфестаціями і провокаціями. Тому було посилено охорону (додатково 50 полісменів, декілька автомобілів для затриманих), обмежено вхід на ранішні церемонії. Журналіст франкомовної канадської газети “*Le Devoir*” саркастично зазначив, що “не вистачало лише колючого дроту, щоби створити атмосферу справжнього концентраційного табору”⁹²⁷. Втім, всі ці побоювання видалися аж надто перебільшеними. П. Волиняк пояснював це таким чином: “Робите пропаганду українському народові, то чому маємо вам заважати?... Це була винятково, думаю, що перша в історії, всесвітня пропаганда за Україну і її народ. Байдуже, що щось там говорилося про комунізм, “про єдину братню сім’ю вільних народів”⁹²⁸.

⁹²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 61.

⁹²⁵ *Гомін України*. 2 вересня 1967.

⁹²⁶ Рахманний, *Україна атомного віку*, 401.

⁹²⁷ *Le Devoir*. Аоût 23, 1967.

⁹²⁸ Волиняк, “Українські дні на Експо-67”, 21.

Стосовно “Дня України” виникла дискусія – розглядати його як “національний” чи “спеціальний” день? До першого тлумачення схилилися радянські періодичні видання, до другого – діаспорні. Останні аргументували свою позицію таким чином: керівника делегації СРСР Д. Полянського вітали гарматними пострілами, а керівника делегації УРСР П. Тронька – ні; першого зустрічали вояки регулярної канадської армії, а другого – лише квебекські вояки в одязі XVIII ст. (використовувалися у пошануванні канадських провінцій); прапор СРСР підіймали під звуки гімну, а прапор УРСР – ні і т.п.⁹²⁹. Попри все, керівництво Експо-67 виявляло високі почесті українській стороні, влаштувавши урочисту церемонію на Площі Націй. Українську делегацію прийняв мер Монреаля Жан Драпо, а в місцевому театрі “Пелетьє” відбулася неофіційна зустріч керівника делегації УРСР П. Тронька з прем’єр-міністром Канади Л. Пірсоном⁹³⁰. За різними оцінками, відвідувачів на “Дні України” було більше, ніж на національних днях окремих європейських країн (навіть попри ранкову негоду). Виступи українських колективів, передусім хору ім. Г. Верьовки, отримали схвальні відгуки⁹³¹, проте лунали закиди у недостатній репрезентації українського образотворчого мистецтва⁹³². Передовиця “Українського голосу” акцентувала увагу на недостатній презентації української ідентичності, яку звели лише до страв і напоїв (назва статті красномовна: “Борщ, вареники і горілка”⁹³³). До слова, реакція на виступи українських артистів у Канаді за час проведення Експо різнилася: від критики музичного експерта Вільяма Літлера “української вокальної кукурудзи” до захопливих оцінок “солістів-зірок”⁹³⁴. Водночас, для багатьох канадців українського походження було незрозуміло, навіщо українські артисти співали окремі російські пісні (наприклад, “Соловей” у виконанні Є. Мірошниченко, “Стенька Разін” Юрія Гуляєва тощо)⁹³⁵.

⁹²⁹ Волиняк, “Українські дні на Експо-67”, 20.

⁹³⁰ “Із звіту керівника делегації УРСР на ‘ЕКСПО-67’, заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі”, *На скрижлях історії*, 332–333.

⁹³¹ Петро Волиняк, “Українське національне свято в Канаді”, *Нові дні* 212. (Вересень 1967): 1.

⁹³² “День України на Монреальській виставці”, *Ми і світ* 140. (Вересень-жовтень 1967): 73.

⁹³³ *Український голос*. 19 липня 1967.

⁹³⁴ *Ottawa Citizen*. June 28, 1967.

⁹³⁵ Волиняк, “Українські дні на Експо-67”, 24.

Годі обійти увагою і того факту, що московська газета “*Известия*” присвятила “Дню України” на Експо-67 лише три короткі речення, серед яких згадано про “успіхи українського народу за 50 років радянської влади”⁹³⁶. Більш красномовною була “*Правда України*”, однак у репортажі кореспондента О. Куріна не обійшлося без світлини великого портрета В. Леніна⁹³⁷. “*Правда України*” не залишила осторонь окремих (так би мовити, прийнятних) записів у книзі відгуків, де “багато-хто пише, що хотів би поїхати в Україну і подивитися, яка працюють на Донбасі”⁹³⁸. Скільки було менш схвальних відгуків про радянську дійсність можна лише здогадуватися.

* * *

Отже, на Всесвітній виставці досягнень науки і культури у Монреалі 1967 р. українській громаді Канади вкотре вдалося привернути увагу світової спільноти до проблем суб’єктності Української РСР у федеративній структурі СРСР та русифікації. Дискусії щодо цих питань у канадському політикумі мимоволі відбувалися через порівняння становища Квебеку у складі Канадської федерації і боротьби франкомовного населення за розширення своїх прав і свобод. Безпосереднім наслідком цього обговорення стало більше зацікавлення канадських політиків реальним станом дотримання прав людини в Українській РСР.

4.4. Київська частина офіційного візиту П’єра Трюдо до Радянського Союзу 1971 р.

Започатковану Л. Пірсоном “ліберальну еру” в історії Канади продовжив П’єр Трюдо, котрий очолив 1968 р. федеральний уряд країни (1968–1980; 1980–1984). Навесні 1952 р., тоді ще молодий журналіст квебекської газети “*Le Devoir*”, у складі канадської делегації здійснив поїздку до Москви на конференцію з питань економіки (з метою збору матеріалів побував у Харкові і Криму). Результатом подорожі П. Трюдо стала серія зі семи статей про СРСР, у яких

⁹³⁶ *Известия*. 24 августа 1967.

⁹³⁷ *Правда Украины*. 22 августа 1967.

⁹³⁸ *Правда Украины*. 24 августа 1967.

захоплення радянською системою поєднувалося із визнанням факту існування у країні диктаторського режиму з відсутністю реальної, а не декларованої рівності поміж людьми⁹³⁹. Ці публікації зазнали критики з боку Леопольда Брауна, котрий упродовж 1934–1945 рр. працював у Москві і, либонь, був краще обізнаний із радянськими реаліями. Зокрема, Л. Браун закинув П. Трюдо те, що він хвалить економічну політику Москви, але замовчує використання режимом дармової праці 20 млн в'язнів ВТТ^{940*}.

Після приходу до влади, у внутрішній політиці П. Трюдо взяв курс на побудову “справедливого суспільства”, у якому свобода трактувалася найважливішою цінністю, без якої годі сподіватися на дотримання прав людини⁹⁴¹. Натомість, у реалізації зовнішньополітичної стратегії Канади П. Трюдо виступав прихильником диверсифікації зовнішніх стосунків своєї країни, наполягаючи на необхідності зменшення впливу США⁹⁴². З одного боку, це був відхід від політики “серединної сили” попередніх канадських урядів⁹⁴³, проте, з іншого боку, формування альтернативної політики “третього варіанту” (“*Third Option*”) виглядало радше адаптацією до нових викликів, пов’язаних зокрема зі зниженням градусу американсько-радянського протистояння⁹⁴⁴. Ці нові підходи були відображені у т.зв. “Білій книзі” 1970 р. (“*Foreign Policy for Canadians*”), де зазначалося: “Канада не має ілюзій відносно серйозності

⁹³⁹ David Somerville, *Trudeau Revealed by His Actions and Words*. (Richmond Hill: BMG Publishing Limited, 1978), 62.

⁹⁴⁰ Somerville, *Trudeau Revealed by His Actions and Words*, 63–64.

* Симпатія до соціалізму надала П. Трюдо в канадському політикумі реноме “порожевілого політика”. У Радянському Союзі навіть зловтішалися, що в Канаді “бандерівці ненавидять” його (ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 3279 (Записи бесід співробітників радянських посольств...), арк. 2), хоч визнавали, що “робити висновок про те, що кабінет Трюдо повністю ігнорує українські націоналістичні організації, було б неправильно” (“З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ про діяльність українських громадських та релігійних організацій, 26 квітня 1971р.”, *На скрижлях історії*, 458). Характерно, що на канадського політика завели досьє американські спецслужби та Канадська служба розвідки (зрештою, тут нічого дивного немає, бо вони стежили за багатьма діючими політиками). Втім несподіване знищення справи П. Трюдо у 1989 р., а не передання її на зберігання до архіву, викликало подив, багато запитань й інсинуацій. Дослідники, зрештою, назвали цю втрату “злочином проти канадської історії” (CBC Digital Archives, “CSIS Destroyed Secret File on Pierre Trudeau, Stunning Historians”, доступно <https://www.cbc.ca/news/politics/pierre-trudeau-csis-file-1.5177205>).

⁹⁴¹ Pierre E. Trudeau, “The Values of a Just Society”, *Towards a Just Society: The Trudeau Years*, edited by Thomas S. Axworthy and Pierre E. Trudeau. (Markham: Viking, 1990), 357.

⁹⁴² Наталія Конопка і Аліна Горбатюк, “Зовнішня політика ‘третьої ініціативи’ П’єра Трюдо”, *Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”*. Серія “Міжнародні відносини” 3. (2013): 118.

⁹⁴³ Adam Bromke and Kim Richard Nossal, “Tensions on Canada’s Foreign Policy”, *Foreign Affairs* 62(2). (Winter 1983/1984): 340.

⁹⁴⁴ Sarty, “Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations”, 16.

розходжень, але вона має всі підстави жити у мирі з комуністичними країнами і прагне до більш нормальних відносин з ними”⁹⁴⁵. За цих обставин спроба покращити стосунки між Канадою і СРСР виглядала цілком логічною, до того ж ґрунтувалася на економічній складовій: канадський експорт до СРСР в 1971 р. оцінювався у 126,125 млн дол., тоді як імпорт до країни кленового листка з СРСР становив лише 12,647 млн дол. (на рівні 1960-х років)⁹⁴⁶.

Поворот у зовнішній політиці Канади у владних колах оцінювався по-різному. Якщо тогочасний канадський дипломат Алан Готліб характеризував нову зовнішньополітичну стратегію ліберального уряду як “прагматичну і реалістичну”⁹⁴⁷, то керівник урядового секретаріату Томас Оксворсі, як “наївну і певною мірою ідеалістичну”⁹⁴⁸. Фахівець із міжнародних відносин Джеремі Кінсман вбачав у зовнішній політиці П. Трюдо деяку непослідовність: глава уряду засуджував порушення прав людини в Родезії, але ігнорував порушення цих прав у комуністичних країнах Східної Європи; підтримував політику розрядки міжнародної напруги, знаючи, що до радянських в’язниць запроторюють дисидентів⁹⁴⁹.

Із перспективи більшості українських організацій у Канаді, дотримання прав людини було тим засадничим принципом, на якому мали розвиватися двосторонні канадсько-радянські відносини за прем’єрства П. Трюдо. 9-й Конгрес українців Канади 5 листопада 1968 р. скерував прем’єр-міністрові резолюцію, у якій рекомендував йому засудити “політику поневолення народів СРСР” і застановитися над “зірванням дипломатичних, культурних і торговельних зв’язків з СРСР, з уваги на поневолення Москвою інших народів, включно з Україною”⁹⁵⁰. Та цього не відбулося, бо либонь мав рацію І. Лисяк-Рудницький, наголошуючи:

⁹⁴⁵ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем’єр-міністра Канади...), арк. 44.

⁹⁴⁶ *The Statesman’s Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1973–1974.* (London: Macmillan, 1973), 253–254.

⁹⁴⁷ Kim R. Nossal, “Right and Wrong in Foreign Policy 40 Years on (Realism and Idealism in Canadian Foreign Policy)”, *International Journal* 62(2). (Spring 2007): 271.

⁹⁴⁸ Thomas S. Axworthy, “‘To Stand Not So High Perhaps but Always Alone’: The Foreign Policy of Pierre Elliot Trudeau”, *Towards a Just Society*, 19.

⁹⁴⁹ Jeremy Kinsman, “Who Is My Neighbor? Trudeau and Foreign Policy”, *London Journal of Canadian Studies* 18. (2002/2003): 103–104.

⁹⁵⁰ “Поїздка Прем’єр-міністра Трудо до СРСР і справа України”, *Десятий Конгрес українців Канади*, 66.

“Державні мужі Заходу ведуть політику згідно з інтересом своїх країн, як вони його розуміють. Було б смішно чекати, що вони стануть цей курс міняти, бо так хочеться українцям”⁹⁵¹.

Міністр закордонних справ СРСР А. Громико у жовтні 1969 р. з офіційним візитом відвідав Канаду, де провів зустріч із прем'єр-міністром П. Трюдо та очільником зовнішньополітичного відомства М. Шарпом. Саме під час цього візиту А. Громико передав Трюдо запрошення відвідати Радянський Союз, який попередньо планувався на жовтень 1970 р.⁹⁵². Серед міст, які мав відвідати П. Трюдо, значився і Київ, куди 30 вересня 1970 р. у рамках підготовки до зустрічі поважного гостя з Москви надіслали тексти вітальних транспарантів, а також ноти державного гімну Канади⁹⁵³. Однак через “жовтневу кризу” у Канаді, викликану терористичними актами ліворадикального Фронту Визволення Квебеку (ФВК), її довелося відкласти до наступного року⁹⁵⁴.

Навесні 1971 р. українська громадськість Канади розгорнула кампанію з донесення до П. Трюдо інформації про систематичні порушення прав людини в Радянському Союзі, куди канадський прем'єр збирався летіти. У цьому питанні до П. Трюдо зверталися чільні канадські політики українського походження, зокрема депутат федерального парламенту Степан Папроцький⁹⁵⁵. У квітні 1971 р. канадському прем'єрові передали петицію у справі арештів в УРСР С. Караванського, В. Мороза та інших інакодумців. У зверненні наголошувалося, що подібними вчинками порушуються основні права і свободи, викладені в ЗДПЛ 1948 р., а також у Конституції УРСР (ст. 105) та Конституції СРСР (ст. 125)⁹⁵⁶. На прес-конференції у Вінніпезі 17 травня 1971 р. колишній прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер наголосив, що П. Трюдо зобов'язаний порушити питання про стан прав людини в СРСР і необхідність створення генерального консульства

⁹⁵¹ Лисяк-Рудницький, “Що робити?”, Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*. Том 2, 454.

⁹⁵² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 44.

⁹⁵³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 2.

⁹⁵⁴ Руслан Сіромський, “Мій приїзд є виявом вдячності Канади”: до історії відвідин канадським прем'єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р.”. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 24 (2015): 128.

⁹⁵⁵ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. VI. (Ottawa, 1971), 6325

⁹⁵⁶ *Новий шлях*. 24 квітня 1971.

Канади у Києві⁹⁵⁷. Напередодні відвідин СРСР П. Трюдо дав також розгорнуте інтерв'ю журналістові *Radio Canada* Мішелю Еллану, зізнавшись, що його цікавить, як працює “радянський федеративний механізм”. На таку “цікавість” газета “Гомін України” обурливо відреагувала: “Радимо месє Трюдо познайомитися з советською системою виправно-трудоx колоній, домів для божевільних, тюрем, русифікації освіти, економічної експлуатації і т.д., і т.д. На цій системі й ґрунтується ця “сильна федерація”⁹⁵⁸.

Візиту П. Трюдо до Києва передувало прибуття в республіку декількох бізнесменів і політиків, зокрема федерального судді із Манітоби Джона Соломона і депутата Палат громад Марка Смерчанського – канадського українця, мільйонера, власника золотих і уранових шахт у Манітобі та Квебеку, низки хімічних підприємств у Нью-Брансвіку. Вони прибули раніше з метою збору інформації про економічне становище СРСР й УРСР, щоби використати її для підготовки конкретних пропозицій щодо співпраці. При цьому радянська сторона тішила себе тим, що такі кроки зумовлені “погіршенням економічної ситуації в Канаді”⁹⁵⁹. Погіршення й справді відбулося, але дещо пізніше – внаслідок економічної кризи 1973–1974 рр., посиленої видатками федерального бюджету на підготовку до XXI Літніх Олімпійських Ігор. Якщо ж вести мову про 1971 р., то канадський уряд шукав нові ринки збуту власних товарів.

Під час візиту до Тернопільської області М. Смерчанський в одній із приватних бесід розповів про намір П. Трюдо домагатися еміграції осіб, які переселилися в УРСР у 1950-х роках у рамках кампанії з рееміграції українців. Озвучені цифри навряд чи відповідають дійсності, оскільки йшлося про “дозвіл на виїзд до Канади двадцяти тисячам українців з УРСР”⁹⁶⁰. Очевидно, цифра перебільшена, а реально могло йтися про сотні осіб. Відомо, що канадська сторона паралельно клопотала про дозвіл на виїзд із СРСР євреїв, а в інформації

⁹⁵⁷ *Канадійський фермер*. 24 травня 1971.

⁹⁵⁸ *Гомін України*. 22 травня 1971.

⁹⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 191.

⁹⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 199.

КДБ підкреслювалося, що це “закриті переговори” і їхній перебіг залежить від багатьох чинників⁹⁶¹.

Державний візит прем'єра П. Трюдо до СРСР часто називають вершиною канадсько-радянських міждержавних відносин епохи “холодної війни”⁹⁶². Його тривалість – з 17 до 28 травня 1971 р. – свідчить сама за себе. До Радянського Союзу П. Трюдо прилетів із чисельною делегацією – близько 20-ти парламентарів (Б. Дж. Дантон, д-р Стенлі Гайдаш, депутат українського походження Волтер Дікон (Дяків)), представників різних міністерств (перший заступник міністра закордонних справ А. Рітчі, заступник міністра промисловості і торгівлі Дж. Х. Воррен, заступник секретаря у справах Європи Дж. Голстед, заступник урядового секретаря М. А. Кроу), чотирьох десятків журналістів, серед яких і редактор україномовного видання “Ми і світ” Микола Колянківський. Він згадував, що для багатьох делегатів візит до СРСР був рівноцінним відвідинам “такої загадкової й невідомої” країни як “планета Марс”⁹⁶³.

“Усміхнений та з червоною квіткою на вилозі одягу, прем'єр Трюдо вже в перших днях відвідин виявив надію на початок нової ери відносин і співпраці між Канадою та СРСР, називаючи свої відвідини історичною okazією для Канади...” – резюмувала газета “Канадійський фермер”⁹⁶⁴. Зауважимо, що на атмосферу візиту впливав той факт, що він відбувався невдовзі після одруження П. Трюдо. З другою дружиною – Маргарет, молодшою від нього майже на тридцять років, вони побралися у березні 1971 р. і перебуваючи в СРСР, де це дозволяв дипломатичний етикет, трималися за руки і “виглядали закоханими”⁹⁶⁵.

У Москві 19 травня 1971 р. П. Трюдо і Л. Брежнев підписали Протокол про консультації з важливих міжнародних питань і двосторонніх відносин, що передбачав обмін думками з міжнародних проблем і канадсько-радянських відносин⁹⁶⁶. Журналістам дозволили бути присутніми на відкритті офіційних

⁹⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 286.

⁹⁶² Black, *Canada in the Soviet Mirror*, 271.

⁹⁶³ Микола Колянківський, “Моя подорож до України з прем'єром Канади”, *Ми і світ* 162. (1971): 8.

⁹⁶⁴ *Канадійський фермер*. 24 травня 1971.

⁹⁶⁵ *Edmonton Journal*. May 21, 1971.

⁹⁶⁶ “Protocol on Consultations between Canada and U.S.S.R.”, *Debates of the Senate. Official Report (Hansard)*. 23rd Parliament, 1st session. Volume II. (Ottawa, 1972), 1071.

переговорів, а далі все відбувалося за зачиненими дверима. Розмова між П. Трюдо і Л. Брежнєвим затягнулася на дві години, але за свідченням перекладача, нагадувала радше монолог канадського прем'єра, а не діалог двох лідерів держав⁹⁶⁷.

Канадський прем'єр відверто говорив про існування розходжень між двома країнами: “Я не хочу створювати враження, що між Канадою і Радянським Союзом немає розбіжностей. Не применшую і широти деяких із цих розбіжностей. Вони стосуються питань, що викликають інтерес не лише з наукової чи правової точки зору. Вони пов'язані з укоріненими турботами, що сягають історичних, географічних, ідеологічних, економічних, соціальних і військових факторів”⁹⁶⁸. Подібним чином говорив про радянсько-канадські стосунки і голова РМ О. Косигін: “Звісно, через приналежність до різних суспільних систем і державних угруповань Радянський Союз і Канада мають свої особливості і відмінності в підходах до тих чи інших проблем сучасного світу. Ми не хочемо ці відмінності ні применшувати, ні перебільшувати”⁹⁶⁹.

Крім Москви, канадський гість упродовж свого візиту також відвідав декілька інших міст – Норильськ, Мурманськ, Ташкент, Самарканд, Ленінград і Київ⁹⁷⁰. Поїздки П. Трюдо до Ташкента, Самарканда й Ленінграда мали розважальний характер, до Норильська й Мурманська – практичний, пов'язаний з розвитком Півночі, а от до Москви і Києва – політичний⁹⁷¹. Попри конституційно-правове закріплення правосуб'єктності Української РСР у зовнішньополітичній діяльності, відсутність можливості вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати міждержавні договори та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, не дає підстав трактувати республіку повноцінним суб'єктом міжнародних відносин⁹⁷².

⁹⁶⁷ Jack L. Granatstein and Robert Bothwell, “Pierre Trudeau on His Foreign Policy: A Conversation in 1988”, *International Journal* 66(1). (Winter 2010): 177.

⁹⁶⁸ *Известия*. 19 мая 1971.

⁹⁶⁹ *Правда*. 19 мая 1971.

⁹⁷⁰ *Известия*. 21 мая 1971.

⁹⁷¹ Колянківський, “Моя подорож до України з прем'єром Канади”, 25.

⁹⁷² Theofil Kis, *Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques*. (Ottawa: Éditions de l'Université d'Ottawa, 1973), 90–91.

Канадську делегацію у Києві зустрів Голова РМ УРСР В. Щербицький⁹⁷³, позиції якого в республіці напередодні суттєво зміцніли. Його 9 квітня 1971 р. обрали членом Політбюро ЦК КПРС, що можна вважати початком кінця “епохи Шелеста”. У час перебування високоповажного гостя з Канади, П. Шелеста відрядили до Чехословаччини⁹⁷⁴.

До української столиці також прибули заступник голови РМ СРСР Володимир Новиков, заступник міністра закордонних справ Сергій Козирєв, Надзвичайний і повноважний посол Радянського Союзу у Канаді Борис Мірошниченко⁹⁷⁵ (уродженець Харкова). Газета “Правда України”, з притаманним радянській епосі пафосом, писала: “Бориспільський аеропорт прикрашений державними прапорами Канади, Радянського Союзу й Української РСР. На приміщенні аеровокзалу вітальні гасла, на яких англійською, французькою, російською й українською мовами написано “Ласкаво просимо прем’єр-міністра Канади товариша П. Е. Трюдо”! “Хай живе дружба між народами Радянського Союзу і Канади!”⁹⁷⁶. Усе було продумано до найменших деталей і контролювалося безпосередньо з Москви. Так, міністр закордонних справ УРСР Г. Шевель 29 квітня 1971 р. отримав телефонограму з Москви, де йшлося: “... На летовищі прем’єр-міністра Канади зустрічає тов. Щербицький В. В. з дружиною й інші офіційні особи, а також представники робітництва м. Києва (200 осіб) з прапорцями Канади, СРСР і УРСР... Організованої участі представників робітництва під час зустрічі і проводів на вулицях міста не передбачається”^{977*}.

⁹⁷³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем’єр-міністра Канади...), арк. 5.

⁹⁷⁴ Сіромський, “Мій приїзд є виявом вдячності Канади”: до історії відвідин канадським прем’єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р.”, 130.

⁹⁷⁵ *Радянська Україна*. 21 травня 1971.

⁹⁷⁶ *Правда України*. 21 мая 1971.

⁹⁷⁷ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем’єр-міністра Канади...), арк. 1.

* Програма перебування канадської делегації виглядала таким чином: 20 травня (четвер) – прибуття до Києва – 20.10 – від’їзд з летовища; 20.50 – розміщення у резиденції і готелі, вечеря, відпочинок. 21 травня (п’ятниця) – 9.00–9.50 – сніданок; 10.00–11.40 – бесіда у Голови РМ УРСР В. В. Щербицького; 11.40–11.50 – покладання вінка на могилу Невідомого солдата; 11.50–13.00 – огляд Києва та його визначних місць (наприклад, Державного заповідника-музею “Києво-Печерська Лавра”, архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей”); 13.00–14.00 – обід; 14.30–16.30 – відвідання заводу електронних обчислювальних та керуючих машин; 17.00–18.00 – відвідання Державного заповідника-музею “Києво-Печерська Лавра”; 18.10 – повернення в резиденцію; 19.00 – вечеря від імені РМ УРСР у Маріїнському палаці. 22 травня (субота) – 8.00 – сніданок; 8.50 – від’їзд на летовище; 9.30 – відліт у Ташкент (зрештою, у програмі відбулися незначні зміни) (“Як провели час прем’єр-міністр Канади й пані Трюдо в Києві?”, *Mu i svim* 162. (1971): 79).

Під час святкової вечері Голова РМ УРСР В. Щербицький і прем'єр-міністр Канади обмінялися промовами. Виступ В. Щербицького ряснів штампами у дусі комуністичної пропаганди: він згадав і рішення XXIV з'їзду КПРС, і ленінський принцип мирного співіснування країн, і про не усунуту загрозу нової світової війни, і на сам кінець – про канадських українців, котрі “не забувають Україну і пишаються її досягненнями”⁹⁷⁸. Зауважимо, що керівник РМ УРСР говорив здебільшого про досягнення СРСР, а не УРСР. Нарешті В. Щербицький виголосив тост за зміцнення співробітництва і розвиток дружніх взаємовідносин між народами Радянського Союзу і Канади, за мир і безпеку в усьому світі, за здоров'я П. Трюдо, а також усіх присутніх⁹⁷⁹.

У своєму виступі П. Трюдо відзначив декілька важливих моментів, що за радянської дійсності могло тлумачитися неоднозначно: “... В певному відношенні мій приїзд є виявом вдячності Канади за той вклад, який в нашій країні вносять численні талановиті і працьовиті громадяни українського походження, що живуть нині в Канаді... Українці становлять одну з численних громад Канади... вони зберігають свої національні звичаї і звички, і багато які з них протягом життя ряду поколінь продовжують вільно говорити своєю рідною мовою... Пане Голово (звернення до Голови РМ УРСР Володимира Щербицького – *Р. С.*), ті з ваших співвітчизників, які проживають тепер у Канаді, хоч і перебувають на відстані багатьох тисяч миль від України, живуть в країні з конституційною системою, по формі в чомусь подібною до тієї, яка існує в Радянському Союзі. Канада, як і СРСР, обрала для себе федеральну систему управління, за якою юрисдикція поділяється між центральним урядом країнами і урядами її складових частин... В таких великих державах, як Канада і Радянський Союз, де живуть люди, що належать до багатьох різних регіональних та етнічних громад, федеральна структура дає змогу досягти рівноваги між загальнодержавними і місцевими потребами, благами загальними і інтересами приватними... Сьогодні ми, Ваші канадські гості, вітаємо Київ – матір руських міст (рік по тому так Київ назвав і

⁹⁷⁸ “Промова Голови Ради міністрів УРСР В. В. Щербицького”, *Ми і світ* 162. (1971): 80–81.

⁹⁷⁹ “Промова Голови Ради міністрів УРСР В. В. Щербицького”, 80–81.

президент США Річард Ніксон – Р. С.). Я так само вітаю український народ, чії жертви і мужність під час жорстокої окупації добре пам'ятають союзники вашої країни періоду війни... Я піднімаю тост за Вашу Республіку, за великий український народ!”⁹⁸⁰.

Фраза П. Трюдо про подібність федеративних систем СРСР і Канади (“*of the some basic design*”), озвучена на святковій вечері, викликала хвилю обурення у канадській пресі, адже “жоден з канадських лідерів досі не додумався до такого порівняння”⁹⁸¹. В ГДА МЗС України у Києві у справі про візит П. Трюдо до Києва зберігається виголошеного текст тосту на вечері. Що характерно, слова, які викликали обурення української громадськості Канади, вписані кульковою ручкою над закресленим первісним варіантом. Тож, початковий варіант виглядав таким чином: “*living within a political structure or framework of the same basic design as that in the Soviet Union*”, тоді як правлений: “*living within a constitutional framework with a formal structure similar to that in the Soviet Union*”⁹⁸².

Президія КУК 26 травня 1971 р. скерувала телеграму міністру закордонних справ Канади Мічелу Шарпу, у якій різко засудила порівняння канадської та радянської федеративних систем⁹⁸³. Розмірковуючи над цим порівнянням, сенатор П. Юзик задавався риторичним запитанням: чому українці емігрували по війні до Канади, якщо у них подібні системи управління?⁹⁸⁴. Зі свого боку, журналістка Пет Анслей, яка запам'яталася гострими публікаціями про московську частину візиту П. Трюдо, дотепно зауважила: “Кожна річ у цій неорганізованій, хоч багатій країні – від непланової другої пляшки вина, до потреби піти у вбиральню – це “федеральна справа”⁹⁸⁵.

Висвітлення візиту П. Трюдо до Києва у місцевих газетах, як-от “*Радянська Україна*”, “*Правда Украины*” чи “*Київська правда*”, було трафаретним: повідомляли, хто зустрів гостей, які об'єкти вони відвідали. На шпальтах

⁹⁸⁰ “Промова Голови Ради міністрів УРСР В. В. Щербицького”, 81–83.

⁹⁸¹ *The Montreal Gazette*. May 22, 1971.

⁹⁸² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві прем'єр-міністра Канади...), арк. 116.

⁹⁸³ *Debates of the Senate. Official Report (Hansard)*. 23rd Parliament, 1st session. Volume II. (Ottawa, 1972), 1226–1227.

⁹⁸⁴ LAC, Visit of Prime Minister Trudeau to USSR. Speech by Paul Yuzuk in Senate, 1971, Ottawa, 1968, Senator Paul Yuzuk. MG32, C 67. (Finding Aid No. 1592), 83.

⁹⁸⁵ *Гомін України*. 21 серпня 1971.

радянських газет не вдалося знайти жодної згадки про перебування разом з П. Трюдо його дружини – Маргарет, або ж про присутність у делегації впливових канадських українців, згадки про яких не вкладалися в прокрустове ложе комуністичної пропаганди. Заголовки пресових повідомлень були формальними, на зразок: “Приїзд прем’єр-міністра Канади до Києва”, “Перебування П. Е. Трюдо в Києві”, “Від’їзд П. Е. Трюдо”. Складалося враження, що поважні делегації держав Заходу відвідують Київ мало не щодня. А у “*Київській правді*” інформацію про візит канадських гостей помістили внизу шпальти під повідомленнями із заголовками “Фабрика м’яса за два роки” та “Сінаж в раціоні худоби”⁹⁸⁶.

На відміну від радянської преси, канадська періодика, передусім україномовна, присвятила візитові П. Трюдо багато уваги і не лише у дні його перебування на берегах Дніпра, пишучи про цю подію майже все наступне літо. Канадські видання згадували багато деталей – від того, що купила в київських крамницях дружина прем’єра (до слова, у пам’ять про відвідини української столиці Маргарет Трюдо придбала вишивану сорочку й хустку), аж до опису теплих зустрічей, де “лилась горілка”⁹⁸⁷.

Загалом, як виглядає з аналізу газетних публікацій, враження від Києва у канадських журналістів були яскравішими, ніж від відвідин Москви. Канадські гості були захоплені травневим Києвом – “чудовим столичним містом України”. Журналіст Чарльз Лінч навіть написав, що “кожен в групі Трюдо став українцем”, а сам прем’єр – “Трюдошенком” (так само, як у Шотландії називався б МакТрюдо, а в Ірландії – О’Трюдо)⁹⁸⁸. “Гомін України” передрукував уривки із серії репортажів франкоканадського журналіста Роже Лемлена (*La Presse*), у яких журналіст порівнював Дніпро з річкою Св. Лаврентія, а Київ – з містом Квебек. Автор констатував (*стиль викладу збережено – Р. С.*): “Україна могла б дуже добре обійтися без советської федерації. Вона багата, але Москва є на сторожі й особливо займається українськими сепаратистами. Мимо сільської лагідності, що нас оточує, і мимо доброти людей – ми справді за залізною завісою. Робітники

⁹⁸⁶ *Київська правда*. 22 травня 1971.

⁹⁸⁷ Колянківський, “Моя подорож до України з прем’єром Канади”, 26.

⁹⁸⁸ *Edmonton Journal*. May 22, 1971.

скаржаться, що московські люди займають надто багато місця на ключових постах України”⁹⁸⁹. Однак, заради справедливості, відзначимо, що траплялися і цілком протилежні думки. Наприклад, кореспондент *Canadian Contemporary News* Поль Акхерст констатував, що побачене спростовує тезу “наскільки все погано в УРСР”⁹⁹⁰.

Повертаючись до Канади, журналістка Енн Макміллан запитала П. Трюдо, чи порушував він проблему ув’язнених українських дисидентів, на що отримала негативну відповідь. Прем’єр-міністр пояснив, що для цього була невідповідна атмосфера і він не хотів втручатися в справи іншої держави, щоби уникнути втручання у справи Канади⁹⁹¹. Приблизно так само оцінив мотиви замовчування цього питання кореспондент Ч. Лінч: “Трюдо був обережний, щоб не заплутатися заглибоко в політику, тому, що український націоналізм, це сила, з якою треба числитися тут, вдома і серед великого українського населення Канади... Він не говорив про політичні справи з локальним урядом, а навіть якби говорив, то одержав би дуже мало заохоти від офіціозів тут, бо не дуже то вони бажають відсунути на задню сцену головний уряд в Москві”⁹⁹².

Після повернення до Канади П. Трюдо таки довелося виправдовуватися, чому у розмові з Л. Брежнєвим і О. Косигінім він не порушив питання переслідування й ув’язнення українських дисидентів. Відповідь канадського прем’єра викликала шквал критики, адже він зізнався, що не хотів, аби його спитали, чому в Канаді переслідують членів терористичної організації ФВК⁹⁹³. Так, в інтерв’ю *SBC* П. Трюдо заявив: “У мене не було спеціального наміру порушувати будь-яке питання, яке б дало привід Брежнєву чи Косигіну сказати: “Добре, а чому ви посадили до в’язниці якихось лідерів Фронту визволення Квебеку?”. Врешті-решт, вони гадають, що борються на незалежність Квебеку.

⁹⁸⁹ *Гомін України*. 14 серпня. 1971.

⁹⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 285.

⁹⁹¹ Колянківський, “Моя подорож до України з прем’єром Канади”, 22.

⁹⁹² *Канадійський фермер*. 31 травня 1971.

⁹⁹³ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. VI. (Ottawa, 1971), 6103–6104.

Наші люди кажуть, що вони борються за незалежність України. Чому ви повинні ув'язнювати революціонерів, а ми не повинні”⁹⁹⁴.

Канадських українців обурило, як можна порівнювати терористів із тими, хто легально обстоює права людини і бореться з тиранією? “Їхні (дисидентів – Р. С.) “злочини” – це писання протестних листів в обороні засуджених, протестних дописів проти нищення культурних надбань, це читання чи передавання “забороненої літератури”⁹⁹⁵. Сенатор П. Юзик наголошував: “Прем’єр-міністр Канади довів своє абсолютне незнання, або свідомо проігнорував правду, коли порівняв ув’язнених українських інтелектуалів з лідерами ФВК. Ці українські інтелектуали, такі як Мороз, Чорновіл, Караванський та інші не є революціонерами чи націоналістами; вони не зривають бомб, вони нікого не викрадають чи вбивають; вони не хочуть розвалити державу чи змінити конституцію. На відміну від лідерів ФВК, ці інтелектуали вживали усіх легальних заходів аби дотримувалася конституція”⁹⁹⁶. “Злочини” цих людей не дуже відрізняються від нічим не обмеженої діяльності Рене Левека з його сепаратистською партією. Подібним чином резюмували журналісти “*Toronto Daily Star*”, назвавши канадського прем’єра просто “байдужим” (*insensitive*)⁹⁹⁷.

Українська преса Канади не шкодувала епітетів щодо висловлювань канадського прем’єра. Красномовним є заголовки у тогочасній періодиці: “Трюдо проти незалежності України”, “Зганьблена хартія прав людини”, “Трюдо не сказав нічого нового”, “Щоб не було більше ілюзій”, “Знову хибно інтерпретований”, “Промова, яка викликала обурення в Канаді”, “Афера Трюдо з українцями” і т.п.⁹⁹⁸. А газета “*The Globe and Mail*” у статті “*There is no comparison*” писала: “Як міг містер Трюдо перекрутити історію? Як міг порівняти ФВК з цими мільйонами [українців], ставлення канадських судів [до своїх громадян] та радянських судів до українців (божевільні чи невільничі табори)? Як він міг їх [членів ФВК]

⁹⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 292.

⁹⁹⁵ Микола Сулима, “Мороз і Трудю (Проблеми часу...)”, *Календар-альманах “Нового шляху” на 1972 рік*. (Вінніпег-Торонто, 1971): 44.

⁹⁹⁶ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 23rd Parliament, 1st session. Volume II. (Ottawa, 1972), 1084.

⁹⁹⁷ *Toronto Daily Star*. June 1, 1971.

⁹⁹⁸ *Канадійський фармер*. 7 червня 1971; *Новий шлях*. 19 червня 1971; Сулима, “Мороз і Трудю (Проблеми часу...)”, 43. та ін.

ставити на одну шальку терезів із інтелектуалами, котрі наодинці добиваються рівності?”⁹⁹⁹. Подібно відреагувала і газета “*Toronto Daily Star*” у статті під промовистим заголовком “*Shocked, offended Ukrainians assail Trudeau for ‘FLQ’*”¹⁰⁰⁰.

Ситуацію навколо порівняння членів ФВК з українськими дисидентами загострило несподіване запевнення П. Трюдо, що він не володів інформацією про переслідування інакодумців у СРСР. “Хіба ж він не читав ані однієї книги про історію СРСР, нічого про “великий терор” Сталіна, нічого про те, де поділися священники й церкви в Советському Союзі? Хіба ж він ніколи не чув про інтелектуальний спротив, що проходить вже від кількох років у цілому Советському Союзі?” – ставив риторичне запитання публіцист Микола Сулима¹⁰⁰¹. Водночас видання “*The Telegram*” рекомендувало перечитати книгу І. Коляски, написану за результатами перебування в СРСР, де він на основі зібраних документів розвінчав радянську дійсність¹⁰⁰².

Як пояснення дій П. Трюдо можемо висувати і власні припущення. Передусім, варто говорити про негативне ставлення цього політика-ліберала до націоналізму як явища, про що він відкрито заявляв: “Моя позиція – чи то Радянська Україна, чи Канада – однакова. Той, хто переступає закон, щоб утвердити свій націоналізм, не отримає від мене жодних симпатій”¹⁰⁰³. Попри своє національне коріння (наполовину франкоканадець, наполовину шотландець) П. Трюдо всіляко підкреслював категоричне неприйняття націоналізму і сепаратизму франкомовних мешканців Квебеку. Тож цілком ймовірно, що під цю категорію потрапляли й українці у складі Радянського Союзу, хоча тодішні УРСР і Квебек за своєю природою кардинально різнилися¹⁰⁰⁴.

Ігнорування П. Трюдо питання дотримання прав людини в СРСР у 1971 р. стало топ-темою у канадському парламенті. Виступи опозиціонерів були

⁹⁹⁹ *The Globe and Mail*. June 1, 1971.

¹⁰⁰⁰ *Toronto Daily Star*. June 2, 1971.

¹⁰⁰¹ Сулима, “Мороз і Трюдо (Проблеми часу...)”, 45.

¹⁰⁰² *The Telegram*. June 2, 1971.

¹⁰⁰³ “Trudeau Infuriates, Then Apologizes to Ukrainians”, *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 3. (Autumn 1971): 327.

¹⁰⁰⁴ Сіромський, *Квебек: між федералізмом і сепаратизмом*, 186–187.

категоричними: Дж. Діфенбейкер назвав заяви Трюдо “безвідповідальними”, а С. Папроцький звинуватив прем’єр-міністра у “дискримінації і бракові мужности”¹⁰⁰⁵. Подібну риторичку фіксуємо й у виступі депутата Палати громад Стенлі Корчинського та міністра у справах громадянства провінції Онтаріо Івана Яремка. Останній назвав поїздку П. Трюдо до СРСР “великою трагедією”, наголосивши: “Як канадський громадянин, я рішуче засуджую дії і висловлювання Трюдо і відмовляюсь визнати, що він діяв і говорив від мого імені”¹⁰⁰⁶. Проте, на захист канадського прем’єра виступив В. Дікон, котрий перебував у поїзді разом з ним.

У Сенаті 3 червня 1971 р. відбулася гостра дискусія між сенатором П. Юзиком і сенатором-лібералом, колишнім очільником ДСЗС П. Мартіном-старшим. Перший наголосив, що теза П. Трюдо про незнання фактів є наївною, бо він має справу з “найбільш імперіалістичною, тоталітарною поліційною державою в світі”¹⁰⁰⁷. На закиди П. Юзика про “нехтування правдою”, П. Мартін переконував, що прем’єр-міністр “не є ворогом ані українців, ані демократії”¹⁰⁰⁸. Того ж дня, відповідаючи на запитання депутатів, прем’єр-міністр Канади намагався уникнути розгорнутої відповіді щодо своєї позиції відносно звільнення з ув’язнення В. Мороза та С. Караванського, обмежуючись загальними фразами про необхідність поваги до прав людини¹⁰⁰⁹.

Російський дослідник Сергій Данилов вдало підмітив: “Трюдо зовсім не захоплювався усім тим, що бачив у Радянському Союзі... В Норильську він не питав, чиєю працею будується місто... Однак з цього не випливає, що подібних питань у нього не виникало: у глибоко мислячого й обізнаного аналітика вони, зрозуміло, були. У Ташкенті він не без лукавства підмітив: “Майже ніхто не знає, хто правив Сицилією за Архімеда і хто очолював уряд Англії за Ньютона. Цікаво, кого з сучасників запам’ятають нащадки?” І сам відповів: “Може,

¹⁰⁰⁵ Канадійський фармер. 7 червня 1971.

¹⁰⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 292.

¹⁰⁰⁷ Paul Yuzyk, “Trudeau’s Apology”, Yuzyk, For a Better Canada, 258.

¹⁰⁰⁸ Новий шлях. 26 червня 1971.

¹⁰⁰⁹ House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. VI. (Ottawa, 1971), 6325–6326.

інтелектуалів”¹⁰¹⁰. Дисидент Володимир Буковський писав: “У той час, як містер Трюдо прибув до Москви, я перебував у в’язниці. Він говорив про обмін досвідом – досвідом розвитку північних територій. Це було жахливо для нас, для кожного в Радянському Союзі. Кожен досить добре знав, що, розбудовуючи ці території, загинули мільйони в’язнів. Це було жахливо”¹⁰¹¹.

Крім емоційних тлумачень висловлювань П. Трюдо, з’явилися спроби тверезо проаналізувати позицію канадського прем’єра. “Нещирі та спекулятивні застирки і вміло використовувані заяви деяких політичних діячів допомагали лише тримати наївних українських керівників в ілюзії “прихильности” Заходу до справ України. В дійсності ЗСА (США – Р. С.) так і інші країни заходу, включно з Канадою, ніколи не були бастіоном, остоею проти комунізму, за визволення поневолених з-під комунізму народів” – резюмував “Канадійський фермер”¹⁰¹². Зі свого боку, М. Колянківський охарактеризував “уїдливу пропаганду” проти Трюдо фразою “люди фраз, хочуть фраз”, підкресливши: “Ми не робимо порівнянь, як насправді й не робив порівнянь в справах Квебеку й України прем’єр Трюдо. Але ж запитуємось, чи багато допомогло Квебекові те, що генерал де Голль вигукнув в часі своєї візити “Вів ле Кебек лібр”. Коли б прем’єр Трюдо сказав був одну якусь таку фразу не в Києві навіть, чи в Москві, а тільки в своєму інтерв’ю в Канаді, хоча би і після візити, – в очах усіх патріотів, яких вся діяльність тільки й проявляється на порожнечі фраз і гасел, величали б його під небо... Від декого з попередніх керівників уряду й міністрів ми чули не одні фрази, але ж прем’єр Трюдо є першим прем’єром Канади, який офіційно відвідав Україну, сам факт його візити в її столиці такий важливий, що він вартий тільки найбільшого признання всіх українців”¹⁰¹³.

Варто взяти до уваги той факт, що на зустрічі з представниками КУК 7 червня 1971 р. П. Трюдо вибачився перед українською громадою за невдалі порівняння. На запитання журналіста газети “*The Toronto Star*”, про що прем’єр

¹⁰¹⁰ Сергей Данилов, “Пьер Трюдо”, *США: экономика, политика, идеология* 12. (1989): 110.

¹⁰¹¹ Somerville, *Trudeau Revealed by His Actions and Words*, 208.

¹⁰¹² *Канадійський фермер*. 14 червня 1971.

¹⁰¹³ Колянківський, “Моя подорож до України з прем’єром Канади”, 24–25.

говорив з українською делегацією, той сказав: “Я сказав їм, вибачте, якщо я образив ваші почуття... Після того, як я перевірів, яким чином переклали мої слова (про порівняння українських дисидентів із терористами ФВК – Р. С.), я зрозумів, що сказав не те, що думав сказати”¹⁰¹⁴. Скептичну щодо цієї заяви позицію зайняла газета “*The Globe and Mail*”, журналіст якої зауважив: “Він міг хибно інтерпретувати, прочитати, зрозуміти, але ніколи не забути. Він усе ж майстер мистецтва елегантного відступу”¹⁰¹⁵. Так само писали і “Нові дні”: “Під тиском суспільної думки прем’єр-міністр Трюдо прийняв 7 червня делегацію КУК і в одногодинній розмові вибачився за неfortunну фразу. Проте вибачення сформульовано якимось половинчато, сухо й непереконливо”¹⁰¹⁶. П. Юзик висловив думку, що канадський лідер своїм перепошенням не виправив ситуації, оскільки не відкликав зроблених заяв¹⁰¹⁷. Врешті-решт, П. Трюдо пообіцяв поговорити про стан дотримання прав людини в УРСР та ув’язнення українських дисидентів із головою РМ СРСР О. Косигіним під час його візиту у жовтні 1971 р. до Канади¹⁰¹⁸.

Збурені висловлюваннями П. Трюдо, українські громадські організації вирішили сповна використати офіційний візит до Канади Голови РМ СРСР Олексія Косигіна, щоби привернути увагу до порушень прав людини в УРСР. Так, група канадських студентів українського походження 6 жовтня 1971 р. розпочала голодування у студентському гуртожитку Манітобського університету, аби привернути увагу офіційної Оттави до потреби заступитися за тих інакодумців, котрі опинилися за ґратами в СРСР¹⁰¹⁹. Прем’єр П. Трюдо 9 жовтня особисто зустрівся із дванадцятьма голодуючими з “Комітету звільнення українських в’язнів у Радянському Союзі”, пообіцявши порушити питання переслідування українських інакодумців (зокрема стосовно засудження історика В. Мороза та греко-католицького єпископа Василя Величковського) у розмові з О. Косигіним

¹⁰¹⁴ *The Toronto Star*. June 7, 1971.

¹⁰¹⁵ *The Globe and Mail*. June 9, 1971.

¹⁰¹⁶ М. Даль, “Трудо і Україна”, *Нові дні* 258–259. (Липень–серпень 1971): 29.

¹⁰¹⁷ *Гомін України*. 10 липня 1971.

¹⁰¹⁸ Lupul, *The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir*, 165.

¹⁰¹⁹ *Новий шлях*. 30 жовтня 1971.

під час його візиту до Канади¹⁰²⁰. А на ювілейному X Конгресі КУК, що відбувався 9–11 жовтня 1971 р. у Вінніпезі, П. Трюдо запевнив, що канадський уряд також домагатиметься від СРСР “об’єднання українських родин”¹⁰²¹. Виступ канадського прем’єра учасники Конгресу зустріли гучними оплесками, проспівавши йому “Многая літа”. Тоді ж КУК оприлюднив резолюцію, де, зокрема, йшлося: “10-й Конгрес висловлює признання українському народові в Україні за його безперервне змагання зберегти й забезпечити розвиток української мови й культури, посилити наукову працю, піднести рівень української літератури, музики та інших родів мистецтва, а зокрема за відвагу виступити в обороні прав людини й народу в Україні на основі принципів універсальної декларації Об’єднаних Націй про права людини”¹⁰²².

Під час візиту О. Косигіна у жовтні 1971 р. у низці міст Канади, а саме Оттаві, Монреалі, Торонто, Ванкувері, Кітченері, відбулись демонстрації та протести невдоволених прибуттям керівника уряду країни, яка “не підтримує основних прав людини і народів”¹⁰²³. Красномовними були гасла на транспорантах: “Руки геть від України”, “Свободу для України”, “Аллу Горську – українську художницю – замордувало КГБ”, “Звільніть Мороза”, “Свободу поневоленим народам”¹⁰²⁴. Як констатував тогочасний канадський урядовець, а згодом керівник сенатського комітету з безпеки й оборони Колін Кенні, “більшість канадців не любили Радянський Союз, але найбільша ненависть відчувалася серед канадських угорців, українців і євреїв, у котрих були глибокі претензії до політики радянського уряду”¹⁰²⁵.

До програми візиту радянської делегації входило відвідання канадського парламенту. Неподалік його приміщення єврейські протестувальники 18 жовтня

¹⁰²⁰ Lupul, *The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir*, 165.

¹⁰²¹ “Prime Minister Trudeau at the 10th Congress of Ukrainian Canadian Committee”, *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971), 439–440.

¹⁰²² “Резолюції схвалені на X Конгресі українців Канади”, *Десятий Конгрес українців Канади*, 213.

¹⁰²³ LAC, Kosygin Visit: Public Inquiry, 1971. SUSK – Ukrainian Canadian Student Union. MG28-V103. (Finding Aid No. 2131), 81.

¹⁰²⁴ *Новий шлях*. 30 жовтня 1971.

¹⁰²⁵ Colin Kenny, “Throwing Shoes, Wrestling a Russian. Rude Protests, Yes. But At Least No Shots Were Fired (National Post, January 12, 2009)”, доступно <http://colinkenny.ca/en/Throwing-Shoes-Wrestling-a-Russian-Rude-Protests-Yes-But-At-Least-No-Shots-Were-Fired>

влаштували О. Косигіну імпровізований обід – виставили чорний гливкий хліб і баланду – їжу в'язнів ВТТ у СРСР¹⁰²⁶. Після відвідин парламенту, усупереч наполяганням охорони, О. Косигін вирішив не сідати в автомобіль, а пішки пройтися до готелю Шато Лор'є на обід. Разом із представниками радянської та канадської офіційних делегацій у дорогу вирушили журналісти, у натовп яких пробрався 27-річний емігрант з Угорщини Геза Матраї*. Скориставшись із непередбаченого послаблення заходів безпеки, з вигуком “Хай живе Угорщина!” він несподівано накинувся на 67-річного О. Косигіна¹⁰²⁷. Намагаючись повалити керівника радянського уряду на землю, нападник відірвав гудзики з його піджака, але охоронці миттєво збили його з ніг і відтягли убік¹⁰²⁸. Розцінюючи цей резонансний напад, журналіст часопису “Новий шлях” коротко констатував: “Преса має багато сенсацій, а поліція багато турбот”¹⁰²⁹.

Через день після інциденту з нападом на О. Косигіна, керівники урядів підписали чотирирічну угоду про обмін між Канадою і СРСР у галузі науки, техніки, освіти і культури¹⁰³⁰. Питання подібних обмінів було важливим, але й дражливим водночас. Того ж дня О. Косигіна запросили на спільне засідання комітету у закордонних справах нижньої палати канадського парламенту і постійного сенатського комітету у закордонних справах. Канадські парламентарії отримали можливість поставити Голові РМ СРСР не більше, ніж по одному запитанню кожен. На запитання сенатора П. Юзика про ув'язнення українських інтелектуалів, зокрема В. Мороза, О. Косигін відповів, що ніколи не чув про цю особу, так само, як нічого не знає про арешти інших діячів української науки і культури¹⁰³¹. Щобільше, радянський керівник заявив, що українці користуються в СРСР повною свободою і запросив П. Юзика відвідати СРСР, аби пересвідчитись

¹⁰²⁶ *Новий шлях*. 30 жовтня 1971.

* Після радянської військової інтервенції 1956 р. до Угорщини канадський уряд надав політичний притулок близько 40 тис. угорців.

¹⁰²⁷ “Kosygin’s Visit to Canada Stirs Mass Protests by Ethnic Groups”, *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971): 440.

¹⁰²⁸ Евгений Карасев, “Воспоминания сотрудников охраны”, доступно: <http://lib.rus.ec/b/443895/read>

¹⁰²⁹ *Новий шлях*. 30 жовтня 1971.

¹⁰³⁰ *История внешней политики СССР: в 2-х т. (1945–1985)*, т. 2, 418.

¹⁰³¹ Paul Yuzyk, “Canadian-Soviet Exchange, November 2, 1971”, Yuzyk, *For a Better Canada*, 275–276.

у цьому¹⁰³². Зрештою, своєї обіцянки дотримав П. Трюдо і теж порушив питання ув'язнених діячів української культури, зокрема В. Мороза, на що О. Косигін пообіцяв поцікавитись цим питанням¹⁰³³.

Української проблематики стосувалося і питання Дж. Діфенбейкера, котрий обстоював відкриття у Києві канадського консульства та захисту національних прав українців. Уникнувши чіткої відповіді, О. Косигін наголосив, що в Радянському Союзі “успішно розв’язане національне питання”, либонь непрямо натякаючи канадському урядові на проблему квебекського сепаратизму. Негативну відповідь почув і сенатор Девід Крол, котрий порушив питання права євреїв на еміграцію з СРСР. Чи не єдину позитивну відповідь О. Косигін дав на питання сенатора Стенлі Гайдаша, що стосувалося необхідності “з’єднання розділених кордонами родин”¹⁰³⁴ (після травневого візиту 1971 р. П. Трюдо радянський уряд отримав список із понад півтисячі осіб – громадян СРСР, котрим Оттава пропонувала надати дозвіл на еміграцію в рамках програми “з’єднання сімей”).

Чого вдалося досягти українцям внаслідок взаємних візитів глав урядів двох держав? По-перше, у черговий раз на міжнародному рівні вдалося порушити питання прав людини в СРСР й ув’язнення інакодумців; по-друге, окремі з ув’язнених дисидентів незабаром отримали можливість емігрувати до Канади¹⁰³⁵. Так, на запрошення митрополита Вінніпезького Максима Германюка 2 липня 1972 р. до Канади перебрався єпископ УГКЦ Василь Величковський, за звільнення якого клопотали чільні канадські політики. Цікаво, що начальник 5-го Управління КДБ УРСР отримав вказівку використати переїзд В. Величковського за океан “для компрометації і внесення розколу в середовище уніатів”¹⁰³⁶.

¹⁰³² “Senator Yuzyk Confronts Kosygin in Arrests of Ukrainian Intellectuals”, *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971), 440.

¹⁰³³ Іван Пишкало, “Косигін у Канаді”, *Нові дні* 262. (Листопад 1971): 25.

¹⁰³⁴ Paul Yuzyk, “Canadian-Soviet Exchange, November 2, 1971”, Yuzyk, *For a Better Canada*, 275–276.

¹⁰³⁵ Руслан Сіромський, “Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року)”, *Наукові праці: науково-методичний журнал* 228(216). (2014): 90.

¹⁰³⁶ Олександр Іщук і Наталія Ніколаєва, “Оперативна підбірка “Єзуїт”: діяльність Василя Величковського в світлі документів КГБ УРСР”, доступно https://shron1.chtyvo.org.ua/Ischuk_Oleksandr/Operatyvna_pidbirka_Yezuit_diiialnist_Vasyliya_Velychkovskoho_v_svitli_dokumentiv_KHB_URSRS.pdf?PHPSESSID=a8eb73bcfa77bde1bb73ab99663a2a1a

Прибуття єпископа до Канади викликало великий суспільний резонанс. Попри взяті на себе письмові зобов'язання “не шкодити Радянському Союзові”, В. Величковський на першій зустрічі з канадськими українцями закликав “весь народ Канади надати допомогу в боротьбі проти влади сатани, яка завоювала український народ”¹⁰³⁷. Втім, приїзд на постійне поселення до Канади все ж означав для КДБ припинення активної публічної діяльності єпископа. Зрештою, після виснаження упродовж тринадцяти років поневіряння у в'язницях і таборах 30 червня 1973 р. єпископ помер і його поховали на цвинтарі у Вінніпезі.

* * *

Отже, київську частину візиту прем'єр-міністра Канади П. Трюдо у травні 1971 р. по праву можна вважати знаковою подією у новітній українській історії. Попри невинуваті сподівання окремих канадських політиків та української громади цієї країни, що П. Трюдо порушить питання дотримання прав людини й, зокрема, переслідування дисидентів, питання набуло суспільного резонансу. Причиною цього стали невдалі порівняння прем'єра федеративних систем Канади і Радянського Союзу, а також українських дисидентів із терористами з ФВК. Офіційний візит Голови РМ СРСР О. Косигіна восени 1971 р. до Канади дав можливість вкотре зацентувати громадську увагу на ситуації з порушеннями прав людини за “залізною завісою”. Після “київського уроку”, в умовах передвиборної кампанії, П. Трюдо був змушений переглянути своє ставлення до ситуації з правами людини в СРСР і в рамках політики “тихої дипломатії” став клопотати про звільнення ув'язнених дисидентів та вирішення питання розділених війною сімей. Ці клопотання здебільшого мали “точковий характер” і в низці випадків у 1972–1974 рр. завершилися успішно.

4.5. Проблема прав людини у канадсько-радянських відносинах періоду горбачовської перебудови

Сприйняття задекларованого новим радянським лідером Михайлом Горбачовим курсу на перебудову в Канаді зустріли насторожено і десь навіть із

¹⁰³⁷ Іщук і Ніколаєва, “Оперативна підбірка “Єзуїт”.

внутрішньою недовірою. Проте публічно і представники політикуму, і громадськості намагалися підтримувати започатковані зміни у Радянському Союзі, як безальтернативні¹⁰³⁸. Характерно, що заокеанські експерти намагалися підказати власні рецепти того, що потрібно “для добра людини й народів Радянського Союзу”. Наприклад, журналіст “Нових днів” Віктор Сабаль запропонував шість першочергових кроків, один з яких стосувався дотримання прав людини: “Пора покінчити з традиційним деспотизмом, необмежених прав державної влади по відношенні до громадян. Пора затвердити законом та на практиці шанувати громадянські права і, здійсненням ідей відкритого суспільства, відійти від сталінської інтерпретації прав людини... На першому місці стоїть звільнення усіх в’язнів з тюрем, заслання та психушок, котрі були засуджені за їхні переконання, а не за якісь протидержавні чи підтасовані кримінальні вчинки”¹⁰³⁹.

На подібні рекомендації і заклики, особливо з боку офіційних осіб, радянська сторона традиційно реагувала вороже. Посол Радянського Союзу в Канаді Олексій Родіонов (1983–1990) відзначав: “Звичайно, в наших відносинах з Канадою були і проблеми. Далеко не в усьому ми погоджувалися один з одним, часом виникали і взаємні претензії і непорозуміння. Час від часу офіційна Оттава дозволяла собі той чи інший недружній жест в наш бік... Особливо не давали спокою деяким канадським представникам так звані “права радянських громадян”. Природно, це кидало певну тінь на наші взаємини”¹⁰⁴⁰.

Сформований восени 1984 р. прогресивно-консервативний уряд Браяна Малруні* продовжував промоцію прав людини за кордоном, періодично піддаючи критиці ситуацію в Радянському Союзі. Як і в попередні роки, Канада використовувала поєднання публічного тиску і заходи в рамках “тихої

¹⁰³⁸ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 172.

¹⁰³⁹ Віктор Сабаль, “Реформи в СРСР та їхня проблематика”, *Нові дні* 452 (жовтень 1987): 18.

¹⁰⁴⁰ Алексей Родіонов, “СССР – Канада. Записки последнего советского посла”, доступно <https://www.litmir.me/br/?b=277054&p=3>

* Віце-прем’єром федерального уряду став політик українського походження Дон Мазанковський.

дипломатії”¹⁰⁴¹. Прихід до влади в СРСР М. Горбачова у часі збігся з візитом державного секретаря зовнішніх справ Джо Кларка. Канадська сторона була зацікавлена в тому, щоби візит міністра був успішним і результативним. Завідувач сектором СРСР ДСЗС Канади Рон Гелпін у розмові 3 грудня 1984 р. з радником радянського Посольства А. Макаровим натякнув, що бажано, аби візит Кларка мав якусь “родзинку”, змусивши радянських дипломатів мізкувати, що той мав на увазі. Зрештою, під “родзинкою” вони вирішили розуміти вирішення питань, які для канадців становили інтерес (наприклад, возз’єднання сімей)¹⁰⁴².

Перед візитом Дж. Кларка до Радянського Союзу президент КУК Іван Новосад скерував йому листа, в якому закликав виступити на захист українських дисидентів, зокрема В. Марченка, В. Стуса, Ю. Шухевича. Зі свого боку, Комісія прав людини СКВУ закликала українців у країнах Заходу писати листи підтримки ув’язненим інакодумцям, звертатися до радянських керівників із закликами дотримуватися положень ЗДПЛ та інших документів ООН¹⁰⁴³. Крім того, КУК клопотав про лобіювання питання вільного виїзду з УРСР на постійне місце проживання до Канади в рамках возз’єднання сімей, зменшення держмити на надіслані посилки¹⁰⁴⁴. Зауважимо, що надіслані посилки з Канади радянська сторона розцінювала як “приховану” допомогу колишнім учасникам ОУН і сім’ям засуджених за антирадянську діяльність¹⁰⁴⁵.

Офіційний візит державного секретаря зовнішніх справ Канади Дж. Кларка до Радянського Союзу тривав з 30 березня по 7 квітня 1985 р. Свою подорож він розпочав із Ленінграда, після чого полетів до Новосибірська¹⁰⁴⁶. І тільки після повернення з Сибіру 3 квітня почалися переговори у Москві. Очільник зовнішньополітичного відомства виклав свої міркування щодо міждержавної співпраці, наголосивши, що “[канадський уряд] має намір розвивати відносини

¹⁰⁴¹ *Canada’s International Relations Response of the Government of Canada to the Report of the Special Joint Committee of the Senate and the House of Commons, December 1986. Presented by the Honorable Joe Clark Secretary of the State for External Affairs.* (Ottawa, 1987), 73.

¹⁰⁴² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Украинская эмиграция в Канаде...), арк. 18.

¹⁰⁴³ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 2, спр. 4 (Документи (звіти, рішення) про порушення прав людини...), арк. 23.

¹⁰⁴⁴ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Справка о подрывной деятельности Комитета украинцев Канады в 1985 г.), т. 6, арк. 70.

¹⁰⁴⁵ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Справка о подрывной деятельности Комитета украинцев Канады...), т. 6, арк. 70.

¹⁰⁴⁶ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st Session. Vol. III. (Ottawa, 1985), 3766.

співпраці з СРСР і готовий до обговорення практичних кроків у цьому напрямку”¹⁰⁴⁷. Зокрема, Кларк порушив питання возз’єднання сімей, на що міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико парирував: “Ці справи ми вирішуємо строго і відповідно до внутрішнього радянського законодавства. Ми ним керуємося і будемо керуватися. Вирішуємо тільки ми”¹⁰⁴⁸. З цього приводу газета “Гомін України” констатувала: “Під час своїх розмов з большевицькими урядовими чинниками Кларк намагався піднести справу людських прав в контексті відновлення Канадою різнорідного обміну (культурного, наукового тощо), який він сам, будучи прем’єр-міністром Канади у 1979, припинив через московську інвазію Афганістану. Виглядає, що Кларк хотів узалежнити в якийсь спосіб справу ‘людських прав’ в СРСР із відновленням офіційного ‘обміну’, на що йому міністр закордонних справ СРСР Андрей Громико відповів..., що людські права, то ‘внутрішня справа’”¹⁰⁴⁹.

У розмовах з радянськими високопосадовцями Дж. Кларк робив “відкриті і прямі заяви”¹⁰⁵⁰, неодноразово порушував питання звільнення українських політв’язнів, зокрема Д. Шумука, М. Руденка і Ю. Шухевича. Канадська україномовна преса припускала, що в “списку Кларка” міг бути і Й. Тереля – засновник “Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні”, що виступала за відродження і легалізацію УГКЦ в УРСР¹⁰⁵¹. Уродженця Закарпаття, публіциста і поета Й. Терелю у підсумку 20 серпня 1985 р. ув’язнили на 7 років таборів і 5 років заслання. Він опинився у сумнозвісному таборі №36 в Кучино, де за нез’ясованих обставин загинули українські дисиденти і правозахисники В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин і В. Марченко¹⁰⁵². Василя Кобрини, котрий очолив “Ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви в Україні”, після арешту Й. Терелі спіткала подібна доля – його засудили до трьох років позбавлення волі

¹⁰⁴⁷ Алексей Родионов, “СССР – Канада. Записки последнего советского посла”.

¹⁰⁴⁸ Алексей Родионов, “СССР – Канада. Записки последнего советского посла”.

¹⁰⁴⁹ *Гомін України*. 17 квітня 1985.

¹⁰⁵⁰ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів*, 117.

¹⁰⁵¹ *Гомін України*. 17 квітня 1985.

¹⁰⁵² ЦДАЗУ, ф. 71 (Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом “Смолоскип”), оп. 2, спр. 4 (Документи (звіти, рішення) про порушення прав людини...), арк. 13.

за “антирадянську діяльність”¹⁰⁵³. Тож початок горбачовської перебудови не віщував нічого доброго українським греко-католикам, викликавши стурбованість у Канаді. Щобільше, питання дотримання релігійних прав і свобод відтоді зайняло помітне місце в зовнішньополітичній стратегії Оттави¹⁰⁵⁴.

Справу іншого політв’язня – Д. Шумука (депутат Палати громади Ендрю Вітер називав його “символом свободолюбства”¹⁰⁵⁵), Дж. Кларк порушив під час своїх відвідин Києва. За спогадами Д. Шумука, державний секретар зовнішніх справ Канади 25 разів (*sic!*) звертався до радянського уряду з приводу звільнення дисидента¹⁰⁵⁶. В українській столиці вжили посилених заходів безпеки: дійшло до того, що кадебісти розігнали хлопчаків, які “не по плану” гралися на вулиці і перебували заблизько до готелю, де поселилася канадська делегація¹⁰⁵⁷. У розмові з Головою РМ УРСР Олександром Ляшком канадський дипломат акцентував увагу на необхідності усунення перешкод задля еміграції в рамках возз’єднання сімей, однак той раптово перейшов у наступ і став розповідати про не покараних “військових злочинців” за океаном. Ляшко твердив, що проблеми з’єднання родин не існує і ті, хто хотів, вже виїхали¹⁰⁵⁸. Такі заяви високопосадовця виглядали щонайменше дивними й сіяли сумніви у здатності офіційного Києва вирішувати питання подібного характеру. Вирішення справи Шумука затягувалося, з приводу чого Х. Ісаїв згадувала: “Я постійно контактувала з Роном Гелпіном в Оттаві, який був заступником директора Східноєвропейського бюро Міністерства закордонних справ Канади. Він сказав мені, що у справі Данила завжди ставилися ‘маленькі інциденти’ навіть після того, як він зустрівся з канадськими чиновниками в Москві... де його запевнили, що всі документи для його еміграції із СРСР та імміграції в Канаду в порядку”¹⁰⁵⁹.

Дещо пізніше після візиту до Києва Дж. Кларка українську столицю 8–11 серпня 1985 р. відвідав лідер НДП Канади Едвард Бродбент. На той час нові

¹⁰⁵³ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 2, спр. 7 (Документи (звернення, заклики, інформації...), арк. 14.

¹⁰⁵⁴ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 2, спр. 4 (Документи (звіти, рішення) про порушення прав людини...), арк. 17.

¹⁰⁵⁵ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. VI. (Ottawa, 1987), 7437.

¹⁰⁵⁶ Шумук, *Из Гулагу у вільний світ*, 168.

¹⁰⁵⁷ *Гомін України*. 17 квітня 1985.

¹⁰⁵⁸ *Український голос*. 22 квітня 1985.

¹⁰⁵⁹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів*, 179–180.

демократи перебували в опозиції до консерваторів, маючи лише на десять депутатів менше, ніж колись впливові ліберали. Бродбент відвідав Меморіальний комплекс “Музею Великої Вітчизняної війни”, Музей українського художнього мистецтва, Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Порівняно новим у практиці прийняття іноземних політиків в УРСР можна вважати організацію прогулянки катером по Дніпрі¹⁰⁶⁰. З канадцем проводили “інформаційну роботу”, намагаючись “нейтралізувати викривлене уявлення про становище УРСР в братській сім’ї народів”. Особливу увагу радянська сторона присвятила переконанню Е. Бродбента, що в УРСР не утискаються релігійні права. У цьому контексті, на переконання МЗС УРСР, “вельми корисною була двогодинна розмова гостя з екзархом України Філаретом”¹⁰⁶¹. Таким чином, як і в доперестройки часи, радянська сторона заперечувала будь-які порушення прав людини в УРСР, трактуючи саму постановку питання “спланованою акцією західників”¹⁰⁶².

З початком перебудови в Радянському Союзі КУК ініціював тісніші “консультативні контакти” з ДСЗС в українських справах. Відтак, на порядок денний постало питання про створення Консультативного комітету у відносинах з СРСР, у який мали увійти радники з академічних і представницьких українських організацій (наприклад, КІУСу)¹⁰⁶³. Йшлося про те, що канадські урядовці не мають достатніх знань про Радянський Союз, зокрема УРСР. В Оттаві 10 жовтня 1987 р. було відкрито Українське інформаційне бюро, завдання якого полягали в налагодженні зв’язків з урядом, окремими міністерствами й управліннями, дипломатичним корпусом (бюджет 85 тис. дол. на рік)¹⁰⁶⁴. Дещо пізніше, весною 1989 р. була створена спеціальна Комісія співпраці при зовнішньому відомстві країни на чолі з Орестом Рудзиком (фінансувалася з федерального бюджету)¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶⁰ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Украинская эмиграция в Канаде...), арк. 137.

¹⁰⁶¹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 5657 (Украинская эмиграция в Канаде...), арк. 139.

¹⁰⁶² Алексей Родионов, “СССР – Канада. Записки последнего советского посла”.

¹⁰⁶³ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 51.

¹⁰⁶⁴ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 57.

¹⁰⁶⁵ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 64.

У співпраці з федеральними інституціями КУК активізував програму інформування громадян УРСР через *Radio Canada International*. У повідомленнях радянських спецслужб читаємо: “Твориться мережа спеціальних зв’язкових по всій Канаді для оперативної передачі свіжих новин з УРСР, у т.ч. отриманих від радянських громадян, які тимчасово перебувають у Канаді. Передбачено також підключити до створення радіопрограм на УРСР Інформаційне бюро КУК в Оттаві, яке здійснює безпосередній зв’язок з федеральним парламентом й урядовими установами”¹⁰⁶⁶. Власне, активізація співпраці КУК з урядом Б. Малруні вкрай насторожувала радянську розвідку, представники якої констатували: “Отримуючи політичну і фінансову підтримку федеральної влади Канади (йдеться про чек на 60 тис. дол. на потреби української громади в цій країні – *P. C.*), КУК прагне організаційно зміцнитися, розширити масштаби провокаційних антирадянських кампаній, акцій ідеологічних диверсій, при цьому чинить спроби пристосувати підривну діяльність проти СРСР до перебудови, яка відбувається в нашій країні, та подальшої демократизації суспільного життя”¹⁰⁶⁷.

КУК все ж переглянув своє ставлення до контактів із представниками УРСР, поставивши завдання розширювати їх задля підтримки демократичних процесів всередині України¹⁰⁶⁸. Наприклад, 29 січня 1989 р. на політичній дискусійній панелі в Університеті Йорка про долі українських дисидентів взяв участь перший секретар Посольства СРСР в Оттаві Юрій Богаєвський¹⁰⁶⁹. Ще декілька років тому таке було неможливе в принципі. Х. Ісаїв характеризувала радянського дипломата таким чином: “Богаєвський завжди виражав свою абсолютну відданість советському режиму, заперечував, що якісь зловживання правами людини існували в СРСР і неодноразово проголошував, що Україна була і завжди залишатиметься советською”¹⁰⁷⁰. При цьому спецслужби СРСР ще в 1989–1990 рр. продовжували звітувати про “антирадянську спрямованість” КУК і

¹⁰⁶⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 64.

¹⁰⁶⁷ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Справка о подрывной деятельности “Комитета украинцев Канады” в 1987 году, №1/6-3235), т. 6, арк. 149.

¹⁰⁶⁸ William M. Dobell, “Soviet Relations and Canadian Defence”, *International Journal* 46(3). (1991), 553.

¹⁰⁶⁹ ЦДАЗУ, ф. 59 (Організація Українських Націоналістів), оп. 1, спр. 25 (Документи (статті, повідомлення, листи та ін.) про міжнародні події та становище українців в світі...), арк. 160.

¹⁰⁷⁰ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 282.

“підривну діяльність проти УРСР в умовах процесів гласності і демократизації”¹⁰⁷¹.

На зустрічі представників КУК і ДСЗС в Оттаві 10 листопада 1989 р. представник останнього Жак Руа відзначив, що незважаючи на очевидне покращення ситуації з правами людини в СРСР і Східній Європі з часу приходу до влади М. Горбачова, “там зберігаються багато тривожних тенденцій”¹⁰⁷². Ж. Руа висловив стурбованість подальшим переслідуванням інакодумців, обмеженням релігійних свобод, підкресливши, що “ці питання постійно перебуватимуть в полі зору уряду”¹⁰⁷³. Як приклад, Руа згадав зустріч очільників зовнішньополітичних відомств Канади і СРСР, котрі проговорили ситуацію навколо справ поетів Степана Сапеляка і вже покійного В. Стуса, чії праці конфіскували у його вдови¹⁰⁷⁴.

Стан із правами людини в УРСР на зустрічі представила Х. Ісаїв, котра проаналізувала, як позитивні зрушення, так і не вирішені проблеми. До безумовних позитивів належало полегшення в розповсюдженні неурядових журналів і газет, поява незалежних організацій, асоціацій і неформальних груп, що обстоюють вирішення різних проблем (збереження української мови, охорона навколишнього середовища, відродження національної символіки)¹⁰⁷⁵. Та, водночас, підкреслювала Х. Ісаїв, “там дуже сильні прояви невпевненості, дефіцит довіри до уряду, відчай через екологічні проблеми і загальне побоювання, що незважаючи на обіцянки, значних політичних змін немає. Невпевненість і страх посилюються нападками на активістів, таких як УГС, українських католиків та ін., затримання їх місцевою поліцією, 10 і 15-денні тюремні ув’язнення, великі штрафи для учасників демонстрацій і богослужінь, використання спеціальних підрозділів КДБ, які мають спеціальне спорядження, для розгону мітингів і побиття невинних учасників, у т.ч. жінок, дітей, людей похилого віку... Від 120 до 160 політв’язнів-українців відбувають покарання за політичну і релігійну

¹⁰⁷¹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 63.

¹⁰⁷² ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 80.

¹⁰⁷³ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 80.

¹⁰⁷⁴ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 80.

¹⁰⁷⁵ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху СРСР*, 223.

діяльність та інші розходження з офіційними поглядами. Лише за перші шість місяців 1989 р. понад 40 українців були арештовані і посаджені в тюрми, а багато опинились в психіатричних лікарнях”¹⁰⁷⁶.

Після серії шпигунських скандалів влітку 1985–1988 рр., взаємної висилки дипломатів та обвинувачень офіційної Оттави у роздмухуванні “холодної війни”, в керівництві обох країн прийшло усвідомлення в потребі перегорнути цю сторінку відносин¹⁰⁷⁷. Подібно, як і в другій половині 1950-х років підґрунтям для порозуміння слугували торговельні відносини. Радянський Союз у 1980-ті роки закупляв чверть виробництва всієї канадської пшениці¹⁰⁷⁸. Коли ж, 25–27 лютого 1987 р. в Одесі у супроводі другого секретаря Посольства Канади у Москві П. Макартура перебували співробітники міністерства сільського господарства Канади А. Макдональд і Б. Вайт, у них завдяки “оперативним заходам” вдалося роздобути підготовлені Службою економічних досліджень міністерства сільського господарства США матеріали про перспективи виконання Продовольчої програми СРСР. У документах йшлося про неможливість виконати Програму у повному обсязі, що відкривало можливості для канадців нарощувати продаж зерна до СРСР¹⁰⁷⁹. Вже у 1989 р. канадський експорт до Радянського Союзу склав 688 млн дол., тоді як імпорт лише 117 млн дол.¹⁰⁸⁰.

Використовувана досі з прагматичних міркувань – інколи успішно, а інколи й ні – “тиха дипломатія”, не втратила своєї актуальності, однак в умовах відсутності довіри на перший план вийшла публічна дипломатія. Це обумовлювалося внутрішньою критикою політики уряду, якому громадськість закидала неспроможність захистити країну від зовнішніх посягань¹⁰⁸¹. У цьому контексті, наприклад, варто розцінювати виступ 13 січня 1989 р. Дж. Кларка в університеті Калгарі, де він жорстко розкритикував Радянський Союз за практику цькування

¹⁰⁷⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 82–83.

¹⁰⁷⁷ Kim Richard Nossal, “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”, *International Journal of Canadian Studies* 9, (Spring 1994): 28.

¹⁰⁷⁸ Nossal, “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”, 27.

¹⁰⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1255 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 29.

¹⁰⁸⁰ *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1991–1992*. (London: Macmillan Press Ltd, 1991), 288–289.

¹⁰⁸¹ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Why is Canada so soft on espionage?”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00965R000100440058-3.pdf>;

релігійних груп, побиття людей під час мирних мітингів, заслання Андрія Сахарова до Горького і т.п.¹⁰⁸².

Власне, владнати відносини між двома державами був покликаний офіційний візит прем'єр-міністра Канади Б. Малруні у листопаді 1989 р. до Радянського Союзу. Напередодні цього візиту КУК звернулися до канадського лідера із закликом порушити на переговорах у Москві проблему якнайшвидшого надання Україні економічної і культурної автономії, визнання і легалізації УГКЦ, спрощення процедури видачі дозволів на виїзд до Канади на постійне місце проживання¹⁰⁸³. Офіційний візит Б. Малруні до Радянського Союзу тривав з 20 до 25 листопада 1989 р. і завершився підписанням Політичної декларації та низки угод з різних питань. Це був перший офіційний візит канадського лідера до СРСР з часу візиту сюди у 1971 р. П. Трюдо. Під час перемовин було також створено Бізнесову раду. Відзначимо, що в діалозі лідерів двох держав більше говорив М. Горбачов, традиційно уже згадавши і про “свободу вибору”, і про “розширення співпраці”, і про “важливість перебудови”¹⁰⁸⁴. У розмові 21 листопада 1989 р. М. Горбачов переконував Б. Малруні, що він не відступить від започаткованих змін, але не потерпить втручання у внутрішні справи Радянського Союзу. При цьому Горбачов пригадав розмову з Дж. Бушем-старшим на Мальті, коли на висловлену стурбованість щодо наростання міжетнічних конфліктів (наприклад, Нагірний Карабах) заявив: “Якщо ви хочете комусь допомогти, спробуйте допомогти Квебеку. Це вам ближче, а ми самостійно розберемо свої проблеми”¹⁰⁸⁵. Очевидно, згадати такий приклад у розмові з прем'єр-міністром Канади було щонайменше не доречно, але з іншого боку це можна трактувати як непрямий посил канадській владі – мовляв, маєте власні проблеми і не втручайтеся в наші.

¹⁰⁸² Nossal, “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”, 31.

¹⁰⁸³ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 65.

¹⁰⁸⁴ Алексей Родионов, “СССР – Канада. Записки последнего советского посла”.

¹⁰⁸⁵ History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center), “Record of Conversation between Mikhail Gorbachev and Prime Minister of Canada Brian Mulroney, November 21, 1989”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/120826>

Попри таке застереження, Б. Малруні все ж порушив питання легалізації УГКЦ та екологічної ситуації в Україні після аварії на Чорнобильській АЕС. Канадський прем'єр під час свого візиту, крім Москви і Ленінграда, відвідав також Київ. Перебуваючи в українській столиці, Б. Малруні акцентував увагу на сімейних та історичних зв'язках народів Канади і України¹⁰⁸⁶. Зайшла мова і про створення нових консульств обох держав: радянське консульство мало бути відкрите у Торонто, а канадське, нарешті, в Києві¹⁰⁸⁷. Проте наслідки візиту Б. Малруні до СРСР не зовсім задовольнили КУК, оскільки прем'єр так і не зустрівся, як планувалося, з головою НРУ Іваном Драчем. Така зустріч була покликана “підняти авторитет і значимість” Руху в очах Заходу як реальної політичної сили в Україні”¹⁰⁸⁸.

За сприяння КУК та СКВУ виникло Канадське товариство прихильників Руху (КТПР), яке очолив бізнесмен Ераст Гуцуляк*. Товариство ставило перед собою завдання всіляко допомагати НРУ, як організації, яка виконувала важливу роль у національному відродженні¹⁰⁸⁹. Була розгорнута кампанія з метою матеріально-технічного забезпечення регіональних ланок Руху на території республіки (забезпечення, наприклад, копіювальною та відеотехнікою). За твердженням Тараса Кузя, починаючи з 1988 р., канадські українці здійснювали помітний вплив на політичні процеси всередині УРСР¹⁰⁹⁰. КТПР ініціювало низку гуманітарних проєктів, про один з яких Е. Гуцуляк згадував: “Ми... відчували, що в Україні немає підручників правдивої історії України і поставили собі завдання таку книжку видати. При співпраці з автором зроблено переклад книжки Ореста Субтельного “Україна. Історія”. У січні 1991 р. вийшло 200 тис. примірників... Книга стала бестселером... Вона стала підручником у всіх навчальних закладах”¹⁰⁹¹. Дійшло до того, що в московській пресі писали, що непоко́ра

¹⁰⁸⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 81.

¹⁰⁸⁷ Nossal, “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”, 31.

¹⁰⁸⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 65.

* Уже за незалежної України Ераст Гуцуляк був почесним консулом України в Канаді, радником прем'єр-міністра України, нагороджений Орденом Канади.

¹⁰⁸⁹ Гуцуляк, *Моя дерев'яна валізка*, 99.

¹⁰⁹⁰ Kuzio, *Ukraine: Perestroika to Independence*, 23.

¹⁰⁹¹ Гуцуляк, *Моя дерев'яна валізка. Спомини*, 99.

союзному центрові в Україні “імпортована” з-за кордону¹⁰⁹², а спецслужби констатували, що “‘допомога’ розрахована на дестабілізацію становища в республіці”¹⁰⁹³. Однак запобігти процесам, які набували незворотного характеру, радянська влада вже не могла.

Поряд з питанням дотримання прав людини в УРСР у публічний простір Канади увійшло питання про право українського народу на самовизначення. І якщо у випадку із самовизначенням балтійських республік, окупацію яких офіційна Оттава ніколи не визнавала, це сприймалося, як щось само собою зрозуміле, то прагнення українців до незалежності викликало в канадських офіційних колах певну розгубленість. Багатьох канадських політиків лякали прояви етноцентричного націоналізму, а відтак боязнь поширення ксенофобії на теренах Радянського Союзу¹⁰⁹⁴. Щобільше, для Канади питання незалежності України, як природного стану для гарантування прав людини, сприймалося крізь призму квебекського сепаратизму¹⁰⁹⁵.

Тим часом, в українській діаспорі ідея незалежності України не здавалася такою вже й примарною. Так, виконувач обов’язки віце-президента УНР проф. Я. Рудницький 9 січня 1989 р. видав акт, де йшлося: “На випадок відбудови (віднови) УНРеспубліки, чи перебудови колоніальної УРСР у дійсно незалежну державу на рідних землях, екзильний Уряд УНР визнає справжній національний Уряд у Києві й передасть йому свої повноважності з 1919–1920-их років”¹⁰⁹⁶.

На тлі відцентрових процесів всередині Радянського Союзу упродовж 29–30 травня 1990 р. відбувся офіційний візит М. Горбачова до Канади*. Перед початком зустрічі з офіційними особами Канади журналісти намагалися

¹⁰⁹² *Правда*. 14 лютого 1991.

¹⁰⁹³ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 65.

¹⁰⁹⁴ Stefania Szlek Miller, “Self-Determination and Human Rights: Cold War Responses to Postcommunist Disintegration”, *Canadian Slavonic papers* 37(3–4). (September-December 1995): 361.

¹⁰⁹⁵ Bogdan S. Kordan, *Strategic Friends. Canada-Ukraine Relations from Independence to the Euromaidan*. (Montreal: McGill-Queen’s City Press, 2018), 18.

¹⁰⁹⁶ ЦДАЗУ, ф. 35 (Державний центр Української Народної Республіки в екзилі), оп. 1, спр. 56 (Документи (статті, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР в екзилі...), арк. 51.

* Горбачов, як секретар ЦК КПРС, у складі радянської делегації перебував у Канаді в травні 1983 р. Тоді головними питаннями на зустрічі з канадськими парламентарями було возз’єднання сімей, свобода виїзду за кордон і вільний обмін інформацією. Саме під час цього візиту М. Горбачов заприязнився із Послом СРСР в Оттаві Олександром Яковлевим й невдовзі наполог на його поверненні додому (більше про цю поїдку див.: Михайл Горбачев, *Жизнь и реформы*. Книга 1, доступно https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy1/page_10/#3).

поспілкуватися з радянським лідером, однак той парирував: “Я приїхав для переговорів, а не для інтерв’ю”¹⁰⁹⁷. Попри декларовану відкритість, радянська сторона продовжувала за можливості уникати зустрічей з пресою, представники якої ставили не завжди комфортні запитання. Значно комфортніше М. Горбачов почувався у розмовах з канадськими політиками, які демонстрували прихильність до ним започаткованих змін, і після успішного візиту Б. Малруні до Радянського Союзу сподівалися на конструктивну співпрацю¹⁰⁹⁸. Так, М. Горбачов провів зустріч з Генерал-губернатором Канади українського походження Романом Гнатишиним, ведучи, зокрема, мову про наслідки Чорнобильської аварії. Про “труднощі перебудови в СРСР” і “необхідність навчитися користуватися свободою” М. Горбачов поговорив із колишнім прем’єр-міністром Канади П. Трюдо. Предметною видалася розмова Президента СРСР із Джоном Бродбентом, колишнім лідером НДП, а на той час головою Міжнародного центру з прав людини. Серед питань, якими цікавився у співрозмовника Бродбент, була ситуація в балтійських республіках, які взяли курс на вихід зі складу союзу¹⁰⁹⁹.

Прагненню до суверенітету балтійських республік Горбачов намагався протиставити “оновлений федералізм”, наголошуючи: “...правильно зрозумілий сенс федералізму, реалізований так, як ми його уявляємо, дозволяє зняти всі проблеми... Федералізм відкриває величезні можливості республікам для реалізації своїх інтересів у сфері культури, мови”¹¹⁰⁰. Що характерно, Президент СРСР завуальовано апелював до “різноманітного досвіду, історії”, очевидно натякаючи і на Канаду. На відміну від П. Трюдо, котрий мав необережність порівнювати федеративні системи двох країн, Б. Малруні говорив про різні механізми формування двох держав, а отже й абсолютно іншу природу федералізму¹¹⁰¹. Він зазначав: “... Яка б не наводилася паралель між ситуацією в Канаді і ситуацією, яка може існувати де-небудь ще в світі, недоречна. Канада

¹⁰⁹⁷ *Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г.: Документы и материалы.* (Москва: Политиздат, 1990), 7.

¹⁰⁹⁸ *Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г.*, 4.

¹⁰⁹⁹ *Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г.*, 9.

¹¹⁰⁰ *Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г.*, 15.

¹¹⁰¹ Kordan, *Strategic Friends. Canada-Ukraine Relations from Independence to the Euromaidan*, 19.

сформована й існує досі завдяки тому, що це відповідало бажанням франкомовної провінції Квебек. Це був бажаний союз, укладений 1 липня 1867 р. з доброї волі партнерів”¹¹⁰². Порівняння Квебеку з Українською РСР у такому розрізі виглядали спекулятивними і маніпулятивними.

Наодинці М. Горбачов і Б. Малруні спілкувалися понад дві години. Відомо, що лідери двох країн торкнулися різноманітних питань: від об’єднання Німеччини до активізації економічної співпраці¹¹⁰³. Тривалою видалася розмова і міністрів закордонних справ двох держав – Дж. Кларка і Е. Шеварднадзе, котрі обговорили питання зустрічі учасників НБСС, вирішення питання про статус Литви “в рамках діючої Конституції” (незадовго перед тим республіка проголосила суверенітет – Р. С.). Канада не змінила своєї позиції стосовно країн Балтії, не визнаючи законність їх включення до складу СРСР¹¹⁰⁴. Події в балтійських республіках дещо затьмарили зацікавлення українськими справами.

Західні лідери, у т.ч. Б. Малруні, прагнули бачити на теренах Радянського Союзу стабільність, але процеси, що там набрали обертів у 1991 р. нічого подібного не віщували. Ортодоксальне крило КПРС не могло змиритися з можливою втратою влади і розпадом Союзу, вчинивши спробу державного перевороту. Це викликало спротив демократичних сил і докорінно змінило політичну ситуацію в союзних республіках¹¹⁰⁵. Звістка про спробу державного перевороту в Радянському Союзі 19 серпня 1991 р. для канадського політикуму й уряду видалася повною несподіванкою. Що там казати, коли такою ж несподіванкою події в Москві стали навіть для США, президент яких Дж. Буш-старший у телефонній розмові з Б. Малруні визнавав “збій розвідки” (*intelligence failure*)¹¹⁰⁶. Аналітики ЦРУ говорили про “неповний переворот”, однак державна секретарка зовнішніх справ Канади Барбара Макдугал була серед перших західних дипломатів, котрі назвали речі своїми іменами. Невдовзі канадський

¹¹⁰² Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г., 38.

¹¹⁰³ Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г., 21.

¹¹⁰⁴ Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г., 39.

¹¹⁰⁵ Володимир Баран і Олександр Буравський, “Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр.”, *Історичні студії. Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 9–10. (2013): 136.

¹¹⁰⁶ George H. W. Bush Presidential Library&Museum, “Telephone Conversation with Prime Minister Brian Mulroney of Canada on August 19, 1991”, доступно <https://bush41library.tamu.edu/files/memcons-telcons/1991-08-19--Mulroney.pdf>

уряд закликав припинити незаконні дії змовників і повернути до влади М. Горбачова¹¹⁰⁷.

Не встигли у Канаді ще як слід проаналізувати всі обставини путчу, як новим ньюзмейкером стала Верховна Рада УРСР, яка 24 серпня 1991 р. проголосила Акт незалежності України. Реакція канадського консула у Києві Нестора Гайовського на цю небуденну подію мала більш, ніж красномовну назву – “*The Fat Lady Has Sung*”, що можна не буквально перекласти “А от і рак на горі свиснув”¹¹⁰⁸. Проте канадський уряд обрав вичікувальну позицію, а Б. Малруні запевнив, що Канада поважає “вільний вияв бажання” українського народу будувати незалежну державу і як тільки майбутній референдум підтвердить ці прагнення, уряд Канади відразу визнає Україну і встановить з нею дипломатичні відносини¹¹⁰⁹. Щоправда, у розмові з Дж. Бушем-старшим і Державним секретарем США Джеймсом Бейкером канадський прем’єр наголосив на чотирьох умовах визнання незалежності України: 1) вирішення питання ядерної зброї (як виглядає, проблема більше турбувала М. Горбачова, ніж канадську сторону); 2) дотримання прав людини; 3) захист національних меншин; 4) визнання принципів НБСЄ¹¹¹⁰.

У той час, як офіційна Оттава зайняла вичікувальну позицію, а тамтешня преса висловлювала “неготовність” визнати Україну¹¹¹¹, представники української громади Канади долучилися до агітаційної кампанії за незалежність. Низка канадських політиків українського походження (наприклад, Борис Вжесневський) особисто прилетіли до України, щоби агітувати за незалежність напередодні референдуму 1 грудня 1991 р.¹¹¹². Е. Гуцуляк, котрий займався агітацією у причорноморському Миколаєві, згадував: “Мені було приємно зустріти Ващуків з Торонта, котрі з рюкзаками за плечима робили “працю для України” і роздавали пропагандивні летючки, що закликали голосувати “так” за незалежність”¹¹¹³.

¹¹⁰⁷ *The Globe and Mail*. August 21, 1991.

¹¹⁰⁸ Сергій Плохій, *Остання імперія*, 194.

¹¹⁰⁹ Гуцуляк, *Моя дерев’яна валізка*, 122.

¹¹¹⁰ George H. W. Bush Presidential Library&Museum, “Telephone Call with Prime Minister Brian Mulroney of Canada”, доступно <https://bush41library.tamu.edu/files/memcons-telcons/1991-11-30--Mulroney.pdf>

¹¹¹¹ *Montreal Gazette*. September 9, 1991.

¹¹¹² Лук’яненко, *Шлях до відродження: в 13 т. Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*, 310.

¹¹¹³ Гуцуляк, *Моя дерев’яна валізка. Спомини*, 127–128.

Канада, другою після Польщі, 2 грудня 1991 р. визнала незалежність України, а вже 27 січня 1992 р. дві країни уклали Спільну декларацію про встановлення дипломатичних відносин, в якій, зокрема, йшлося: “Проголошуючи, що в основу розвитку відносин, двостороннього співробітництва між ними (Канадою і Україною) будуть покладені загальновизнані норми міжнародного права, принципи рівності держав, взаємної поваги і довіри, права народів на самовизначення, суверенітету і незалежності, територіальної цілісності і поважання прав людини, а також невтручання у внутрішні справи одна одної... [Сторони] проголошують взаємну згоду встановити дипломатичні відносини в повному обсязі, які набирають чинність з моменту підписання цієї Декларації”¹¹¹⁴.

* * *

Отже, в період горбачовської перебудови Канада займала прагматичну позицію стосовно того, що діялося в Радянському Союзі. На першому етапі (1985–1987) задекларованих новим радянським керівництвом змін у сфері дотримання прав людини практичного поступу не спостерігалось. Реальні зрушення у цьому напрямку фіксуємо лише з 1989 р., коли також поліпшилась атмосфера канадсько-радянських відносин, зіпсована свого часу шпигунськими скандалами. Лібералізація процедури виїзду за кордон, легалізація УГКЦ та УАПЦ, припинення масових політичних переслідувань і т.п. засвідчили нові підходи у сфері прав людини в Радянському Союзі. Зрештою, розширення цих прав означало початок кінця тоталітарної імперії, на руїнах якої виникли нові незалежні держави, щоправда у багатьох випадках з багажем невирішених гуманітарних проблем.

Висновки:

Після Другої світової війни сформувалися засади зовнішньої політики Канади, серед яких особливе місце зайняла гуманітарна складова міждержавних взаємин, зокрема питання дотримання прав людини. Не будучи обтяженою

¹¹¹⁴ “Спільна Декларація про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Канадою”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_005#Text

негативним багажем імперського минулого з характерним для нього ігноруванням людських і національних прав, Канада зайняла нішу захисника прав людини у світі, діючи у цьому напрямку як на міжнародних форумах, так і в межах двосторонніх відносин. Зважаючи на чисельні й політично активні громади українців, литовців, латвійців та естонців усередині країни, закономірно, що одним із напрямків політики захисту прав людини став Радянський Союз. Представники східноєвропейських громад раз по раз закликали федеральний уряд та канадський політикум до необхідності реакції на систематичне зловживання в сфері прав людини за “залізною завісою”. І, оскільки успіх канадських політичних партій на парламентських виборах (особливо консерваторів) значною мірою залежав від голосів вихідців із Східної Європи, то ситуація з правами людини у Радянському Союзі увійшла не тільки в публічний простір країни, але й стала частиною “тихої дипломатії” канадського зовнішньополітичного відомства.

Говорити з радянськими офіційними особами про порушення прав людини в їхній країні було справою нелегкою. По-перше, Радянський Союз заперечував будь-які факти порушень прав людини, називаючи це “вигадками” і “втручанням у внутрішні справи” своєї держави. По-друге, ефективність таких розмов безпосередньо залежала від стану двосторонніх відносин і міжнародного клімату. На канадсько-радянські відносини періоду 1945–1991 рр. визначальний вплив справляли реалії “холодної війни” з усіма обставинами, що випливали з цього (наприклад, шпигунство). Після гострої конфронтації, викликані “справою Гузенка”, тільки у другій половині 1950-х років намітилися контури співпраці між двома країнами. Основою для політичного порозуміння слугували економічні відносини, зокрема закупівля радянською стороною канадського збіжжя. І хоч торговельно-економічні відносини сторонами переважно не політизувалися, співпраця поєднувалася із конфронтаціями – видимими чи прихованими. Показовим є той факт, що за чотири з половиною десятиліття (1945–1991 рр.) канадські прем’єр-міністри лише двічі відвідували СРСР з офіційними візитами, причому це відбувалося винятково у період послаблення суперництва на

міжнародній арені: у 1971 р. – на початку “розрядки” (П. Трюдо) і 1989 р. – в умовах реалізації у Радянському Союзі політики “нового мислення” (Б. Малруні).

“Тиха дипломатія” стосовно СРСР найактивніше використовувалася в питаннях рееміграції та возз’єднання розділених війною сімей, звільнення з ув’язнення дисидентів, легалізації заборонених церков. Чільні канадські політики передавали радянській стороні списки осіб, яких просили звільнити або дозволити їм емігрувати. Натомість, “публічна дипломатія” активізувалася на тлі погіршення взаємин, коли, так би мовити, і втрачати було нічого. Але навіть і тоді, поряд з радикальною риторикою дипломатичними каналами велася відповідна робота. Публічний простір Канади особливо оживав під час офіційних державних візитів тамтешніх урядовців до Радянського Союзу (Л. Пірсона, П. Мартіна-старшого, П. Трюдо, Дж. Кларка, Б. Малруні), і навпаки – радянських державних діячів за океан (М. Полянського, О. Косигіна, М. Горбачова).

Публічність значною мірою дозволяла канадській владі показати власним громадянам, якою “непримиренною” вона є у питаннях прав людини. Щоправда, підтримка тих чи інших ініціатив канадських українців нерідко завершувалася нотами протесту Посольства СРСР в Оттаві. До збурення громадськості спонукали також дії радянських спецслужб, які проведенням спеціальних операцій намагалися відволікти увагу від стану дотримання прав людини за “залізною завісою” і дискредитувати правозахисників. І лише в період горбачовської перебудови радянська сторона поступово переглянула своє ставлення до прав людини, що в результаті привело до краху комуністичної системи.

Розділ 5.

ПОЗИЦІЯ КАНАДИ З ПИТАННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УРСР НА МІЖНАРОДНИХ ФОРУМАХ

1.1. Канада *versus* СРСР в ООН у 1945–1960-х роках

Негативний досвід Другої світової війни з нівелюванням цінності людського життя сприяв усвідомленню фундаментальної значущості дотримання прав і свобод людини для збереження демократії. Таке розуміння знайшло свій вияв у Статуті ООН, в якому засновники цієї міжнародної організації заявили про намір “знову утвердити віру в основні права людини”¹¹¹⁵. У Преамбулі і низці статей Статуту вказувалося на нерозривний зв’язок між миром, безпекою та дотриманням прав людини. Втім, як слушно зауважував один із творців міжнародного права Г. Лаутерпахт, ефективність цього документа передусім залежала від політичних і моральних налаштувань держав-учасниць ООН¹¹¹⁶.

Зобов’язання поважати права людини взяла на себе й Українська РСР, Президія Верховної Ради якої 22 серпня 1945 р. ратифікувала Статут ООН. Вхідження Української РСР до складу цієї міжнародної організації стало результатом політичних комбінацій Йосифа Сталіна*. Сумніви західних партнерів щодо наявності повного суверенітету в УРСР радянські представники розвіювали за допомогою прикладу Канади – ця країна стала членом Ліги Націй після Першої

¹¹¹⁵ “Статут Організації Об’єднаних Націй”, доступно http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf

¹¹¹⁶ “Human Rights, the Committee of the United Nations, and the International Bill of the Rights of Man. Preliminary Report by Professor H. Lauterpacht”, доступно <https://digitallibrary.un.org/record/564241>

* На Ялтинській конференції у лютому 1945 р. ані президент США Франклін Рузвельт, ані прем’єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль не вірили у незалежність радянських республік. Первісна спроба протягнути до складу ООН тогочасні шістьнадцять радянських республік зазнала фіаско, оскільки Ф. Рузвельт у такому випадку пропонував включити до складу нової міжнародної організації всі американські штати (Сергій Плохій, *Ялта. Ціна миру*. (Харків: КСД, 2019), 204). Тоді радянські вимоги зменшилися до трьох республік – України, Білорусі і Литви, як таких, що найбільше постраждали у війні. Очевидно, що пропозиція стосовно Литви була переговорною тактикою – її включення до складу ООН означало юридичне визнання анексії цієї балтійської держави Москвою. Однак, канадський дипломат Екскот Рейд, вважав, що і вступ УРСР та БРСР до складу організації легітимізує приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель (Department External Affairs (DEA)/4060-40. Memorandum from Second Political Division to Associate Under-Secretary of State for External Affairs. Ottawa, May 6th, 1946. RE: Soviet Republics on U.N., доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=12214>). У підсумку, Ф. Рузвельт і В. Черчилль таки погодилися на входження цих двох радянських республік до складу ООН.

світової війни, не володіючи повним суверенітетом¹¹¹⁷. Радянська сторона наполягала на тому, що УРСР є “державою з міжнародно-правовою суб’єктністю”, апелюючи до ст. 3 і 4 Статуту ООН, згідно з якими членами ООН можуть бути тільки суверенні держави¹¹¹⁸. Згідно з офіційним баченням ситуації, УРСР у 1945 р. перетворилася на суб’єкт міжнародних відносин, а Радянський Союз залишився “формою спільності союзних республік”¹¹¹⁹. Нарком закордонних справ СРСР В’ячеслав Молотов наголошував: “Домініони Британської Співдружності поступово й терпляче досягли позиції суб’єктів у міжнародних справах... Було б правильно, якби три або принаймні дві з радянських республік знайшли гідне місце серед членів асамблеї”¹¹²⁰. Та на відміну від Канади чи Австралії, чимало західних політиків сприймали Україну / УРСР як таку собі “радянську Пенсильванію” і не більше (за визначенням американського дипломата Джорджа Кеннана)¹¹²¹. Зрештою, варто погодитися з думкою українського історика Степана Віднянського, котрий вбачає у діях радянської сторони спроби “посягти на Заході ілюзії про те, що вступ, приміром України до ООН є першим кроком до її незалежності”¹¹²².

У меморандумі на адресу прем’єр-міністра Канади Вільяма Маккензі-Кінга ще від 23 березня 1943 р. КУК наголошував на “прагненні українців мати суверенні права і самоуправління”: “Український народ прагне, щоби його розглядали як рівноправну націю. Він вірить, що в повоєнному світоладі його прагнення на незалежну вільну державу у вільній Європі не повинні відкладатися і що українське питання повинне бути включене у справедливу і тривалу побудову Європи”¹¹²³. Маккензі-Кінгу тоді ж надали короткий виклад історії

¹¹¹⁷ Theofil Kis, *Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine*. (Ottawa: University of Ottawa, 1989), 1.

¹¹¹⁸ “Международно-правовая субъектность Украинской ССР”, Корецкий В. М. *Избранные труды: в 2-х кн.* Том 2. АН УССР, Институт государства и права. Главный редактор Владимир Денисов. (Киев: Наукова думка, 1989), 336.

¹¹¹⁹ “Международно-правовая субъектность Украинской ССР”, Корецкий В. М. *Избранные труды*, том 2, 335.

¹¹²⁰ Плохій, *Ялта*, 201.

¹¹²¹ Editorial, “Prime Minister Trudeau’s Political Game”, *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs*, no. 3 (Autumn, 1971): 232.

¹¹²² Степан Віднянський, “Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об’єднаних Націй і членства в ній України)”, *Український історичний журнал* 6 (2015): 180.

¹¹²³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді...), арк. 88–89.

України, зокрема її державності – від Київської держави (Русі) – до Карпатської України. Попри багату історію українського народу, КУК констатував, що він (народ) на даному етапі “позбавлений всіх прав”¹¹²⁴. Подібні заходи української діаспори гостро критикували в УРСР, вбачаючи в них бажання вислужитися перед “імперіалістичними державами” і, вживаючи епітети, на зразок “зрадники батьківщини” або “виметені з СРСР і УРСР... декласовані елементи”¹¹²⁵.

Попри відсутність реального суверенітету, як про це зазначав КУК, Українська РСР стала міжнародно визнаною політичною сутністю. Однак такий стан справ свого часу намагалися опротестувати окремі представники українського політикуму в екзилі, трактуючи УРСР “квазідержавою” або ж “державою на папері”¹¹²⁶. Та й західні політики не зовсім розуміли, кого представляє делегація УРСР і що означає поняття “соціалістичний суверенітет”¹¹²⁷. Проте вже невдовзі в діаспорі зрозуміли, що таку ситуацію можна сповна використати у власних цілях. Прийшло усвідомлення, що після того, як Українська РСР стала членом ООН, “проблема України перестала бути “домашньою” справою того чи іншого окупанта. Україна... вийшла на міжнародну арену як рівнорядний чинник. В очах світу вона перестала бути предметом, Україна стала підметом”¹¹²⁸.

Канада, яка отримала фактичну незалежність після ухвалення Вестмінстерського статуту 1931 р., якраз по війні формувала власний зовнішньополітичний курс, виявляючи інтерес до гуманітарних аспектів закордонної політики. Канада стала “середньою” державою, якій бракувало світового впливу, але матеріальну потугу якої неможливо було ігнорувати¹¹²⁹. Не обтяжена імперським минулим, але будучи колись колонією – спершу Франції, а потім Британії, – Канада рішуче засуджувала будь-який колоніалізм, у т.ч. радянський. Оскільки проблема колоніалізму була тісно пов’язана з ігноруванням

¹¹²⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді...), арк. 94а.

¹¹²⁵ Леонід Лешенко, *Україна на міжнародній арені (1945–1949)*. (Київ: Наукова думка, 1969), 127, 179, 180.

¹¹²⁶ Плав’юк, “Дії СКВУ на міжнародному форумі”, *Микола Плав’юк: Україна – життя моє. Т. 2*, 242–243.

¹¹²⁷ George O. Liber, *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. (Toronto: University of Toronto Press, 2016), 278.

¹¹²⁸ *Новий шлях*. 17 грудня 1952.

¹¹²⁹ Мортон, “Паростки добробуту (1945–2011)”, *Ілюстрована історія Канади*, 481.

елементарних прав і свобод людини, то немає нічого дивного, що промоція прав людини стала інтегральною частиною канадської зовнішньої політики¹¹³⁰.

За дорученням генерального секретаря ООН підготовку проєкту ЗДПЛ прав людини очолив канадець, професор Макгільського університету Джон Пітерс Гамфрі – директор відділу Секретаріату ООН з прав людини (1946–1966)¹¹³¹. Для вироблення цього важливого документа 16 лютого 1946 р. ГА ООН створила спеціальну Комісію з прав людини, яка згодом стала і першим міжнародним контрольним органом у цій сфері. Комісія, яку упродовж 1946–1950 рр. очолювала Елеонора Рузвельт – вдова 32-го американського президента Франкліна Рузвельта, складалася з 18-ти делегатів країн-членів ООН. Радянський Союз у ній репрезентував український вчений, юрист-міжнародник Володимир Корецький, котрий упродовж 1947–1949 рр. виконував функції першого заступника голови Комісії. За спогадами Дж. Гамфрі, радянський представник піддав критиці канадський і британський проєкти Загальної декларації через “намір звільнити людину не від гоніння, а від власного уряду, що означає поставити її в опозицію до власної влади і народу”¹¹³². Втім, у розумінні канадця, боротьба за права людини неодмінно ставала боротьбою проти авторитаризму, властивого Радянському Союзові. Задекларована по війні співпраця у галузі прав людини стала заручником протистояння між вчорашніми союзниками по антигітлерівській коаліції, що загальмувало ухвалення ЗДПЛ¹¹³³.

Хоч дії Канади значною мірою залежали від реалій “холодної війни”, “конструктивних взаємин” з Радянським Союзом та союзницьких відносин із США та Великою Британією, політика Оттави в галузі прав людини на міжнародній арені претендувала на повну незалежність¹¹³⁴. Дж. Гамфрі визнавав,

¹¹³⁰ *Canada's International Relations Response of the Government of Canada to the Report of the Special Joint Committee of the Senate and the House of Commons, December 1986. Presented by the Honorable Joe Clark*, 71.

¹¹³¹ Payam Akhavan, “Canada and international human rights law: is the romance over?”, *Canadian Foreign Policy Journal* 22(3). (2016): 332.

¹¹³² John Humphrey, “The Magna Carta of the World”, *Canadians and the United Nations*, edited by Clyde Sanger. (Ottawa: Communications and Culture Branch Department of External Affairs, 1988), 21.

¹¹³³ Руслан Сіромський, “Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.: позиція Радянського Союзу”, *Літописець 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)”*, м. Житомир, 5 грудня 2019 року. (Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020), 209.

¹¹³⁴ Mahoney, “Human Rights and Canada's Foreign Policy”, 558.

що конфронтація в гуманітарній сфері зумовлена політичними мотивами, тому всіляко прагнув не політизувати це питання¹¹³⁵. У співпраці з іншими фахівцями саме Дж. Гамфрі підготував перший чорновий варіант ЗДПЛ, кожне положення якої доводилося обстоювати в гострому протистоянні з радянською стороною¹¹³⁶. Якщо з пропозиціями щодо гарантування “основних життєвих прав людини” – права на працю, освіту чи медичний захист, – Дж. Гамфрі був схильний погодитися, то пропагування “колективних прав” він категорично відкидав (між “колективними правами” і “правом держави” Гамфрі ставив знак рівності)¹¹³⁷. У підсумку представник Радянського Союзу в ООН Андрій Вишинський розкритикував проєкт Декларації “через ігнорування права націй на самовизначення”¹¹³⁸. Характерно, що в той час прем’єр-міністр Онтаріо Джордж Дру закликав світову спільноту “цікавитися поневоленими народами, покликаючись на Статут ООН”, але на відміну від А. Вишинського канадець був конкретніший у висловлюваннях: “Нас має цікавити свобода Польщі, Угорщини, Югославії, Болгарії, Румунії, України, Литви, Естонії та ін”¹¹³⁹.

Під час дискусії щодо проєкту ЗДПЛ, в розділі про “Права та обов’язки держави”, В. Корецький заявляв, що “фізична особа не є суб’єктом міжнародного права”, оскільки соціалістична доктрина відкидає теорію міжнародної правосуб’єктності індивідів¹¹⁴⁰. Відтак Радянський Союз рішуче виступав проти будь-яких спроб визнання фізичних осіб “суб’єктами міжнародного права”, оскільки це, на переконання його представників, обмежувало суверенітет держави над власними громадянами і створювало потенційні можливості для зовнішнього втручання у внутрішні справи держави¹¹⁴¹. Причому під втручанням радянська

¹¹³⁵ Thompson, “Canada, Human Rights, and the Future of the Liberal International Order”, 301.

¹¹³⁶ Ирина Агеева, “Джон Хамфри и Советский Союз”, *Канадский ежегодник* 19. (2015): 22.

¹¹³⁷ Агеева, “Джон Хамфри и Советский Союз”, 25.

¹¹³⁸ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 10 декабря 1948 года”, Андрей Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 383.

¹¹³⁹ *Український голос*. 5 травня 1947.

¹¹⁴⁰ Джон У. Монтгомери, “Марксистский подход к правам человека. Анализ и критика”, *Международное сотрудничество и права человека*. Реферативный сборник. (Москва: ИНИОН, 1989), 64.

¹¹⁴¹ Franciszek Przetacznik, “The Socialist Concept of Human Rights: Its Philosophical Background and Political Justification”, *Revue Beige Droit International* 13. (1977): 249.

сторона розуміла словесні заяви і критику на свою адресу¹¹⁴². Таким чином, у центрі дебатів між країнами Заходу і Радянським Союзом опинилися різні трактування принципу VI – про невтручання у внутрішні справи і принципу VII – про повагу людини і її основних свобод. Так, А. Вишинський розкритикував позицію представника Канади в ООН Л. Пірсона, котрий наважився звернути увагу на порушення радянською стороною прав людини в Східній Європі: “Представник Канади тут говорив про те, що триває боротьба двох ліній – лінії поваги до прав людини і лінії утвердження домінування держави над людиною... Те, що триває боротьба двох ліній – це так, але не тих ліній, не та боротьба”¹¹⁴³. Особливо радянського представника обурили слова, які, як він вважав, канадець перекрутив: “Для того, щоби вести війну, можна і не мати власної армії”¹¹⁴⁴. Не скупився на метафори і Андрій Громико, назвавши Канаду “нудною другою скрипкою в американському оркестрі”¹¹⁴⁵. Очевидно, що на риторичі тогочасних канадсько-радянських відносин позначилася “справа Гузенка”, яка призвела до викриття радянської шпигунської мережі в Канаді, та блокування Радянським Союзом кандидатури Л. Пірсона на пост першого в історії Генерального секретаря ООН¹¹⁴⁶.

Об’єднаний парламентський Комітет з прав людини та основоположних свобод обговорив проєкт ЗДПЛ та розглянув резюме, підготовлені правозахисними організаціями. У своєму зверненні до канадського парламенту 25 червня 1948 р. Комітет виступив із загальними рекомендаціями, які просив винести на обговорення ООН. Що рекомендував комітет? По-перше, скоротити текст декларації, вилучивши “зайві” статті. По-друге, вилучити статті, що стосувалися обов’язкового соціального забезпечення громадян з боку держави.

¹¹⁴² Владимир Карташкин, “Международная защита прав человека и внутренняя юрисдикция государств”, *Обозреватель* 2 (2013): 67.

¹¹⁴³ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 10 декабря 1948 года”, Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 389.

¹¹⁴⁴ Вышинский, “Об осуждении подготовки новой войны и о заключении пакта пяти держав по учреждению мира. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 1 декабря 1949 года”, Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 761–762.

¹¹⁴⁵ Мортон, “Паростки добробуту (1945–2011)”, *Люстрована історія Канади*, 481.

¹¹⁴⁶ Scurr, *Cold War by ‘Other Means’: Canada’s Foreign Relations with Communist Eastern Europe, 1957–1963*, 41.

По-третє, обов'язково згадати ім'я Бога у першій статті декларації¹¹⁴⁷ (у двох останніх випадках канадські пропозиції діаметрально розходилися із радянським баченням документа).

Радянська делегація висловлювала своє неприйняття ст. 19 проєкту документа, де йшлося, що “кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів”¹¹⁴⁸. Природно, для тоталітарної держави, яким був Радянський Союз у сталінський період, це видавалося неприйнятним. Окремі положення ЗДПЛ були несумісні зі сталінською політикою, яка й надалі базувалася на терорі¹¹⁴⁹.

Під час своїх виступів А. Вишинський висловлював побоювання щодо небезпеки “поширення фашизму” через гарантування “свободи будь-яких переконань”, однак це була не більше, ніж словесна ширма. На засіданні ГА ООН 9 грудня 1948 р. він з цього приводу наголошував: “Які ідеї можна поширювати вільно і безперешкодно? Більшість комісії (з прав людини – Р. С.) на це питання відповідає – всілякі ідеї. Радянська делегація на це питання відповідає: Ми цього визнати не можемо...”¹¹⁵⁰.

Вироблення остаточного варіанту ЗДПЛ затягнулося на три роки. Радянська сторона увесь час закликала “покращувати декларацію”¹¹⁵¹, однак 10 грудня 1948 р. на III сесії ГА ООН документ в остаточній редакції підтримали 48 країн (з 58 тодішніх членів ООН). БРСР, УРСР, СРСР, Чехословаччина, Польща,

¹¹⁴⁷ PCO/Vol. 116. Memorandum from Assistant Under-Secretary of State for External Affairs to Secretary of State for External Affairs. Ottawa, July 7th, 1948. Economic and Social Council – Seventh Session, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=9931>

¹¹⁴⁸ “Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад)”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_015

¹¹⁴⁹ Eugene D. Fryer, “Soviet Human Rights: Law and Politics in Perspective”, *Law and Contemporary Problems* 43(2). (Spring, 1979): 299.

¹¹⁵⁰ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 9 декабря 1948 года”, Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 370.

¹¹⁵¹ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 9 декабря 1948 года”, Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 377.

Югославія, ПАР і Саудівська Аравія утрималися при голосуванні¹¹⁵². Цікаво, що 6 грудня під час попереднього голосування Канада “з раціональних мотивів” теж не підтримала ЗДПЛ, але до голосування на ГА ООН змінила свою думку¹¹⁵³. У кожній з цих країн були свої мотиви не голосувати “за”. Пояснення радянського блоку було достатньо розмитим: “Соціалістичні країни, в т.ч. СРСР і УРСР утримались при голосуванні цієї декларації в цілому, оскільки її проєкт мав істотні недоліки, на усунення яких, незважаючи на наполегливі зусилля делегацій соціалістичних країн, представники західних держав не пішли”¹¹⁵⁴. Голова радянської делегації А. Вишинський, зокрема, наголошував: “Незважаючи на деякі свої чесноти, цей проєкт має низку великих недоліків, головний з яких полягає у його формально-юридичному характері і відсутності в ньому будь-яких заходів, здатних сприяти реалізації проголошених в цьому проєкті основних свобод і прав людини”¹¹⁵⁵. Дещо пізніше, в період горбачовської перебудови, виправдання зводилися до того, що “тодішнє керівництво... вважало текст Декларації недосконалим через відсутність у ньому прав народів на самовизначення” (*sic!*)¹¹⁵⁶.

Після ухвалення декларації категорія прав людини перейшла зі сфери винятково внутрішньої компетенції і національного законодавства на міждержавний рівень, ставши предметом міжнародного права¹¹⁵⁷. Водночас, планувалося, що ЗДПЛ, з її рекомендаційним характером, стане частиною міжнародного кодексу про права людини, який доповнять зобов’язуючим пактом і протоколами, що передбачатимуть механізми контролю й імплементації тих чи інших норм¹¹⁵⁸. Відтак, відразу розпочалось опрацювання міжнародних стандартів

¹¹⁵² “Drafting and Adoption the Universal Declaration of Human Rights”, доступно <https://archive.is/20120919000037/http://www.udhr.org/history/overview.htm#selection-31.0-37.41>

¹¹⁵³ John Humphrey, “The Magna Carta of the World”, *Canadians and the United Nations*, edited by Clyde Sanger. (Ottawa: Communications and Culture Branch Department of External Affairs, 1988), 22.

¹¹⁵⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1868 (Листування з Генеральним Секретарем ООН...), арк. 142.

¹¹⁵⁵ Андрей Вышинский, “О проекте Декларации прав человека. Речь на заседании Генеральной Ассамблеи 9 декабря 1948 года”, Вышинский, *Вопросы международного права и международной политики*, 367.

¹¹⁵⁶ Зарічанський і Нижник, *Права радянської людини*, 7.

¹¹⁵⁷ Evan Luard, “Human Rights and Foreign Policy”, *International Affairs* 56(4). (Autumn, 1980): 590.

¹¹⁵⁸ “Speech Delivered by Dr. John P. Humphrey at the Annual Dinner of the Canadian Institute of International Affairs, on 4 June 1949”, доступно https://historyofrights.ca/wp-content/uploads/documents/umphrey_speech_1949.pdf

прав людини, об'єднаних у єдиний Міжнародний пакт, та збір інформації про дотримання ЗДПЛ.

Країни-члени ООН зобов'язувалися подавати інформацію до щорічника ООН про виконання прав людини у своїх країнах. Так, 7 липня 1951 р. МЗС УРСР отримало від Секретаріату ООН листа з проханням надати необхідну інформацію до *“The Year book on Human Rights”*. Як з'ясувалося, це вже було третє звернення: перші два – від 1 березня і 5 квітня – МЗС УРСР проігнорувало. Після отримання третього запиту, в.о. завідувача політичного відділу МЗС УРСР Г. Стадник звернувся з листом до Москви із запитанням: “Просимо Ваших вказівок щодо того, яким має бути наше ставлення до зазначених запитів Секретаріату ООН”¹¹⁵⁹. Як бачимо, навіть, здавалося б, у таких дріб'язкових питаннях, нічого не вирішувалося без санкції Москви.

Під час опрацювання Міжнародного пакта про права людини Генеральний Секретар ООН звернувся до Української РСР з проханням подати до 15 лютого 1951 р. на розгляд Комісії з прав людини власні пропозиції до “Проекту пакту про права людини і засоби їх реалізації”. Зважаючи на такий запит, МЗС УРСР звернулося з листом до першого заступника міністра закордонних справ СРСР А. Громика, текст якого закінчувався словами “У зв'язку з вищевикладеним, просимо Ваших вказівок”¹¹⁶⁰. Ця фраза насправді засвідчує реальний ступінь суверенітету Української РСР. Зрештою, в останній день встановленого речення МЗС УРСР подало пропозиції, які стосувалися права на самовизначення, заборони нацистської пропаганди, гарантування прав профспілок тощо¹¹⁶¹. Загалом, країни соцтабору запропонували зміни соціально-економічного характеру, що нівелювало комплекс громадсько-політичних прав. Тому, завдяки чисельній перевазі західних держав ГА ООН ухвалила рішення про підготовку

¹¹⁵⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 292 (Зауваження уряду Української РСР до “Проекту пакту про права людини”...), арк. 131.

¹¹⁶⁰ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 292 (Зауваження уряду Української РСР до “Проекту пакту про права людини”...), арк. 30.

¹¹⁶¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 292 (Зауваження уряду Української РСР до “Проекту пакту про права людини”...), арк. 32–35.

двох окремих пактів – Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права¹¹⁶².

Практично, станом на 1954 р. проекти Пактів про права людини були готові, але Канада все ще сподівалася отримати можливість підкорегувати їх зміст. Канадська делегація на ГА ООН восени 1954 р. зобов'язувалась повторити раніше озвучені пропозиції, не включені до остаточних проєктів. У спеціальних інструкціях ДСЗС йшлося, передусім, про корекцію пункту щодо поширення пактів на федеральну державу. Радянська сторона наполягала на необмеженому застосуванні Пактів федеральними державами і якщо така вимога зберігалася б, канадській делегації було рекомендовано голосувати проти¹¹⁶³. Однак, як впливає з документів Державного секретаріату, за умови наявності “конструктивних альтернатив”, Канада була налаштована іти на компроміси¹¹⁶⁴. Крім того, закордонне відомство сподівалося, що обговорення Пактів дозволить утвердити віру в основні права і свободи людини на міжнародному рівні¹¹⁶⁵.

Міжнародні пакти про права людини, розділені з політичною доцільністю на два окремих документа, були ухвалені 16 грудня 1966 р. на XXI сесії ГА ООН¹¹⁶⁶. Поправку про підготовку єдиного пакту відхилили: 25 країн проголосували “за” (у т.ч. СРСР, УРСР і БРСР), а 29 – “проти” (США, Канада, Велика Британія, Франція тощо)¹¹⁶⁷. Радянський Союз однак наполіг на включенні в обидва Пакти першої статті про право народів на самовизначення, як одного з ключових прав людини: “Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний,

¹¹⁶² Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 21.

¹¹⁶³ PCO/Vol. 242. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO. 187-54. Secret. [Ottawa], September 7th, 1954. Instructions for the Canadian Delegation to the Ninth Session of the General Assembly of the United Nations, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=131>

¹¹⁶⁴ PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO. 87-56. Secret. Ottawa, April 12th, 1956. General Instructions to the Canadian Delegation to the 21st Session of ECOSOC – New York, April 17 – May 4, 1956, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=3117>

¹¹⁶⁵ PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No 290-60. Secret. Ottawa, September 16, 1960. Instructions for the Canadian Delegation to the Fifteenth Session of the General Assembly of the United Nation, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=12772>

¹¹⁶⁶ Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 21.

¹¹⁶⁷ Анатолій Мовчан, *Права человека и международные отношения*. (Москва: Наука, 1982), 64.

соціальний і культурний розвиток”¹¹⁶⁸. Ця ініціатива виражала магістральну лінію СРСР на звуження індивідуальних прав на користь колективних (держави). Дж. Гамфрі вбачав загрозу цієї статті для тих багатонаціональних держав, де існували ризики сепаратизму, тобто і для Канади також¹¹⁶⁹. Він звертав увагу на те, що Пакти про права людини не містять визначення “народ”, а стосуються людських індивідів; водночас право на самовизначення торкається тільки колоніальних народів¹¹⁷⁰. Таким чином, Канада та інші західні держави пояснювали своє небажання поступатися власним суверенітетом. Втім, цю статтю підтримали 33 голосами проти 12 (США, Канада, Велика Британія і т.д.)¹¹⁷¹.

Радянський Союз підписав обидва пакти 1968 р., відхиливши факультативний протокол, бо мотивував це наявністю внутрішніх інструментів контролю дотримання прав людини. Це, безумовно, стало проблемою, оскільки встановити в майбутньому факти порушень прав людини в СРСР було вкрай складно і міжнародні правозахисні організації опиралися переважно на повідомлення від дисидентів-вигнанців або з самвидаву. Тож, за визначенням Дж. Гамфрі, “найважливішим заходом проти держави-порушниці залишалося лише інформування міжнародної громадськості”¹¹⁷².

Той факт, що Радянський Союз підписав Міжнародні пакти про права людини швидше, ніж багато західних держав не повинно вводити в оману. Показовим є запит від 23 вересня 1969 р. до МЗС заступника начальника слідчого відділу КДБ О. Защітіна щодо чинних міжнародних документів з прав людини і лист-відповідь в.о. начальника відділу міжнародних організацій МЗС УРСР А. Котляренка від 30 вересня 1969 р., у якому повідомлялося, що “цей документ (ЗДПЛ 1948 р. – Р. С.) є звичайною морально-політичною рекомендацією ООН, до виконання якої повинні прагнути всі народи і всі держави”¹¹⁷³. Про Міжнародні

¹¹⁶⁸ “Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

¹¹⁶⁹ Агеева, “Джон Хамфрі и Советский Союз”, 36.

¹¹⁷⁰ Владимир Карташкин, *Международная защита прав человека (основные проблемы сотрудничества государств)*. (Москва: Издательство “Международные отношения”, 1976), 37.

¹¹⁷¹ Мовчан, *Права человека и международные отношения*, 77.

¹¹⁷² Агеева, “Джон Хамфрі и Советский Союз”, 39.

¹¹⁷³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1868 (Листування з Генеральним Секретарем ООН...), арк. 142.

пакти значилося, що “СРСР і УРСР підписали обидва пакти у 1968 році. Питання про їх ратифікацію зараз вивчається”¹¹⁷⁴. До слова, Верховна Рада УРСР ратифікувала обидва Міжнародні пакти лише 19 жовтня 1973 р., однак, як зазначалося в одному з документів УГГ, “Міжнародний Акт про громадянські і політичні права є фактично мертвим... зданий в архів, де він і обростає пилом та плісняю і на цьому його місія вважається закінченою”^{1175*}.

Відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права у 1976 р. (після набуття чинності документа) було створено Комітет з прав людини, покликаний заслуховувати і перевіряти звіти держав про виконання ними зобов’язань згідно з Міжнародними пактами, та фіксувати прогрес у забезпеченні прав людини. Комітет таким чином став одним із перших контрольних органів, створених на основі міжнародних пактів у галузі прав людини¹¹⁷⁶. У Комітет увійшли експерти з 18 країн, зокрема від СРСР – Анатолій Мовчан, а від Канади Вальтер Тарнопольський (працював у Комітеті впродовж 1976–1983 рр.)¹¹⁷⁷. Загалом, за роки існування Комітету Канада скеровувала до нього чи не найбільше експертів, що дало підставу радянському представникові в цьому органі іронічно називати цю країну “чемпіоном”¹¹⁷⁸. Водночас, радянська сторона наголошувала і на певній непропорційності представництва, адже від п’яти західних країн до Комітету було обрано 5 експертів, а від десяти соціалістичних – лише 4 експерти. Останні всіляко виступили проти заслуховування інформації про порушення прав людини з боку неурядових організацій, вважаючи їх ледь не усіх агентами США¹¹⁷⁹.

¹¹⁷⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1868 (Листування з Генеральним Секретарем ООН...), арк. 143.

¹¹⁷⁵ *Українська гелсінська група. 1978–1982. Документи і матеріали*, 333.

* Канада ратифікувала Міжнародні пакти у травні 1976 р., однак швидше, ніж США. Згідно із федеральним законодавством, канадський уряд ініціював попередні консультації із провінціями щодо ратифікації документа. Проте за час прем’єрства Л. Пірсона Міжнародні пакти так і не були ратифіковані, а сталося це за його наступника під тиском громадськості (Nolan, “The Influence of Parliament on Human Rights in Canadian Foreign Policy”, 378–379).

¹¹⁷⁶ Владимир Карташкин, *Права человека в международном и внутригосударственном праве*. (Москва: Институт государства и права РАН, 1995), 74–75.

¹¹⁷⁷ LAC, A-11: United Nations Human Rights Committee, Tarnopolsky, Walter Surma. MG31-E 55. (Finding Aid No. 1475), 46.

¹¹⁷⁸ Мовчан, *Права человека и международные отношения*, 126.

¹¹⁷⁹ Мовчан, *Права человека и международные отношения*, 5.

І після ухвалення ЗДПЛ 1948 р., і після прийняття Міжнародних пактів 1966 р. (ці три документи склали єдиний Міжнародний білль про права людини), питання моніторингу дотримання прав людини залишалося відкритим*. До її компетенції належала Підготовка і подання головним органам ООН пропозицій, рекомендацій і доповідей з питань, що стосувалися міжнародної співпраці в сфері прав людини перебували у компетенції, створеній ще 1946 р. Комісії з прав людини ООН¹¹⁸⁰. Представники УРСР в Комісії** традиційно обстоювали лінію, що в Радянському Союзі “всебічно забезпечені права людини”, тоді як в низці інших країн (капіталістичних) – “неналежна ситуація з дотриманням прав людини”¹¹⁸¹.

Аналіз регіонального представництва в Комісії з прав людини дає підстави стверджувати, що формально галузь прав людини в ООН була віддана на відкуп країнам “третього світу”, але фактично залишалася важливим інструментом у протистоянні по лінії Схід-Захід¹¹⁸². Американський дослідник Дж. Донеллі відзначав: “Комісія з прав людини, під контролем США, широко обговорювала свободу інформації (право, яке Радянський Союз систематично порушував), але ігнорувала всі економічні та соціальні права, як і інші специфічні громадянські й

* Рекомендації з актуальних гуманітарних питань, у т.ч. щодо дотримання прав людини, згідно зі ст. 62 Статуту ООН для ГА ООН та її органів подавала ЕКОСОП. У 1958 р. на посаду Президента ради було обрано Георга Девідсона, заступника міністра добробуту Канади (PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO. 52-58. 25th Session of the Economic and Social Council. Confidential. Canadian Eyes Only. Ottawa, March 31st, 1958, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=6456>) (це єдиний раз, коли представник Канади обирався головою ЕКОСОП; радянські представники натомість ніколи не очолювали цей орган). Доречно відзначити, що у складі канадських делегацій до ООН періодично потрапляли українці. Так, у 1960 р. до Нью-Йорка був делегований багаторічний член канадських дипломатичних місій у різних країнах світу Рей Крівенс (Роман Кривоносюк), 1963 р. – сенатор Павло Юзик, 1964 р. – Валерія Касюрак (пізніше учасниця Комісії прав людини в Онтаріо), 1965 р. – Микола Мандзюк та ін. (*Український голос*. 16 листопада 1960; 19 вересня 1963; 26 лютого 1964; 17 листопада 1965).

¹¹⁸⁰ “The United Nations Commission on Human Rights”, доступно <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/CommissionOnHumanRights.aspx>

** Українська РСР входила до складу Комісії у 1947–1971, 1983–1985 і 1989–1991 рр. Канада була презентована у Комісії з прав людини ООН у 1963–1965, 1976–1984, 1989–2003 роках, тоді як скажімо США і СРСР – безперервно з 1947 р. (“Commission On Human Rights”, доступно <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/Membership.aspx>). Ще цікавіша ситуація з головами Комісії з прав людини, адже після відставки у 1950 р. Е. Рузвельт представники США більше ніколи не очолювали цей орган ООН. Дж. Гамфрі називав 1950 рік рубіжним – початком домінування в Комісії з прав людини “демагогії” (Roland Burke, “From Individual Rights to National Development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968”, *Journal of World History* 19(3). (September, 2008): 280). Хоч, головами Комісії не обиралися безпосередньо представники Радянського Союзу (Комісію свого часу очолювали делегат УРСР – Петро Недбайло (1967) і БРСР – Леонід Євменов (1987)), у ній здебільшого домінували країни, лояльні до СРСР.

¹¹⁸¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 5–7.

¹¹⁸² Jack Donelly, “International human rights: a regime analysis”, *International Organization* 40(3). (1986): 612.

політичні. З іншого боку, Радянський Союз пробував зосередити увагу на расовій дискримінації та безробітті на капіталістичному Заході. Хоча кожна зі сторін вказувала на реальні зловживання, обвинувачення в порушенні прав людини були значною мірою тактичними маневрами в більш широкій політичній та ідеологічній боротьбі. Більше того, обидві супердержави регулярно демонстрували відверте ігнорування прав людини”¹¹⁸³.

Комісія з прав людини у 1956 р. схвалила регулярну звітність держав-членів ООН у сфері дотримання основних прав і свобод людини, передбачених ЗДПЛ. Крім того, в практику Комісії увійшли незалежні експертні доповіді з окремих аспектів дотримання прав людини, підготовлені у формі брошур¹¹⁸⁴. Звіти Української РСР, які варто було чекати, виглядали змістовними: у них розписано, як всебічно гарантуються і забезпечуються права людини в республіці, звісно із зазначенням визначальної ролі соціалістичної системи. У Звіті, надісланому в ООН 26 липня 1958 р., наприклад, читаємо: “Здійснення прав і свобод гарантується громадянам не лише законодавчо, але й матеріально. Як права, так і обов’язки громадян Української РСР мають на меті розквіт особистості і суспільства загалом”¹¹⁸⁵. Крім Звіту “Про вивчення дискримінацій у сфері політичних прав” (27 стор.) МЗС УРСР надіслало до Нью-Йорка текст Конституції республіки, Положення про вибори до Верховної Ради та Положення про вибори у місцеві ради депутатів¹¹⁸⁶.

Орієнтовно у той час радянська сторона взяла курс на зміцнення своїх позицій у структурах ООН, які займалися правами людини: “Секретаріат і Комісія перебувають в руках представників Західного блоку..., – констатувала радянська місія в ООН – ... Практично всі питання відділу вирішує сам Гамфрі спільно з Е. Лоусоном і М. Ліном... Найгостріші політичні питання доручають вивчати винятково особам з проамериканськими поглядами”¹¹⁸⁷. Однак наприкінці 1950-х

¹¹⁸³ Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 19.

¹¹⁸⁴ Donnelly, “International human rights: a regime analysis”, 612.

¹¹⁸⁵ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 67.

¹¹⁸⁶ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 97.

¹¹⁸⁷ Агеева, “Джон Хамфри и Советский Союз”, 29.

років позиції західних країн у Комісії з прав людини похитнулися – головню через появу в ООН недавніх афро-азійських колоній європейських держав.

У січні 1958 р. Секретаріат ООН оприлюднив інформацію про завершення наприкінці року терміну чинності шістьох делегатів у Комісії з прав людини ООН (Франції, Індії, Іраку, Філіппін, УРСР та СРСР) й звернувся з проханням про делегування “кваліфікованих спеціалістів” для забезпечення життєдіяльності Комісії. Міністр закордонних справ УРСР Лука Паламарчук у листі до заступника міністра закордонних справ СРСР Василя Кузнєцова фактично запросив дозвіл на переобрання до Комісії з прав людини¹¹⁸⁸. Після попереднього погодження вибір зупинився на кандидатурі доцента Львівського університету Петрі Недбайлі, котрого 28 лютого 1958 р. ректору цього вищого навчального закладу Є. Лазаренку рекомендували “негайно відрядити... у Київ з подальшим виїздом через Москву за кордон”¹¹⁸⁹. Відтак, П. Недбайло більше десяти років (1958–1971) був постійним представником УРСР в Комісії з прав людини ООН й обирався головою цього органу на ХХІІІ-й сесії Комісії (1967). У складі делегацій УРСР П. Недбайло брав участь у роботі ХІV-ї (1959), ХV-ї (1960), ХVІІ-ї (1962), ХІХ-ї (1964) сесій Генеральної Асамблеї ООН. Виступав доповідачем 6-го (юридичного) комітету ГА ООН. Вважається, що П. Недбайло доклав зусиль до ініціювання і прийняття Генеральною асамблеєю ООН 7 грудня 1962 р. резолюції про “Подальше заохочення і розвиток поваги до прав людини і основоположних свобод”¹¹⁹⁰. Цікаво, що після відставки у 1966 р. з поста голови відділу Секретаріату з прав людини ООН Дж. Гамфрі, радянська сторона виношувала плани висунути на цю посаду П. Недбайла, але не склалося¹¹⁹¹.

Професор П. Недбайло порушував на рівні Комісії прав людини ООН питання, що стосувалися дотримання прав дитини, дискримінації за релігійною та іншими ознаками. Учений говорив про “всебічне забезпечення прав людини” в

¹¹⁸⁸ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 11.

¹¹⁸⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 22.

¹¹⁹⁰ Деталі біографії Петра Недбайла див.: Ігор Усенко, “Петро Омелянович Недбайло – вчитель наших вчителів”, *Часопис Київського університету права* 2. (2018): 15–22.

¹¹⁹¹ Агеева, “Джон Хамфри и Советский Союз”, 41.

Радянському Союзу, зокрема в Українській РСР¹¹⁹². Це було лукавство, як і вся діяльність країн соцтабору на міжнародній арені в сфері дотримання прав людини. Делегації УРСР постійно закликали західні держави (США, Канаду, Велику Британію) не спекулювати на проблемі прав людини, припинити “фальшиві кампанії на захист прав людини”, “наклепи на соціалізм”, “перекручувати справжній характер соціалістичної демократії”, “втручання у внутрішні справи інших країн”, “дискримінацію політики мирного співіснування і розрядки”. Та водночас радянські представники не упустили першої ліпшої нагоди нагадати про порушення прав людини у країнах Заходу. УРСР була серед тих членів ООН, які висловлювали своє “занепокоєння” станом з правами людини внаслідок дій Ізраїлю на Близькому Сході чи ситуацією в ПАР¹¹⁹³.

Канада регулярно демонструвала свою готовність до просування прав людини, порушуючи це питання на сесіях Комісії з прав людини та інших форумах у рамках ООН¹¹⁹⁴. Найрішуче з критикою Радянського Союзу канадська сторона виступала в період прем’єрства Дж. Діфенбейкера (1957–1963), зовнішню політику якого часто називають контроверсійною¹¹⁹⁵. Канадське керівництво усвідомлювало, що зміна радянської тактики в напрямку співіснування двох соціально-економічних систем жодним чином не означала відмову від загальної стратегії комунізму – домінування у всьому світі¹¹⁹⁶. Виступаючи 5 червня 1960 р. в університеті Індіани (США), Дж. Діфенбейкер закликав західний світ виробити “цілеспрямовану і розумну” політику супроти Радянського Союзу, не обмежуватися лише реагуванням на радянські виклики, а діяти активно і “не збиватися з курсу”¹¹⁹⁷. Та обставина, що публічним виразником і фактичним адвокатом прав українців в ООН стала Канада – учасник G-7 і НАТО, надало українському питанню значущості. Представники Канади стали найяскравішими

¹¹⁹² ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 7.

¹¹⁹³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3965 (Комиссия по правам человека...), арк. 9.

¹¹⁹⁴ Clément, “Human Rights in Canadian Domestic and Foreign Politics: From Niggardly Acceptance to Enthusiastic Embrace”, 770.

¹¹⁹⁵ Jamie Glazov, *Canadian Policy toward Khrushchev's Soviet Union*. (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002), 138.

¹¹⁹⁶ Erika Simpson, “New Ways of Thinking about Nuclear Weapons and Canada's Defence Policy,” in *Diefenbaker's Legacy*, ed. by Donald C. Story and Bruce R. Shepard. (Regina: Canadian Plains Research Centre, 1998): 25.

¹¹⁹⁷ Burton T. Richardson, *Canada and Mr. Diefenbaker*. (Toronto: McClelland and Stewart, 1962), 82.

виразниками концепції колоніального статусу Української РСР серед західних держав, перманентно наголошуючи на потребі гарантувати право поневоленого народу на самовизначення. Безумовно, вирішальним чинником у виробленні цього напрямку став вплив україно-канадського середовища, опосередковано причетного до формування політичного світогляду багатьох державних діячів Канади новітнього періоду і Дж. Діфенбейкера зокрема¹¹⁹⁸.

Нагода продемонструвати свою рішучість випала Дж. Діфенбейкеру у вересні 1960 р. в Нью-Йорку, коли розпочала свою роботу ювілейна XV сесія ГА ООН, на якій значну увагу присвятили остаточній ліквідації колоніальної системи у світі. Глава радянської делегації, перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов запропонував ухвалити Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам, що викликало жваву дискусію у залі. Це, зокрема, спонукало прем'єр-міністра Канади на наступному засіданні 26 вересня 1960 р. піддати гострій критиці Радянський Союз за “деструктив”, який Москва вносить у діяльність ООН, позбавляючи її роботу ефективності¹¹⁹⁹. Дж. Діфенбейкер виступив з осудом тиранії у Радянському Союзі та колоніалізму в Центрально-Східній Європі, заявивши: “У своїй промові Хрущов агітував за проголошення декларації “про повну ліквідацію колоніального режиму” [...]. Він говорив про колоніальне рабство, експлуатацію і чужоземне рабство. Цей погляд просуває володар найбільшої колоніальної сили в світі. Після закінчення останньої війни сімнадцять колоніальних країн і територій з 40 мільйонами населення цілком унезалежилися від Франції і стали самостійними державами. Водночас чотирнадцять колоній з населенням понад 500 мільйонів отримали повну свободу у Співдружності (Британія) [...]. Скільки Радянський Союз звільнив людей? Як ми можемо змиритися з трагедією угорського повстання 1956 р.? Що з Литвою, Естонією і Латвією? Що з волелюбними українцями і багатьма іншими східноєвропейськими народами? [...]. Хрущов також говорив: “Історичний розвиток подій ставить питання цілковитої ліквідації колоніального

¹¹⁹⁸ Руслан Сіромський, “‘The West must speak out...’ Джон Діфенбейкер про національні права українців у Радянському Союзі”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* 52. (2016): 157.

¹¹⁹⁹ *The Windsor Star*. September 26, 1960.

володіння – нехайно і безумовно”. Це правильно, але в міжнародних справах не може бути подвійних стандартів... Я закликаю (Хрущова. – Р. С.) дати цим націям [...]. право на вільні вибори, щоб вони мали можливість вибрати уряд, який дійсно забезпечить їм свободу”¹²⁰⁰.

Промова Дж. Діфенбейкера, яку він згодом назве “найважливішою заявою канадської закордонної політики”¹²⁰¹, збурила присутніх на засіданні ГА ООН. Намагаючись втихомирити і закликати до порядку розбурхану пристрастями залу, головуючий гримав своїм молотком доти, доки не зламав його¹²⁰². Постійний представник СРСР у Раді безпеки ООН Валер’ян Зорін вислухав лише половину виступу, після чого демонстративно залишив засідання¹²⁰³. Промова Дж. Діфенбейкера викликала рішучий протест з боку Радянського Союзу. У відповідь на виступ канадського прем’єра глава делегації УРСР на ГА ООН М. Підгорний засудив втручання у внутрішні справи українського народу, послуговуючись пропагандистськими фразами на кшталт “кампанія наклеїв”, “замовлення імперіалістів США” і т.п. Із неабияким пафосом він наголосив: “Ці дешеві маскарadi викликають обурення у 42-мільйонного українського народу. Вони також зачіпають глибокі почуття любові до матері-України серед української трудової еміграції, яка проживає в США і Канаді, ображають її національну гідність, бо для всіх нас, українців, Радянська Україна є втіленням вільного життя і справжньої незалежності [...]. Слухаючи Діфенбейкера, можна подумати, що він, очевидно, сплутав аудиторію високого міжнародного форуму, яким є ООН, з тим десятком крикунів, що пікетують у ці дні делегації, які прибули на сесію, або з радою НАТО, де дозволено говорити все, що має антирадянську спрямованість. Як би там не було, але саме трибуну ООН обрав канадський прем’єр для негідних випадів на адресу народів ряду країн – членів

¹²⁰⁰ Yuzyk, “The Soviet subversion of the United Nations”, in Paul Yuzyk, *For a Better Canada*, 196–197.

¹²⁰¹ Asa Mckercher, “No, Prime Minister: Revisiting Diefenbaker and the ‘Personalities’”, *Canadian Journal of History* 52(2). (Autumn 2017): 278.

¹²⁰² Марта Онуфрив, “Джон Діфенбейкер – оборонець поневолених українців”, доступно <http://maidan.org.ua/static/mai/1184268959.html>

¹²⁰³ Peter Newman, *Renegade in Power: The Diefenbaker Years*. (Toronto: McClelland and Stewart Limited, 1973), 259.

ООН, в тому числі проти українського народу. Він намагався виставити себе мало не в ролі “визволителя” українського народу – і це не перша його спроба”¹²⁰⁴.

Реакція радянської преси на виступ Дж. Діфенбейкера на Генеральній Асамблеї ООН прогнозовано виявилася різко негативною. В одну мить канадський прем’єр перетворився у “найбільш зненавидженого державного мужа в СРСР”¹²⁰⁵. “Правда” назвала промову канадського прем’єра “типовою американською, буржуазною пропагандою”, а “Известия” – “дешевим маскарадом”¹²⁰⁶. У “Радянській Україні” з’явилася редакційна стаття під назвою “Слово українського народу”, в якій мовилося про те, що українці знайшли своє “щастя” у Радянському Союзі і не потребують визволення¹²⁰⁷. Ще різкішою була стаття письменника Юрія Збанацького у “Літературній газеті” під промовистою назвою “Караван іде вперед, а міністр Діфенбейкер...”¹²⁰⁸.

На виступ Дж. Діфенбейкера відреагували й канадські комуністи, глузуючи з “обіцянки визволити Україну з-під окупації” (слово “визволення” / “*liberate*” брали у лапки)¹²⁰⁹. Згодом перепало прем’єрові від одного з лідерів ТОУК Петра Кравчука, котрий назвав Дж. Діфенбейкера “архіреакціонером і запеклим ненависником Радянського Союзу”¹²¹⁰. Редактор “Нових днів” П. Волиняк так охарактеризував публікації у радянській та канадській “прогресистській” пресі, присвячені виступові канадського прем’єр-міністра: “Як це все штучно, які ті бідні вчені, письменники, малярі, артисти і т.д. не хотіли того всього писати, що вони були змушені писати [...]. Так, усе це – соцзамовлення. Навіть одна провідна ідея, як заданий тон для хору: Діфенбейкер образив почуття волелюбного українського народу [...]. Московські підлабузники в Канаді, які з якоїсь причини звать себе українськими комуністами, і собі пішли в “лобову атаку”, навіть

¹²⁰⁴ *Літературна газета*, 7 жовтня 1960.

¹²⁰⁵ “КУК домагається поставити справу московського колоніялізму на найближчій сесії ООН”, *Екран* 10. (Травень – серпень 1961): 4.

¹²⁰⁶ *Известия*, 13 жовтня 1960.

¹²⁰⁷ *Радянська Україна*, 7 жовтня 1960.

¹²⁰⁸ *Літературна газета*, 11 жовтня 1960.

¹²⁰⁹ *The Canadian Tribune*, February 5, 1962.

¹²¹⁰ Кравчук, “Не в інтересах Канади”, Кравчук, *Листи з Канади. Статті, нариси та памфлети*, 244.

протести до прем'єра Канади вислали [...]. Це все означає, що прем'єр Канади зачепив гаком за основний нервовий вузол російської колоніальної імперії”¹²¹¹.

Закономірно, реакція більшості канадських українців на виступ прем'єр-міністра Канади на засіданні ГА ООН була позитивною. На нашу думку, виступ Дж. Діфенбейкера заклав для канадських політиків певний стандарт того, як потрібно обстоювати права поневолених народів. На летовищі в Оттаві, прем'єра урочисто зустрічали декілька сотень канадців східноєвропейського походження. За визначенням історика Бартон Річардсона, Дж. Діфенбейкеру судилося стати “новим героєм в очах представників забутих націй Східної Європи”¹²¹². Він отримав велику кількість вдячних телеграм від громадських і політичних організацій, зокрема і від глави уряду УНР в екзилі Миколи Лівницького¹²¹³.

Промова Дж. Діфенбейкера викликала схвалення з боку лідерів країн Заходу, зокрема президента США Двайта Ейзенгавера та прем'єр-міністра Великої Британії Гарольда Макміллана. Останній охарактеризував виступ прем'єр-міністра Канади як “приголомшливий” і “блискучий”¹²¹⁴. Однак після короткої ейфорії розпочалися розмірковування щодо того, наскільки можливо втілити в життя гасла канадського прем'єра. Зокрема, громадський діяч М. Сосновський з цього приводу писав: “І хоч цей канадський почин не увінчався бажаним успіхом, вже той самий факт, що питання російського колоніялізму стало предметом дипломатичної акції на міжнародному терені, має свою вимову і своє значення. Не можна сумніватися в тому, що і в майбутньому виникнуть подібні можливості і треба тільки бути готовому ті можливості використати в цілій ширині”¹²¹⁵.

Вересневий виступ Дж. Діфенбейкера дещо затьмарив ексцентричний і хрестоматійний виступ радянського лідера. Украй розлючений промовою філіппінського делегата на XV-й Генеральній Асамблеї ООН 12 жовтня 1960 р., котрий згадав про позбавлення Москвою прав народів Східної Європи,

¹²¹¹ Петро Волиняк, “Прем'єр-міністр Канади попав у ціль”, *Нові дні* 130. (Листопад, 1960): 15–18.

¹²¹² Richardson, *Canada and Mr. Diefenbaker*, 85.

¹²¹³ *Український голос*. 12 жовтня 1960.

¹²¹⁴ Newman, *Renegade in Power*, 260.

¹²¹⁵ Михайло Сосновський, *Україна на міжнародній арені: проблеми і перспективи української зовнішньої політики*. (Торонто, Оттава: Видавництво дослідного інституту Студіум, 1966), 203.

М. Хрущов став гатити черевиком по трибуні, погрожуючи Заходу “кузькіною матір’ю”^{*}. Трибуна ООН в умовах “холодної війни” остаточно перетворилася на словесні змагання представників ворогуючих таборів. Це, ймовірно, розумів і Дж. Діфенбейкер, котрий не надто покладав надії на ООН, нерідко критикуючи цю міжнародну організацію за бездіяльність в обстоюванні прав людини в СРСР¹²¹⁶. Варто відзначити, що і Радянський Союз не обмежився лише критикою виступу Дж. Діфенбейкера, перейшовши в Комісії з прав людини ООН в атаку на порушення прав людини в Канаді, зокрема “дискримінацію чорношкірих канадців і етнічних меншин, важке становище корінних народів і дискримінаційну імміграційну політику Оттави”¹²¹⁷.

ДСЗС Канади на початку 1960-х років виходив з тієї позиції, що держави Заходу повинні сповна використати антиколоніальну риторіку проти Радянського Союзу, з огляду на підкорення ним країн Балтії та України¹²¹⁸. Колоніальну залежність України Дж. Діфенбейкер ставив в один ряд із колись колоніальною залежністю від Франції, а згодом і Великої Британії. У своєму виступі перед етнічними групами Канади 22 листопада 1962 р. він заявив, що резолюція про радянський колоніалізм може бути винесена на XVII сесію ГА ООН, якщо для цього знайдеться достатня міжнародна підтримка. При тому канадський прем’єр поєднав індивідуальні права людини з правом народу на самовизначення. Зрештою, такий підхід можна назвати типовим на той час¹²¹⁹.

З ініціативи державного секретаря зовнішніх справ Говарда Гріна, було вирішено надіслати відповідну пропозицію канадським місіям у Вашингтоні, Лондоні та Парижі і тільки після цього можна було оцінити перспективи

^{*} Оскільки для перекладачів цей ідіоматичний вислів видався незрозумілим, його переклали англійською буквально – “Kuz’kina’s mother”. За однією з версій, цим терміном у Радянському Союзі називали найпотужнішу водневу бомбу (інша назва “Цар-бомба”), невдовзі випробовану на Новій Землі.

¹²¹⁶ “Дати свободу Україні”, *Екран* 47–50. (Вересень 1969 – квітень 1970): 28.

¹²¹⁷ Asa McKercher, “The trouble with self-determination: Canada, Soviet colonialism and the United Nations, 1960–1963”, *The International Journal of Human Rights* 20(3). (2016): 355.

¹²¹⁸ DEA/5475-AT-7-40. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Confidential [Ottawa], October 31, 1961. General Assembly Debate on Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drec/volumes/28/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng

¹²¹⁹ Anna Biscoe, *Internal Colonialism in the USSR: The Case of Soviet Ukraine*. A Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts with a notation of specialization in East European and Soviet Studies. (Edmonton, The University of Alberta, 1986), 99.

канадської ініціативи. Відповіді були обнадійливі, розпочалась підготовка спеціальної резолюції (автор Джеф Мюррей), яка закликала звільнити народи Східної Європи від комуністичного панування, але на практиці союзники Канади не пішли далі словесної підтримки¹²²⁰. Сам Дж. Мюррей, котрий очолював Департамент у зв'язках з ООН в закордонному відомстві Канади, був песимістично налаштований стосовно можливого ухвалення цієї резолюції, оскільки “нейтральні держави” могли сприйняти її як “маневр холодної війни” на тлі Берлінської кризи¹²²¹.

Не мав певності у продовженні дій в цьому напрямку і Г. Грін, котрий дещо інакше, ніж Дж. Діфенбейкер, трактував ситуацію в УРСР¹²²². Він подав деякі застереження, окремі з яких наведемо в цитаті: “Багато людей також побоюються, що дії проти Радянського Союзу викличуть подібну критику і проти нас. Наприклад, ініціатива Канади може спровокувати спростування, спрямоване на зустрічну критику щодо нашої політики стосовно наших індіанців та ескімосів, існування сепаратистської меншини в Квебеку. З тих, хто готовий приєднатися до викриття радянського колоніалізму, деякі, без сумніву, наполягають на розмежуванні між східноєвропейськими сателітами, такими як Польща, та частинами Радянського Союзу, такими як Україна. Інші, можливо, будуть готові розглянути лише справи Латвії, Литви та Естонії”¹²²³. А до того всього додалася критика дій Канади в ООН з боку внутрішньої опозиції (публікації в “*Toronto Star*” і “*The Globe and Mail*”), тож від надмірно активних дій супроти радянського колоніалізму зрештою відмовилися. Попри все в інструкціях Г. Гріна канадській делегації на XVII сесію ГА ООН (вересень 1962 р.) йшлося, що завдання Канади полягає у викритті пропагандистського твердження про СРСР, як поборника свободи та самовизначення для поневолених народів. На його думку, західні

¹²²⁰ Asa Mechercher, “Sound and Fury: Diefenbaker, Human Rights, and Canadian Foreign Policy”, *The Canadian Historical Review* 97(2). (June, 2016): 187.

¹²²¹ McKercher, “The trouble with self-determination: Canada, Soviet colonialism and the United Nations, 1960–1963”, 348.

¹²²² Myron Momryk. *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*. (Ottawa: Canadian Museum of History and University of Ottawa Press, 2017), 123.

¹²²³ DEA/11389-A-40. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Confidential. [Ottawa], February 14, 1962. United Nations General Assembly Soviet Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng

держави повинні домагатися максимального гарантування прав людини та прав вираження поглядів і зібрань за “залізною завісою”¹²²⁴.

На тлі загострення стосунків по лінії Схід-Захід внаслідок “кубинської ракетної кризи” восени 1962 р. риторика канадських політиків і дипломатів стала різкішою. Інша причина уваги до “українського питання” полягала у чергових парламентських виборах, на яких консерватори прагнули зберегти свої позиції¹²²⁵. Парламентський секретар у закордонних справах і водночас делегат на XVII сесію ГА ООН Гіз Макгвайр 23 листопада 1962 р. в унісон з Дж. Діфенбейкером виступив із заявою про необхідність гарантування права на самовизначення “колоніальним країнам” і наголосив на небезпеці радянського імперіалізму й експансіонізму¹²²⁶. Не менш радикально був налаштований і майбутній посол Канади в СРСР Роберт Форд (1964–1980; на час написання листа, уривок з якого цитуємо, – посол у Єгипті): “ Оскільки тема радянського колоніалізму є тією, якою я займався багато років, дозволю собі декілька коментарів... По-перше, гадаю, що саме час перестати дозволяти росіянам формувати враження, що вони є найбільшими поборниками незалежності та свободи колоніальних народів... Я не бачу причин, чому б нам не вдарити по слабкому місці в радянській політиці. По мірі того, як боротьба Схід-Захід стає все більш зосередженою в Азії та Африці, для нас все важливішим стає перехід у наступ на росіян з питання колонізації... Я пропоную, щоби наступ на радянський імперіалізм мав форму формального оскарження повноважень України та Білорусі [в ООН]... Я думаю, що саме час наполягти на тому, щоб Україна та Білорусія продемонстрували деякі ознаки суверенної державності, або були виключені з організації... У цьому контексті ми могли б ефективніше натиснути на російське панування над Україною, Молдавією, Білорусією та Балтією*... Існують можливості для того, щоб

¹²²⁴ Cabinet Document No. 277-62. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Instructions to the Canadian Delegation to the Seventeenth Session of the General Assembly [Ottawa], September 5, 1962, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng

¹²²⁵ Mchercher, “Sound and Fury: Diefenbaker, Human Rights, and Canadian Foreign Policy”, 187.

¹²²⁶ Momryk, *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*, 140.

* Західні дипломати-“антиімперіалісти” часто тлумачили Україну як частину внутрішньої імперії, тоді як, скажімо, Польщу – частину зовнішньої імперії (Сервіс, *Товариші*, 326).

поставити СРСР в оборону шляхом широкого оприлюднення критики радянського правління, а росіяни дуже чутливі до цих проблем”¹²²⁷.

Справді, Дж. Діфенбейкер роздумував над ініціативою виключення УРСР і БРСР зі складу ООН як “цілком фіктивних країн”. Втім, кампанію в цьому напрямку Канада не розпочала, боячись, що радянські дипломати загострять увагу щодо проблеми сепаратистського руху у франкомовній провінції Квебек¹²²⁸. В ті роки ця канадська провінція переживала “тиху революцію”, унаслідок чого гостро постало питання про розподіл повноважень із федеральним центром. Діфенбейкер натомість пропагував концепцію “одна держава – одна нація”, котра передбачала побудову “нової Канади”, в якій жителі матимуть рівні права та можливості¹²²⁹.

На позачергових парламентських виборах навесні 1963 р., зумовлених політичною кризою унаслідок дискусії про доцільність розміщення на території Канади американських ядерних ракет, до влади повернулися ліберали на чолі з досвідченим дипломатом Л. Пірсоном. Започаткувавши т. зв. “ліберальну еру”, уряд Пірсона займав на міжнародних форумах не таку виражену проукраїнську позицію, як це робив Дж. Діфенбейкер. Попри це, хоч ДСЗС трактував перемогу лібералів як “повернення до нормальності”, Л. Пірсон теж осуджував колоніалізм. Зокрема, у своєму виступі 8 березня 1963 р. він закликав ООН ухвалити “антирадянську резолюцію”¹²³⁰.

Із кожним роком у діаспорі все більше наростала критика ООН, зокрема здатності реально поборювати радянський колоніалізм: “Ніхто з членів ООН, ні одна з держав, не мала відваги домагатися від найбільшого тепер і “наймодернішого” поневолювача, яким є комуністична Московія, щоб вона дала волю і державну незалежність поневоленим собі націям... Об’єднані Нації тепер домагаються незалежності для західних колоній, як наприклад, для Кокосового острова із населенням 606 людей... Одначе ООН ніколи не домагалися

¹²²⁷ DEA/11389-A-40. Despatch No. 983. Ambassador in United Arab Republic to Secretary of State for External Affairs, Cairo, December 26, 1961. Confidential. Western Offensive Against Soviet Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng

¹²²⁸ Momryk, *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*, 139.

¹²²⁹ Diefenbaker, *One Canada. Memoirs*, 286.

¹²³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 420.

самовизначення для України, Вірменії, Литви, Латвії, Естонії та для інших націй у червоній колоніальній імперії, де багатьом мільйонам людей відмовляють людських прав”¹²³¹.

Представники Канади в Комісії прав людини ООН у 1960-х роках більше переймалися порушеннями прав людини у Південній Африці чи на Кіпрі, ніж в УРСР¹²³². Цьому можуть бути пояснення: за Кіпр відчувалася відповідальність з огляду на присутність на цьому острові канадського миротворчого контингенту, а Південна Африка, як і Канада колись, були частиною Британської імперії¹²³³. Зрештою, і розгляд цих порушень ні до чого не призводив, виною чому слугувала специфічна процедура. Ухвалені у 1970 р. і 1976 р. резолюції ЕКОСОП (1503 і 1235 відповідно) щодо регулювання процедури розгляду порушень прав людини канадський представник Дж. Гамфрі називав “шедеврами дипломатії”¹²³⁴. А все тому, що нова процедура дозволяла Комісії з прав людини розглядати випадки порушень прав людини у будь-якій державі, а також приймати повідомлення про порушення проти держави-учасниць ООН лише конфіденційно¹²³⁵. Особливість процедури полягала у тому, що вона не передбачала публічного розгляду, а визначала закритий порядок повідомлення деталей скарги державі-порушниці. Розслідуванню підлягали скарги, які містили “постійні ознаки достовірно встановлених грубих порушень прав людини й основних свобод”¹²³⁶. Тож, зміни в процедурі розгляду порушень прав людини не призвели до поліпшення ситуації, а діяльність ООН у цій площині набула переважно символічного характеру.

* * *

Підходи Канади і Радянського Союзу, а також Української РСР, щодо прав людини в системі діяльності ООН діаметрально різнилися. Свідченням цьому стали дискусії представників двох країн у Комісії з прав людини, де канадська

¹²³¹ “Об’єднані Нації ‘обороняють поневолених’”, *Екран* 31–32. (Січень-березень 1967): 8.

¹²³² “The UN Commission on Human Rights”, *Human Rights in Canadian Foreign Policy*. Ed by Robert O. Matthews and Granford Pratt. (Montreal: McGill Queen’s University Press, 1988), 84.

¹²³³ David R. Black, “Human Rights in Foreign Policy: Lessons for South Africa from Canadian Experience?”, *The International Journal of Human Rights* 5(1). (2001): 38.

¹²³⁴ Агеева, “Джон Хамфрі и Советский Союз”, 38.

¹²³⁵ Donnelly, “International human rights: a regime analysis”, 613.

¹²³⁶ Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 22.

сторона особливу увагу приділяла захистові індивідуальних прав, передусім громадянських і політичних, що суперечило радянській концепції прав людини з її акцентом на закріплення соціально-економічних і колективних прав. Втім, декларативна підтримка останніх виявилася вибірковою, що засвідчила реакція на кампанію Канади проти радянського колоніалізму. Прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер уперше на найвищому міжнародному рівні – з трибуни ГА ООН – заторкнув питання порушення національних прав українців у Радянському Союзі. Щобільше, своїми діями він *de facto* окреслив рамки політики Канади в українському питанні, якої до певної міри дотримувалися усі наступні уряди, передусім консервативного спрямування.

5.2. Міжнародна конференція ООН з прав людини у Тегерані 1968 р.

Генеральна Асамблея ООН 12 грудня 1963 р. виступила з ініціативою провести Міжнародний рік прав людини, приурочивши його двадцятиріччю з часу ухвалення ЗДПЛ. У резолюції 1961 (XVIII) наголошувалося на тому, що проведення Міжнародного року прав людини потрібно використати заради досягнення “максимально можливого прогресу” у забезпеченні основних прав і свобод людини¹²³⁷. Задля цього 20 грудня 1965 р. ГА ООН у своїй резолюції 2081 (XX) задекларувала бажання скликати Міжнародну конференцію з метою “сприяння подальшої реалізації принципів ЗДПЛ, розвитку та гарантування політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав; припиненню дискримінації і порушення прав людини та фундаментальних свобод на ґрунті раси, кольору шкіри, статі, мови чи релігії”¹²³⁸.

Невдовзі, а саме 9 травня 1966 р., Генеральний секретар ООН скликав підготовчий комітет з представників 23-х країн, який провів низку робочих зустрічей. Після попередніх погоджень, ГА ООН визначила місцем проведення

¹²³⁷ *Resolutions adopted by the General Assembly during its Eighteenth Session*, 17 September – 17 December 1963. United Nations Official Records: Twentieth Session. Supplement No. 15 (A/5515). (New York, 1964), 43.

¹²³⁸ *Resolutions adopted by the General Assembly during its Twentieth Session*, 21 September – 22 December 1965. United Nations Official Records: Twentieth Session. Supplement No. 14 (A/6014). (New York, 1966), 44.

Міжнародної конференції з прав людини столицю Ірану – місто Тегеран¹²³⁹. Місце зустрічі засвідчувало факт домінування в ООН афро-азійських країн, у яких із дотриманням прав людини теж було не все гаразд. Наприклад, сестра шаха Ірану Ашраф Пахлаві свого часу достатньо різко розкритикувала зміст ЗДПЛ 1948 р.¹²⁴⁰.

Якщо вагомих заперечень щодо ініціативи провести Міжнародний рік прав людини серед країн-членів ООН не пролунало, то позиції стосовно переліку першочергових заходів і їхнього наповнення помітно різнилися. Причина полягала в тому, що питання дотримання прав людини усе більше ставало предметом геополітичних дискусій і взаємних обвинувачень між Сполученими Штатами і Радянським Союзом¹²⁴¹. Наприклад, радянська делегація при ООН, як і її сателіти, звертали увагу на прагнення країн Заходу обмежитися формальними церемоніями: “Зусилля цих країн зводилося в основному до [...] поширення тексту ЗДПЛ, видання спеціального плакату, котрий б символізував ідеї свобод і прав людини, організації спеціальної виставки відповідних документів ООН, проведення концерту, надання премій особам, які нібито “зробили видатний внесок у справу розвитку і захисту прав людини й основних свобод”, – писав тогочасний радянський правознавець і дипломат Яків Островський¹²⁴². Вживаючи риторику подібного штибу, радянські представники наполягали на “практичних діях” у напрямку “забезпечення цілковитої поваги до прав людини” (мова, зокрема, про невідкладну ратифікацію країнами-членами ООН усіх конвенцій, що регулювали права людини)¹²⁴³. Втім подібні заяви у щент розбивалися об закиди країн Заходу щодо порушення конституційних прав громадян СРСР, переслідування та ув’язнення інакодумців, відсутності свободи слова й інформації тощо¹²⁴⁴.

¹²³⁹ Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968. United Nations. (New York, 1968), 1.

¹²⁴⁰ Burke, “From Individual Rights to National Development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968”, 284

¹²⁴¹ Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 18.

¹²⁴² Яков Островский, *ООН и права человека*. (Москва: Международные отношения, 1968), 171.

¹²⁴³ Островский, *ООН и права человека*, 173.

¹²⁴⁴ *What is Required by the Human Rights Clauses of Treaties other than UN Charter. International Human Rights: Problems of Law and Policy*, edited by Richard B. Lillich and Frank C. Newman. (Boston; Toronto: Little, Brown and Company, 1979), 148.

Декілька країн Заходу, передусім Австралія, Велика Британія, Канада і, меншою мірою США, у 1967 р. виступили з ініціативою вдосконалення системи дотримання прав людини, запропонувавши скликати задля цього спеціальну міжнародну конференцію. Серед обговорюваних пропозицій, висувалася ідея створення Верховного комісара з прав людини – пропозиція, яку обговорювали з кінця 1940-х років, але яку так і не втілили у життя¹²⁴⁵. Радянський Союз розглядав таку пропозицію “втручанням у внутрішні справи суверенних держав” і виступив проти, пропонуючи натомість створити комітет з п’яти комісарів – по одному для кожного континенту – для розгляду “грубого порушення” прав людини¹²⁴⁶. Щобільше, радянська сторона трактувала подібні ініціативи країн Заходу намаганням “підірвати основи й змінити напрям діяльності ООН”. Натомість, Захід оцінював такий спротив, як погано завуальовану спробу Москви “завадити просуванню прав людини в рамках ООН”¹²⁴⁷.

Та якщо для багатьох країн проведення Міжнародної конференції з прав людини у Тегерані видавалося буденним явищем, то українські організації поза межами Радянського Союзу вирішили скористатися нагодою, аби привернути увагу до ситуації з правами людини в УРСР. В одному з номерів газети “Український голос” (Вінніпег) у контексті проведення Тегеранської конференції з’явилася стаття під красномовним заголовком: “Не пропусайте доброї нагоди”, автор якої закликала українську громадськість Канади та інших країн світу використати нагоду проінформувати світову спільноту про порушення прав людини в Радянському Союзі¹²⁴⁸.

Упродовж 22–27 березня 1967 р. в університеті Монреалю відбулася Всесвітня асамблея з прав людини, завдання якої полягало у практичній підготовці до участі у Тегеранській конференції. Коли ж представник УРСР в Комісії з прав людини ООН П. Недбайло запитав, як йому діяти у випадку

¹²⁴⁵ “Кат і раб проти... прав людини”, *Екран* 39–40. (Травень-серпень 1968): 10.

¹²⁴⁶ Евгений Пчелинцев, “ООН в 1968 г.: поиски решений важных международных проблем”, *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1969 г. (Москва: Издательство политической литературы, 1969), 295.

¹²⁴⁷ Andrew S. Thompson, *Tehran 1968 and Reform of the UN Human Rights System*, *Journal of Human Rights* 14(1). (2015): 89.

¹²⁴⁸ *Український голос*. 3 квітня 1968.

вірогідного запрошення до Монреалю, з Москви надійшла чітка відповідь: “МЗС СРСР й інші союзні організації негативно ставляться до питання участі в роботі Всесвітньої асамблеї з прав людини”¹²⁴⁹. Як впливає із документів, радянська сторона побоювалася того, що “Канада піде на поступки українським націоналістам”, щоби порушити питання про недотримання прав людини в УРСР¹²⁵⁰.

Канадська сторона ретельно готувалася до Міжнародного року прав людини. Крім Всесвітньої асамблеї у Монреалі, країна прийняла низку інших міжнародних форумів, присвячених питанням прав людини, зокрема Семінар із прав людини в Університеті Маунт-Аллісон (під егідою ООН), Національну конференцію з прав людини в Оттаві тощо¹²⁵¹. Українська громада Канади розглядала Асамблею як “прекрасну нагоду для проведення відповідної акції, яка б виявила і показала цілому світові, що постанови Декларації (ЗДПЛ 1948 р. – *Р. С.*), під якою видніють підписи представників СРСР, УРСР і БРСР, не переведені в життя на терені Советського Союзу”¹²⁵². Радянська сторона вирішила діяти на випередження, надавши відповідні інструкції своїм представникам на XXIV-ту сесію Комісії з прав людини ООН. У підсумку, як йшлося у звіті, “Делегація Української РСР на XXIV сесію Комісії ООН з прав людини, керуючись вказівками директивних союзних та республіканських органів і міністерств закордонних справ, провадила свою роботу таким чином, щоби домогтися максимально повного виконання мети і завдань радянської зовнішньої політики в такому важливому органі ООН, яким є Комісія з прав людини... При цьому наголос було зроблено на Канаду і заявлено: якщо це станеться (канадська делегація критикуватиме порушення прав людини в Радянському Союзі – *Р. С.*), то делегації СРСР і України зі всією силою обрушаться на США і Канаду і представлять факти грубих порушень прав і свобод людини в цих країнах”¹²⁵³.

¹²⁴⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 10.

¹²⁵⁰ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 13.

¹²⁵¹ LAC, International Year for Human Rights – National Conference on Human Rights, Ottawa, 1968, Tarnopolsky, Walter Surma. MG31-E 55. (Finding Aid No. 1475), 62; LAC. International Year for Human Rights – National Conference on Human Rights, Ottawa, 1968, Senator Paul Yuzyk. MG32, C 67. (Finding Aid No. 1592), 62.

¹²⁵² *Гомін України*. 6 січня 1968.

¹²⁵³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 110.

У Монреалі експерти обговорювали різні аспекти недотримання прав людини у світі. З-поміж учасників конференції виступив і знаний професор-лінгвіст Ярослав Рудницький, котрий порушив питання поваги до мовних прав людини й народу, як головну проблему, необхідну розглянути на міжнародному рівні¹²⁵⁴. Водночас представники Комітету українських студентів захисту прав людини передали голові Асамблеї С. Адебо (Нігерія) петицію з вимогою включити до порядку денного Тегеранської конференції питання порушення прав людини в УРСР. Крім того, представники українського студентства Канади провели маніфестацію та акцію із врученням учасникам конференції інформативних матеріалів про події в Україні¹²⁵⁵. Проте асамблея відмовилася розглядати подану петицію, оскільки перед нею не стояло завдання займатися “специфічними випадками порушення постанов про права людини, осуджувати ці порушення чи засуджувати окремі факти”¹²⁵⁶ (студентська петиція однак стала предметом закулісної дискусії). До студентської ініціативи долучилися громадські організації українців, які прагнули продемонструвати світові колоніальний статус УРСР та “топтання прав людини в Україні комуністами”¹²⁵⁷.

З метою збору матеріалів, які б засвідчували порушення ЗДПЛ, починаючи з кінця 1967 р., КУК розпочав предметну підготовку до Міжнародної конференції ООН з прав людини. Паралельно активізувалася робота з переконання потенційних учасників конференції в Тегерані виступити на захист прав людини в УРСР. Зокрема, президент КУК о. В. Кушнір звернувся з листом до уряду Л. Пірсона з проханням доручити канадській делегації порушити питання зневажання прав людини за “залізною завісою”¹²⁵⁸.

На прес-конференції в готелі *Royal York* у Торонто напередодні Тегеранської конференції журналісти запитали державного секретаря зовнішніх справ Пола Мартіна-старшого чи Канада порушить питання щодо ігнорування прав людини в

¹²⁵⁴ Гомін України. 22 квітня 1967.

¹²⁵⁵ Галя Бродович, “Світова Асамблея в питаннях прав людини в Монреалі”, *Студент*. (Липень-серпень, 1968): 1–2.

¹²⁵⁶ Михайло Сосновський, *Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968–1975*. (Нью-Йорк; Торонто: Trident International, 1979), 536.

¹²⁵⁷ *Канадійський фермер*. 4 травня 1968.

¹²⁵⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 116.

Радянському Союзу. П. Мартін-старший був лаконічним і відповів “так”¹²⁵⁹. Постійний представник Української РСР при ООН Сергій Шевченко у листі до МЗС республіки від 19 березня 1968 р. наголошував, що “делегації Української РСР... потрібно мати на увазі цю обставину”¹²⁶⁰. Загалом, радянська сторона пильно стежила за підготовкою Канади до Міжнародної конференції ООН у Тегерані. Переконає у цьому й інформаційне повідомлення КДБ від 8 квітня 1968 р., в якому йшлося про канадську делегацію до столиці Ірану: “...Джерела вважають, що після конференції з виборів лідера лібералів... і формування нового кабінету міністрів, замість Дж[уді] ля Марш делегацію може очолити будь-який інший міністр. Тоді ж ймовірно стане відомо і остаточна точка зору канадської делегації про доцільність порушувати в Тегерані питання ‘про переслідуваних діячів культури на Україні’”¹²⁶¹. До певної міри кадебісти заспокоїлися, коли отримали інформацію від завідувача відділу МЗС Канади В. Бартона про те, що офіційна Оттава не має наміру включати питання “про становище в Україні” у програму виступів канадської делегації у Тегерані¹²⁶².

За рішенням Президії СКВУ 28 квітня 1968 р. (неділя) відзначили як “День Солідарності з Українським Народом”. Проте у Канаді подібні заходи провели дещо пізніше. Газета “Гомін України” з приводу перенесення Дня солідарності вирішила “вколоти” КУК, пишучи: “Вина в тому, що управа КУК проігнорувала розпорядження секретаріату СКВУ, щоби організувати мітинги 28 квітня. Не треба було оглядатися на те, що в той час церковні громади і громадські організації влаштовували освячення (пасок) і були оголошені гастролі Гнатюка”¹²⁶³. Гастролі Народного артиста СРСР Дмитра Гнатюка і вокального тріо сестер Байко відбувалися в Канаді впродовж 19 квітня – 15 травня 1968 р., викликавши неоднозначні підходи в українській громаді Канади (див. 3.4). Цим дописом бандерівці, ймовірно, хотіли дошкулити мельниківцям.

¹²⁵⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 92.

¹²⁶⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 95.

¹²⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 84–85.

¹²⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 190.

¹²⁶³ *Гомін України*. 25 травня 1968.

Зрештою, “День Солідарності з Українським Народом” в Канаді відбувся через два тижні – 12 травня 1968 р. У Монреалі в той день зібралася півтисячна демонстрація біля Генерального консульства СРСР, в якій особисто взяв участь Президент КУК о. В. Кушнір. Тоді ж “День солідарності з українським народом і захисту переслідуваних діячів культури в Україні” відбувся і в Торонто¹²⁶⁴. На цьому зібранні, крім представників української діаспори і торонтського муніципалітету, виступив міністр транспорту федерального уряду Поль Гельєр, який на той час виконував обов’язки прем’єр-міністра країни. Він згадав про “країни, де на практиці не застосовується ЗДПЛ, ухвалена ООН”¹²⁶⁵. І хоч П. Гельєр прямо не вказував на Радянський Союз, посольство останнього в Оттаві “звернуло увагу МЗС Канади на те, що участь представників уряду у подібних націоналістичних зібраннях не сприяють розвитку радянсько-канадських відносин”¹²⁶⁶. До слова, П. Гельєр отримав реноме “антирадянщика”, оскільки в своїй книзі піддав сумніву реалізацію ленінського принципу “диктатури пролетаріату”, ведучи мову про “диктатуру партійної еліти”¹²⁶⁷.

Зважаючи на наближення Міжнародної конференції з прав людини, крім традиційного проведення протестів проти владного свавілля в УРСР та переслідування української інтелігенції, було вирішено звернутися з телеграмою до прем’єр-міністра Канади, генерального секретаря ООН та учасників конференції¹²⁶⁸. Відомо, що Л. Пірсона закликали порушити питання дискримінації культурних, національних та релігійних прав українців у складі СРСР, а також засудити практику арештів і закритих судів над дисидентами¹²⁶⁹. Щобільше, КУК звернувся до канадського уряду з проханням ініціювати скерування до Радянського Союзу спеціальної комісії ООН для розслідування становища ув’язнених у ВТТ¹²⁷⁰.

¹²⁶⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 119.

¹²⁶⁵ *The Globe and Mail*. May 13, 1968.

¹²⁶⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 119.

¹²⁶⁷ Helleuer, *Agenda a Plan for Action*, 73.

¹²⁶⁸ “Звернення Комітету Українців Канади з нагоди Дня солідарності з українським народом 28 квітня 1968 р.”, *Нові дні* 219. (Квітень, 1968): 31.

¹²⁶⁹ *Канадійський фермер*. 4 травня 1968.

¹²⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ...), арк. 115.

У квітні 1968 р. секретаріат СКВУ скерував до генсека ООН У Тана (1961–1971) листа – це був перший випадок, коли українці поза Україною виступили на міжнародній арені через своє центральне представництво. СКВУ закликав до безумовного дотримання прав людини згідно з положенням ЗДПЛ, звільнення політичних інакодумців, сприяння в реалізації Декларації про надання незалежності колоніальним країнам та народам від 14 грудня 1960 р. У листі викладалася коротка історія та наслідки встановлення більшовицького режиму на українських землях і підкреслювалося, що: “Радянський уряд систематично порушує не лише ЗДПЛ, але також і Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам разом з Конституцією і чинним законодавством”¹²⁷¹. Відтак, СКВУ закликав ООН вплинути на радянський уряд з метою: “1. Забезпечити безумовне дотримання прав людини, як це визначено у Загальній декларації; 2. Негайно звільнити всіх українських інтелектуалів, ув’язнених за обстоювання прав, визнаних Загальною декларацією; 3. Дотримуючись Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам,... визнати право всіх народів створювати незалежну і суверенну державу...”; 4. Дозволити Україні та іншим федеративним республікам Радянського Союзу вимагати права домагатися права незалежності згідно 17 статті конституції СРСР і Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р.”¹²⁷². Варто зазначити, що більшість правозахисників у діаспорі, як і значна частина дисидентів у УРСР, тоді не бачили відмінності між індивідуальними правами людини і правом на збереження національної ідентичності шляхом унезалежнення¹²⁷³.

Під час Міжнародної конференції з прав людини у Тегерані (22 квітня – 13 травня 1968 р.) працювало дві українські делегації: одна офіційна – репрезентант УРСР і одна неофіційна, яка репрезентувала трьохмільйонну українську спільноту у “вільному світі” і діяла під егідою СКВУ. Її очолював

¹²⁷¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 51 (Документи (листи, газетні статті, інформаційні листки...)), арк. 2.

¹²⁷² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 51 (Документи (листи, газетні статті, інформаційні листки...)), арк. 3.

¹²⁷³ Aaron Rhodes, “Human Rights Concepts in the OSCE Region: Changes Since the Helsinki Final Act”, *Central Asian Survey* 36(3). (2017): 316.

президент КУК о. В. Кушнір (Канада), а серед інших шести її членів значилися: першоієрарх УАПЦ Мстислав Скрипник (США), журналіст Володимир Душник (США), адвокат Денис Квітковський (США), журналіст Михайло Сосновський (Канада), громадський діяч Ярослав Мусіянович (Франція), правник Богдан-Тадей Галайчук (Аргентина). Відомо, що о. В. Кушнір клопотав про своє включення до складу урядової делегації Канади, однак йому відмовили¹²⁷⁴.

До завдань делегатів належало проведення зустрічей з членами Міжнародної конференції та інформування про порушення прав людини в Українській РСР¹²⁷⁵. Акредитованим у Тегерані засобам масової інформації представники української делегації передали спеціальні комунікати англійською і французькою мовами, а також копії листів політв'язнів, книги В. Чорновола “Лихо з розуму” та І. Коляски “Освіта в Українській РСР”¹²⁷⁶. У зверненні до учасників Конференції йшлося: “45-мільйонна українська нація, хоч і живе у так званій “Українській Радянській Соціалістичній Республіці”, яка є членом-основоположником ООН, позбавлена основних людських і національних прав, а Україна насправді є колонією комуністичної Росії”¹²⁷⁷.

Українська делегація підготувала спеціальний меморандум, який однак не знайшов підтримки в учасників конференції через його “гостроту”¹²⁷⁸ (це одна з версій). Якщо підходити до цього питання з правової точки зору, то ігнорування українських вимог можна пояснити тим фактом, що делегація СКВУ не мала офіційного статусу і навіть не числилася у списку спостерігачів. Саме це і варто вважати основним прорахунком, причини якого доцільно шукати у відсутності подібного досвіду діяльності закордонних українців. До слова, зауважимо, що “консультативний статус” на конференції отримали Світовий конгрес євреїв, Світовий конгрес мусульман та низка інших організацій¹²⁷⁹. Загалом, у

¹²⁷⁴ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 113.

¹²⁷⁵ *Svoboda*. Мау 18, 1968.

¹²⁷⁶ Руслан Сіромський, “Українські репрезентації на Міжнародній конференції з прав людини у Тегерані 1968 р.”, *Педагогічна думка* 1. (2017): 17.

¹²⁷⁷ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 90.

¹²⁷⁸ “Цікавий відгомін участі українців у Тегерані”, *Екран* 39–40. (Травень–серпень, 1968): 10.

¹²⁷⁹ *Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968*. United Nations. (New York, 1968), 31.

конференції взяли участь бл. 400 делегатів із 84-х держав, а також понад сотня представників (спостерігачів) від окремих інституцій ООН і спеціалізованих установ, регіональних міжурядових та неурядових організацій. До останніх радянська сторона ставилася критично, вбачаючи у них намагання США перехопити ініціативу на конференції у свої руки¹²⁸⁰.

Організатори Міжнародної конференції у Тегерані таки отримали заявку від СКВУ щодо розгляду питання про надання організації статусу спостерігача, але з порушенням речення. Заявка надійшла 13 лютого 1968 р., тоді, як у своїй резолюції 2339(ХІІ) ГА ООН передбачала, що подібні заявки від організацій, які “є міжнародними за своєю структурою і виявляють помітний інтерес до пунктів попереднього порядку дня Конференції”, потрібно подавати до 1 лютого 1968 р. Попри це директор відділу прав людини Марк Шрайбер розпорядився поставити заявку СКВУ на розгляд Підготовчого комітету (такі дії згодом опротестувала УРСР). Якраз тоді на повну, щоби заблокувати офіційний допуск представника СКВУ до засідання Конференції, включилася радянська сторона. У звіті делегації УРСР йшлося: “Нами були прийняті негайні заходи для того, щоби... не допустити... офіційного розголошення в рамках ООН домагань націоналістичного органу, що сприяло б підняттю “престижу” СКВУ”¹²⁸¹. Представник УРСР був призначений офіційним спостерігачем у Комітеті, зокрема, з тією метою, щоби не допустити позитивного рішення цього органу. Чим мотивувала свій протест радянська сторона? Вона використовувала звичний набір пропагандистських фраз, звинувачуючи представників СКВУ у “співпраці з гітлерівськими фашистами”, які “ведуть підривну провокаційну діяльність, що має на меті повалення державного і політичного устрою в СРСР і УРСР у даний час, що не має ніякого стосунку до прав людини”¹²⁸². Унаслідок протесту радянського представника, заступника генсека ООН з політичних питань Олексія Нестеренка СКВУ не увійшов до переліку неурядових організацій, які претендували на те, щоби мати власних спостерігачів на Конференції в Тегерані.

¹²⁸⁰ Островский, *ООН и права человека*, 175.

¹²⁸¹ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 87.

¹²⁸² ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 88.

Радянська сторона використала у своїх планах делегацію Мавританії, представник якої запропонував обмежитися розглядом 23 заявок, які надійшли вчасно¹²⁸³.

Природно, дещо інші завдання, ніж в СКВУ, стояли перед делегацією УРСР, яка складалася з трьох представників, а саме: професора Київського державного університету імені Тараса Шевченка, постійного представника УРСР в Комісії з прав людини ООН П. Недбайла (голова делегації), декана юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка В. Сокурєнка, першого секретаря МЗС Юхима Качурєнка¹²⁸⁴. Для порівняння, до складу делегації Білоруської РСР входило два представники та один консультант, а до делегації СРСР – чотири представники і два консультанти¹²⁸⁵.

Голова делегації Української РСР П. Недбайло 23 квітня 1968 р. виступив із промовою, в якій заторкнув питання ролі держави у гарантуванні прав людини та практичне втілення принципів ЗДПЛ. Він наголосив, що “ідеал вільної людської особистості може бути досягнутий лише, якщо будуть створені умови, при яких кожен зможе користуватися економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і громадянськими та політичними правами”¹²⁸⁶. Така заява, в контексті реального стану з дотриманням прав людини в УРСР, виглядала б досить неоднозначно, якби доповідач врешті-решт не акцентував уваги на перешкодах у втіленні цих прав – “расовій дискримінації, сегрегації, політиці і практиці апартеїду”^{1287*}. Учасник української делегації від СКВУ М. Сосновський з цього приводу наголошував: “В ім’я правди й об’єктивності було б потрібно

¹²⁸³ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 89.

¹²⁸⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 139.

¹²⁸⁵ *Final Act of the International Conference on Human Rights*, 29.

¹²⁸⁶ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН...), арк. 5.

¹²⁸⁷ Сосновський, *Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968–1975*, 544.

* Делегація УРСР намагалася демонструвати свою активність у різних ділянках роботи конференції, вносячи, зокрема, письмові резолюції. Одна з таких резолюцій (A/CONF32/C2/L33) стосувалася методів діяльності ООН та рекомендувала “фокусувати свою увагу на фундаментальних проблемах, пов’язаних з грубими і систематичними порушеннями прав людини”; інша – спільна з Польщею (A/CONF32/C2/L39) – стосувалася “міжнародної співпраці у переслідуванні і покаранні осіб, причетних до військових злочинів і порушень прав людини” (*Final Act of the International Conference on Human Rights*, 50–51). Подібні пропозиції назагал вписувалися у загальну радянську стратегію дій. Делегація Радянського Союзу, очолювана юристом Віктором Чхиквадзе, зокрема, виступила з резолюцією про необхідність “припинити тортури і вбивства, звільнити політичних в’язнів” (*Final Act of the International Conference on Human Rights*, 52). Такі вимоги з радянського боку були, щонайменше, парадоксальними, особливо, якщо зважити на кількість політичних арештантів в СРСР. Будь-які закиди у свій бік Радянський Союз кваліфікував винятково як втручання у внутрішні справи. Натомість радянська делегація і її сателіти постійно згадували ситуацію з правами людини в ПАР, Південній Родезії, Анголі, Мозамбіку, Греції, португальській Гвінеї тощо (Островський, *ООН и права человека*, 176).

показати і другу сторону медалі: у якій мірі і як справді грубо порушуються основні права людини і народів... в СРСР, а разом з тим і передусім в Україні, яку проф. Недбайло у своїй промові представив у таких привабливих кольорах... Але що ж тоді зробити з насильною русифікацією, нищенням української національної культури, її пам'яток тощо?"¹²⁸⁸.

Учасники Міжнародної конференції з прав людини намагалися проаналізувати виконання ЗДПЛ з часу її ухвалення і накреслити програму на майбутнє¹²⁸⁹. За основу порядку денного конференція затвердила пропозиції Підготовчого комітету і ГА ООН. Для ефективної підготовки документів було створено три комітети, в рамках яких розглядали і погоджували основні питання. Особливу увагу учасники Тегеранської конференції приділяли проблемі апартеїду, боротьбі з неписьменністю та порушенням прав жінок. Це стало безпосереднім наслідком деколонізації Африканського континенту і подальшою втратою домінації західних країн в ООН¹²⁹⁰. Канадський делегат у підготовчій групі конференції, звітуючи своєму керівництву в Оттаві, писав, що гору взяв не раціональний і професійний підхід, пропагований країнами Заходу, а скоріше дуже емоційний з "політично улюбленими темами" соцтабору¹²⁹¹.

Попри наявні розбіжності, 13 травня 1968 р. учасники Міжнародної конференції з прав людини одноголосно ухвалили спільну декларацію та 29 резолюцій, які, зокрема, стосувалися расової дискримінації, самовизначення народів і прав людини у збройних конфліктах¹²⁹². Тексти прокламацій і резолюцій, прийнятих на Конференції, були включені в Заключний акт Міжнародної конференції з прав людини і передані Генеральній Асамблеї для подальшого розгляду¹²⁹³. 19 грудня 1968 р. 115 голосами "за" ГА ООН оформила

¹²⁸⁸ Сосновський, *Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968–1975*, 545.

¹²⁸⁹ "International Conference on Human Rights. Teheran, April 22 – May 13, 1968", доступно <http://www.un.org/en/development/devagenda/humanrights.shtml>

¹²⁹⁰ Burke, "From Individual Rights to National Development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968", 277

¹²⁹¹ Thompson, "Tehran 1968 and Reform of the UN Human Rights System", 88.

¹²⁹² *Международное сотрудничество государств в области прав человека (проблемы защиты прав человека в условиях борьбы за мир и безопасность)*. Ответственный редактор Владимир Денисов. (Киев: Наукова думка, 1987), 188.

¹²⁹³ "Proclamation of Tehran", доступно <http://legal.un.org/avl/ha/fatchr/fatchr.html>

напрацювання Міжнародної конференції з прав людини у Тегерані у підсумкову резолюцію 2442 (XXIII)¹²⁹⁴.

У прокламації, що складалася з 19-ти пунктів за результатами зустрічі у Тегерані, йшлося, що вкрай важливо, аби члени міжнародного співтовариства виконували взяті на себе зобов'язання сприяти і заохочувати повагу до прав людини і основних свобод незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань (пункт 1). Вкотре підкреслювалося, що основна мета ООН у галузі прав людини полягає в досягненні людьми максимуму свободи і гідності. Задля реалізації цієї мети закони кожної країни повинні забезпечувати кожній людині, незалежно від раси, мови, релігії або політичних переконань, свободу вираження думок, доступ до інформації, а також право брати участь у політичному, економічному, культурному та соціальному житті своєї країни (пункт 5)¹²⁹⁵.

Радянська сторона теж винесла з Тегеранської конференції уроки, один із яких – розуміння того, що рух за права людини лише набирає обертів. Посол СРСР в Канаді Іван Шпедько 24 травня 1968 р. надіслав на адресу міністра закордонних справ Д. Білоколоса “матеріали” для вивчення, а в супровідному листі йшлося: “Ці матеріали розкривають характер діяльності і позицію канадських буржуазних націоналістів в Канаді у зв'язку з проведенням Конференції з прав людини. Матеріали заслуговують уваги, оскільки, як варто очікувати, націоналісти продовжуватимуть проводити антирадянську кампанію в цьому напрямку”¹²⁹⁶. Будучи стурбованими моральною підтримкою українських дій з боку канадських політиків (в першу чергу сенатора П. Юзика), радник посольства СРСР в Канаді Володимир Семенов 24 травня 1968 р. провів зустріч із завідувачем європейським відділом МЗС Канади Дж. Голстедом, у розмові з яким виразив стурбованість тією обставиною, що “член канадського парламенту, використовуючи свій статус й офіційний бланк сенату, займається

¹²⁹⁴ Resolutions adopted by the General Assembly during its Twenty-third Session, September 24 – December 21 1968. United Nations Official Records: Twenty-third Session. Supplement No. 18 (A/7218). (New York, 1969), 49.

¹²⁹⁵ “Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, April 22 to May 13 1968, U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968)”, доступно: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/l2ptichr.htm>

¹²⁹⁶ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 111.

розповсюдженням антирадянської пропаганди і закликає по суті до втручання у внутрішні справи СРСР”¹²⁹⁷. Відповідь Дж. Голстеда була стримано дипломатичною і, як виглядає, не зовсім задовольнила радника посольства СРСР.

Делегація СКВУ після повернення з Тегерана опублікувала комюніке, в якому, зокрема, йшлося, що “на великий жаль, перебіг Конференції... і сама процедура Конференції сильно обмежували можливості для діяльності репрезентації”, а будь-які спроби “продемонструвати істинний стан” в СРСР кваліфікувались “як втручання у внутрішні справи”¹²⁹⁸. Попри докладені зусилля, ефективність вчинених дій українськими представниками навряд чи можна вважати достатньою, хоч і применшувати її результатів теж не варто. Причини невдачі української делегації у Тегерані член УНО Євген Мастикаш вбачав у “не додержанні певних формальних справ зв’язаних із внесенням меморандуму СКВУ і українських юристів, а ще важніше що треба було подумати і зорганізувати окрему установу чи організацію Оборони Прав Людини і поробити старання включити її до подібних організацій які є членами так званих не державних установ у системі Об’єднаних Націй. Маючи окрему організацію наші представники були б на такій чи подібній міжнародній конференції не обсерваторами, а повноправними учасниками конференції, що дає далеко більші можливості нашим представникам і цілій нашій справі”¹²⁹⁹. У листі від 21 жовтня 1968 р. до учасника Тегеранської конференції Я. Мусіяновича Є. Мастикаш зазначав: “На мою думку був це перший того роду виступ на міжнародній конференції в українській справі, своїми власними силами”¹³⁰⁰. Йому вторить М. Плав’юк, твердячи, що “досвід з тієї акції (участі в Тегерані) як на міжнародному, так і на всеукраїнському форумі доказав доцільність і успішність подібних акцій... Починаючи з цієї гуманітарної акції в обороні переслідуваних одиниць, ми мусимо доказати, що елементарні людські права мусять бути схоронені всім свободолюбним людством! Жодні кордони не можуть бути

¹²⁹⁷ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 112–113.

¹²⁹⁸ ГДА МЗС ф. 1, оп. 2, спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами...), арк. 118.

¹²⁹⁹ ЦДАЗУ, ф. 50, оп. 2, спр. 5 (Листування KE УНО з Сенатом Канади...), арк. 42.

¹³⁰⁰ ЦДАЗУ, ф. 50, оп. 2, спр. 5 (Листування KE УНО з Сенатом Канади...), арк. 42.

перепорою для свободи людини! Не потребуємо доказувати, що навіть малі успіхи на тому відтинку в обороні української людини сьогодні є запорукою свободи українського народу завтра!”¹³⁰¹.

* * *

Таким чином, Міжнародна конференція з прав людини 1968 р. у Тегерані під егідою ООН стала першою конференцією подібного характеру в історії міжнародних відносин (друга така конференція відбулася щойно 1993 р. у Відні). В умовах “холодної війни” увага до дотримання прав людини перетворилася на дразливий чинник для низки країн, у яких систематично ці права порушувалися. Дії українських представників під егідою СКВУ у напрямку донесення інформації про порушення прав людини і переслідування інакодумців в Українській РСР далі інформаційної кампанії не пішли. Діяльність офіційної делегації УРСР обмежувалася строгими рамками радянської політики і пропаганди. Тегеранська конференція підсумувала двадцятирічний період становлення й удосконалення міжнародних норм і принципів щодо забезпечення прав людини, започаткувавши новий етап – етап моніторингу за дотриманням прав людини, апогеєм якого став гельсінський процес.

5.3. Заключна Нарада з безпеки і співробітництва у Європі 1973–1975 рр.

Провести Конференцію з питань європейської безпеки вперше запропонував Радянський Союз ще 1954 р., але західні країни із закономірною підозрою поставилися до цієї ініціативи. Вони припускали, що головна мета Москви – отримати документ, який би узаконив радянський контроль над Східною Європою, встановлений наприкінці Другої світової війни¹³⁰². Врешті-решт, на хвилі політики розрядки Захід погодився на загальноєвропейську зустріч, розраховуючи отримати від неї користь, якщо не в безпековій, то в якійсь іншій

¹³⁰¹ Плав'юк, “Листопад – місяць СКВУ”, *Микола Плав'юк: Україна – життя мос. Т. 2*, 205–206.

¹³⁰² “History and Public Policy Program Digital Archive, PA AA: MfAA C 367/78. Working Material for the Preparation of a European Security Conference, October 10, 1969”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110082>

сфері¹³⁰³. Крім сприяння вільному переміщенню людей, ідей та інформації, Захід мав на меті нівелювати “доктрину Брежнєва”^{*1304}.

Незважаючи на те, що зустріч була оголошена як Європейська конференція, західноєвропейські країни наполягли на тому, щоби з огляду на характер континентальної системи безпеки в ній були задіяні усі учасники НАТО. На нараді Політичного консультативного комітету держав учасниць ОВД 1969 р. у Празі країни соцтабору погодилися на участь у загальноєвропейській нараді з питань безпеки і співробітництва США і Канади¹³⁰⁵. Після цього, майже три роки, починаючи з 22 листопада 1972 р., тривали попередні перемовини і погодження, які в підсумку відкрили шлях до саміту в Гельсінкі.

Нарада з безпеки і співробітництва у Європі розвинулася із занепокоєння безпековою ситуацією, а також бажання зберегти розрядку міжнародної напруги. Державний секретар зовнішніх справ Канади М. Шарп наголошував, що поділ Європи потрібно подолати, а не закріпити. Він підкреслював: “Розрядка передбачає не усунення розбіжностей у системах та ідеологіях, а їх взаємне прийняття та пристосування в інтересах розширення співпраці, вільнішого руху та відкриття комунікацій між людьми та державами. Конкуренція – так, антагонізм – ні. Тільки таким чином можна подолати поділ Європи”¹³⁰⁶.

Упродовж 1970-х років Канада все більше зверталася до прав людини як наріжного каменю міжнародної політики. Це можна пов’язати із загальними тенденціями, і з політикою прем’єра П. Трюдо, з його концепцією “справедливого суспільства”, в основі якої лежали цінності свободи та прав людини¹³⁰⁷. Під тиском великої української громади в Канаді в період підготовки до зустрічі в Гельсінкі уряд Трюдо став приділяти більшу увагу ситуації в Радянському Союзі

¹³⁰³ Rachel Brett, “Human Rights and the OSCE”, *Human Rights Quarterly* 18(3). (August, 1996), 669.

* “Доктрина Брежнєва” – зовнішня політика, пропагована радянським лідером Леонідом Брежнєвим з 1968 р., яка передбачала можливість Радянському Союзу втручатися в справи країн, де соціалістичне правління опинилося під загрозою.

¹³⁰⁴ Angela Romano, “Détente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union”, *Diplomatic History* 33(4). (September, 2009): 712.

¹³⁰⁵ Юрий Кашлев, *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*. (Москва: Международные отношения, 1990), 8.

¹³⁰⁶ Robert Shane Fitzpatrick, *The Helsinki Final Act and Human Rights in Soviet-American Relations*. (Ph. D. Political Science University of Edinburgh, 1989), 163.

¹³⁰⁷ Trudeau, “The Values of a Just Society”, 357.

та УРСР зокрема. У канадському політичному та громадському дискурсі до питання порушень прав людини та прав на самовизначення радянських республік додалися питання про еміграцію та об'єднання розділених війною по обидва боки океану сімей¹³⁰⁸.

Дискусії про порушення прав людини в радянському блоці почали набувати особливої ваги, коли парламентарі вносили в Палату проекти резолюцій про принципи та механізми сприяння людським контактам, вільному переміщенню людей та ідей, релігійній свободі та возз'єднанню сімей¹³⁰⁹. Канадський сенатор Стенлі Гайдаш (округ Паркдейл) підкреслював: “Канада доклала багато зусиль для скликання НБСЄ. Канадці, хоч і відокремлені від Європи Атлантичним океаном, глибоко усвідомлюють, що вихідці з цього континенту доклалися до творення нашої історії. Багато подій в Європі впливають на Канаду та її людей, які прагнуть миру та справедливості у світі. З цієї причини канадці хочуть, щоб Конференція з безпеки та співробітництва в Європі була успішною”¹³¹⁰. Однак були й інші погляди щодо участі Канади в НБСЄ. Правозахисниця Х. Ісаїв зауважувала: “... Багато з нас, які займалися питаннями прав людини у Східній Європі та СРСР, побачили потенціал цього інструменту. Проте було чимало плутанини й опозиції до цього документа серед представників етнічних європейських організацій Східної Європи в Північній Америці. Деякі опонували саме тому, що він юридично необов'язковий, а інші активно виступали проти, тому що бачили його як зраду з боку Заходу, щоб закріпити політичний розкол Європи і цим приректи всіх інакомислячих”¹³¹¹.

Насправді, деякі представники балтійських та українських етнічних груп у Канаді вважали Гельсінський акт остаточною відмовою від країн, які були силоміць підкорені Радянським Союзом під час Другої світової війни. Деякі лідери східноєвропейських громад порівнювали НБСЄ з Мюнхенською

¹³⁰⁸ Nolan, “The Influence of Parliament on Human Rights in Canadian Foreign Policy”, 387.

¹³⁰⁹ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. VII. (Ottawa, 1975), 6853.

¹³¹⁰ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st session. Vol. IX. (Ottawa, 1975), 9749.

¹³¹¹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 27.

конференцією 1938 р.¹³¹² або з післявоєнною зустріччю “великої трійки” в Ялті, яка закріпила радянське панування у Східній Європі¹³¹³. ККПЄН, що складався з вихідців із Східної Європи, закликав уряд Канади не підписувати цю угоду, назвавши Гельсінський “пакт” зрадою народів за “залізною завісою”. Багато авторитетних політиків та експертів також критично ставилися до НБСЄ, попереджаючи, що більшість переваг отримувала радянська сторона. Проти санкціонування радянської тиранії виступили канадський історик Джеймс Ейрес, колишній прем’єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер, радянський експерт Марк Гейн та багато інших відомих політичних і громадських діячів¹³¹⁴.

Під час парламентських дебатів 24 липня 1975 р., за тиждень до підписання Заключного акта в Гельсінкі, колишній прем’єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер запитав діючого прем’єра П. Трюдо: “Яку позицію займає Канада перед підписанням договору стосовно права на самовизначення, як це передбачено статуту ООН, для українського народу, країн Балтії та інших народів, які перебувають в неволі за залізною завісою?”. Відповідь Трюдо не зовсім задовольнила Діфенбейкера: “Я можу сказати вельмишановному панові, що зустріч в Гельсінкі не ставить за мету змінювати кордони будь-яких країн, які зараз є членами ООН...”¹³¹⁵.

Трюдо не допускав ототожнення індивідуальних і колективних прав (прав народів), як це робив Дж. Діфенбейкер. Зважаючи на це, зазнала корекції і тактика КУК і СКВУ щодо промоції прав людини в Українській РСР. Вона набула, якщо так можна сказати, “точкового характеру”. Прем’єр-міністрові П. Трюдо та державному секретарю зовнішніх справ Алланові Макічену (1974–1976) скерували декілька запитів щодо втручання уряду Канади у справу звільнення з ув’язнення історика В. Мороза та інших українських дисидентів. У телеграмі, надісланій 22 липня 1975 р., КУК просив канадську делегацію на Гельсінській

¹³¹² Nicolas Badalassi, “«Neither too much nor too little» France, the USSR and the Helsinki CSCE”, *Cold War History* 18(1). (2018): 2.

¹³¹³ Sara B. Snyder, “«Jerry, Don’t Go»: Domestic Opposition to the 1975 Helsinki Final Act”, *Journal of American Studies* 44(1). (2010): 70.

¹³¹⁴ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1760.

¹³¹⁵ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st session. Vol. VIII. (Ottawa, 1975), 7896.

конференції, перш ніж підписати будь-який договір, вжити заходів для забезпечення повної взаємності руху людей та обміну культурними надбаннями, інформацією, а також гарантувати повну повагу прав людини в підрадянській Україні¹³¹⁶.

Керуючись різними мотивами, але декларуючи прагнення покращувати та зміцнювати міждержавні відносини, сприяти миру, безпеці, справедливості та співробітництву в Європі, 1 серпня 1975 р. учасники НБСЄ – 35 країн, з яких 15 країн-учасниць НАТО, 8 країн соцтабору, решта “нейтральні” – підписали Заключний акт в Гельсінкі. Документ містив принципи відносин між державами у таких сферах: суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету (I); утримання від загрози або застосування сили (II); непорушність кордонів (III); територіальна цілісність держав (IV); мирне врегулювання суперечок (V); невтручання у внутрішні справи (VI); повага до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, віросповідання чи віри (VII); рівні права та самовизначення народів (VIII); співпраця між державами (IX); добросовісне виконання зобов’язань за міжнародним правом (X)¹³¹⁷.

Кошик III*, який згодом назвуть “вірусом свободи”, був предметом тривалих та наполегливих перемовин¹³¹⁸. Радянський Союз тривалий час відмовлявся обговорювати зміст принципів Кошика III на тій підставі, що вони буцімто суперечать невтручання у внутрішні справи, а поведінка держави щодо власних громадян є приватною справою настільки, наскільки норми такої поведінки не підпадають під дію міжнародних угод¹³¹⁹. Радянські чиновники спочатку хотіли відобразити в цьому Кошику економічне та культурне співробітництво, а пізніше

¹³¹⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації...)), арк. 142–143.

¹³¹⁷ “Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act (1975)”, доступно <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

* Хоча Заключний акт не мав сили закону, він накладав певні моральні зобов’язання на підписантів і був покликаний інтегрувати гуманітарні проблеми з іншими зовнішньополітичними питаннями. Документ зобов’язував кожного підписанта дотримуватися низки положень, що містилися в трьох окремих розділах, відомі як “Кошки” (прижився вислів швейцарського дипломата С. Кампуша). Кошик I містив десять керівних принципів міжнародних відносин, тоді як Кошик II зобов’язав кожного підписанта сприяти співпраці в галузі економіки, науки та навколишнього середовища. Кошик III закликав учасників НБСЄ сприяти вільному потоку інформації, ідей та людей серед держав-учасниць. Принцип VII цього кошика закликав “поважати права людини та основні свободи, включаючи свободу вибору, віросповідання чи віри” (“Conference on Security and Cooperation in Europe Final Act”, доступно <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>).

¹³¹⁸ Badalassi, “‘Neither too much nor too little’ France, the USSR and the Helsinki CSCE”, 10.

¹³¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 52.

взагалі намагалися відокремити Кошик III повністю від Заключного акта, щоби його нівелювати. І лише на останньому етапі перемовин вони погодились включити туди розділ про “співпрацю в гуманітарних та інших сферах”¹³²⁰.

Вразливі до громадської думки у своїх власних країнах західні перемовники (особливо США та Канада) домоглися включення до Заключного акта принципу VII, який передбачав повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті та релігії¹³²¹. У принципі VII документа держави-учасниці зобов’язувались поважати “права людини та основні свободи” і “діяти відповідно до цілей та принципів Статуту ООН та ЗДПЛ”¹³²². Останній пункт та подальше посилення на Міжнародні пакти про права людини мали важливе значення, оскільки ці інструменти міжнародного права про права людини були конкретнішими, ніж Принцип VII Заключного акта¹³²³. Тим самим права людини були офіційно визнані в міжнародній угоді як основний принцип, що регулює відносини між державами. Заключний акт у Гельсінкі накладав на держави-учасниці моральні зобов’язання поважати права людини, а для Канади став ще одним інструментом у просуванні цих прав у світі та моніторингу їх дотримання¹³²⁴. Річ у тім, що Гельсінський акт передбачав періодичні засідання з метою оцінки дотримання взятих на себе зобов’язань (першу таку зустріч запланували провести 1977 р. у Белграді)¹³²⁵.

Окрім церемонії підписання, 1 серпня 1975 р. прозвучало 35 виступів, в основному механічно прочитаних. Генеральний секретар КПРС Л. Брежнєв навіть не посилався на Заключний акт, заявивши, що конференція є “необхідним підведенням підсумків політичних результатів Другої світової війни”. Натомість прем’єр-міністр Канади П. Трюдо заявив: “Без об’єднання сімей, без обміну

¹³²⁰ Richard Davy, “Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975”, *Cold War History* 9(1). (2009): 12.

¹³²¹ Dante B. Fascell, “The Helsinki Accord: A Case Study”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 442. *The Human Dimension of Foreign Policy: An American Perspective*. (March, 1979): 71.

¹³²² “Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act (1975)”, доступно <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

¹³²³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 94.

¹³²⁴ *Canada’s International Relations Response of the Government of Canada to the Report of the Special Joint Committee of the Senate and the House of Commons, December 1986. Presented by the Honorable Joe Clark*, 24.

¹³²⁵ Brett, “Human Rights and the OSCE”, 670.

думками – нова ера гармонії, якої ми прагнемо, не відбудеться”¹³²⁶. До слова, лідери двох держав поспілкувалися у Гельсінкі, але розмова мала протокольний характер¹³²⁷. Заява державного секретаря з питань зовнішніх справ А. Макічена була досить короткою. Він наголосив, що Заключний акт НБСЄ “покликаний створити основу для розвитку майбутніх відносин між країнами та народами... і не повертається до минулого”¹³²⁸.

Майже відразу після зустрічі в Гельсінкі і підписання Заключного акта НБСЄ розпочались розмірковування щодо того, хто більше виграв у підсумку. Західні країни сподівалися, що своїми діями вони зуміли обмежити радянський вплив у Європі та встановити чіткі норми поведінки, які сприятимуть співпраці й вільнішому потоку людей та ідей¹³²⁹. Викладач Дипломатичної академії у Відні Стефан Лене наголошував, “хоча Схід сприймав Гельсінський заключний акт насамперед як визнання територіального *status quo*, Захід розглядав його як програму лібералізації та реформ”¹³³⁰.

У своєму виступі в канадській Палаті громад А. Макічен зізнався: “Канада вступила в переговори з певним набором проблем. Ми хотіли зіграти роль у конференції, що відповідає інтересам Європи. Це нам вдалося. Ми хотіли бачити включені в Заключний акт заходи для сприяння вільнішому руху людей та ідей. Ця мета була досягнута. У цьому плані заслуговує особливої уваги текст про возз’єднання сімей, запропонований Канадою”¹³³¹. Однак були й інші оцінки. Канадський сенатор Евген Форсі висловив критичні коментарі у своєму аналізі тексту Гельсінського акта. Його “попередження, сумніви, вагання та побоювання” стосувалися мотивації радянського лідера та лідерів демократичних держав щодо імплементації документа. Водночас сенатор П. Юзик підкреслив: “Канада повинна пам’ятати, що Радянський Союз – це комуністична тоталітарна поліційна

¹³²⁶ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1758.

¹³²⁷ Владимир Сущенко, “Канада: поиски путей укрепления экономической независимости”, *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1976 г. (Москва: Издательство политической литературы, 1976), 175.

¹³²⁸ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1758.

¹³²⁹ Sandra Gubin, “Between regimes and realism – transnational agenda setting: Soviet compliance with CSCE Human Rights norms”, *Human Rights Quarterly* 17. (1995): 281.

¹³³⁰ Stefan Lehne, *The Vienna Meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1986–1989. A Turning Point in East-West Relations*. (Oxford: Westview, 1991), IX.

¹³³¹ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st session. Vol. IX. (Ottawa, 1975), 9634.

держава з безжальною диктатурою, що тримає повний контроль над життями сотень мільйонів людей різного походження в найбільшій імперії світу. Помилково вважати, що комуністи дотримуються своїх домовленостей; вони завжди дотримувались заповіту Леніна: “Обіцянки – це як пиріжки, зроблені для того, щоб їх їсти”... Тому не дивно, що Радянський Союз порушив понад сотню договорів та угод”¹³³².

Після підписання Гельсінського акта, Радянський Союз формально досяг своєї мети – визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі; натомість Захід не відразу отримав те, на чому наполягав: вільний рух людей та ідей, дотримання прав людини. Москва поставилася до положень Кошика III, як до чогось другорядного, сподіваючись й надалі вводити Захід в оману¹³³³. Незважаючи на підписання Заключного акта НБСЄ з усіма зобов’язаннями щодо поваги та захисту прав людини, радянські республіки, зокрема Українська РСР, продовжували стикатися з придушенням свобод, формально гарантованих радянською конституцією¹³³⁴. Радянський погляд на імплементацію прав людини помітно відрізнявся від того, який пропагували країни Заходу. Але й це не головне, оскільки Радянський Союз не мав наміру дотримуватися тих зобов’язань, які він взяв на себе у Гельсінкі¹³³⁵. Проте, з іншого боку, за визнанням першого заступника начальника Управління з культурно-гуманітарних відносин із зарубіжними країнами МЗС СРСР Всеволода Софінського, “ми недооцінили серйозність виклику” у галузі прав людини¹³³⁶.

Недооцінка полягала, зокрема, в активних лобістських діях української діаспори Канади. У Вінніпезі 12 вересня 1975 р. відбулася зустріч-обід Виконавчого комітету КУК із прем’єр-міністром П. Трюдо, міністром оборони Джеймсом Річардсоном, спеціальним помічником прем’єра Роном Робертом і

¹³³² Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1758.

¹³³³ UCRDC, Excerpt from the interview with Christina Isajiw, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Christina_Isajiw.html

¹³³⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 116.

¹³³⁵ Jordan J. Paust, “Transnational Freedom of Speech: Legal Aspects of the Helsinki Final Act”, *Law and Contemporary Problems* 45(1). International Telecommunications. (Winter, 1982): 58.

¹³³⁶ Всеволод Софинский, “Права человека: международное сотрудничество и перестройка (Введение)”, *Международное сотрудничество и права человека*. Реферативный сборник. (Москва: ИНИОН, 1989), 7.

лідером Ліберальної партії Манітоби Чарльзом Губандом. Представники КУК просили забезпечити повну взаємність у культурному, туристичному та інформаційному обмінах з Радянським Союзом, відповідно до Гельсінського акта. Також прем'єра знову просили заступитись перед радянською владою за В. Мороза, Л. Плюща та інших політв'язнів¹³³⁷.

Незабаром після підписання Заключного акта в Гельсінкі 86 членів канадського Сенату та Палати громад підготували петицію до Генерального секретаря КПРС Л. Брежнєва та надіслали її до посольства Радянського Союзу. У петиції зазначалося: “Ми, що тут підписалися, канадські парламентарі, звертаємось до уряду СРСР, у дусі Гельсінської угоди, дозволити видатному вченому Андрію Сахарову виїхати в Осло, щоб отримати Нобелівську премію миру”. Посольство Радянського Союзу в Оттаві 8 грудня 1975 р. повернуло це звернення на адресу службовця Палати громад Алістера Фрейзера “у зв'язку з необґрунтованим проханням”¹³³⁸. Відповідь до посольства Радянського Союзу надіслав сенатор Е. Форсі. Він зауважив: “У будь-якому випадку, як можна визначити нашу петицію як “втручання” у справи Радянського Союзу?... Невже будь-який громадянин, будь-якої держави, не може звернутися до будь-якого уряду з проханням або клопотанням, просячи уряд вжити чи не вжити певних дій? Якщо Гельсінський акт інтерпретувати так, як ви, як ви це робите у своєму листі, тоді ті частини, які стосуються прав і свобод людини, – лише макулатура”¹³³⁹. Сахарову все ж заочно присудили Нобелівську премію – “за боротьбу за права людини, роззброєння та співпрацю між усіма країнами”¹³⁴⁰.

Реакція ДСЗС Канади на арешти правозахисників у Радянському Союзі, зокрема учасників гельсінських груп (див. 2.4), початково була досить млявою. А. Макічен так пояснив свою позицію: “намагаючись допомогти тій чи іншій групі, ми переступимо межі міжнародної поведінки і тим самим зашкодимо нашій здатності обговорювати питання, що стосуються прав людини, з радянським

¹³³⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації...)), арк. 140.

¹³³⁸ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1760.

¹³³⁹ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1976), 1761.

¹³⁴⁰ Award ceremony speech. Presentation Speech by Mrs. Aase Lionaes, Chairman of the Nobel Committee of the Norwegian Storting (1975), доступно <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1975/ceremony-speech>

урядом, і не будемо почуті ними з певною мірою розуміння”¹³⁴¹. Для заспокоєння громадської думки всередині країни уряд Канади все ж здійснив декілька публічних акцій. Прем’єр-міністр П. Трюдо виступив із заявою, в якій висловив глибоке розчарування щодо винесення вироку Анатолієві Щаранському, Олександрові Гінзбургу, Вікторусу Петкусу та занепокоєння тим, що такі дії радянської влади підривають засади Гельсінського акта¹³⁴². Той факт, що серед згаданих дисидентів не було українців, змусив активізуватись українську діаспору. Комісія прав людини СКВУ надіслала листа прем’єр-міністру П. Трюдо з проханням клопотати перед СРСР про звільнення Л. Лук’яненка, члена-засновника УГГ¹³⁴³. У пізнішій відповіді прем’єр-міністра йшлося: “Уряд Канади, та наскільки я знаю, канадці загалом поділяють вашу стурбованість порушеннями прав людини та основних свобод в СРСР. Ми використовуємо кожен відповідну можливість нагадати радянським властям про зобов’язання, які вони взяли на себе, підписавши Заключний акт НБСЄ (Гельсінські угоди), зокрема, щодо сприяння вільнішому руху людей. Канада продовжуватиме наполягати на повному втіленні у життя Гельсінської угоди та на реалізації спірних принципів прав людини, включаючи свободу еміграції та права осіб стежити за виконанням положень Гельсінського заключного акта”¹³⁴⁴.

Побоювання уряду також поділяли громадські правозахисні організації. Голова виконавчої дирекції *Amnesty International* в Канаді надіслав послу СРСР О. Яковлєву клопотання про звільнення з в’язниці Юрія Орлова, Олекси Тихого, Миколи Руденка, Олександра Гінзбурга, Анатолія Щаранського, Мирослава Мариновича, Миколи Матусевича, Звіада Гамсахурдію, Мераба Коставу та Віктораса П’яткуса. Голова виконавчого комітету Н. Гейтс зазначив, що, мабуть, немає жодних ознак того, що хтось із цих осіб робив щось інше, ніж відкрито виступав за дотримання у своїй країні положень Гельсінського акта,

¹³⁴¹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів*, 44.

¹³⁴² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...)), арк. 105.

¹³⁴³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...)), арк. 57.

¹³⁴⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...)), арк. 104.

послуговуючись правами, які гарантуються радянською конституцією¹³⁴⁵. Яковлев проігнорував це звернення, що спонукало канадську дирекцію *Amnesty International* знову звернутися з листом, в якому йшлося: “Члени *Amnesty International*, як добре знає Ваша честь, не прихильні до того чи іншого політичного блоку. Вони зобов’язані підтримувати Загальну декларацію прав людини та Міжнародні пакти, які підписала ваша країна... З огляду на незадоволення, яке ми маємо висловити стосовно проваджень проти всіх цих осіб, ми просимо вас передати Вашому урядові наш невідкладний запит стосовно негайного звільнення всіх [перелічених осіб]. З огляду на попереднє мовчання Вашого посольства щодо цих та інших справ, на які ми звертали Вашу увагу, я поширю цей лист для публічного розповсюдження”¹³⁴⁶.

* * *

Отже, підписуючи Заключний акт НБСЄ, політичні лідери 35 держав взяли на себе зобов’язання гарантувати повагу до прав людини. Для Радянського Союзу включення принципів прав людини в Гельсінський акт було лише символічною ціною, яку він повинен був сплатити, щоб отримати іншу винагороду – незмінність кордонів. Офіційна Оттава виходила із принципу пропагування демократичних цінностей, відіграючи все помітнішу роль у просуванні прав людини як наріжного каменю міжнародної політики. Уряд Канади наполягав на тому, що Заключний акт в Гельсінкі не може застосовуватися вибірково; його необхідно дотримуватися у всіх аспектах. Для радянської сторони “третій кошик” питань відразу набув другорядного значення, а права людини й надалі систематично порушувалися. Втім, підписання Москвою Заключного акта НБСЄ дало Канаді важливий інструмент публічного тиску на Радянський Союз, який поєднувався із “тихою дипломатією” у відносинах двох держав.

¹³⁴⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...)), арк. 53.

¹³⁴⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення...)), арк. 54–55.

5.4. Белградська оглядова конференція НБСЄ 1977–1978 рр.

Після Заключного етапу НБСЄ у Гельсінкі країни Заходу усвідомили, що всі досягнення залишатимуться на папері доти, доки не буде створено дієвого моніторингового механізму. Так з'явилася концепція “гельсінського процесу” – узгодження політичної практики з підписаними документами¹³⁴⁷. Зокрема, були започатковані оглядові конференції НБСЄ, під час яких Захід завжди акцентував увагу на порушеннях прав і свобод людини в СРСР. У цьому випадку покращення ситуації з правами людини трактувалося як умова продовження гельсінського процесу та розширення співпраці між Сходом та Заходом¹³⁴⁸. Однією з форм започаткованого гельсінським процесом діалогу мали стати періодичні конференції представників держав-учасниць НБСЄ, проведення першої з яких призначили на 1977 р. у столиці Югославії Белграді.

Головним апологетом захисту прав людини на міжнародній арені у 1970-ті рр. виступили США, зокрема адміністрація президента Джиммі Картера. Американська сторона здійснила низку практичних заходів, покликаних надати проблемі захисту прав людини пріоритетного значення. Державний секретар США Генрі Кіссінджер наголошував: “Не ми захищаємося... не нам кидають виклик з вимогою жити згідно з принципами, під якими стоїть наш підпис... Конференція висунула наші стандарти людської поведінки, які були й залишаються маяком надії для мільйонів”¹³⁴⁹. Очевидно, серед тих мільйонів були й українці в УРСР та у діаспорі.

У своїй діяльності у захисті прав людини Вашингтон заручився підтримкою інших країн Заходу, передусім Канади. Ваги канадському чинникові у захисті прав людини на міжнародному рівні додавав той факт, що близько третини населення країни склали іммігранти зі Східної Європи – території, у той чи інший спосіб підконтрольної Москві. Водночас вагома частка вихідців із українських земель у структурі населення Канади, підсилена присутністю

¹³⁴⁷ Джон Мареска, “Наблюдатели по контролю за соблюдением Хельсинских соглашений”, *Хельсинский процесс*, 43.

¹³⁴⁸ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3803 (Вопросы прав человека в ООН, том 2...), арк. 118.

¹³⁴⁹ Генри Киссинджер, *Дипломатия*. Перевод с английского. (Москва: Ладомир, 1997), 692.

українців у тамтешньому політикумі, сприяли фокусуванню уваги офіційної Оттави на стані дотримання прав людини саме в Українській РСР¹³⁵⁰.

Опинившись перед дилемою – втратити міжнародний престиж чи послабити контроль за власними громадянами – радянське керівництво воліло пожертвувати першим. Щобільше, ті громадяни Радянського Союзу, котрі ініціювали створення й належали до громадських груп сприяння виконанню Гельсінських угод, зазнали переслідувань й опинилися за ґратами. Канадський парламент майже відразу відреагував на арешти членів УГГ, котрі декларували, що “боротьба за Права Людини не припиниться доти, доки ці Права не стануть щоденною нормою суспільного життя”¹³⁵¹. Зокрема, 9 і 11 лютого 1977 р. депутат Палати громад Девід Орліков (НДП) звернувся до керівництва держави з вимогою порушити питання арештів членів УГГ на двосторонньому рівні. Уже 15 лютого 1977 р. парламент одностайно ухвалив резолюцію, в якій засудив переслідування радянськими правоохоронними органами правозахисників і поставив вимогу звільнити заарештованих¹³⁵². Звертаючись до депутатів перед голосуванням, колишній державний секретар зовнішніх справ М. Шарп наголосив: “Канада була серед найвідданіших поборників включення “третього кошика” (гуманітарних питань) до Заключного акта НБСЕ... Відтак у нас є підстави для занепокоєння... серйозними порушеннями *духу і букви* цієї угоди з боку Радянського Союзу”¹³⁵³.

На початку 1977 р. УГГ виступила із зверненням до держав НБСЕ, акцентуючи їхню увагу на ущемленні прав людини в Радянському Союзі: “Химерна справа: у нас є непогана конституція, наша країна підписала Загальну декларацію прав людини, Гельсінські угоди, – і в усіх цих документах без кінця повторюється про Права Людини, про те, що Людина може і має право і те й се, і так далі, – а коли до діла – то всі ці права і можливості обертаються не лише в

¹³⁵⁰ Руслан Сіромський, “Позиція Канади щодо порушення прав людини в УРСР на Белградській конференції країн-учасниць НБСЕ 1977–1978 рр.”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 17. (2016): 342.

¹³⁵¹ “Меморандум. Ч. 1. Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомості на Україні”, *Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Упорядник Осип Зінкевич. (Торонто; Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1978), 64.

¹³⁵² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення...)), арк. 12.

¹³⁵³ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 2nd session. Vol. III. (Ottawa, 1978), 3042.

міраж, а в жорстокі удари... А суть, безумовно, в тім, що права декларуються бюрократичною структурою, так би мовити, вирішуються на стіні, а не впливають з самої правосвідомості людини”¹³⁵⁴. З окремою заявою до учасників Белградської оглядової конференції НБСЕ щодо арештів правозахисників звернулася й учасниця УГГ Оксана Мешко¹³⁵⁵.

Арешти членів громадських груп сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР певною мірою скорегували порядок денний Белградської конференції НБСЕ для канадської делегації. 3 березня 1977 р. державний секретар у зовнішніх справах Канади Дональд Джеймісон виклав делегатам завдання, суть яких полягала у відстоюванні прав людини у світі, і в першу чергу в Радянському Союзі. Він звернув увагу на доцільність використання різних тактик: 1) громадського тиску у питанні звільнення радянських політв'язнів (громадські протести, мітинги, відповідні публікації у пресі), 2) дипломатичних ініціатив (“тиха дипломатія”) – у вирішенні питання об’єднання розділених війною родин по обидва боки океану¹³⁵⁶.

Напередодні підготовчої зустрічі НБСЕ у Белграді увагу до реального стану з правами людини в СРСР намагалися привернути й ув’язнені дисиденти. Так, семеро з них, поміж яких українець В. Чорновіл, оголосили про свій перехід в односторонньому порядку на “Статус політв'язнів у СРСР”. Засуджений письменник Михайло Хейфец згадував: “21 квітня 1977 р. ми вперше не пішли ні на шиккування, ні на роботу, зірвали нашивки й оголосили на сто днів повний саботаж усіх таборових вимог, – на честь наближення Белградської наради 35-ти держав Європи та Північної Америки”¹³⁵⁷.

Кампанія з підготовки до Белградської конференції НБСЕ розгорнулася і в українській діаспорі, організації та окремі представники якої заходилися готувати

¹³⁵⁴ “Країнам-учасницям Белградської Наради літа 1977-го”, *Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод*, 23–24.

¹³⁵⁵ “An Appeal to the Belgrade Conference Reviewing the implementation of the Helsinki Accords”, *Ukrainian women in the Soviet Union documented persecution*, compiled by Nina Strokata. Translated and edited by Myroslava Stefaniuk and Volodymyr Hruszkewych. (Baltimore-Toronto: Smoloskyp Publishers, 1980), 37–38.

¹³⁵⁶ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 499.

¹³⁵⁷ Михайло Хейфец, “В’ячеслав Чорновіл – зеківський генерал”, *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упорядниця Олена Голуб. (Київ: Смолоскип, 2013), 491.

громадську думку до найближчої зустрічі¹³⁵⁸. На початку травня 1977 р. Торонто та Оттаву відвідав російський дисидент В. Буковський, котрий зустрівся з представниками українських громадських організацій та канадськими парламентарями¹³⁵⁹. На зустрічі зі співробітниками ДСЗС правозахисник виклав своє бачення необхідності реагувати на порушення прав людини в СРСР на Белградській конференції. Дещо пізніше – у червні 1977 р. Комісія прав людини СКВУ, очолювана канадським сенатором П. Юзиком, влаштувала зустріч представників канадських громадських організацій з дисиденткою, історикинею, засновницею МГГ Л. Алексєєвою¹³⁶⁰.

Комісія прав людини СКВУ 3 червня 1977 р. виступила з публічним зверненням, у якому зазначала (*стиль викладу збережено*): “Зустріч у Београді дає чергову, дуже важливу нагоду поставити на світовому форумі справу заперечення національних і людських прав українців советським режимом... [Закликаємо] вжити всіх можливих заходів, щоб впродовж београдської зустрічі звернути увагу на советські репресії проти українського народу. Закликаємо апелювати до урядів та міжнародних установ, організувати віча й демонстрації, інформувати представників преси, радіо і телебачення, щоб довести цю справу до відома якнайширших кіл світової громадськості”¹³⁶¹.

Президія СКВУ через посольства країн Заходу, у т.ч. Канади, у червні 1977 р. передала учасникам Белградської конференції петицію зі списками політв'язнів і вимогою їхнього негайного звільнення¹³⁶². Англійський текст петиції про порушення людських, національних і релігійних прав було надіслано у всі канадські посольства в країнах-учасницях НБСЄ¹³⁶³. Це була перша міжнародна конференція на урядовому рівні, де Радянському Союзові предметно висунули

¹³⁵⁸ Архів О. С. Зінкевича, ППП-12М. Українська Гельсінська Група, без арк.

¹³⁵⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції, 14 квітня – 18 грудня 1977 р.), арк. 70.

¹³⁶⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення...)), арк. 12–13.

¹³⁶¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти, пропозиції, пресові комунікати, заклики, листування з організаційних питань, вирізки з газет та ін.) Комісії прав людини, 23 березня 1974 – 21 грудня 1978), арк. 74–75.

¹³⁶² LAC, Petition to the Signatories of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe (WCFU), 1977, World Congress of Free Ukrainians. MG55-No.18. (Finding Aid No. 2263), 21.

¹³⁶³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції...), арк. 69.

звинувачення у сфері прав людини. Белградська конференція стала безпрецедентною через саму постановку питання, оскільки на ній використовували матеріали незалежних громадських асоціацій – гельсінських груп з Радянського Союзу, себто претензії радянських громадян до свого уряду.

КУК скерував 5 липня 1977 р. Д. Джеймісону телеграму з проханням заявити протест на Белградській конференції у зв'язку з вироками членам УГГ М. Руденку і О. Тихому. У телеграмі йшлося про “вимогу звільнити їх і дозволити виїзд з СРСР”¹³⁶⁴. Як і в Гельсінкі, канадська дипломатична місія у Белграді робила основний акцент на проблемі свободи людських контактів, при тому засуджуючи радянську практику політичної ідеологізації культурної співпраці¹³⁶⁵.

Виконуючи рішення Конгресу КУК, 17 жовтня 1977 р. переобраний на новий термін президент організації Сергій Радчук і сенатор П. Юзик відвідали ДСЗС і передали меморандум та ухвалені резолюції стосовно прав людини в УРСР, у яких зокрема клопотали про винесення цих питань на обговорення Белградської конференції. Водночас КУК задекларував активізацію акцій протесту та звернень до урядових інституцій Канади щодо систематичних порушень прав людини в УРСР¹³⁶⁶.

На цьому тлі впродовж 4 жовтня 1977 р. – 9 березня 1978 р. і тривала Белградська конференція НБСЕ, яка зібрала понад чотириста представників із 35-ти країн-учасників гельсінського процесу. Канадську делегацію, особливістю якої була більша кількість парламентарів, аніж у делегаціях решти країн, очолював амбасадор Канади в Угорщині Томас Делворз. Серед делегатів були й канадці українського походження, зокрема Норман Кафік, Василь Скорейко, Павло Юзик (останній двічі долучався до роботи Белградської конференції – по два тижні у листопаді 1977 р. і в лютому 1978 р.)¹³⁶⁷. Міністр багатокультурності Канади Н. Кафік у розмові з керівником радянської делегації Юлієм Воронцовим

¹³⁶⁴ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції...), арк. 68.

¹³⁶⁵ *Canada at Belgrade. Extracts from speeches and interventions by Canada at the Belgrade meeting of the Conference on Security and Co-operation in Europe.* (Ottawa: Minister of Supply and Services Canada, 1978), 56.

¹³⁶⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310 (Справка о XII конгрессе КУК, №1/1-1249), 13 февраля 1978 г.), т. 4, арк. 51–52.

¹³⁶⁷ LAC, Delegation to the Meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe – Belgrade, Yugoslavia, 1977–1978, Senator Paul Yuzyk. MG32, C 67. (Finding Aid No. 1592), 91.

висловив занепокоєння щодо переслідування церков у Радянському Союзі й задекларував готовність Канади прийняти окремих радянських дисидентів на поселення як іммігрантів¹³⁶⁸.

Канадські делегати діяли на Белградській конференції узгоджено з представниками США та інших держав Північноатлантичного альянсу, “відштовхуючись від принципів демократії, свободи і поваги до прав людини”¹³⁶⁹. Вони клопотали перед радянською стороною про полегшення процедури перетину кордонів з особистих і професійних мотивів, спрощення контактів між громадянами обох країн, з’єднання розділених війною сімей, надання вільного доступу до інформації, розширення співпраці в сфері культури тощо¹³⁷⁰. Зрозуміло, що втілення у життя Радянським Союзом таких пропозицій апріорі виглядало згубним для тоталітарного режиму.

Представник американської делегації, посол з особливих доручень Артур Голдберг запропонував обговорити на Белградській конференції справи учасників дисидентського руху в Радянському Союзі Юрія Орлова, Олександра Гінзбурга й Натана Щаранського (уродженця Донбасу). Американський посол наголосив: “Ми обрали саме цих трьох, оскільки вони намагалися стежити за виконанням Заключного акта в СРСР. Звісно, Заключний акт не забороняє такі мирні ініціативи й люди, які цим займаються, не повинні піддаватися переслідуванням, арештам чи позбавленню свободи. Сполучені Штати намагались обговорити ці справи й інші питання під час двосторонніх контактів, однак не досягли видимого результату. Тому порушуємо ці питання тут, як яскраві приклади, оскільки вважаємо, що це спільна мета нашої конференції, і ми сподіваємося на те, що таким чином можемо досягти поступу”¹³⁷¹.

Країни соцтабору гостро реагували на подібні пропозиції, вважаючи це втручанням у внутрішні справи незалежних держав. Зіткнувшись із гострою

¹³⁶⁸ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 527.

¹³⁶⁹ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 216.

¹³⁷⁰ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. II. (Ottawa, 1977), 2025.

¹³⁷¹ Научно-информационный и просветительский центр “Мемориал”, “Incoming Telegram. Belgrade CSCE – Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech, November 9, 1977”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img037.jpg>

критикою, вони в унісон стали применшувати важливість зустрічі у Белграді, називаючи конференцію лише “консультативною”¹³⁷². Країни соцтабору звинувачували Захід у тому, що їхні представники використовують конференцію з метою пропаганди і просування “західної концепції прав людини”¹³⁷³. Ю. Воронцов обурювався, що окремі країни “скеровують нараду на шлях психологічної війни і перетворюють її на арену ідеологічної конфронтації”¹³⁷⁴. Радянська делегація висловлювала стурбованість тим фактом, що ідея моніторингу дотримання прав людини може підірвати “мости взаєморозуміння”, на що А. Голдберг парирував: “На моє переконання, навпаки, ці мости не міцніші, ніж їхні фундаменти. Основне завдання цієї конференції – закріпити фундаменти взаємин, щоби в розрядки була міцна і надійна основа”¹³⁷⁵.

Тож, на початковому етапі Белградської конференції стало зрозуміло, що наповнити гельсінський процес конкретикою буде дуже складно, адже сторони використовували різні підходи до тих самих положень Заключного акта НБСЕ. Як згадував радянський дипломат Юрій Кашлев, “перекіс в бік прав людини для нас тоді вважався недопустимим”¹³⁷⁶. Якщо для країн Заходу найважливішими видавалися питання гуманітарного характеру, які належали до “третього кошика”, зокрема захист базових прав людини, то для Москви на першому місці опинилися питання безпеки, територіальної цілісності, непорушності кордонів¹³⁷⁷.

Негативно на критику і вимоги Заходу реагував і міністр закордонних справ СРСР А. Громико, котрий 9 вересня 1977 р. зустрівся з президентом США Дж. Картером. Останній торкнувся виконання положень Заклучного акта НБСЕ та долі А. Щаранського, на що радянський дипломат не двозначно заявив, що “такі питання мають сумнівну важливість” і “здатні лише погіршити наші

¹³⁷² History and Public Policy Program Digital Archive, “Clarifying the Position of the USSR and Guidelines for the Resumption of Preparatory Work for the Belgrade [CSCE] Conference, March 2, 1977”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/121202>

¹³⁷³ Научно-информационный и просветительский центр “Мемориал”, “Biweekly Update on Belgrade Conference, February 8, 1978”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

¹³⁷⁴ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 528.

¹³⁷⁵ Научно-информационный и просветительский центр “Мемориал”, “Incoming Telegram. To SecstateWashdc Immediate, November 1977”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>

¹³⁷⁶ Кашлев, *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 31.

¹³⁷⁷ Lubko Szuch, “Helsinki&Belgrade: Part I”, *Student* 42. (January, 1978): 10.

міждержавні відносини”. Нарешті, А. Громико уже традиційно підважив право “втручатися у справи іншої держави”, тоді як “у Сполучених Штатах права людини регулярно порушуються”¹³⁷⁸. Унаслідок цієї розмови стало зрозуміло, що сторони далекі від взаєморозуміння.

Перипетії навколо Белградської конференції НБСЕ не залишалися поза увагою у самій Канаді. До збору інформації про порушення прав людини у Східній Європі активно долучився депутат Палати громад і учасник Белградської конференції Ендрю Томпсон. 27 жовтня 1977 р. про питання ув’язнення чехословацьких дисидентів – підписантів “Хартії 77” – у Палаті громад доповідав депутат Ендрю Брєвін¹³⁷⁹. 15 листопада Мартін О’Коннел, а 6 грудня 1977 р. Боб Каплан з парламентської трибуни зверталися до державного секретаря зовнішніх справ Канади з вимогою посприяти звільненню з в’язниці Н. Щаранського, залучивши задля цього всі наявні механізми¹³⁸⁰.

Представники естонської, литовської, чехословацької, польської та української етнічних громад 16 листопада 1977 р. зустрілися в Оттаві з Канадською парламентською гельсінською групою, виклавши проблеми, які їх хвилювали. Зокрема, представник КУК Адам Микитюк порушив питання об’єднання родин, розділених війною (мова велася принаймні про 160 конкретних випадків з українського боку і близько 400 загалом). Серед інших побажань звучали пропозиції спрощення механізму подорожей до СРСР та імміграції до Канади¹³⁸¹. Колективні звернення і клопотання перед канадською делегацією на Белградській конференції НБСЕ із закликом стати на захист радянських політв’язнів масово скеровували й інші громадські організації¹³⁸².

Проте канадське керівництво не плекало надмірних ілюзій щодо повного втілення положень Гельсінського акта у життя, висновок про що можна зробити на основі аналізу парламентських дебатів¹³⁸³. Якщо ще 31 січня 1978 р.

¹³⁷⁸ Christian Philip Peterson, “The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981”, *Diplomatic History* 38(3). (June, 2014): 628.

¹³⁷⁹ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. I. (Ottawa, 1977), 318.

¹³⁸⁰ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. II. (Ottawa, 1977–1978), 1589.

¹³⁸¹ Stephan Zaverucha, “Helsinki, Human Rights and Canada”, *Student* 43. (February, 1978): 9.

¹³⁸² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти, пропозиції...)), арк. 2–3.

¹³⁸³ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 542.

представник канадської делегації на Белградській конференції сенатор Петер Боса висловлював стриманий оптимізм (“на довгій дорозі і просування повільне..., але великий успіх починається з маленького кроку”¹³⁸⁴), то вже 21 березня 1978 р. інший канадський делегат, сенатор Е. Томпсон констатував фіаско завершального етапу зустрічі¹³⁸⁵. Іноді складалося враження, що керівництво СРСР не просто ігнорує пропозиції західних партнерів, а демонстративно зневажає їх, вдаючись до все нових показових арештів правозахисників¹³⁸⁶.

Делегація Канади підготувала дев’ять пропозицій до остаточного документа (з усього близько ста) Белградської конференції НБСЕ, шість із яких стосувалися гуманітарних питань, включаючи гарантування поваги до прав людини, з’єднання розділених війною і новими кордонами родин, встановлення гуманітарних контактів, повну імплементацію положень Заключного акта 1975 р., забезпечення свободи пересування і свободи думки¹³⁸⁷. Проте на завершальному етапі конференції делегація Радянського Союзу фактично відмовилася брати участь у дискусії щодо підсумкового документа. Певний час його представники воліли відмовчуватися і відмовилися від будь-яких переговорів, а згодом запропонували власний – цілком неприйнятний для країн Заходу варіант підсумкового документа. Після декількох тижнів стагнації у переговорах радянська делегація погодилася на роботу у неформальних контактних групах і допустила обговорення проєкту підсумкового акта, підготовленого нейтральними країнами. Утім, робота радянських представників у таких групах звелася до вихолощення з тексту акта положень, які їх не задовольняли. Тим часом, усвідомлюючи невдачу конференції, Радянський Союз у своїх засобах масової інформації почав вдаватися до применшення ролі зустрічі у Белграді, намагаючись нівелювати можливі негативні наслідки від її проведення¹³⁸⁸.

¹³⁸⁴ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 329.

¹³⁸⁵ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 499.

¹³⁸⁶ *Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords. Information Bulletin No. 1.* Translated and edited by Bohdan Yasen. (Toronto; Baltimore: Smoloskyp Publishers, 1978), 10.

¹³⁸⁷ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 499.

¹³⁸⁸ Сіромський, “Позиція Канади щодо порушення прав людини в УРСР на Белградській конференції країн-учасниць НБСЕ 1977–1978 рр.”, 348.

Як значилося в одному з американських звітів про перебіг Белградської конференції, для СРСР найкращим варіантом підсумкового акта був беззмістовний документ, у якому “навіть чи знайдеться будь-яка корисна інформація, крім проведення конференції і дати майбутньої зустрічі”¹³⁸⁹. Зрештою, так і сталося – чи не єдине, чого досягли сторони у результаті перемовин – це узгодження місця і дати проведення чергової конференції НБСЕ (1980 р. у Мадриді). Канада висловила офіційне розчарування тим, що не вдалося досягти згоди стосовно остаточного документа конференції, а сенатор П. Юзик прокоментував наслідки Белградської зустрічі словами “Гора народила мишу”¹³⁹⁰.

Водночас всередині Канади поширилася критика ліберального уряду П. Трюдо за недостатню наполегливість у просуванні гельсінського процесу. Генерал П. Григоренко під час відвідин Канади у 1978 р. засудив мовчанку тамтешніх політиків, особливо на тлі нових арештів в СРСР¹³⁹¹. Природно, до критики позиції Канади на Белградській конференції найбільше долучилися опозиціонери – представники ПКП, очолюваної Джо Кларком¹³⁹².

Своєрідною реабілітацією канадського політикуму в очах своїх громадян – вихідців із Східної Європи, стало висунення 29 червня 1978 р. Гельсінських груп, що діяли в СРСР (української, московської, грузинської, вірменської та литовської) на Нобелівську премію миру. У резолюції зазначалося, що “жертвуючи своєю свободою і зазнавши жорстоких переслідувань, ув’язнень та заслання, вони прагнули виконати зобов’язання Радянського Союзу з прав людини, добровільно взятих Союзом відповідно до Гельсінського акта 1975 року”¹³⁹³. У документі підкреслювалося: “Як підписант Гельсінського акта, Канада пишається тим, що ініціювала та пропагувала гуманітарні статті документа і вважає угоду головним кроком у напрямку створення атмосфери більшої довіри та взаєморозуміння між державами, які підписали цей

¹³⁸⁹ Научно-информационный и просветительский центр “Мемориал”, “Biweekly Update on Belgrade Conference, February 8, 1978”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>

¹³⁹⁰ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. (Ottawa, 1978), 527.

¹³⁹¹ “In Defense of Human Rights in Ukraine. General Hryhorenko visits Canada”, *Екран* 101. (Березень-червень 1978): 1.

¹³⁹² House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. VI. (Ottawa, 1978), 5926–5927.

¹³⁹³ Лук’яненко, *3 часів неволі*, 283.

документ”¹³⁹⁴. Представляючи відповідне подання, голова Канадської парламентської гельсінської групи Мартін О’Коннел мотивував рішення таким чином: “Члени п’яти Гельсінських моніторингових груп у Радянському Союзі ризикують своєю свободою, піддаються переслідуванню, ув’язненню і заслання заради дотримання прав людини, передбачених Гельсінським Заключним актом 1975 р., підписантом якого виступає Канада”¹³⁹⁵.

Подібним чином вчинили парламенти Великої Британії, Норвегії, Бельгії і США. У своїх листах до Нобелівського інституту в Осло (Норвегія), американські законодавці назвали учасників гельсінських груп (з 15 осіб, 5 у списку українців: М. Руденко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич та Л. Лук’яненко) “чоловіками і жінками великого морального духу”¹³⁹⁶. У відповідь керівництво Радянського Союзу розпочало активну дипломатичну кампанію з метою зриву ініціативи, називаючи номінантів “кримінальними злочинцями”¹³⁹⁷. Зрештою, гельсінські групи так і не отримали Нобелівської премії.

* * *

Отже, створений у рамках гельсінського процесу моніторинговий механізм за ситуацією з дотриманням прав людини у вигляді оглядових конференцій НБСЄ, видався безпосередньо залежним від реалій “холодної війни”. Свідченням цього стала Белградська конференція 1977–1978 рр., на якій її учасники обмінялися взаємними звинуваченнями у неповазі до прав людини, завівши діалог у глухий кут. Канадський уряд безуспішно намагався просунути блок гуманітарних питань, пов’язаних із з’єднанням розділених війною родин та лібералізацією контактів між людьми.

¹³⁹⁴ Лук’яненко, *З часів неволі*, 285.

¹³⁹⁵ House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. VI. (Ottawa, 1978), 6850.

¹³⁹⁶ The Ukrainian Weekly. February 19, 1978.

¹³⁹⁷ Лук’яненко, *З часів неволі*, 243.

5.5. Мадридська оглядова конференція НБСЄ 1980–1983 рр.

Мадридська оглядова конференція НБСЄ, яка у сесійному режимі з перервами відбувалася упродовж 11 листопада 1980 – 6 вересня 1983 рр., була покликана поглибити міжнародну співпрацю в рамках гельсінського процесу. І хоч, як зазначав дослідник історії прав людини Дж. Донеллі, “белградські та мадрідські зустрічі завели переговори в глухий кут і, крім різких висловів, майже не дали результату”¹³⁹⁸, насправді вони привернули увагу світової спільноти до долі бездержавних народів СРСР через призму системних порушень прав людини.

Напередодні Мадридської конференції період розрядки у відносинах між Радянським Союзом та Заходом змінився різкою конфронтацією, зумовленою інтервенцією радянських військ у грудні 1979 р. до Афганістану (радянська сторона наполягала, що Афганістан не має ніякого стосунку до безпекової ситуації в Європі¹³⁹⁹). Вже під час роботи конференції постало ще одне гостре питання, котре стосувалося безпосередньо ситуації у Східній Європі. Генерал Войцех Ярузельський 13 грудня 1981 р. запровадив у Польщі режим воєнного стану, який супроводжувався обмеженням прав і свобод місцевого населення. Ця подія, до певної міри, змістила головні акценти зустрічі учасників НБСЄ: афганське питання поволі відійшло на задній план, а країни Заходу все більше висловлювали стурбованість ситуацією з порушенням прав релігійних меншин, перешкоджанням вільному пересуванню журналістів і туристів у Польщі^{1400*}.

¹³⁹⁸ Донеллі, *Права людини у міжнародній політиці*, 110.

¹³⁹⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 2, спр. 3965 (Комиссия по правам человека, 15 января – 3 ноября 1980 г.), арк. 8.

¹⁴⁰⁰ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Conference on Security and Cooperation in Europe: The Madrid Meeting Resumes. An Intelligence Memorandum (Secret)”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00857R000100190002-0.pdf>

* Стурбованість ситуацією в Польщі поділяв і державний секретар зовнішніх справ Канади Марк МакГвіган, котрий наголошував: “Ми повинні продовжувати відстоювати наші гуманітарні інтереси заради добробуту польського народу, особливо що стосується прав і свобод людини” (House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. XVI. (Ottawa, 1982), 17978). У канадському Сенаті найпоспідовніше права польського народу обстоював С. Гайдаш (сенатор польського походження), котрий, з-поміж іншого, закликав уряд розширити квоту емігрантів до Канади зі Східної Європи. У 1981 р. ця квота складала 5 тис. осіб, але через події в Польщі кількість перебіжчиків до Австрії суттєво зросла (на день виступу в Сенаті С. Гайдаш озвучив цифру у 21 тис. осіб, що, можливо, є перебільшенням) (Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1983), 2799)¹⁴⁰¹. У підсумку, через порушення фундаментальних прав людини, в канадському політикумі навіть заговорили про впровадження санкцій супроти Польщі (Stefania Miller Szlek, “The Polish Case”, *Human Rights in Canadian Foreign Policy. Human Rights in Canadian Foreign Policy*, edited by Robert O. Matthews and Granford Pratt. (Montreal: McGill Queen’s University Press, 1988), 260).

І, нарешті, третьою темою, яка привернула увагу багатьох учасників Мадридської конференції НБСЄ, стали події безпосередньо в Радянському Союзі. У період між Белградською і Мадридською зустрічами НБСЄ політичні репресії в СРСР перевершили розмах репресій, зафіксованих між 1975 і 1980 роками. Щобільше, в епіцентрі переслідувань опинилися члени гельсінських моніторингових груп. В умовах загострення міжнародної ситуації радянська сторона “перестала турбуватися про збереження власного обличчя”¹⁴⁰². Напередодні Мадридської конференції радянська влада пішла у наступ на гельсінські групи, що свідчило про реальне ставлення до Заключного акта НБСЄ 1975 р. Щоби привернути увагу до ситуації в Радянському Союзі українські організації Канади заходилися доносити відповідну інформацію урядові (у повідомленнях КДБ це описано, як “спровокувати уряд Канади на будь-які дії у зв’язку з нібито недотриманням Радянським Союзом і країнами Східної Європи основних положень конференції в Гельсінкі”)¹⁴⁰³.

МГГ звернулася до делегатів Мадридської конференції із закликами: а) підтвердити нерозривний зв’язок між розрядкою напруги і дотриманням прав людини; б) визнати, що дотримання прав людини є не лише внутрішньою справою кожної держави, а підпадає під дію норм міжнародного права; в) засудити масові порушення прав людини в різних країнах з перерахунком характерних для кожної держави категорій порушень; г) створити міжнародний трибунал для розгляду конкретних випадків порушення прав людини; д) визнати право на існування громадських груп “Гельсінкі” у всіх країнах-учасницях Наради¹⁴⁰⁴. Водночас УГГ виступила із закликом домогтися від радянського уряду шістьох вимог: 1) звільнити усіх політв’язнів; 2) встановити публічний контроль над виконанням положень Гельсінського акта; 3) припинити переслідування кримських татар й інших народів; 4) усунути перешкоди в еміграції; 5) створити

¹⁴⁰² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...)), арк. 110.

¹⁴⁰³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 36.

¹⁴⁰⁴ “Документ №138”, *Документы Московской Хельсинкской группы*. Составители Дмитрий Зубарев и Геннадий Кузовкин. (Москва: Московская Хельсинкская группа, 2006), 465–466.

посольства і консульства зарубіжних держав в УРСР; 6) гарантувати робітникам право на страйки¹⁴⁰⁵.

Від імені української діаспори до представників країн-учасниць Мадридської конференції НБСЄ звернулася Комісія прав людини СКВУ. Вона закликала розслідувати факти недотримання Радянським Союзом основних прав і фундаментальних свобод людини та наголосила, що ці порушення суперечать міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Москва¹⁴⁰⁶. Комісія звернулася до учасників зустрічі у Мадриді з проханням: 1) посприяти звільненню з в'язниць усіх членів УГГ та інших правозахисників, котрі діяли в рамках міжнародного права; 2) домогтися припинення кримінальних звинувачень та відкинути ганебну практику “лікування” в психіатричних закладах всіх тих, хто висловлює свої політичні й релігійні погляди; 3) дозволити функціонування заборонених церков: Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької церкви і Ради Церков Євангельських Християн-Баптистів; 4) зняти обмеження щодо об'єднання родин та еміграції для всіх, незважаючи на національність, релігію чи політичні переконання¹⁴⁰⁷.

Відповідне звернення Комісія прав людини у вересні 1980 р. надіслала країнам-учасницям НБСЄ, міжнародним організаціям, які займалися захистом прав людини, всім місіям при ООН та ЮНЕСКО, членам американського та канадського урядів, міжнародним інформаційним агентствам. Загалом, звернень і документів Комісія розіслала на близько 5 тис. адрес¹⁴⁰⁸. Американським та канадським делегатам у Мадриді українські представники передали матеріали про геноцид і лінгвоцид в Україні*.

¹⁴⁰⁵ Taras Lehkyj, “Background to Madrid”, *Student* 13(66). (1980): 11.

¹⁴⁰⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 37.

¹⁴⁰⁷ Христина Ісаїв, “Діяльність Бюро СКВУ у Мадриді”, *Нові дні* 4. (1981): 17.

¹⁴⁰⁸ Руслан Сіромський, “Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 pp.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР”, *State Security in the Contemporary World*, edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. (Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019), 89.

* Концепцію “лінгвоциду” (мововбивства) у 1966 р. висунув професор Манітобського університету Я. Рудницький. Під це визначення потрапляли: планове вбивство осіб, що розмовляють конкретною мовою; створення неналежних соціокультурних умов для розвитку певної етномовної групи, а також позбавлення її матеріальної чи моральної підтримки у мовно-культурних змаганнях, що веде до повільного завмирання мови (Jaroslav V. Rudnytskyi, *Linguicide*. (Winnipeg; Munich, 1976), 23–24). Назагал, концепція мовних прав у тлумаченні вченого базувалася на визнанні природного права кожного народу спілкуватися рідною мовою. Кожна етнічна група чи нація, на його думку, мала природжене право вживати і розвивати власну мову, вимагати, аби це право

До початку Мадридської конференції Комісія прав людини запланувала видати низку публікацій, присвячених порушенню прав людини в Українській РСР. Як наслідок, був надрукований збірник *“Україна і гельсінський договір: порушення прав людини радянським урядом, 1975–1980”* (англійською мовою, 325 ст.). До книги, підготовленої за редакцією Марка Царинника, увійшли дев’ять статей – як західних спеціалістів у сфері прав людини, так і колишніх українських політв’язнів (наприклад, П. Григоренка, Н. Світличної, Р. Мороз, А. Сейтмуратової, Н. Строкатої), сім копій найважливіших документів, списки ув’язнених за політичну та релігійну діяльність впродовж останніх п’ятих років та вибрана бібліографія праць, яка торкалися захисту прав людини в Україні^{1409*}.

Активність української діаспори напередодні Мадридської оглядової конференції НБСЄ фіксував КДБ, який поставив за мету “здійснити заходи, спрямовані на посилення розбіжностей між націоналістичними організаціями, які входять в СКВУ”¹⁴¹⁰. Крім цього, було вирішено підготувати і максимально поширити фальшиве звернення не допустити поїздки в Мадрид “відщепенців” В. Мороза і П. Григоренка, як таких, що “представляють інтереси вузького кола осіб”¹⁴¹¹. Резидентурам КДБ за кордоном було вислано орієнтування щодо Мадридської зустрічі НБСЄ, в якому у найтемніших фарбах говорилося: “Захід має намір використати зустріч в Мадриді на шкоду соціалістичним державам, добиватись односторонніх переваг і вигод для себе, перетворити зустріч на захід пропагандистського характеру і дискредитації в очах громадськості радянської політики, нав’язати учасникам зустрічі підбиття підсумків виконання Гельсінських домовленостей..., спробувати взяти реванш за невдачу на

було конституційно й інституційно закріплене (Руслан Сіромський, “Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького”, *Міжнародні зв’язки України. Наукові пошуки і знахідки* 18. (2009): 290).

¹⁴⁰⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...)), арк. 36.

* Крім вищезазначеного збірника, для учасників Мадридської конференції Комісія прав людини підготувала брошури *“Переслідування членів Української гельсінської групи”* (англійською мовою, 66 ст.), *“Переслідування релігії в Україні радянським урядом”* (англійською та французькою мовами, 53 ст.), *“Меморандум у справі деколонізації СРСР”* (англійською мовою, 21 ст.), *“Поширення російської мови чи русифікація”* авторства Ярослава Білінського (англійською мовою, 28 ст.), *“Вісник СКВУ”* (англійською мовою), заяву 18-ти українських політичних в’язнів про колоніальну залежність України, в якій домагалися обговорити політичний статус України на ГА ООН (ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...)), арк. 36).

¹⁴¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 318.

¹⁴¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 318.

Белградській зустрічі, провокаційно порушувати питання про повагу до прав людини..., принизити ініціативи соціалістичних країн”¹⁴¹².

Тим часом обговорення ситуації з правами людини в Українській РСР напередодні Мадридської конференції відбувалося у канадському парламенті. Лідер сенатської більшості, ліберал Раймонд Перро 16 жовтня 1980 р. проінформував своїх колег про перманентні порушення Радянським Союзом принципів Заключного акта НБСЄ 1975 р. Він звернув увагу, що низка дисидентів потребує особливої уваги і виклав коротку історію дев'яти радянських інакодумців: О. Бердника, Б. Гайускауса, М. Ланди, Ю. Орлова, В. Петкуса, М. Руденка, А. Щаранського, Ю. Шухевича, О. Тихого (як бачимо, серед них імена чотирьох українців). На завершення свого достатньо тривалого виступу Р. Перро наголосив: “Я хочу сказати від імені уряду цієї країни, що ми маємо глибокий інтерес до кожного з них... На Мадридській зустрічі канадські представники наголошуватимуть, що домагання і ув'язнення цих людей, як й інших членів гельсінських моніторингових груп, порушують дух і зміст принципів Гельсінського Заключного акта”¹⁴¹³.

Виступаючи 30 жовтня 1980 р. у нижній палаті канадського парламенту – Палаті громад, – представник Нової демократичної партії від округу Північний Вінніпег Девід Орліков також звернув увагу присутніх на масові порушення прав людини в СРСР. За інформацією, наданою правозахисною організацією *Amnesty International*, понад 300 інакодумців на той час перебували в ув'язненні або на примусовому лікуванні в психіатричних лікарнях; причому третина з них зазнала переслідування, починаючи з жовтня 1979 р. Д. Орліков озвучив низку прізвищ дисидентів, серед яких згадав і представників УГГ – Зіновія Красівського та Ольгу Матусевич. Політик закликав канадську делегацію на Мадридській конференції порушити питання переслідування інакодумців у розмові з радянськими представниками¹⁴¹⁴.

¹⁴¹² History and Public Policy Program Digital Archive, “On Human Rights. Folder 51. The Chekist Anthology, Contributed to CWIHP by Vasili Mitrokhin”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110120>

¹⁴¹³ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1983), 884–885.

¹⁴¹⁴ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1980), 4241.

Напередодні зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ у Мадриді у системних порушеннях положень Гельсінського акта звинуватив Радянський Союз у своєму виступі 4 листопада 1980 р. в Палаті громад депутат від округу Ошава, лідер НДП Едвард Бродбент. Він звернув увагу колег на недотримання радянським урядом взятих на себе зобов'язань щодо надання бажаним можливості емігрувати з країни. Як приклад Е. Бродбент назвав дисидента єврейського походження А. Щаранського, закликавши канадський уряд посприяти його еміграції¹⁴¹⁵. Водночас 7 листопада 1980 р. депутат від округу Паркдейл-Хайг Парк, ліберал Дж. П. Фліс наголосив на тому, що попри той факт, що проблематика Мадридської конференції стосується головню європейських справ, канадці повинні проявляти глибший інтерес до питань співпраці між державами і дотримання прав людини у світі¹⁴¹⁶.

Фахівці з прав людини пропонували канадській делегації: 1) звернути увагу на потребу легітимації громадянських організацій, створених для спостереження за дотриманням прав людини в СРСР і країнах соцтабору; 2) не підписувати заключного документа в Мадриді, якщо в ньому не будуть включені основні принципи першого і третього “кошиків”; 3) підтвердити важливість існування механізму моніторингу дотримання прав людини (зокрема, через Комісію з прав людини ООН); 4) запропонувати прийняти на Мадридській конференції резолюції №9–12, ухвалені на IV Міжпарламентській конференції з безпеки і співробітництва у Європі (Брюссель, 12–18 травня 1980 р.); 5) зважаючи на наявний досвід багатокультурності, канадські дипломати повинні звертати увагу на дотримання культурних прав народів в багатонаціональних державах, зокрема, в окремих радянських республіках (“*individual Union Republics of the USSR*”); 6) запропонувати, щоби на всіх наступних оглядових конференціях НБСЄ були присутні представники різних громадських груп, здатні донести інформацію про реальний стан з дотриманням прав людини в тій чи іншій країні¹⁴¹⁷.

¹⁴¹⁵ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1980), 4395.

¹⁴¹⁶ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1980), 4542.

¹⁴¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 105–106.

В окремому пункті аналітичної записки розглядалася ситуація в тодішній Українській РСР, яка “перебуває під тоталітарним правлінням”, а радянський уряд “придушує свободу слова, релігійного і культурного розвитку; здійснює насильну русифікацію молоді – від дитячого садочка до здобуття наукових ступенів”¹⁴¹⁸. У записці відзначали й зміну стратегії радянських органів безпеки щодо правозахисників: якщо спершу їх звинувачували в антирадянській агітації і пропаганді (категорія “політичних злочинців”), то останнім часом “фабрикуються кримінальні справи” з метою дискредитації українського дисидентського руху. Жертвами такої стратегії названо М. Горбала, В. Чорновола, З. Красівського, Я. Лесіва, П. Розумного¹⁴¹⁹.

Представники канадської делегації напередодні візиту до Мадрида провели зустрічі з низкою громадських організацій, вислухавши їхні побажання (загалом, прийняли 115 письмових прохань та провели 47 слухань). Зокрема, правозахисна організація *Amnesty International* закликала канадський уряд домогтися легітимізації громадських моніторингових груп за дотриманням положень Гельсінського акта. Балтійські організації просили канадських представників порушити питання русифікації в Радянському Союзі; організації інших національних спільнот Канади клопотали про вирішення проблем розділення сімей, відсутності свободи пересування, ув’язнення інакодумців у СРСР¹⁴²⁰.

Українські організації Канади одночасно апелювали і до правлячої ліберальної більшості, і до консервативної опозиції, отримавши звідусіль запевнення у підтримці. Так, виконавчий директор Східноєвропейського відділу ДСЗС Канади В. М. Фейвезер у листі на адресу секретаря СКВУ Миколи Мороза запевняв, що: “Канадський уряд наполягатиме у Мадриді на імплементації всіх положень Гельсінського заключного акта, зокрема, обстоюватиме повагу до принципів прав людини і фундаментальних свобод”¹⁴²¹. 19 листопада 1980 р. надійшла відповідь від консерваторів: “Захист прав людини завжди був найвищим

¹⁴¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 116.

¹⁴¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 116.

¹⁴²⁰ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1983), 1192.

¹⁴²¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення, листи...), арк. 43.

пріоритетом ПКП... Я упевнений, що канадська делегація на Мадридській конференції, яка включає Високоповажну Флору Макдональд, діятиме у цьому ж дусі і вживе усіх можливостей продемонструвати наше занепокоєння щодо обмеження прав людини і громадських свобод не лише в Україні, але й всюди, де така несправедливість трапляється”¹⁴²².

Координатором всіх українських акцій в Мадриді була призначена представниця Комісії прав людини СКВУ Х. Ісаїв¹⁴²³. Крім неї, до Мадрида вирушили Оріся Гелька (Національний комітет у правах людини в Україні), Маруся Бех (Українське інформаційне бюро), Андрій Фединський, Андрій Каркоць (журналіст), Олесь Хам (видавництво “Смолоскип”)¹⁴²⁴. Для реалізації поставлених завдань Бюро СКВУ розгорнуло діяльність у напрямках встановлення контактів з делегаціями країн-учасників Конференції; налагодження зв’язків із засобами масової інформації, котрі висвітлювали перебіг заходу; співпраці з українськими дисидентами, присутніми на конференції; організації прес-конференцій із залученням наочного матеріалу (світлина ув’язнених дисидентів, вишиванки та ручні роботи жінок-арештантів); координації дій між українськими організаціями, представленими у Мадриді (мова, зокрема, про ЗП УГГ, Комітет Гельсінських гарантій Україні (Вашингтон), “Смолоскип” (Балтімор), Комітет оборони національних прав і людських прав (Філадельфія), Українське інформаційне бюро (Детройт)¹⁴²⁵. Водночас КДБ надіслав до ЦК КПУ інформацію про скерування до іспанської столиці “близько двох сотень молодих українців для проведення антирадянських демонстрацій і можливої організації терактів”¹⁴²⁶. Очевидно, що такі припущення не витримують критики, оскільки рух за права людини мав мирний характер і будь-яке використання сили йому лише б шкодило.

¹⁴²² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 25.

¹⁴²³ Олег Сімків, “Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР”, *Український визвольний рух* 18. (2013): 247.

¹⁴²⁴ Nestor Mekuch, “Some thoughts on Madrid”, *Student* 13(68). (1981): 4.

¹⁴²⁵ Ісаїв, “Діяльність Бюро СКВУ у Мадриді”, 18.

¹⁴²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР...), арк. 21.

На Мадридській конференції НБСЄ українські громадські організації тісно співпрацювали з латвійськими, естонськими, кримськотатарськими, вірменськими та іншими представниками (їхнє представництво було різним – від п'ятдесяти осіб у латвійців – до однієї Айше Сейтмуратової у кримських татар)¹⁴²⁷. У рамках обстоювання прав людини в СРСР українцям вдалося налагодити контакти з московськими дисидентами, а також провести зустрічі з представниками офіційних делегацій Австрії, Великої Британії, Бельгії, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Канади, Нідерландів, США, Франції, ФРН, Швеції. “Це була перша урядова конференція, де групи, такі як українська, мали змогу офіційних контактів з урядовими делегаціями, дискутувати з ними наші вимоги і здобути їхню підтримку на пленарних сесіях чи комісіях Конференції”, – відзначала Х. Ісаїв¹⁴²⁸.

Вартує уваги оцінка дій делегацій західних країн на Мадридській конференції з боку представника УГГ на Заході генерала П. Григоренка, котрий писав: “Жодна з західних делегацій не оминає у виступах своїх членів згадки про порушення прав людини і її засадничих свобод. Правда, більшість не називає порушників поіменно... Загалом можна сказати, що Захід поки що виступає єдиним фронтом у захисті прав людини... Здається все йде добре, але, на жаль, у цьому доброму проглядає недобрый кінець. Аналіз виступів західних дипломатів і розмови з ними показують, що Захід прийшов на цю конференцію, не знаючи, чого треба домагатися”¹⁴²⁹. Утім, переважала думка, що “найбільшим успіхом... на цьому міжнародному форумі був факт, що українці здобули підтримку своїх домагань у представників делегацій країн, які брали участь у конференції”¹⁴³⁰.

На Синоді УГКЦ 25 листопада – 2 грудня 1980 р. у Римі, з метою донесення до делегатів Мадридського зібрання проблеми порушення прав людини в УРСР та заборони УГКЦ, було вирішено відрядити на конференцію НБСЄ Митрополита Вінніпезького Максима Германюка. Безпосередньо в іспанській столиці глава

¹⁴²⁷ Сіромський, “Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 рр.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР”, 93.

¹⁴²⁸ Ісаїв, “Діяльність Бюро СКВУ у Мадриді”, 18.

¹⁴²⁹ “До нашої участі в “правозахисному Мадриді”, Закордонне представництво Української Гельсінської Групи. (Грудень, 1980): 10.

¹⁴³⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 87.

канадських греко-католиків зустрівся з очільником Папської делегації Архієпископом Сільвіо Люоні. Завдяки контактам останнього впродовж 8–9 грудня 1980 р. Митрополит Максим провів зустрічі з головами семи делегацій, зокрема, Швеції, Великої Британії, США, Бельгії, Канади, привертаючи увагу до заборони в СРСР УГКЦ та переслідування греко-католиків¹⁴³¹.

Канадську делегацію на Мадридській конференції НБСЄ спершу очолював Луїс Роджерс, колишній посол в Югославії, Ізраїлі та Болгарії, а серед її представників був сенатор українського походження П. Юзик. До слова, відзначимо, що українці були і в американській делегації, а саме адвокат Мирослав Смородський – сьогодні директор з комунікацій Асоціації Українських Правників Америки й учасниця конгресової Комісії з безпеки і співпраці в Європі Катерина Косман – нині старший політичний аналітик Комісії США з релігійної свободи у світі. Тому не дивно, констатувала в одному із своїх документів Комісія прав людини СКВУ, що “американська делегація веде перед в обороні прав людини в Україні”¹⁴³². Крім того, радником американської делегації у Мадриді виступав Орест Дейчаківський (з 1981 р. – постійний співробітник Гельсінської комісії при Конгресі США)¹⁴³³.

Із самого початку роботи Мадридської конференції НБСЄ європейські країни більше уваги присвячували питанням безпеки, тоді як США і Канада – проблемі захисту прав людини¹⁴³⁴. У низці питань ці країни координували свої дії, а представник канадської делегації Дж. П. Фліс наголошував на підтримці Оттавою американських ініціатив США, зокрема щодо звільнення радянських дисидентів. Однак, були й такі політики, як скажімо сенатор, консерватор Гіз Маквайр, котрі закликали рішучіше протестувати проти репресій у Радянському Союзі, обстоювати власну позицію і менше зважати на думку Вашингтона¹⁴³⁵.

Представники Канади намагалися сфокусувати роботу на трьох ключових темах: 1) стан реалізації принципів Гельсінського Акта 1975 р., зокрема,

¹⁴³¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 101–102.

¹⁴³² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...), арк. 102.

¹⁴³³ “На Конференції в Мадриді відзначили шестиріччя Української Гельсінської Групи”, *Нові дні* 1. (1983): 32.

¹⁴³⁴ *Новий шлях*. 24 жовтня 1981.

¹⁴³⁵ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1983), 1229–1230.

дотримання прав людини та роззброєння; 2) економічна співпраця; 3) з'єднання розділених державними кордонами родин, культурний обмін і можливість вільно перетинати кордони¹⁴³⁶. Відповідно до мандата, передбаченого Заключним актом і порядком дня Мадридської зустрічі, представники держав-учасниць НБСЄ провели “поглиблений обмін думками”¹⁴³⁷. Під час цього обміну думками прозвучали різні, іноді цілком протилежні погляди стосовно виконання Заключного акта. Поряд із констатацією певного прогресу лунала і стурбованість серйозними недоліками у виконанні цього документа. Зокрема, у своєму першому виступі на конференції 12 листопада 1980 р. державний секретар зовнішніх справ Канади М. Макгвіган закликав поважати суверенітет “своїх сусідів”¹⁴³⁸, очевидно натякаючи на порушення Москвою суверенітету Афганістану. Крім того, він засудив переслідування дисидентів, створення перешкод в еміграції і глушіння західних радіостанцій у Радянському Союзі¹⁴³⁹. Державний секретар запропонував створити комісію експертів для обговорення рівня реалізації принципів прав людини та основних свобод, передбачених Гельсінським актом¹⁴⁴⁰. Цю ініціативу схвально зустріла Комісія прав людини СКВУ, яка 5 січня 1981 р. скерувала лист М. Макгвігану з подякою¹⁴⁴¹.

Заповнюючи інформаційний вакуум, канадській громадськості про перебіг конференції НБСЄ на спеціально скликаних брифінгах повідомляли безпосередні її учасники*. У лютому 1981 р. Комісія прав людини СКВУ організувала в Торонто зустріч представників ККПЄН з головою канадської парламентської

¹⁴³⁶ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. V. (Ottawa, 1980), 5081.

¹⁴³⁷ *Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года представителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшейся на основе положений Заключительного акта, относящихся к дальнейшим шагам после Совещания.* (Madrid, 1983), 2.

¹⁴³⁸ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. V. (Ottawa, 1980), 5081.

¹⁴³⁹ Lehykj, “Background to Madrid”, 5.

¹⁴⁴⁰ Ісаїв, “Діяльність Бюро СКВУ у Мадриді”, 18.

¹⁴⁴¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 37.

* Ставлення до того, що відбувалося в Мадриді, у канадському політикумі було неоднозначним. Скажімо, Дж. П. Фліс як тільки повернувся після перших засідань конференції, на засіданні Палати громад 24 листопада 1980 р. жорстко розкритикував низьку увагу до цієї події з боку телерадіокомпанії *CBC*. Його цікавило питання: “Чому *CBC*, королівська корпорація, не може послати хоча б одного репортера на цю конференцію?”. У відповідь секретар Міністерства комунікації Френсіс Фокс надав інформацію, що *CBC* має угоду з європейською компанією *Visnews* й отримує інформацію від її репортерів¹⁴⁴². Наступного дня Дж. П. Фліс висловив обурення відповіддю секретаря Міністерства, мотивуючи свою позицію тим, що “канадці хочуть почути канадську точку зору стосовно конференції, а не лише європейську... Канадці споживають новини *second hand*, і байдуже, американських чи європейських інформаційних агентств” (House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. V. (Ottawa, 1980), 4989, 5082).

делегатії у Мадриді Чезом Качіа (округ Девенпорт). Він песимістично оцінив ситуацію, наголосивши на відсутності прогресу у взаєминах між Заходом і Сходом, однак висловив при тому впевненість, що “перемовини повинні тривати так довго, допоки не буде результатів”¹⁴⁴³. Інший приклад – 26 червня 1981 р. відбулася панельна дискусія на тему “Світла і тіні Мадридської конференції” (модератор П. Юзик). З доповідями виступили, зокрема, учасники Мадридської конференції від Комісії прав людини СКВУ – Х. Ісаїв, Р. Купчинський, Н. Строката, А. Каркоць, П. Григоренко і М. Смородський¹⁴⁴⁴.

Комісія прав людини СКВУ взяла за практику надсилати всім депутатам канадського парламенту інформаційні матеріали, присвячені порушенням прав людини в Радянському Союзі. Наприклад, парламентаріям надіслали брошуру про УГГ та індивідуальні листи з клопотанням стати на захист політв’язнів: В. Стуса, Л. Лук’яненка, М. Плахотнюка, о. В. Романюка, М. і Р. Руденків, Д. Шумука¹⁴⁴⁵. Крім прохань, канадські та інші делегати країн Заходу, починаючи з січня 1981 р., отримували листи-подяки за підтримку українських домагань у захисті “людських і національних прав в Україні”¹⁴⁴⁶. Незабаром Комісія прав людини почала систематично видавати комунікати, які розсилала урядовцям США і Канади¹⁴⁴⁷.

У березні 1981 р. канадським урядовцям та депутатам парламенту надіслали листи з клопотанням посприяти звільненню Юрія Шухевича – ув’язненого сина головнокомандувача УПА Романа Шухевича¹⁴⁴⁸. Як йшлося в одному зі звітів Комісії прав людини СКВУ “Від міністра закордонних справ Канади, Марка Макгвігана прийшла запорука, що канадська делегація в Мадриді буде старатися при кожній можливій нагоді домагатися звільнення Шухевича та дозволу на його виїзд із Радянського Союзу”¹⁴⁴⁹. У цій справі Комісія прав людини звернулася із листами до депутатів обох палат канадського парламенту, отримавши “багато

¹⁴⁴³ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. X. (Ottawa, 1981) 10621.

¹⁴⁴⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 87.

¹⁴⁴⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 88.

¹⁴⁴⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 86.

¹⁴⁴⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 98.

¹⁴⁴⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 87.

¹⁴⁴⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 174.

позитивних відповідей”¹⁴⁵⁰. Однак всі намагання вплинути на звільнення Ю. Шухевича були марними, оскільки такий крок нівелював більшовицьку стратегію боротьби з українським націоналізмом (Ю. Шухевич перебував до 1988 р. на засланні, провівши бл. 30 років у радянських таборах).

Державний секретар зовнішніх справ Канади М. Макгвіган 29 червня 1981 р. зустрівся із делегацією канадських українців. Представники останньої звернулися до міністра з проханням вплинути на позитивне вирішення справи Ю. Шухевича, порушити питання колоніального статусу Української РСР на ГА ООН, застосувати дієві санкції супроти Москви через масові порушення прав людини і “проведення політики колоніалізму”¹⁴⁵¹. Уже наступного дня українські організації в Канаді розпочали тривалу акцію пікетування посольства СРСР в Оттаві з вимогами звільнення політв’язнів.

Упродовж роботи Мадридської конференції НБСЕ відбувалися постійні зустрічі представників канадської делегації з громадськістю. Наприклад, 29 вересня 1981 р. сенатор П. Юзик організував у приміщенні парламенту зустріч учасників ККПЄН з амбасадором Л. Роджерсом – головою канадської делегації на конференції в Мадриді та заступником директора відділу східноєвропейських справ М. Фейрвезером^{1452*}. З українського боку у зустрічі брали участь Х. Ісаїв, котра виголосила доповідь на тему “Праця Комісії прав людини на тлі Мадридської конференції”, а також Ярослав Рудницький, Микола Світуха, Юрій Сальський. Голові канадської делегації в Мадриді вручили матеріали, які засвідчували факти порушень прав людини в УРСР¹⁴⁵³.

Крім українців, тоді ж із Л. Роджерсом зустрілися представники литовської, латвійської, естонської, чеської, польської та білоруської громад, що належали до ККПЄН. На думку учасника цього заходу М. Світухи, “участь в делегації сімох національних груп, які виказали солідарний та наперед узгіднений підхід до

¹⁴⁵⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 38.

¹⁴⁵¹ Юрій Недужко, “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 – початок 80-х рр. ХХ ст.)”, *Мандрівець* 6. (2007): 18.

* За тиждень до того сенатор П. Юзик зустрівся у Вашингтоні з керівником американської делегації на Мадридській конференції НБСЕ М. Кампелменом і передав йому інформацію про порушення прав людини в УРСР.

¹⁴⁵³ “З діяльності Комісії прав людини СКВУ”, *Нові дні* 2. (1982): 25.

важливих міжнародних питань, залишить свій позитивний вплив на підхід державних чинників Канади до цілого гельсінського процесу”¹⁴⁵⁴. Власне, обговорення з членами канадської делегації позиції Оттави на новій сесії Мадридської конференції НБСЄ становило центральну тему розмови. Учасники зустрічі розглянули шляхи звільнення з тюрем дисидентів, тактику радянської делегації, ситуацію в Польщі та її можливий вплив на перебіг перемовин. Було висунуто пропозицію створити в Канаді подібну комісію, як і в США, яка б займалася збором документів й інформувала громадськість про виконання гельсінських домовленостей, зокрема щодо дотримання прав людини¹⁴⁵⁵. І, що найважливіше, ККПСН наголошувала, що порозуміння у питаннях роззброєння та торгівлі “повинно бути узалежене від поступок Советського Союзу в питаннях людських прав”¹⁴⁵⁶.

Питання переслідування інакодумців в УРСР в канадському парламенті вкотре постало восени 1982 р. Зокрема, 9 листопада 1982 р. голова канадської парламентської гельсінської групи Дж. П. Фліс звернув увагу депутатів у Палаті громад, що в цей день минає шоста річниця з часу створення Української гельсінської групи, учасників якої переслідують¹⁴⁵⁷. Водночас сенатор П. Юзик, котрий найпослідовніше обстоював права людини в УРСР¹⁴⁵⁸, акцентував увагу на необхідності вжиття комплексу заходів: дипломатичних кроків, інформаційних кампаній і велелюдних протестів. Ефективність таких заходів, на його думку, доводить звільнення у 1979 р. з радянської в’язниці українського історика В. Мороза¹⁴⁵⁹. П. Юзик звертав увагу, що в УРСР переслідуються не тільки українці, але й такі національні меншини, як кримські татари; тиску зазнають релігійні громади. Таким чином, на переконання сенатора, радянська влада

¹⁴⁵⁴ *Новий шлях*. 24 жовтня 1981.

¹⁴⁵⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 61.

¹⁴⁵⁶ *Новий шлях*. 24 жовтня 1981.

¹⁴⁵⁷ House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. XVIII. (Ottawa, 1982), 20541.

¹⁴⁵⁸ Ruslan Siromskyi, “Senator Paul Yuzyk protection of human rights in Ukrainian SSR (1963–1986)”, *Inovačné výskum v oblastisociológíe, psychológíe a politológíe*. Zbornik príspevkov zmedzinárodná vedecko-praktická konferencia (10–11 marca 2017, Vysoká škola Danubius). (Sládkovičovo, 2017), 199.

¹⁴⁵⁹ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1983), 2936.

порушувала відразу низку нормативних документів – Статут ООН 1945 р., ЗДПЛ 1948 р., Заключний акт НБСЄ 1975 р., Конституцію 1977 р.¹⁴⁶⁰.

Радянська сторона мала власне бачення того, що відбувалося на Мадридській конференції НБСЄ, визнаючи однак, що під час її проведення “нерідко виникали великі труднощі і критичні ситуації”¹⁴⁶¹. Радянський Союз вважав, що в положеннях Заключного акта та Заключного документа, прийнятих у Мадриді, існує розбіжність між “класичними” індивідуальними правами людини, з одного боку, та економічними й соціальними правами, з іншого, і намагався змінити співвідношення на користь останнього. Офіційна Москва була певна, що США та інші країни Заходу хочуть скористатися матеріалами міжнародних правозахисних організацій “з метою тиску на Радянський Союз”¹⁴⁶². У таємній записці голови КДБ Юрія Андропова і заступника міністра закордонних справ СРСР Георгія Корнієнка від 24 липня 1980 р. членам Політбюро ЦК КПРС йшлося: “Володіємо інформацією про те, що адміністрація США має намір використати представників “Міжнародної амністії” і підготовлені нею матеріали на мадрридській зустрічі з метою політичного “тиску” на Радянський Союз й інші соціалістичні країни у зв’язку з нібито наявними порушеннями прав людини в цих країнах... Зважаючи на активізацію підривної діяльності “Міжнародної амністії” проти нашої країни, видається доцільним доручити редакції *Известия* за участі Інституту [держави і] права Академії наук СРСР і за згодою з КДБ СРСР і МЗС СРСР підготувати й опублікувати серію викривальних матеріалів з метою компрометації вищезгаданої організації перед громадськістю соціалістичних і капіталістичних країн”¹⁴⁶³.

Водночас, за інформацією американського ЦРУ, Москва не прагнула цілковито зіпсувати стосунки із Заходом, прагнучи щоразу змінювати акценти

¹⁴⁶⁰ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1983), 4966.

¹⁴⁶¹ А[лександр] Второв, “Мадридская встреча”, *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1984 г. (Москва: Издательство политической литературы, 1984), 247.

¹⁴⁶² Сіромський, “Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 рр.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР”, 100.

¹⁴⁶³ “Записка No 1493-А председателя КГБ СССР Ю. В. Андропова и зам. министра иностранных дел Г. М. Корниенко в ЦК КПСС ‘О мероприятиях в отношении организации ‘Международная амнистия’, 24.07.1980”, *Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС*. Подготовка текста и комментарии Алексея Макарова, Николая Костенко и Геннадия Кузовкина. (Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006), 227–228.

дискусії¹⁴⁶⁴. Розглядаючи Мадридську конференцію як пропагандистський захід, радянська делегація воліла акцентувати увагу на тих частинах Гельсінського акта, що стосувалися встановлення непорушності кордонів, тоді як про права людини не згадували взагалі. Подібно, як і на зустрічі в Белграді, радянські представники спекулювали на прагненні народів жити в мирі, закликали до роззброєння, намагалися обмежити моніторинг дотримання положень Гельсінського акта концепцією “невтручання у внутрішні справи”¹⁴⁶⁵. У всіх переговорних труднощах радянська сторона звинувачувала США і “деяких їх натівських союзників”, котрі намагалися “нав’язати неприйнятні для соціалістичних країн положення” або взагалі “пустити під укіс Мадридську зустріч”¹⁴⁶⁶.

Розходження країн Заходу і СРСР щодо ключових питань Мадридської конференції НБСЄ зумовили ухвалення і підписання 6 вересня 1983 р. достатньо нейтрального підсумкового документа. У ньому, зокрема, йшлося: “Всі держави-учасниці визнають в Заключному акті всезагальне значення прав людини і основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості і добробуту, потрібних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співпраці між ними, як і між усіма державами. Держави-учасниці підкреслюють свою рішучість заохочувати і розвивати ефективну реалізацію прав людини і основних свобод... забезпечувати постійний і відчутний прогрес відповідно до Заключного акта... у всіх державах-учасниках, незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем”¹⁴⁶⁷. Однак пропозиція Комісії прав людини СКВУ, котра наполягала на включенні у підсумковий документ пункту про визнання легітимності гельсінських моніторингових груп, залишилася поза увагою¹⁴⁶⁸.

Прислухавшись до пропозицій канадської делегації, учасники Мадридської конференції домовилися “доброзичливо розглядати прохання, що стосуються контактів і регулярних зустрічей на основі сімейних зв’язків, з’єднанням

¹⁴⁶⁴ FOIA Electronic Reading Room CIA, “Soviet Views on a Post-Madrid European Security Conference. An Intelligence Memorandum”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000496790.pdf

¹⁴⁶⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення...)), арк. 110.

¹⁴⁶⁶ Олег Быков, “Внешняя политика СССР и международные отношения в 1983 г.”, *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1984 г. (Москва: Издательство политической литературы, 1984), 18.

¹⁴⁶⁷ *Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года*, 5.

¹⁴⁶⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...)), арк. 174.

сімей”¹⁴⁶⁹. Цей пункт зрештою Москва проігнорувала, як і той, що стосувався вільного обміну інформацією. Учасники Мадридської конференції домовилися “заохочувати більш вільне і широке розповсюдження друкованих матеріалів, періодичних і неперіодичних, що імпортуються з інших держав-учасниць, а також збільшення кількості місць, де такі публікації перебуватимуть у вільному продажі. Ці публікації будуть також доступні в читальних залах великих публічних бібліотек і подібних закладів”¹⁴⁷⁰.

Порівняно з Белградською конференцією НБСЄ 1977–1978 рр. українські досягнення були більш видимі. Зокрема, як зазначив в інтерв’ю учасник української делегації на Мадридській конференції НБСЄ А. Каркоць, “українське питання вже не потребувало надмірного рекламування”¹⁴⁷¹. У контексті цієї позиції Комісія прав людини СКВУ визначила на майбутнє “конечну потребу сталої і послідовної інформації про найновіші порушення людських і національних прав в Україні, про нові арешти і нові переслідування”¹⁴⁷². Про ці наміри у доповідній записці В. Щербицькому доповідав і КДБ, наголошуючи на наближенні “чергової наклепницької кампанії із звинувачення СРСР в порушенні положень Мадридської конференції в сфері прав людини”¹⁴⁷³.

* * *

Отже, вже сам факт того, що українська проблематика лунала на такому поважному зібранні, як Мадридська конференція НБСЄ 1980–1983 рр., є надзвичайно важливим у контексті актуалізації українського питання на міжнародній арені крізь призму порушення фундаментальних прав людини в Радянському Союзі. Одним із лобістів українських інтересів на Мадридській зустрічі виступала канадська делегація, представники якої звертали увагу на факти русифікації, переслідування інакодумців, нехтування принципами свободи зібрань, вірувань й еміграції. Іншими словами, радянську владу критикували за невиконання гуманітарних зобов’язань, взятих на себе після підписання у 1975 р.

¹⁴⁶⁹ *Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года*, 18.

¹⁴⁷⁰ *Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года*, 19.

¹⁴⁷¹ Mekuch, “Some thoughts on Madrid”, 4.

¹⁴⁷² ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції...), арк. 98.

¹⁴⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1213 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ...), арк. 85.

Гельсінського акта. Ключову роль у лобіюванні українського питання перед канадським урядом відіграли представницькі інституції українців у вільному світі, зокрема, Комісія прав людини СКВУ.

5.6. нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 р.

Розбіжності і різні трактування Принципу VII Заключного акта НБСЄ, де йшлося про “ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних й інших прав і свобод”, сповна проявилися на оглядових конференціях НБСЄ у Белграді і Мадриді. Як можливий шлях до пошуку компромісу учасники НБСЄ вирішили скликати окрему нараду провідних експертів з прав людини в Оттаві, щоби предметніше обговорити усі проблеми, що перманентно виникали у цій сфері. Таким чином, конференція в Оттаві стала найважливішою зустріччю, на якій обговорювалося дотримання прав людини, починаючи з 1975 р.¹⁴⁷⁴.

Ініціатива скликання наради експертів з прав людини належала державному секретареві зовнішніх справ Канади Марку Макгвігану, яку він висловив на Мадридській оглядовій конференції НБСЄ¹⁴⁷⁵. В успіх цієї зустрічі мало хто вірив, особливо з огляду на серію подій, які надали “холодній війні” нового імпульсу (наприклад, радянська інвазія до Афганістану або збиття радянським винищувачем у ніч на 1 вересня 1983 р. південнокорейського пасажирського “Boeing 747” тощо)¹⁴⁷⁶. І хоч у березні 1985 р. на верхівці влади в СРСР відбулися зміни – Генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов – на Заході сподівання на поліпшення загальної атмосфери ще залишалися достатньо стриманими. За твердженням Надзвичайного і Повноважного посла з особливих доручень СРСР Юрія Кашлева, “і в нашому підході, і в підході Заходу до питань

¹⁴⁷⁴Gordon H. Skilling. “The Helsinki Process”, *Human Rights in Canadian Foreign policy*, 135.

¹⁴⁷⁵ Руслан Сіромський, “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 31(1) (2019): 130.

¹⁴⁷⁶ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 33rd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1986), 487.

людини в той час ще переважала інерція “психологічної війни”, заідеологізована націленість більше на пропагандистський зиск, аніж на бажання до взаємодії”¹⁴⁷⁷.

Нараді експертів з прав людини передувало підготовче засідання, яке відбувалося, починаючи з 23 квітня 1985 р. Сторони намагалися виробити порядок денний, що відразу створило певні труднощі, особливо у визначенні того, чим власне повинні займатися учасники зібрання. Західні держави схилилися до комплексного розгляду ситуації з правами людини в кожній конкретній країні. Експерти зосереджувались головним чином на релігійній свободі, дискримінації та цькуванні тих, хто прагнув діяти відповідно до положень прав людини (знову звернули увагу на питання возз’єднання родин)¹⁴⁷⁸. Представник Радянського Союзу Всеволод Софінський закликав, щоби кожна країна зупинилася лише на власних досягненнях у цій сфері¹⁴⁷⁹. Радянська сторона намагалася уникнути критики країн Заходу щодо порушення прав людини, відштовхуючись від тези про неприпустимість втручання у свої внутрішні справи. Тодішній державний секретар зовнішніх справ Канади Дж. Кларк був протилежної думки, вважаючи, що жодні кордони не повинні слугувати перешкодою у захисті прав людини¹⁴⁸⁰.

Утім, канадська сторона зайняла достатньо обережну позицію щодо порушень прав людини в Радянському Союзі. Це можна пояснити хіба що прагненням виглядати гостинною господаркою Наради і створити необхідні умови для діалогу в рамках політики “тихої дипломатії”¹⁴⁸¹. Така ситуація імпонувала далеко не всім, зокрема, у своєму виступі 29 квітня 1985 р. у Палаті представників канадського парламенту депутатка Шейла Файнстоун (округ Маунт Роял) зазначила: “Порядок денний цієї зустрічі передбачає огляд виконання положень Гельсінських угод щодо прав людини... Як я розумію, позиція канадської делегації полягає не в тому, щоб на цих зустрічах озвучувати конкретні імена, а скоріше ставити питання про права людини в принципі. Я

¹⁴⁷⁷ Кашлев, *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 46.

¹⁴⁷⁸ Gubin, “Between Regimes and Realism – Transnational Agenda Setting: Soviet Compliance with CSCE Human Rights Norms”, 281.

¹⁴⁷⁹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів*, 111.

¹⁴⁸⁰ *Canada’s International Relations Response of the Government of Canada*, 10.

¹⁴⁸¹ Skilling, “The Helsinki Process”, 149.

щойно повернулася з Росії (очевидно, в розумінні СРСР – *Р.С.*)... і можу засвідчити той факт, що там є в'язні совісті – ті, чий злочин полягає в практикуванні своєї релігії; багато “відмовників”, які постраждали внаслідок відхилення дозволу на виїзд з країни... Тож, чи буде готова канадська делегація порушувати конкретні справи на цьому засіданні експертів?”. Присутній на засіданні Дж. Кларк запевнив: “Це в інтересах Канади, і ми зацікавлені досягти певного прогресу на засіданнях експертів НБСЄ. Я обіцяю, що ми віднайдемо способи порушити окремі справи перед Радянським Союзом...”¹⁴⁸².

Дж. Кларк був достатньо проінформований про ситуацію з порушенням прав людини у Радянському Союзі. Одним із джерел інформації слугували представники української діаспори в Канаді, які в контексті Наради експертів з прав людини в Оттаві не могли упустити нагоди вкотре привернути увагу до недотримання Москвою зобов'язань, взятих унаслідок підписання Гельсінського акта¹⁴⁸³. КУК скерував виконавчому секретареві Наради експертів з прав людини спеціальний меморандум, погоджений на XIV з'їзді у березні 1985 р., в якому підкреслювалося, що: “На жаль, Радянський Союз не вважає, що він зобов'язаний придержуватись того уступу Заключного Акта, який говорить про людські права і вольності. Тим самим Заключний Акт не має ніякого значення для радянських людей, їхнє життя є постійно загрожене... ми апелюємо до канадського уряду, щоб він вжив заходів на посилення дипломатичного тиску на СРСР з метою заставити його ввести в життя постанови Заключного Акта про елементарні людські права і свободу”¹⁴⁸⁴.

КУК окремо наголошував на порушенні релігійної свободи в УРСР (переслідування Йосифа Терелі, о. Германа Будзінського, о. Василя Романюка), арештах членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Л. Лук'яненко, О. Тихого, В. Марченка), на невирішені проблеми возз'єднання родин (справа Данила Шумука з відмовами радянської сторони у його виїзді до Канади). ККПЄН провів 6 травня 1985 р. зустріч з учасниками

¹⁴⁸² House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st session. Vol. III. (Ottawa, 1985), 4201.

¹⁴⁸³ Сіромський, “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”, 131.

¹⁴⁸⁴ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Матеріали XIV конгресса КУК, б/н), арк. 66.

Канадської Конференції католицьких єпископів, на якій присутні обговорили питання переслідування української і литовської католицьких церков¹⁴⁸⁵.

Серед інших проблем, до яких привертала увагу представники української діаспори у той час, були питання вільного обміну інформацією, відвідини рідних в УРСР, утруднення посилок українським родичам¹⁴⁸⁶. До слова, радянська контррозвідка була переконана, що посилки з Канади “використовуються для надання “прихованої” допомоги колишнім учасникам ОУН і сім’ям засуджених за антирадянську діяльність”¹⁴⁸⁷. Тож, радянська сторона настільки ускладнила процедуру отримання посилок, що перед офіційним візитом Дж. Кларка до СРСР у квітні 1985 р. президент КУК Іван Новосад (1980–1986) скерував дипломату листа, в якому крім заклику стати на захист українських дисидентів (В. Марченка, В. Стуса, Ю. Шухевича) і зрушити з мертвої точки питання воз’єднання сімей, просив клопотати про зменшення держмита на посилки з-за океану¹⁴⁸⁸.

Сподівання громадських організацій, що вони зможуть акредитувати своїх журналістів на Наряду експертів з прав людини, не виправдалися. На вимогу радянської сторони засідання зробили закритими, що викликало також подив частини канадських політиків, призвичаєних до свободи слова і вільного доступу до інформації¹⁴⁸⁹. Тож, Народа експертів з прав людини, яка тривала в Оттаві впродовж 7 травня – 17 червня 1985 р., відбувалася за зачиненими дверима, а преса отримувала інформацію лише від її безпосередніх учасників (усього бл. 300 осіб). На відкритті Народи до присутніх від імені канадського уряду звернувся Дж. Кларк, котрий наголосив, що “таких важливих питань, як права людини не можна уникати лише тому, що вони є чутливими і можуть іноді породжувати незгоду між урядами”¹⁴⁹⁰.

Народа експертів з прав людини в Оттаві супроводжувалася гострими дискусіями щодо виконання положень Гельсінського акта та Мадридського

¹⁴⁸⁵ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху СРСР*, 113

¹⁴⁸⁶ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Матеріали XIV конгресса КУК, б/н), арк. 67.

¹⁴⁸⁷ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Справка о подрывной деятельности Комитета украинцев Канады...), арк. 70.

¹⁴⁸⁸ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 16310, т. 6 (Справка о подрывной деятельности Комитета украинцев Канады...), арк. 70.

¹⁴⁸⁹ Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 33rd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1986), 856.

¹⁴⁹⁰ “Ottawa Meeting on Human Rights opens. Agenda and Dispute”, доступно <https://www.nytimes.com/1985/05/08/world/ottawa-meeting-on-human-rights-opens-agenda-and-dispute.html>

підсумкового документа НБСЄ, що дало підстави дослідникам трактувати її як “полемічну конфронтацію”¹⁴⁹¹. Соціалістичні країни робили акцент на колективні права і свободи, передусім соціальні, економічні і культурні, звертаючи увагу на їхнє потурання в країнах Заходу (наприклад, апелювали до невідповідності між риторикою США та їхніми діями у сфері дотримання прав людини на практиці); натомість країни Заходу зосереджувалися на індивідуальних – громадянських і політичних правах, апелюючи до переслідування інакодумців в СРСР та у соцтаборі загалом (використання психіатрії з каральною метою, переслідування через релігійні переконання тощо)¹⁴⁹². Радянські пропозиції стосувалися заборони пропаганди війни, викорінення расизму, застосування ефективних заходів проти відродження нацизму і фашизму, однакової поваги до політичних і соціально-економічних прав. Радянська сторона звинувачувала країни Заходу у прагненні створити “шумне шоу”, розраховане на засоби масової інформації, а ті, зі свого боку, закидали Москві перетворення наради на “пропагандистський форум”¹⁴⁹³. Особливо перепадало Сполученим Штатам, які, за твердженням радянських представників, були не здатні забезпечити належний соціальний захист і добробут своїм громадянам, на що американці заявляли, що в них “бідні” живуть краще, ніж ті, кому СРСР забезпечив “достатній рівень життя”¹⁴⁹⁴.

Найрішучішу позицію щодо засуджень практики порушень прав людини в Радянському Союзі зайняла делегація США, зокрема голова Комісії безпеки і співпраці з Європою, сенатор Альфонс д’Амато і голова американської делегації під час Оттавської наради Річард Шіфтер. Останній у своєму виступі 15 травня порушив проблему свободи думки і висловлювань; 17 травня переслідування релігії в СРСР і Чехословаччині; 28 травня – дискримінацію національних меншин¹⁴⁹⁵. Цікаво, що керівник радянської делегації В. Софінський відмовився прийняти від американських конгресменів листа, адресованого М. Горбачову,

¹⁴⁹¹ Skilling, “The Helsinki Process”, 145.

¹⁴⁹² Кашлев, *Общевропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 46.

¹⁴⁹³ Сіромський, “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”, 132.

¹⁴⁹⁴ “Strong Western Stance at Ottawa Human Rights Experts Meeting”, *Smoloskyp*. (Spring-Fall, 1985): 5.

¹⁴⁹⁵ *Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe. Ninety-ninth Congress First Session. The Ottawa Human Rights Experts Meeting and the Future of the Helsinki process. June 25, 1985.* (Washington: U.S. Government printing office, 1985), 91, 149, 179.

заявляючи, що він не листоноша¹⁴⁹⁶. Натомість, позиція Канади несподівано була не такою рішучою, як на це можна було сподіватися. Голова канадської делегації, Гаррі Джей засудив суворі заходи радянської влади супроти вірних різних конфесій та створення штучних перешкод для імміграції євреїв, але на більше не наважився. На думку Х. Ісаїв, “цей надмірно обережний і примирливий тон був зовсім невідповідним у порівнянні із відкритими та прямими заявами Джо Кларка, міністра зовнішніх справ, у ході його візиту в Москву та Київ”¹⁴⁹⁷.

Цю прогалину намагалися заповнити своїми діями КУК і Комісія прав людини СКВУ. До організації заходів з привернення уваги канадської і світової громадськості до порушення прав людини в УРСР були залучені волонтери, серед яких був у майбутньому посол Канади в Україні впродовж 2014–2019 рр. Роман Вашук¹⁴⁹⁸. У готелі *Château Laurier*, розташованому неподалік місця офіційних засідань Наради експертів з прав людини, ККПЄН, до якого належали естонці, латвійці, литовці, поляки, словаки, угорці, українці та чехи, відкрив спеціальний Інформаційний центр¹⁴⁹⁹.

В Оттаві 9 травня 1985 р. відбувся т.зв. Український день, що розпочався з молебня в каплиці канадського парламенту, який провів о. Максим Лисяк. О 12.00 на площі біля пам’ятника канадським воїнам, недалеко від місця проведення Наради, розпочалася демонстрація, учасниками якої стали, з-поміж іншого, канадські політики українського походження Андрій Вітер та Олександр Кіндій. Увечері того ж дня відбулася мистецька частина, на якій звучали твори українських поетів-в’язнів Є. Сверстюка, М. Горбала, М. Руденка. Серед присутніх на вечорі були члени канадського парламенту, представники американської та британської делегацій на Нараді експертів з прав людини, колишні радянські політв’язні – Н. Строката-Караванська та Н. Світлична¹⁵⁰⁰.

Щоденно, упродовж 10–28 травня 1985 р., з 12.00 до 13.00 на площі Конфедерації, недалеко від місця засідань експертів з прав людини, відбувалося

¹⁴⁹⁶ *Свобода*. 16 травня 1985.

¹⁴⁹⁷ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 117.

¹⁴⁹⁸ Сіромський, “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”, 133.

¹⁴⁹⁹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 112.

¹⁵⁰⁰ *Свобода*. 5 червня 1985.

пикетування, організоване українською громадою; перехожим роздавали інформаційні буклети про факти порушення прав людини в УРСР. Окрім прес-конференцій і демонстрацій, Інформаційний центр ККПСН надсилав учасникам наради експертів з прав людини та канадським парламентарям документи, які засвідчували недотримання Радянським Союзом взятих на себе зобов'язань у Гельсінкі. Достатньо дієвою була єврейська громада, представники якої 15 травня 1985 р. намагалися зустрітися з послом СРСР в Канаді О. Родіоновим, щоби домогтися звільнення з ув'язнення Натана (Анатолія) Щаранського. У Палаті представників це питання порушив депутат від округу Дон Веллі Іст Білл Еттевел, у розумінні якого це була “боротьба за свободу не просто одного в'язня, а боротьба за фундаментальні права людини”¹⁵⁰¹. Канадський сенатор польського походження С. Гайдаш закликав своїх колег продемонструвати повагу до прав людини і підтримку тих, хто зазнавав переслідування в Радянському Союзі¹⁵⁰². Виступити на захист прав людини у країнах Балтії та Україні закликав 13 червня 1985 р. депутат Серджіо Марші (округ Йорк Вест). Він назвав “урядове мовчання” в період проведення наради експертів з прав людини “морально помилковим”: “Тиха дипломатія, на жаль, також завжди межує з тихим запереченням... Цю битву ми не можемо дозволити собі програти”¹⁵⁰³.

Нарада експертів з прав людини в Оттаві так і не змогла виробити підсумкового документа. Її учасники визнали за доцільне проводити подальші регулярні зустрічі для обговорення питання стану дотримання прав людини та основних свобод, у тому числі свободи думки, совісті, віросповідання чи переконань, щоб заохочувати виконання положень Заключного акта та положень Мадридського підсумкового документа НБСЄ¹⁵⁰⁴. Наступна зустріч, присвячена правам людини, відбулася у квітні-травні 1986 р. у швейцарському Берні, де головно розглядалися питання еміграції¹⁵⁰⁵.

¹⁵⁰¹ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1985), 4757–4758.

¹⁵⁰² Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 33rd Parliament, 1st session. Vol. I. (Ottawa, 1986), 1009.

¹⁵⁰³ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st session. Vol. IV. (Ottawa, 1985), 5723–5724.

¹⁵⁰⁴ *Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe*, 61.

¹⁵⁰⁵ Gubin, “Between Regimes and Realism – Transnational Agenda Setting: Soviet Compliance with CSCE Human Rights Norms”, 283.

Учасниця правозахисного руху Х. Ісаїв назвала Нараду експертів з прав людини “унікальною подією в межах процесу НБСЄ”, яку “було неможливо уявити ще кілька років тому”¹⁵⁰⁶. Нарада створила першу можливість обговорити питання прав людини у Східній Європі після приходу до влади в СРСР Михайла Горбачова. Важливо, що радянська делегація мовчазно визнала, що кожна з держав НБСЄ може коментувати ситуацію з правами людини в іншій державі і це не трактується втручанням у її внутрішні справи (досі це було просто не мислиме)¹⁵⁰⁷. Діалог між Радянським Союзом і країнами Заходу в Оттаві не вдався, однак він не перервався й отримав своє продовження у Відні під час чергової оглядової конференції НБСЄ (1986–1989)¹⁵⁰⁸.

* * *

Отже, Нарада експертів з прав людини в Оттаві стала: 1) першою спеціальною зустріччю фахівців з прав людини 35-ти країн-підписантів Заключного акта НБСЄ; 2) першим зібранням у рамках НБСЄ, що відбувалося поза Європою; 3) першою спробою вивчити досягнутий прогрес у сфері прав людини за десять років з моменту підписання Гельсінського акта. Зустріч в Оттаві вкотре привернула увагу світової громадськості до фактів порушення прав людини (з особливим наголосом на ситуацію в Радянському Союзі), підтвердила обов’язки у цій сфері всіх учасників НБСЄ. Українська діаспора в Канаді своїми діями зуміла привернути громадську увагу до порушення прав людини в УРСР, особливо, що стосується релігійної свободи, возз’єднання сімей та арештів інакодумців.

5.7. Віденська оглядова конференція НБСЄ 1986–1989 рр.

Зустріч експертів з прав людини в Оттаві, на якій сторони так і не досягли конкретних домовленостей, стала підготовчим етапом до Віденської оглядової конференції НБСЄ. Державний секретар зовнішніх справ Канади Дж. Кларк у

¹⁵⁰⁶ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів*, 111.

¹⁵⁰⁷ Sarah Snyder, “The foundation for Vienna: A reassessment of the CSCE in the mid-1980s”, *Cold War History*10(4). (2010): 497.

¹⁵⁰⁸ Елена Цедилина, “Права человека и процесс СБСЕ (Реферативный обзор)”, *Хельсинский процесс*, 24.

своєму виступі в Палаті громад 21 жовтня 1986 р. обнадійливо підкреслював: “Я повинен зазначити, що мене підбадьорили переговори стосовно питання прав людини з радянським міністром закордонних справ Шеварднадзе, коли він відвідував Оттаву. Наша дискусія була відвертою та відкритішою, ніж це було раніше. Канада вважає, що прогрес у регіональних питаннях є важливим для того, щоб ми могли довіряти намірам один одного”^{1509*}.

Зустріч представників НБСЄ відбувалася у Відні (Австрія) з 4 листопада 1986 р. по 19 січня 1989 р. Програма конференції передбачала офіційне відкриття, виступ представника приймаючої сторони, загальний обмін думками та розгляд поданих пропозицій, підготовку та прийняття підсумкового документа, офіційне закриття конференції. Перші шість тижнів конференції, що відбувалися в палаці Хофбург, були присвячені обміну думками щодо виконання положень Гельсінського акта та обговоренню наступного порядку денного. Під час другого етапу конференції (27 січня – 10 квітня 1987 р.) учасники НБСЄ зосередились на поданні пропозицій. Третій етап зустрічі був запланований як закінчення конференції (2 вересня – 18 грудня 1987 р.), але з огляду на невирішеність багатьох питань конференцію продовжили¹⁵¹⁰. Оскільки радянська сторона спершу не була готова обговорювати питання прав людини, прогрес був дуже повільним і переговори затягнулися в часі. І тільки восени 1988 р. вдалося

¹⁵⁰⁹ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd session. Vol. I. (Ottawa, 1986), 554.

* Віденська зустріч планувалася на час суттєвих змін у європейській політиці, коли протистояння “холодної війни” потрохи поступалося місцем новим та більш продуктивним підходам у міжнародних відносинах. У той час зустрічі НБСЄ виступали своєрідним барометром, фіксуючи мінливий міжнародний клімат і можливості системних змін у Європі (Ruslan Siromskyi, “Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions”, *Studia de Securitate* 9(4). (2019): 43). Потрібно згадати і той факт, що незадовго до початку оглядової Конференції НБСЄ, а саме у серпні 1986 р. в австрійській столиці відбулася спеціальна сесія МАГАТЕ, яка вселила віру у західних дипломатів, що “Радянський Союз зробив серйозні і об’єктивні висновки з чорнобильської катастрофи” (Елена Нестеренко, “Воздух, радиация и право”, *Дипломатический ежегодник. 1989*. (Москва: Международные отношения, 1990), 111). Річ у тім, що голова радянської делегації професор Валерій Легасов завдяки своїй ґрунтовній доповіді, на думку московського керівництва, “занадто розширив рамки т.зв. гласності”, хоча це в підсумку призвело до того, що “Чорнобиль перестав бути активною складовою антирадянської пропаганди” (Плохій, *Чорнобиль*, 267–268).

¹⁵¹⁰ *Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, held on the basis of the provisions of the Final Act relating to the Follow-Up to the Conference*. (Vienna, 1989), 2.

досягнути прогресу в перемовинах, що стало результатом подальшої лібералізації радянського режиму¹⁵¹¹, а 19 січня 1989 р. з'явився і підсумковий документ.

На початку роботи Віденської конференції Радянський Союз уже традиційно піддали критиці за порушення прав людини. Наприклад, канадський делегат заявив, що “радянський стан з правами людини залишається плачевним”¹⁵¹². У пермському таборі, який *Amnesty International* назвала “табором смерті”¹⁵¹³, за 1984–1985 рр. загинуло декілька українських політв'язнів, зокрема Валерій Марченко (37 років), Олекса Тихий (57 років), Юрій Литвин (50 років) та Василь Стус (47 років). За твердженням радянського дипломата Ю. Кашлева, у нього склалося враження, що деякі західні делегації, передусім США, Великої Британії, Канади і Нідерландів, приїхали у Відень, щоб “вчинити суд над соціалістичними країнами” у сфері прав людини¹⁵¹⁴. Зважаючи на такі “обтяжуючі обставини”, певний час серйозно розглядався “белградський сценарій” – ухвалення короткого комюніке про факт проведення зустрічі і все.

Польські, угорські, чехословацькі та інші діаспорні організації розпочали акції, спрямовані на засудження практики порушення прав людини в країнах соцтабору¹⁵¹⁵. Канадські українці через своїх представників у Відні запустили кампанію з привернення уваги делегацій країн НБСЄ до ув'язнення в Пермі декількох українських дисидентів, зокрема Л. Лук'яненка, М. Гориня, В. Овсієнка, І. Кандиби та М. Горбала. Смерть іншого радянського дисидента, Анатолія Марченка, мало не стала руйнівною для міжнародного іміджу Радянського Союзу. Коли представники США на Віденській конференції попросили оголосити хвилину мовчання у пам'ять про А. Марченка, радянські та болгарські делегати покинули залу засідань¹⁵¹⁶.

¹⁵¹¹ Gubin, “Between Regimes and Realism – Transnational Agenda Setting: Soviet Compliance with CSCE Human Rights Norms”, 283.

¹⁵¹² Lehne, *The Vienna meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1986–1989*, 89.

¹⁵¹³ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 154.

¹⁵¹⁴ Кашлев, *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 90.

¹⁵¹⁵ “Eastern Dissidents join Western groups in addressing Vienna Conference”, http://storage.osaarchivum.org/low/1c/ea/1ceabe3e-9e99-4e47-863b-bb8be34fb74b_1.pdf

¹⁵¹⁶ Fitzpatrick, *The Helsinki Final Act and Human Rights in Soviet-American Relations*, 492.

Офіційне визнання Радянським Союзом широкого кола прав людини після підписання Заключного акта в Гельсінкі 1975 р. зайшло в суперечність із реалізацією взятих на себе зобов'язань та з комуністичною ідеологією загалом. Радянська система й надалі зберегла різноманітні інституціоналізовані практики, які порушували права людини. Придушення інакодумства в СРСР відбувалося за допомогою різних інструментів: обвинувачення дисидентів за кримінальними статтями, проведення закритих судових процесів, запроторення інакодумців до психіатричних лікарень. Формально, у багатьох випадках ці практики не були пов'язані з порушеннями радянського законодавства, але порушували права людини¹⁵¹⁷. Західні країни, особливо США, завжди на цьому наголошували. Американська адміністрація особливо переймалася порушеннями прав радянських євреїв на еміграцію (у цьому контексті, як спосіб тиску на СРСР, доцільно розглядати і т.зв. поправку Джексона-Веніка 1974 р. до американського торговельного законодавства)¹⁵¹⁸. Американські представники звертали увагу своїх радянських колег на випадки відмови в еміграції, надаючи списки тих, кому відмовили у виїзді до Ізраїлю, включаючи в'язнів сумління¹⁵¹⁹.

До Відня своїх представників відправили десять українських організацій із США, Канади, Франції, Бельгії та інших європейських країн. Комісія прав людини СКВУ, представники якої перебували у Відні під час конференції НБСЄ, виступала головним представником у кампанії захисту прав людини*. Уже традиційно ключову роль у цій делегації відігравала виконавчий директор Комісії Х. Ісаїв. Окрім неї, до складу українського представництва належали: Іванка Яців та Микола Мороз (осередок Комісії прав людини СКВУ з Торонто), колишні політв'язні Надія Світлична та Леонід Плющ (зовнішнє представництво УГГ),

¹⁵¹⁷ John T. Evrard, "Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation", *DePaul Law Review* 29(3). (1980): 855.

¹⁵¹⁸ Christian Philip Peterson, "The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981", 631

¹⁵¹⁹ Peterson, *Wielding the Human Rights Weapon: The United States, Soviet Union, and Private Citizens*, 252.

* У відкритому листі від 30 грудня 1987 р. до учасників Віденської оглядової конференції НБСЄ редакція відновленого незалежного журналу "Український вісник" звернула увагу на те, що попри проголошену новим керівництвом курсу на демократичні зміни, в Українській РСР ці зміни відверто сповільнюються. Підписанти, зокрема В. Барладяну, М. Горинь, П. Скочок та В. Чорновіл, підтвердили свою прихильність принципам Гельсінського процесу та оголосили "Український вісник" друкованим органом УГГ (ЩДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 47 (Документи (листи, прес-релізи закордонного представництва...), арк. 120–121).

Андрій Сороковський (“Смолоскип”) та інші¹⁵²⁰. Імпровізована штаб-квартира Комісії прав людини містився у віденському готелі *Mariott*. Певну організаційну та матеріальну допомогу делегатам надала українська громада Відня, яка гуртувалася навколо церкви святої Варвари¹⁵²¹.

Серед головних подій для мас-медіа варто згадати прес-конференцію 10 грудня 1986 р., присвячену 10-річчю утворення УГГ. Разом з українцями у цьому заході взяли участь члени литовської та московської Гельсінських груп. На прес-конференції вони порушили питання вільних контактів між людьми, возз’єднання сімей та свободи віросповідання¹⁵²². Москва трактувала ці питання як політичні і вважала, що таким чином певні кола прагнуть ускладнити роботу Віденської конференції. Крім спілкування з журналістами, відвідувачі змогли оглянути виставку документів, фотоматеріалів та інших речей у виставково-конгресовому центрі *Messe Wien (Messeplatz)*, які демонстрували порушення прав людини в Радянському Союзі¹⁵²³.

На Віденській оглядовій конференції НБСЄ в українців налагодилася тісна співпраця з головою канадської делегації Вільямом Бауером, який ситуацію із дотриманням прав людини в СРСР називав “сумною”. Виконавчий директор Комісії прав людини СКВУ Х. Ісаїв описала його так: “Він був прекрасним вибором для такої посади... Він також мав талант вирішувати справи з делегацією Советів. Протягом кількох років ми бачили, як Білл Бауер використовував логіку, сарказм і завуальовану критику, щоб досягти позитивних результатів”¹⁵²⁴. Саме цей канадський представник доклав зусиль, щоб організувати зустріч Христини Ісаїв та Жені Інтрактор із радянськими делегатами у Відні Володимиром Морозовим та Юрієм Колосовим (заступником начальника Департаменту з гуманітарних та культурних відносин і керівником Департаменту з прав людини МЗС СРСР). На зустрічі було порушено питання необхідності змін у радянському Кримінальному кодексі, звільнення всіх дисидентів, надання свободи

¹⁵²⁰ *The Ukrainian Weekly*. November 16, 1986.

¹⁵²¹ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 152.

¹⁵²² *The Ukrainian Weekly*. November 16, 1986.

¹⁵²³ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 154.

¹⁵²⁴ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 107.

віросповідання, вирішення питання еміграції тощо. Радянські представники не лише гостро реагували на всі звинувачення, але й почали самі звинувачувати канадську сторону у порушенні прав людини. Х. Ісаїв пригадувала: “Ми підкреслили, що канадці стурбовані питанням “гласності” і браком видимого виконання вимог Гельсінських угод... Я підняла питання щодо пропозиції Канади про національні меншини і, почувши це, Морозов... вказав як контраргумент, що з питання національних меншин Канада має власні проблеми стосовно таких груп, як “ескімоси”. Далі він почав розповідати, що Радянський Союз видав набагато більше публікацій про національні меншини, ніж Канада”¹⁵²⁵.

На самій конференції у Відні на критику Канади радянська делегація також відповідала власними нападками. Її представник 2 грудня 1986 р. звинуватив Канаду у зростанні антисемітських настроїв на її території, пов’язуючи це з повоєнними емігрантами з Європи (литовцями, латвійцями, українцями), яких Москва трактувала “нацистськими злочинцями”¹⁵²⁶. У радянській заяві, зокрема, було сказано: “Пояснення представника Канади не переконують нас у тому, що його країна грубо не порушує положення сьомого принципу Заключного акта... Для того, щоб звести рахунки з нашим канадським колегою, ми мимоволі зауважимо, що в Радянському Союзі синагоги не підривають (їх було, насправді, обмаль – *P. C.*), а також євреїв не ображають; такі речі трапляються лише в країнах, які називають себе частиною ‘вільного світу’...”¹⁵²⁷.

І варто зазначити, що такі заяви з’явилися вже у контексті задекларованих нових підходів у радянській зовнішній політиці. Зміни, ініційовані М. Горбачовим, зробили радянську систему більш податливою для внутрішнього та міжнародного тиску. СРСР почав виступати за “людський вимір” міжнародних відносин. Коли канцлер Австрії Фред Зіновац у квітні 1986 р. зустрівся з М. Горбачовим, радянський лідер висловив повну підтримку Гельсінському

¹⁵²⁵ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів*, 172.

¹⁵²⁶ Siromskyi, “Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions”, 47.

¹⁵²⁷ *Soviet Public “Greatly Concerned” About “Anti-Semitic Acts” in Canada, Social and Economic Rights in the Soviet Bloc: A Documentary Review Seventy Years after the Bolshevik Revolution*. Edited with introduction by George R. Urban. (New Brunswick, 1989), 248.

процесу¹⁵²⁸. Міністр закордонних справ Радянського Союзу Едуард Шеварднадзе приїздив до Відня у листопаді 1986 р., січні та березні 1987 р., у жовтні 1988 р., і це багато про що свідчить. Під час Віденської зустрічі НБСЄ він став першим радянським чиновником, який заявив про зобов'язання уряду дотримуватися положень Заключного акта щодо прав людини¹⁵²⁹. Він також запропонував провести у Москві підсумкову конференцію з гуманітарних питань¹⁵³⁰. Пізніше Е. Шеварднадзе охарактеризував Віденську зустріч, як “переломний момент”: “Європа ніколи не знала такого інтенсивного діалогу, часом драматичного, але цілеспрямованого і демократичного, який не мав прецедентів”^{1531*}.

Під час Віденської конференції НБСЄ радянська делегація, чисельно менша, ніж у Мадриді (30 осіб), вперше почала організовувати прес-конференції за західним взірцем, брати участь у дискусіях з приватними особами (включаючи членів сімей дисидентів), аналізувати результати Гельсінського процесу¹⁵³². Насправді, участь у дебатах про права людини та свободу пересування можна вважати основною метою країн Заходу. Саме тому вони прагнули уникнути прийняття загальних декларацій та зосередитись на конкретних проблемах. Йшлося про те, як досягти виконання попередніх зобов'язань та у разі їх невиконання привернути до цього увагу громадськості¹⁵³³. Радянська ініціатива скликання конференції зі співпраці в гуманітарній сфері виглядала повною несподіванкою. Проте Юрій Кашлев, голова радянської делегації у Відні,

¹⁵²⁸ Wolfgang Mueller, *A Good Example of Peaceful Coexistence? The Soviet Union, Austria, and Neutrality 1955–1991*. (Vienna: OAW, 2011), 262.

¹⁵²⁹ “Из выступления члена Политбюро ЦК КПСС, Министра иностранных дел СССР Э. А. Шеварднадзе на Венской встрече представителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе”, *СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы*, ответственный редактор Анатолий Адамишин. (Москва: Международные отношения, 1989), 78.

¹⁵³⁰ “Из выступления члена Политбюро ЦК КПСС, Министра иностранных дел СССР Э. А. Шеварднадзе на Венской встрече представителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе”, 79.

¹⁵³¹ Snyder, “The foundation for Vienna: A reassessment of the CSCE in the mid-1980s”, 504.

* У Відні стало зрозуміло, що обговорення прав людини не повинно перетворюватися на академічну суперечку, а зосереджуватись на долі конкретних людей. Особливістю зустрічі була відсутність “закритих” тем для обговорення та досить відкрита і конструктивна дискусія. Власне, відсутність відкритості була найбільшою проблемою на зустрічах у Белграді та Мадриді. Майже відразу сторони прийшли до висновку: якщо у Відні будуть досягнуті якісь угоди, то вони не повинні містити жодних нових зобов'язань, поки не виконані у повному обсязі положення Гельсінського акта та Мадридського підсумкового документа (“Права человека и процесс СБСЕ”, *Хельсинский процесс*, 24).

¹⁵³² Виктор-Ив Гебали, “СБСЕ в эпоху Горбачева”, *Хельсинский процесс*, 34.

¹⁵³³ Джон Мареска, “Наблюдатели по контролю за соблюдением Хельсинских соглашений”, *Хельсинский процесс*, 42.

зауважив, що мета “зробити гуманітарну співпрацю одним із пріоритетних зовнішньополітичних напрямків Радянського Союзу дала можливість нашій делегації ефективно діяти у Відні, висунути низку серйозних ініціатив, а не займати оборону”¹⁵³⁴.

Горбачов прагнув провести в Москві конференцію з прав людини, щоби передусім покращити міжнародний імідж СРСР та продемонструвати свою програму внутрішніх реформ. У спеціальному звіті ЦРУ підкреслювалося: “У той же час його бажання (Горбачова – Р.С.) швидше закрити Віденське засідання НБСЄ в Європі, пояснюється прагненням розпочати переговори про звичайні озброєння; це може дати Заходу додаткові переваги в проведенні подальшої лібералізації прав людини”¹⁵³⁵. Комплекс непередбачуваних обставин призвів до того, що учасникам Віденської оглядової конференції НБСЄ вдалося повернутися від конфронтації і “безплідної дискусії” до ділового обговорення проблем¹⁵³⁶.

Зважаючи на систематичні порушення прав людини в Радянському Союзі, реакція Заходу на пропозицію Е. Шеварднадзе варіювалася від скептицизму до підозр. Навіть окремі радянські делегати вважали її “сюрреалістичною”¹⁵³⁷. Лише наприкінці Віденської зустрічі західні держави погодилися на проведення конференції з прав людини в Москві, хоча США, Канада та Велика Британія висунули умову: вони візьмуть участь у цій зустрічі після покращення ситуації з дотриманням прав людини у Радянському Союзі¹⁵³⁸.

Однією з причин сумнівів у щирості радянської позиції була ситуація зі свободою віросповідання в СРСР¹⁵³⁹. Проте подія, яка вселяла оптимізм у лібералізацію релігійного питання, таки трапилася під час Віденської конференції. Борцю за свободу віросповідання та легалізацію УГКЦ Йосифу Терелі після

¹⁵³⁴ Louisie I. Shelley, “Human Rights as an International Issue”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 506. Human Rights around the World. (1989): 51.

¹⁵³⁵ Freedom of Information Act (FOIA) Electronic Reading Room CIA, “USSR Review (December, 1988), The Moscow Human Rights Conference: How Serious Is Moscow?”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP89T00992R000100240001-9.pdf>

¹⁵³⁶ Д. Юрьев, “Венская встреча”, *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1988 г. (Москва: Издательство политической литературы, 1988), 273.

¹⁵³⁷ Кашлев, *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 90.

¹⁵³⁸ Arie Bloed, “Moscow Meeting of the Conference on the Human Rights of the CSCE: A Critical Analysis”, *Helsinki Monitor* 3(1). (1992): 5.

¹⁵³⁹ Siromskyi, “Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions”, 49.

звільнення з в'язниці наприкінці вересня 1987 р. дозволили прибути до Канади. Загалом він провів 24 роки у різних тюрмах, трудових таборах та психіатричних лікарнях. У Канаді його супроводжували дружина та троє їхніх дітей. Під час прес-конференції в міжнародному аеропорту Пірсона Й. Тереля заявив, що щасливий перебувати в Канаді, але розраховує повернутись до Радянського Союзу, щоби продовжувати боротися за свободу УГКЦ: “Ми сподіваємось, що центральна влада Москви рухатиметься у позитивному напрямку щодо стосунків з нашою Церквою. Якщо перебудова в СРСР реальність, то комуністи в Москві повинні подолати свої страхи та легалізувати нашу Церкву; щоб наші вірні мали ті ж права, що й інші релігійні громади в СРСР”¹⁵⁴⁰.

Загалом, у канадсько-радянських відносинах у 1987 р. відбулися позитивні зрушення щодо возз'єднання розділених сімей. Канада була однією з країн, які активно просували т.зв. “сімейний пакет”. Наприкінці 1980-х під час перебудови українські канадці навіть заговорили про чартерні авіарейси до Києва заради відвідування родичів та відновлення старих сімейних контактів. У 1988 р. республіканський відділ віз і реєстрації розглянув близько 12 тис. прохань про виїзд у 50 країн світу (понад 10 тис. прагнули до виїзду в Ізраїль)¹⁵⁴¹. Видача дозволів на виїзд з СРСР до Канади, тимчасових і постійних, за М. Горбачова збільшилася на 35%¹⁵⁴².

Під час роботи Віденської конференції НБСЄ вдалося об'єднатись сім'ї Заблоцьких. Мати, Ольга Заблоцька, після тривалих клопотань, допомоги уряду Канади, у листопаді 1987 р. змогла у Вінніпезі об'єднатися зі своїми дітьми – Ірен та Петром¹⁵⁴³. Сім'я Заблоцьких значилася у списку 22 родин, яким радянський уряд дозволив виїхати до Канади. Цей список восени 1987 р. особисто міністру закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе передав Дж. Кларк¹⁵⁴⁴. Також державний секретар зовнішніх справ Канади очолив дипломатичну кампанію за еміграцію Данила Шумука. 72-річний український дисидент провів понад 40 років

¹⁵⁴⁰ The Ukrainian Weekly. October 4, 1987.

¹⁵⁴¹ Зарічанський і Нижник, *Права радянської людини*, 38.

¹⁵⁴² William M. Dobell, “Soviet Relations and Canadian Defence”, *International Journal* 46(3). (1991), 553, 555.

¹⁵⁴³ Свобода. 20 листопада 1987.

¹⁵⁴⁴ Ісаїв, *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху СРСР*, 180.

у радянських в'язницях, концтаборах та внутрішньому засланні. “*Amnesty International*” назвала Д. Шумука в'язнем сумління з найбільшим “досвідом відсидки”. У травні 1987 р. він емігрував до Британської Колумбії в Канаді й оселився у свого племінника Івана Шумука. У листі до звільненого дисидента Дж. Кларк писав: “Ваша боротьба за останні півстоліття стала символом змагань – будь то в Радянському Союзі чи деінде – за свободу думки, свободу вираження поглядів та свободу вибору. Ви знайдете ці свободи в Канаді”¹⁵⁴⁵.

Захід вітав звільнення з в'язниць окремих дисидентів і надалі вважав, що СРСР повинен вирішувати проблеми не порожніми балачками, а конкретними діями. Найбільш рішучу позицію щодо цього зайняли США (еміграція євреїв з Радянського Союзу), Канада та Велика Британія (порушення прав людини в країнах соціалістичного табору та афганська проблема)¹⁵⁴⁶. Сполучені Штати та Канада вважали, що існує реальний зв'язок між практикою здійснення прав людини в межах держави та її поведінкою на міжнародній арені. Режим, що обмежує свободу своїх громадян, вважався потенційно небезпечним для інших народів; не було віри у повагу міжнародних зобов'язань до того, хто порушує власні конституційні норми¹⁵⁴⁷.

На заключному засіданні Віденської конференції НБСЄ 19 січня 1989 р. Канада продовжила наголошувати на недоліках у практиці дотримання прав людини в Радянському Союзі¹⁵⁴⁸. Проте її делегація таки погодилася на проведення зустрічі урядових експертів з прав людини в Москві восени 1991 р. Зміна позиції пояснювалася бажанням стимулювати радянську сторону до демонстрації більшого прогресу у повазі до прав людини всередині СРСР¹⁵⁴⁹. Зустріч у Москві, таким чином, мала стати третім етапом конференції з прав людини і гуманітарних питань: перший – у Парижі (1989), другий – у Копенгагені (1990), третій – у Москві (1991). Московська конференція відбувалася

¹⁵⁴⁵ *The Ukrainian Weekly*. May 31, 1987.

¹⁵⁴⁶ Gubin, “Between Regimes and Realism – Transnational Agenda Setting: Soviet Compliance with CSCE Human Rights Norms”, 282.

¹⁵⁴⁷ House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd session. Vol. XIII. (Ottawa, 1988), 16632.

¹⁵⁴⁸ Dobell, “Soviet Relations and Canadian Defence”, 547.

¹⁵⁴⁹ Juviler, “Guaranteeing Human Rights in the Soviet Context”, 146.

10 вересня – 4 жовтня 1991 р. – уже в нових умовах, після проголошення незалежності України.

У заключному документі Віденської зустрічі 1989 р. підписанти підтвердили свою прихильність до процесу НБСЄ та підкреслили його важливу роль у збільшенні довіри у відкритті нових шляхів співробітництва, сприянні повазі до прав людини та основних свобод заради зміцнення міжнародної безпеки¹⁵⁵⁰. Держави-учасниці висловили свою рішучість: “опиратися на поточні позитивні зрушення у їхніх відносинах, щоби зробити розрядку життєздатним, всеосяжним та справжнім, універсальним за своїм масштабом процесом; повністю взяти на себе відповідальність за виконання зобов’язань, що містяться в Заключному акті та інших документах НБСЄ; активізувати свої зусилля для пошуку проблем, що обтяжують їх відносини, та посилення гарантій міжнародного миру та безпеки; сприяти співпраці та діалогу між ними, забезпечити ефективне здійснення прав людини та основних свобод, сприяти контактам та спілкуванню між людьми; докласти нових зусиль для подальшого прогресу для зміцнення впевненості та безпеки, сприяючи роззброєнню”¹⁵⁵¹.

Підсумковий документ конференції ознаменував переломний момент у розгляді прав людини в рамках НБСЄ, а радянський дипломат Ю. Кашлев назвав цю подію “віденським проривом”¹⁵⁵². За результатами наради вперше всі її учасники домовились про механізм постійного моніторингу прав людини. Віденський механізм містив чотири складові: обмін інформацією; двосторонні зустрічі; звітування всіх держав НБСЄ; обговорення питань порушення прав людини на засіданнях Конференції з людського виміру¹⁵⁵³. “Людський вимір” (*Human Dimension*) гельсінського процесу – новий термін, впроваджений у Віденський підсумковий документ. Його метою було “досягнення подальшого

¹⁵⁵⁰ *Concluding Document of the Vienna Meeting*, 2.

¹⁵⁵¹ *Concluding Document of the Vienna Meeting*, 4.

¹⁵⁵² Кашлев, *Общевропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*, 82.

¹⁵⁵³ Bloed, “Moscow Meeting of the Conference on the Human Rights of the CSCE: A Critical Analysis”, 12.

прогресу щодо дотримання всіх прав людини та основних свобод, людських контактів та інших питань, пов'язаних з гуманітарним характером”¹⁵⁵⁴.

* * *

Без сумніву, Віденська оглядова конференція НБСЄ (1986–1989) стала поворотним моментом у гельсінському процесі. Зустріч ознаменувала зменшення різкого розходження по лінії Схід-Захід, який характеризував Європу з 1945 року. Держави-учасниці НБСЄ погодилися, що повне дотримання вироблених у Гельсінкі, Мадриді і, нарешті, у Відні, принципів має важливе значення для покращення міждержавних відносин. Канада відіграла помітну роль у просуванні прав людини за кордоном, у т.ч. в Радянському Союзі, трактуючи їх невід'ємним елементом міжнародної політики. Українські канадці достатньо вдало лобювали питання захисту прав людини в УРСР перед посадовими особами своєї країни і така співпраця нарешті почала приносити реальні результати, на які марно сподівалися у 1970-х – на початку 1980-х років.

Висновки до розділу:

Після ухвалення Статуту ООН 1945 р. і ЗДПЛ 1948 р. дотримання прав людини уперше стали предметом дискусії на міждержавному рівні. Систематичне нівелювання прав людини в Радянському Союзі і Українській РСР зокрема викликало осуд з боку країн демократичного табору. Права людини стали заручником “холодної війни”, а різноманітні міжнародні форуми, у т.ч. в рамках ООН, перетворилися на майданчики словесних перепалок опонентів.

Канадський уряд після Другої світової війни активно заходився просувати права людини у зовнішню політику, а під впливом активної української громади був змушений зосереджувати свою увагу на “українському векторі”. Найпослідовнішу позицію в цьому напрямку займав уряд Дж. Діфенбейкера, який на початку 1960-х років спробував поєднати правозахисну риторіку із кампанією проти радянського колоніалізму. Завдяки подібним діям вдалося привернути увагу світової громадськості до ситуації в Українській РСР. Та оскільки такі

¹⁵⁵⁴ *Concluding Document of the Vienna Meeting*, 4.

публічні викриття не приносили реальних дивідендів, а в Радянському Союзі й надалі порушувалися права людини, наступні канадські уряди стали поєднувати засудження недотримання прав і свобод людини на різноманітних міжнародних форумах із “тихою дипломатією”.

Сімдесяти роки минулого століття позначилися зниженням гостроти геополітичної конфронтації та започаткуванням нового формату діалогу у гуманітарній сфері. Кульмінацією цього періоду розрядки міжнародної напруги стала НБСЄ, до якої були долучені США і Канада. Гельсінський акт 1975 р. остаточно включив питання прав людини в міждержавну політику, оскільки розбіжності у гуманітарних питаннях не мали бути перешкодою для безпеки на континенті. По суті, весь гельсінський процес перетворився на змагання за пріоритетність того чи іншого комплексу питань: якщо Радянський Союз здебільшого ратував за необхідність неухильного дотримання положень “першого кошика” (зокрема, принципу недоторканості кордонів), то Канада апелювала до положень “третього кошика” (передусім до принципу, що передбачав “повагу до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії чи переконань”).

Однією з форм започаткованого гельсінським процесом діалогу між країнами стали періодичні конференції представників держав-учасниць НБСЄ (Белград 1977–1978 рр., Мадрид 1980–1983 рр., Відень 1986–1989 рр.). Важливим інформатором і лобістом канадського уряду щодо ситуації з правами людини за “залізною завісою” стали громадські організації української діаспори, зокрема КУК і Комісія прав людини СКВУ. Їхні зусилля були винагороджені, оскільки вийшли за межі символічних жестів (наприклад, під час Міжнародної конференції з прав людини у Тегерані 1968 р.) і сягнули вищого рівня – розробки конкретних пропозицій для канадського уряду у переговорах з радянською стороною (Конференція НБСЄ у Відні).

ВИСНОВКИ

- 1) З часу набуття чинності Статуту ООН 1945 р. і Загальної декларації прав людини 1948 р. проблема забезпечення всезагальної поваги і дотримання прав людини перестала бути винятково внутрішньодержавною справою, поступово стаючи складовою частиною системи міжнародних відносин, а пізніше і зовнішньої політики окремих держав. Такий підхід опирався на моральні імперативи і передбачав потребу реагувати на злочини супроти людяності, де б вони не чинилися.
- 2) Політико-правові підходи до розуміння прав людини у Канаді і в Радянському Союзі (у т.ч. Українській РСР як його складовій) помітно різнилися. У західній ліберальній традиції, яка формувалася не одне століття, права людини тлумачилися природними і невід'ємними, а основний наголос ставився на політичних свободах. Натомість, створена на засадах історичного матеріалізму щойно після Другої світової війни, “соціалістична концепція прав людини” виходила з принципів наділення державою правами громадян, пріоритетності соціально-економічних прав і нерозривного зв'язку прав із обов'язками. Квінтесенцією розбіжностей у ставленні до національних прав (індивідуальних і колективних) можна вважати впровадження у СРСР/УРСР політико-ідеологічної концепції “*советского народа*”, а в Канаді – “*багатокультурності*” на засаді поваги до культурної спадщини її народів-творців.
- 3) Зовнішній критиці піддавалася не лише ситуація із дотриманням політичних і національних прав (вони перебували в епіцентрі уваги), але й навіть соціально-економічних прав, що вважалися найбільш захищеними у Радянському Союзі. Радянська сторона називала питання порушення прав людини демагогією, яку “імперіалісти” використовують для підриву авторитету політичної системи соціалізму та з метою відволікти громадську увагу від порушень “прав трудящих” у себе вдома. Покликаючись на принцип невтручання у справи суверенних держав, Радянський Союз

відкидав будь-яку критику у сфері прав людини. Водночас, СРСР охоче критикував порушення прав людини в інших країнах, зокрема Канаді. Апелюючи до принципу невтручання у внутрішні справи інших держав, делегації СРСР і УРСР утрималися від підтримки Загальної декларації прав людини 1948 р. під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН. Під тиском радянської сторони Комісія з прав людини ООН була змушена розділити Пакти прав людини на два окремих документи – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права. Попри початкове небажання брати на себе додаткові міжнародні зобов'язання, у середині 1970-х років Радянський Союз все ж ратифікував Міжнародні пакти і підписав Заключний Акт НБСЄ. Права громадянина також були закріплені в нових Конституціях СРСР і УРСР 1977 і 1978 рр. відповідно, однак законодавче закріплення цих прав не означало, що держава буде їх безумовно поважати і дотримуватися.

- 4) Канада, як середня держава, не обтяжена імперським минулим (радше навпаки, відчувши свого часу обмеження прав і свобод у статусі колонії чи навіть самоврядного домініону), знайшла у просуванні прав людини за кордоном своє призначення. Початковий скептицизм у можливості вибудувувати навколо прав людини свою зовнішньополітичну стратегію у підсумку змінився ентузіазмом і переконанням у необхідності брати активнішу участь у захисті прав людини на зовнішній арені. Остаточно права людини вийшли на передній план зовнішньої політики Канади в 1970-х роках, коли вдалося досягти консенсусного статусу щодо цієї проблеми і на міжнародному рівні, особливо в контексті гельсінського процесу. Орієнтовно у той час завершеного характеру, внаслідок ухвалення Акта про права людини та Хартії прав і свобод, набула канадська законодавча база у сфері прав людини.
- 5) Основні напрямки і політика в сфері захисту прав людини здебільшого відтворювала контури внутрішньої політики Канади у цій галузі. Зміни у визначенні пріоритетів зовнішньої політики Оттави стали віддзеркаленням

внутрішніх реалій суспільно-політичного життя. До 1960 р. – ухвалення Білля про права – на федеральному рівні не існувало цілісного підходу до забезпечення прав людини, а ключове місце посідав дискурс про традиційні ліберальні свободи і протистояння комунізмові, як головній загрозі демократії і правам людини у всьому світі. Найповніше це проявилось у діяльності прем'єр-міністра Дж. Діфенбейкера з його антикомуністичною риторикою і тлумаченням Радянського Союзу колоніальною імперією, де УРСР відводилася роль “внутрішньої колонії”. З огляду на такий підхід, жителі УРСР не могли користуватися усіма правами і свободами, навіть попри їх закріплення на законодавчому рівні.

- б) Перехід до сприйняття прав людини як наріжного каменю зовнішньої політики Оттави став безпосереднім результатом активних дій громадянського суспільства. Той факт, що Канада значною мірою була країною іммігрантів, зумовив увагу “нових канадців” до ситуації у своїх “малих батьківщинах”. Однією з найбільших етнічних громад країни були українці, політична вага яких помітно зросла після Другої світової війни. Третя, повоєнна, хвиля еміграції не тільки змінила політичний ландшафт української громади за океаном, але й стала джерелом відомостей про придушення радянським режимом національно-визвольного руху, нехтування ледь не усіма правами людини. Поява за океаном десятків тисяч українців, котрі напередодні і в роки Другої світової війни особисто стикалися з антидемократичними практиками радянського режиму, створило підґрунтя для глибшого розуміння гуманітарної ситуації за “залізною завісою”. Канадські українці конструювали у публічному просторі Канади образ УРСР як колонії, жителі якої позбавлені найелементарніших прав.
- 7) Попри домінування серед канадських українців парадигми національного визволення, права людини з часом стали об'єднуючою універсальною цінністю для більшості з них, відштовхуючись від якої можна було заручитись підтримкою канадського політикуму – незалежно від партійної приналежності. З іншого боку, через привернення уваги до стану прав

людини в УРСР відбулася актуалізація й проблеми національного визволення, оскільки громадсько-політична думка фокусувалася на порушенні політичних прав. З'явилося твердження, що якби Україна була вільною, то в ній би не було порушень прав людини. Тобто порушення національних (колективних) прав подавалося крізь призму прав індивідуальних. Тож, правозахисний рух у діаспорі можна вважати модифікованим варіантом боротьби за демократію і українську державність. Інша справа, що канадський політиком був схильний розрізняти поняття “свобода” і “незалежність”. Систематичне придушення паростків національних рухів у Радянському Союзі й боязнь бути звинуваченими у втручанні у внутрішні справи, зумовили те, що Канада (подібно, як і Велика Британія та США) не могла робити ставку на відкриту підтримку національного визволення, сфокусувавшись на сприянні демократизації політичного життя і заохочуванні правозахисного руху.

- 8) Без громадського тиску і перенесення проблеми дотримання прав людини в УРСР у канадський публічний простір навряд чи вдалося б заручитися широкою підтримкою політикуму. Канадські українці – чи не єдині з усіх східноєвропейських діаспор – могли організовувати масові вуличні акції, формуючи тим самим шаблони сприйняття канадською громадськістю ситуації з дотриманням прав людини в УРСР. У другій половині 1940-х – 1950-х роках вистачало правозахисних ініціатив, однак не було жодної спеціалізованої структури, щоби координувати такі акції. Початково цю роль виконував Комітет українців Канади, а з 1970-х років Комісія прав людини СКВУ, діяльність якої була спрямована на привернення уваги світової громадськості до систематичних порушень прав людини в Українській РСР. Її діяльність полягала у публікаціях інформативних матеріалів про порушення прав людини в УРСР, зверненнях до міжнародних організацій і чільних західних політиків із закликами стати на захист переслідуваних інакодумців у Радянському Союзі. І хоч такі дії були не завжди ефективними, вони створювали тиск на радянський уряд й актуалізували на міжнародній

арені питання долі українських дисидентів. Основну організаторську роботу проводив КУК та СКВУ, зокрема профільні комісії з прав людини. Канадські українці маркували постійну присутність у публічному просторі країни, проводячи протестні акції, маніфестації, голодування перед посольством Радянського Союзу в Оттаві, тим самим формуючи громадську думку. Новим якісним рівнем діяльності української громади стало лобіювання канадських політиків, що стало можливим після усвідомлення недостатньої ефективності відкритих листів, звернень і меморандумів (навіть попри те, що вони також відігравали позитивну роль). Дії канадських українців у цьому напрямку, попри всі недоліки, можна вважати успішними, що засвідчує реакція і протидія радянської сторони. Радянські спецслужби, зокрема КДБ, проводили спецоперації з дискредитації правозахисного руху в українській еміграції й намагалися підважити авторитет звільнених дисидентів (В. Мороз, Д. Шумук) в очах канадської влади.

- 9) Через закритість Радянського Союзу і повний контроль над інформацією, яка надходила зовні, українська проблематика для більшості канадців була надто абстрактною. Нерозуміння з боку канадських політиків радянських реалій (як приклад, заяви прем'єр-міністра Квебека Д. Джонсона) збурювало публічний простір Канади і створювало нагоди у черговий раз нагадати про українське питання. Побачене під час візитів офіційних канадських делегацій в УРСР у ситуації вмілої пропаганди і використання "потьомкінських сіл" не давало реального уявлення про стан справ. Неоціненну роль у цьому проясненні зробили туристи та окремі канадські комуністи українського походження, з уст яких інформація про русифікацію, ув'язнення за інакодумство чи створення штучних перешкод для вільного пересування, розірвала ідеологічні шаблони радянської пропаганди. Ігнорувати побачене під час відвідин УРСР окремі канадські комуністи українського походження не стали, а оприлюднена ними інформація не вписувалася в схему формування позитивного іміджу радянської системи за кордоном та розвінчувала низку ідеологічних кліше.

- 10) Увагу до ситуації з правами людини в Українській РСР актуалізував дисидентський рух 1960-х років та проникнення нецензурованого самвидаву за кордон, завдяки якому західна громадськість змогла дізнатися про систематичні порушення прав людини за “залізною завісою”. Права людини для дисидентів різних напрямків – національно-культурницького, релігійного, самостійницького і власне правозахисного, подібно як і для української діаспори Канади, стали спільною платформою дій. Дві великі хвилі арештів інакодумців у 1965 і 1972 рр. та судові процеси над ними загострили увагу до ситуації із громадянськими правами в УРСР в діаспорі і переконали у доцільності продовжувати кампанії на їх захист. Завдяки цьому оживилася внутрішня опозиція, представники якої, відчуваючи підтримку зовні, також апелювали до міжнародних документів з прав людини. Поява і діяльність Української гельсінської групи, яка в своїх документах апелювала до Загальної декларації прав людини і Заключного Акта НБСЄ, остаточно впровадили українське питання у світовий контекст.
- 11) Канадська політика щодо порушення прав людини в УРСР була далекою від публічності і проводилася в рамках “тихої дипломатії” та “конструктивних взаємин з СРСР”. Канадські дипломати, прем’єр-міністри, парламентарі клопотали перед радянським керівництвом про звільнення політичних в’язнів, домагалися лібералізувати право виїзду з країни, вирішити питання розділених війною сімей. “Сімейний пакет” став ключовим у діяльності канадської дипломатії після підписання Заключного Акта НБСЄ 1975 р., у рамках якого вдалося врешті-решт переконати радянське керівництво надати дозвіл на еміграцію окремим канадським реемігрантам і навіть політв’язням (о. В. Величковський, Й. Тереля, Д. Шумук тощо). Чи не найкраще у цьому напрямку себе проявив Державний секретар зовнішніх справ Канади Джо Кларк. Спроби ж Оттави через “м’яку силу” (культурний та науковий обмін) впливати на ситуацію на радянському просторі не мали успіху, головню через обмеженість ресурсів і закритість СРСР/УРСР. Щобільше, культобмін

успішно використовувався радянською стороною для пропагування “соціалістичних досягнень” зовні.

- 12) Обстоювання Канадою прав людини значною мірою залежало від таких чинників: а) *внутрішньополітичної кон’юнктури* (перед парламентськими виборами кількість тих, хто переймався станом прав людини за “залізною завісою” зростала); б) *реалій “холодної війни”* (під час геополітичних загострень, на зразок Кубинської кризи, реакція на події у Радянському Союзі ставала гострішою); в) *стану стосунків з СРСР* (у певні проміжки часу офіційна Оттава не бажала псувати відносин із своїм економічним партнером, який купував у значних обсягах пшеницю, тож за можливості намагалася уникати обговорення будь-яких дражливих питань). Інколи своєю бездіяльністю в умовах завищених очікувань з боку канадців східноєвропейського походження канадський уряд наражав себе на гостру критику, як це сталося із П. Трюдо, після його відвідин у 1971 р. Києва. Тож, канадська реакція на порушення прав людини в УРСР була вибірковою/точковою, ґрунтувалася на економічних інтересах (*real politic*), а усталеного механізму реагування на порушення прав людини зовні не існувало.
- 13) На відміну від “тихої дипломатії” у двосторонніх канадсько-радянських відносинах, дії офіційної Оттави на міжнародних форумах носили публічний характер і часто корелювалися із прагненнями української діаспори. З дискусійних майданчиків міжнародних організацій канадські дипломати і політики намагалися достукатися до радянської влади, аби вона з повагою ставилася до міжнародних зобов’язань у гуманітарній сфері. Поряд із Великою Британією і США, Канада займала у цьому плані найактивнішу позицію. Аби донести власну думку до світової спільноти, міжнародні форуми намагалися сповна використати й українські діаспорні організації, зокрема КУК і СКВУ. Переломним у розумінні важливості цієї роботи стала Міжнародна конференція ООН з прав людини 1968 р. у Тегерані. Відтоді канадські українці подолали шлях: від ігнорування їхніх вимог – до

запрошення канадськими дипломатами допомоги в підготовці інформаційних матеріалів про порушення прав людини в СРСР/УРСР.

- 14) Наслідками постійного привернення уваги до проблеми порушення прав людини в УРСР та зовнішньополітичних дій Канади у цьому напрямку стали:
- а) виведення на міжнародну арену українського питання, яке вже не трактували внутрішньоросійською проблемою;
 - б) надання моральної і матеріальної підтримки політв'язням (якщо, звісно, листівки чи посилки доходили до адресата);
 - в) звільнення з в'язниць деяких дисидентів, які отримали можливість емігрувати до Канади.
- Водночас прагнення домогтися, щоби у Радянському Союзі на практиці з повагою ставилися до прав людини, розглядалося дієвим важелем у лібералізації радянського режиму. У підсумку, деяке розширення демократії і поваги до прав людини в період горбачовської перебудови, вкупі з економічними негараздами (дозовані свободи повинні були компенсувати порожні полиці), підірвали основи комуністичного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Галузевий державний архів Міністерства зовнішніх справ України (ГДА МЗС України)

Фонд 1: Документи з основної діяльності, оп. 2.

1. Спр. 95 (Довідки відділу про українську еміграцію в Канаді, Франції та діяльність націоналістичних кіл, 1946 р.), том 1. 155 арк.
2. Спр. 292 (Зауваження уряду Української РСР до “Проекту пакту про права людини” та лист Міжнародної ліги по правах людини відносно проекту пакту. Порядок денний, доповідь Комісії по правах людини про її роботу на VII сесії та ін. документи, 8 лютого – 29 жовтня 1951 р.). 162 арк.
3. Спр. 728 (Листування з Генеральним секретарем ООН про діяльність Комісії ООН по правах людини та участь представників УРСР в її роботі, 17 січня – 31 грудня 1958 р.). 113 арк.
4. Спр. 849 (Листування з ЦК КПУ, МЗС СРСР з питань української еміграції та роботи з іноземними журналістами, 7 січня – 4 листопада 1959 р.). 89 арк.
5. Спр. 1039а (Инструктивные материалы за 1961–1979 рр. по вопросам гражданства (принятие в гражданство СССР(УССР), политэмиграция и т.д.), 25 сентября 1961 – 28 апреля 1979 г.). 104 арк.
6. Спр. 1474 (Документи про перебування в м. Києві і на Україні парламентських делегацій, дипломатичних представників та інших осіб іноземних держав в 1965 р. (листування, програми перебування та ін), 55 арк.
7. Спр. 1589 (Документи про перебування в м. Києві міністра закордонних справ Канади Пола Мартіна 13 листопада 1966 р. (листування, програми перебування та ін.)). 27 арк.
8. Спр. 1758 (Листування з Генеральним секретарем ООН про діяльність Комісії ООН по правах людини та участь представників УРСР в її роботі, 3 січня – 17 травня 1968 р.). 148 арк.

9. Спр. 1824 (Листування відділу преси з закордонними установами з питань української еміграції, зовнішньополітичної пропаганди, 4 січня – 24 березня 1968 р.). 129+5 арк.
10. Спр. 1825 (Листування відділу преси з закордонними установами (постпредствами УРСР в Нью-Йорку та Парижі, посольствами СРСР в іноземних державах) з питань української еміграції, зовнішньополітичної пропаганди та ін., 29 березня – 20 грудня 1968 р.), том 2. 90 арк.
11. Спр. 1868 (Листування з Генеральним Секретарем ООН про діяльність Комісії ООН по правах людини, т. 1, 2 січня – 20 листопада 1969 р.). 181 арк.
12. Спр. 2265 (Документи про перебування в м. Києві Прем'єр-міністра Канади П. Трюдо 20–22 травня 1971 р. (листування, програма перебування та ін.) (20–22 травня 1971 р.). 146 арк.
13. Спр. 2711 (Записи бесід, щоденники співробітників посольств чи місій СРСР в зарубіжних країнах, 8 січня – 18 листопада 1974 р.). 72 арк.
14. Спр. 2863 (Листування з Постпредством УРСР при ООН та Посольством СРСР у Канаді з питань української еміграції, 25 березня – 12 серпня 1974 р.). 145 арк.
15. Спр. 3279 (Записи бесід співробітників радянських посольств за кордоном з питань української еміграції, 13 січня – 10 грудня 1976 р.). 130 арк.
16. Спр. 3281 (Документи та інформація з питань української еміграції за кордоном, 11 червня – 25 листопада 1976 р.). 31 арк.
17. Спр. 3500 (Записи бесід співробітників радянських посольств за кордоном з питань української еміграції, 3 січня – 25 листопада 1977 р.). 205 арк.
18. Спр. 3502 (Документи та інформації з питань української еміграції, 14 квітня – 18 грудня 1977 р.). 171 арк.
19. Спр. 3705 (Записи бесід співробітників радянських посольств за кордоном з питань української еміграції, 5 січня – 13 грудня 1978 р.). 337 арк.
20. Спр. 3803 (Вопросы прав человека в ООН, 30 апреля – 21 ноября 1979 р.), том 2. 198+1 арк.
21. Спр. 3965 (Комиссия по правам человека, 15 января – 3 ноября 1980 г.). 58 арк.

- 22.Спр. 4304 (Записи бесед, дневники сотрудников посольств, представительств СССР и УССР, советских сотрудников секретариатов международных отношений по вопросам эмиграции, 9 января – 10 октября 1981 г.). 139 арк.
- 23.Спр. 4954 (Украинская эмиграция в Канаде (информации, записи бесед, справки), 12 января – 25 ноября 1983 р.). 89 арк.
- 24.Спр. 5657 (Украинская эмиграция в Канаде (информации, записи бесед, справки), 4 января – 26 ноября 1985 р.). 167 арк.
- 25.Спр. 6303 (Украинская эмиграция (Канада), 15 января – 9 февраля 1987 г). без арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

(ГДА СБУ)

Фонд 13: Колекція друкованих видань КДБ УРСР

- 27.Спр. 550 (Хамазюк И. В., Комлев А. А. *Разложение зарубежных антисоветских организаций*. Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1962. 30 с.).

Фонд 16: Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР, оп. 1.

- 28.Спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР з організаційних, господарських і кадрових питань, протидії американській, англійській, західнонімецькій та ізраїльській розвідкам, охорони державної таємниці, систематизації матеріалів щодо боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН, розслідування надзвичайних подій на режимних об'єктах та транспорті тощо, 30 грудня 1959 – 29 грудня 1960). 325 арк.
- 29.Спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо, 14 червня – 31 серпня). 393 арк.

- 30.Спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільного життя, 24 березня – 6 травня 1967). 409 арк.
- 31.Спр. 962 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 30 червня – 18 серпня 1967). 388 арк.
- 32.Спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку; антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій тощо, 19 серпня – 9 жовтня 1967). 379 арк.
- 33.Спр. 964 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та

іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій (НТШ) тощо, 10–31 жовтня 1967). 295 арк.

34.Спр. 971 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи, поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події, розшук агентів інорозвідок, 1 квітня – 9 травня 1968). 349 арк.

35.Спр. 988 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи за 1965–1968 роки; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій; нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами тощо, 18 серпня – 9 жовтня 1969). 376 арк.

36.Спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, 10 жовтня – 20 листопада 1969). 350 арк.

37.Спр. 998 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок, 16 липня – 31 серпня 1970). 330 арк.

38.Спр. 1016 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів по

лініях: сіоністи; контрабанда; розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції; іноземці; кримськотатарські автономісти; творча інтелігенція; антирадянські закордонні партії тощо (а/с “Блок”), 26 квітня – 7 червня 1971). 318 арк.

39.Спр. 1018 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 10 червня – 12 липня 1971). 366 арк.

40.Спр. 1026 (Документи (довідні, повідомлення) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної та слідчої роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб, релігійних конфесій та груп; мітинг в урвищі “Бабин Яр”; протидію контрабанді та діяльності інорозвідок; розшук авторів анонімних листів антирадянського змісту; оперативне стеження за діячами мистецтва, науки та культури; діяльність закордонних націоналістичних організацій; перебування на території УРСР іноземних громадян, 16 вересня – 22 жовтня 1971). 340 арк.

41.Спр. 1045 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адреси ЦК КПУ та ВР УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 25 травня – 6 червня 1972). 353 арк.

42.Спр. 1070 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях (“Росохацька група”), активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів, антирадянських процесів серед радянської інтелігенції та студентства тощо (а/с “Блок”), 27 квітня – 8 червня 1973). 322 арк.

43.Спр. 1073 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, візиту Л. Брежнєва до США, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, активізації

підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів, 28 червня – 31 липня 1973). 364 арк.

44.Спр. 1105 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції тощо (а/с “Блок”), 18 березня – 12 травня 1975). 377 арк.

45.Спр. 1106 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, 13 травня – 3 липня 1975). 388 арк.

46.Спр. 1115 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, оперативне забезпечення підготовки і проведення XXV з’їзду КПРС та XXI літніх Олімпійських ігор в Монреалі, 2 січня – 20 лютого 1976). 315 арк.

47.Спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, оперативного забезпечення підготовки й проведення виставки “Фотографія в США”, XXI літніх олімпійських ігор в Монреалі тощо, 21 червня – 29 липня 1976). 356 арк.

48.Спр. 1130 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів

стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР та за кордоном тощо (а/с “Блок”), 1 березня – 19 квітня 1977). 374 арк.

49.Спр. 1137 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій (а/с “Блок”), 17 жовтня – 22 листопада 1977). 249 арк.

50.Спр. 1171 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, напередодні виборів до ВР УРСР та за кордоном тощо (а/с “Блок”), 8 липня – 8 вересня 1980 р.). арк.

51.Спр. 1213 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді (“хіпі”), представників наукової та творчої інтелігенції, кримськотатарських автономістів, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, 9 листопада – 30 грудня 1983). 171 арк.

52.Спр. 1255 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських

націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, молоді, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР, аварій та профілактичних робіт на Запорізькій, Южноукраїнській та Рівненській АЕС, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС тощо (а/с “Блок”, “Фарисеї”), 5 січня – 30 грудня 1987 р.). 267 арк.

**Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України
(ГДА СЗРУ)**

Фонд 1

- 53.Спр. 10791 (Notes for Address by the Honourable Lester B. Pearson to the All-Canada Congress of Ukrainian Canadians; Докладная записка, №2/1917; Спецсообщение о проведенных мероприятиях в отношении туристов-членов ТОУК из Канады, № 2/1/1811, 25–26 сентября 1959 г.), т. 1, арк. 123–135; 249–252; 286–296.
- 54.Спр. 15708 (Из справочника РСМП (Канадской королевской конной полиции) об организации украинских эмигрантов в Канаде, №1/1-4609, 13.06.1983), т. 1, арк. 140–153.
- 55.Спр. 16310 (Справка на “Комитет Украинцев Канады”, №1/1-6464; Справка о XII конгрессе КУК, №1/1-1249), 13 февраля 1978 г.), т. 4, арк. 17–27; 51–52.
- 56.Спр. 16310, т. 6 (Состав комиссии президиума КУК /избран на I-м пленарном заседании на период с октября 1974 г. по октябрь 1977 г., №1/1-6379; Матеріали 14-го Конгресу Українців Канади, б/н; Матеріали XIV конгресу КУК, б/н; Справка о подрывной деятельности Комитета украинцев Канады в 1985 г.; Справка о подрывной деятельности “Комитета украинцев Канады” в 1987 году, №1/6-3235), арк. 31–33; 52–57; 58–67; 69–71; 149–152.
- 57.Спр. 16310 (Матеріали контактів КУК з урядом Канади, б/н.), т. 7, арк. 50–62.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Фонд 4629: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, оп. 1.

- 58.Спр. 65 (Листування з Посольством СРСР в Канаді з питань діяльності Товариства, 25 січня – 9 грудня 1971 р.). 22 арк.
- 59.Спр. 86 (Листування з Посольствами СРСР в Канаді, Аргентині, Англії та інших країн з питання діяльності Товариства, 5 січня – 26 грудня 1972 р.). 24 арк.

**Фонд 4672: Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР,
оп. 1.**

- 60.Спр. 19 (Переписка с Советом Министров УССР по вопросам иностранного туризма, 7 января – 21 декабря 1966 г.). 193 арк.
- 61.Спр. 70 (Документы (стенограмма, мероприятия, переписка) совещания в Киеве 20 марта 1969 г.). 102 арк.
- 62.Спр. 84 (Переписка з ЦК КПУ по вопросам иностранного туризма в Украине, 1970 г.). 37 арк.
- 63.Спр. 174 (Отзывы иностранных туристов о посещении Украинской ССР за 1973 год). 47 арк.
- 64.Спр. 598 (Документы о приеме инопредставительств туристических фирм и организаций сотрудниками Главинтуриста СССР (справки, записи бесед и др.), 1986 г.). 22 арк.

Фонд 5110: Українське товариство культурного зв'язку з закордоном, оп. 1.

- 65.Спр. 1280 (Вітальні телеграми організацій та окремих осіб з приводу створення Українського товариства “СРСР-Канада” за 1960 рік). 120 арк.
- 66.Спр. 2215 (Заходи і міроприємства товариства по проведенню національного Дня Української РСР на Всесвітній виставці 1967 р. в Монреалі (Канада), 1967 р.). 9 арк.
- 67.Спр. 2268 (Листування з товариством “СРСР-Канада” та окремими особами з Канади про встановлення листування між студентами про надсилання

українських газет та журналів про надсилку фотовиставок, кінофільмів та інших матеріалів про життя українського народу, 12 січня – 25 грудня 1968 р.). 92 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ)

Фонд 35: Державний центр Української Народної Республіки в екзилі, оп. 1.

68.Спр. 56 (Документи (статті, виступи, вирізки та ін.) ДЦ УНР в екзилі між ІХ-ю та Х-ою сесіями, англ., нім., укр., 24 серпня 1989 – 30 грудня 1990). 97 арк.

Фонд 36: Світовий конгрес вільних українців, оп. 1.

69.Спр. 1 (Документи громадсько-політичних організацій (листи, комунікати, звідомлення, резолюції, звернення, нотатки для пам'яті, правильники, проекти статуту, плани роботи, вир. з газ. та ін.) з організації та проведення СКВУ, липень 1948 – 30 червня 1965). 242 арк.

70.Спр. 6 (Документи (листи, звернення, уповноваження, ділові записки, повідомлення, статті, вирізки з газет та ін.) з приводу підготовки та проведення Третього СКВУ, англ., укр., 25 серпня – 9 жовтня 1978). 163 арк.

71.Спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації, протоколи засідань, звіти, постанови, доповіді, вирізки з газет) громадсько-політичних організацій, що входили чи співпрацювали з СКВУ, англ., укр., 1968 – 16 грудня 1977). 184 арк.

72.Спр. 37 (Документи (протоколи засідань, звіти, пропозиції, пресові комунікати, заклики, листування з організаційних питань, вирізки з газет та ін.) Комісії прав людини, англ., укр., 23 березня 1974 – 21 грудня 1978, англ., укр.). 136 арк.

73.Спр. 38 (Документи (звідомлення, резолюції, пресові комунікати, звернення, звіт, листування з організаційних питань та ін.) Комісії прав людини, 14 січня – 31 грудня 1979, англ., укр.). 119 арк.

74.Спр. 39 (Документи (листування з організаційних питань, звіти, резолюції, проекти планів та ін.) Комісії прав людини, англ., укр., 8 січня 1980 – 4 листопада 1986). 205 арк.

- 75.Спр. 41 (Документи (листи, бюлетені, запрошення, матеріали комітету оборони Мороза В., тексти виступів, інтерв'ю, вирізки з газет, журналів та ін.) щодо діяльності Мороза В., 25 липня 1974 – червень 1984). 198 арк.
- 76.Спр. 43 (Документи (листи, пресові повідомлення, матеріали до біографій, звернення, звіти, списки політв'язнів, вир. з газ. та ін.) щодо діяльності Руденка М., Бердника О., Тихого О., Світличних І. та Н., Лук'яненка Л., Шухевича Ю., Сенік І., Осадчого М., Караванських С. і Н. та ін., 2 червня 1977 – 17 серпня 1989, англ., укр.). 141 арк.
- 77.Спр. 45 (Документи (листи, звернення, плани зустрічей, заяви, звіти, пресові повідомлення, вирізки з газет та ін.) щодо діяльності С. та Н. Караванських, Ю. Шухевича, С. Шабатури, В. Чорновола, З. Попадюка, В. Марченка, родини Січко та ін., англ., укр., 5 січня 1980 – 29 липня 1989). 190 арк.
- 78.Спр. 47 (Документи (листи, прес-релізи закордонного представництва, статті, вирізки з газет та ін.) Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, англ., пол., рос., укр., 10 січня 1980 – 15 лютого 1989). 216 арк.
- 79.Спр. 48 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення, листи, прес-релізи, доповідь, вирізки з газет та ін.) з приводу підготовки та проведення Белградської (1977 р.) та Мадридської (1980 р.) конференцій, англ., ісп., нім., укр., 13 червня 1977 – вересень 1980). 130 арк.
- 80.Спр. 49 (Документи (меморандуми, резолюції, декларації, звернення, листи, прес-релізи, доповідь, вирізки з газет та ін.) з приводу підготовки та проведення Белградської (1977 р.) та Мадридської (1980 р.) конференцій, англ., ісп., нім., укр., 8 жовтня 1980 – березень 1988). 162 арк.
- 81.Спр. 51 (Документи (листи, газетні статті, інформаційні листки, повідомлення, вирізки з газет та ін.) відносно оборони прав людини, політв'язнів, церкви в СРСР, англ., рос., укр., квітень 1968 – 29 жовтня 1988). 147 арк.
- 82.Спр. 66 (Документи (огляди, матеріали дебатів, спеціальні репортажі, листи, вир. з газ., ж. та ін.) Конгресу США, Сенату Канади щодо дотримання прав людини, подій в СРСР та ін., англ., 17 травня 1976 – 1 липня 1986). 119 арк.

Фонд 38: Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій, оп. 1.

83.Спр. 37 (Статті, конспект, текст доповіді членів КР (СКР) ІСНО, б/д, 1960–1970-ті), 89 арк.

Фонд 50: Українське Національне Об'єднання, Канада, оп. 2.

84.Спр. 2 (Документи (протоколи, звіти, повідомлення та ін.) про Крайові з'їзди та конференції УНО та БО, англ., укр., жовтень 1951 – травень 1995). 31 арк.

85.Спр. 4 (Документи (листи, об'яви, інформації та ін.) КЕ УНО з підготовки та проведення студійних конференцій, віче, річниць тощо, 20 серпня 1950 – грудень 1983). 76 арк.

86.Спр. 5 (Листування КЕ УНО з Сенатом Канади, організаціями та приватними особами, англ., нім., укр., 13 жовтня 1938 – 27 червня 1994). 68 арк.

Фонд 59: Організація Українських Націоналістів, оп. 1.

87.Спр. 25 (Документи (статті, повідомлення, листи та ін.) про міжнародні події та становище українців в світі, англ., нім., пол., рос., укр., фр., 1927 – 15 січня 1999). 190 арк.

Фонд 71: Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом “Смолоскип”, оп. 1.

88.Спр. 1 (Річний звіт УОК про діяльність “Українського Олімпійського руху” за 1956–1966, 1976, 1992 рр.), 1956–1992). 24 арк.

89.Спр. 14 (Заява УОК на XXI Олімпійських іграх, м. Монреаль 1976 р., англ.). 6 арк.

90.Спр. 34 (Листування УОК з приватними особами і міжнародними організаціями щодо підготовки УОК до Олімпіади в м. Монреалі, англ., укр., 29 листопада 1975 – 2 серпня 1976). 7 арк.

Оп. 2.

- 91.Спр. 4 (Документи (звіти, рішення) про порушення прав людини та релігійні переслідування у Радянській Україні, питання відродження національних церков в Україні та інше, англ., 30 січня 1976 – січень 1987). 23 арк.
- 92.Спр. 7 (Документи (звернення, заклики, інформації про українських релігійних в'язнів, святкування 1000-ліття Хрещення України-Русі, "Chronicle of the Catholic Church in the Ukraine" ("Хроніка Католицької Церкви в Україні") та ін., укр., англ., 7 січня 1985 – 14 серпня 1988). 19 арк.

**Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді
"Смолоскип" (Архів О. С. Зінкевича)**

31. Листування, матеріали

- 93.Богдан Колос, листування, без арк.
- 94.Сенатор Павло Юзик, листування, без арк.

32. Листування, матеріали

- 95.Микола Rudenko, без арк.
- 96.Recent statements relating to Ukrainian Human Rights, без арк.
- 97.Valentyn Moroz, без арк.

34. Листування, матеріали

- 98.Український Олімпійський Комітет (в екзилі), без арк.

35. Листування, матеріали

- 99.Громадські і політичні організації, без арк.

ПГП-12М.

100. Українська Гельсінська Група, без арк.

**Архів Львівського національного університету імені Івана Франка
(Архів ЛНУ)**

нд Р-119 (Львівський державний університет імені Івана Франка), оп. 1 о/с.

- 101. Спр. 968 (Особова справа Доценка Бориса Борисовича). 23 арк.
- 102. Спр. 5039 (Особова справа Недбайла Петра Омеляновича). 293 арк.
- 103. Спр. 1174 (Мороз Валентин Якович). 16 арк.

**Library and Archives Canada
(Documents on Canadian External Relations)**

- 104. Cabinet Document No. 277-62. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Instructions to the Canadian Delegation to the Seventeenth Session of the General Assembly [Ottawa], September 5, 1962, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng
- 105. Department External Affairs (DEA)/4060-40. Memorandum from Second Political Division to Associate Under-Secretary of State for External Affairs. Ottawa, May 6th, 1946. RE: Soviet Republics on U.N., доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=12214>
- 106. DEA/232-K-3-40. Detention of Canadian citizens in U.S.S.R. [name omitted] family. Consular Division Memorandum to the Under-Secretary, December 11, 1958. Secret, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=11176>
- 107. DEA/232-K-3-40. Petition by Canadian-Soviet dual nationals for return to Canada from the U.S.S.R. Confidential. Ottawa, May 31, 1960, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/departement/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=13019>
- 108. DEA/5475-AT-7-40. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Confidential [Ottawa], October 31, 1961. General Assembly Debate on

Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/28/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng

109. DEA/11389-A-40. Despatch No. 983. Ambassador in United Arab Republic to Secretary of State for External Affairs, Cairo, December 26, 1961. Confidential. Western Offensive Against Soviet Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng
110. DEA/11389-A-40. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Confidential. [Ottawa], February 14, 1962. United Nations General Assembly Soviet Colonialism, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_1_united_nations.aspx?lang=eng
111. DEA/2462-E-40. Cultural Exchanges Between Canada and the U.S.S.R. Moscow, November 30, 1962. Confidential, доступно https://www.international.gc.ca/history-histoire/dcer-drrec/volumes/29/chap_6_union_of_soviet_socialist_republics.aspx?lang=eng
112. L.S.L./Vol. 220. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Prime Minister. Conversation with Mr. Molotov. Confidential. Ottawa, June 28th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1591>
113. PCO/Vol. 116. Memorandum from Assistant Under-Secretary of State for External Affairs to Secretary of State for External Affairs. Ottawa, July 7th, 1948. Economic and Social Council – Seventh Session, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=9931>
114. PCO/Vol. 242. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO.187-54. Secret. [Ottawa], September 7th, 1954. Instructions for the Canadian Delegation to the Ninth Session of the General Assembly of the United Nations, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=131>

115. PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No. 187-55. Trade Agreement with the USSR. Confidential. [Ottawa], September 15th, 1955, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=1599>
116. PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO. 87-56. Secret. Ottawa, April 12th, 1956. General Instructions to the Canadian Delegation to the 21st Session of ECOSOC – New York, April 17 – May 4, 1956, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=3117>
117. PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document NO. 52-58. 25th Session of the Economic and Social Council. Confidential. Canadian Eyes Only. Ottawa, March 31st, 1958, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefId=6456>
118. PCO. Memorandum from Secretary of State for External Affairs to Cabinet. Cabinet Document No 290-60. Secret. Ottawa, September 16, 1960. Instructions for the Canadian Delegation to the Fifteenth Session of the General Assembly of the United Nation, доступно <https://epe.lac-bac.gc.ca/100/206/301/faitc-aecic/history/2013-05-03/www.international.gc.ca/department/history-histoire/dcer/details-en.asp@intRefid=12772>
119. “Secret and Confidential Diary Relating to Russian Espionage Activities – September 6 to October 31, 1945”, доступно, [http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr=\[...\]=6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7](http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr=[...]=6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7)
120. Senator Paul Yuzyk. MG32, C 67. (Finding Aid No. 1592). 110 p.
121. SUSK – Ukrainian Canadian Student Union. MG28-V103. (Finding Aid No. 2131). 104 p.
122. Tarnopolsky, Walter Surma. MG31-E 55. (Finding Aid No. 1475). 74 p.

123. World Congress of Free Ukrainians. MG55-No.18. (Finding Aid No. 2263). 21 p.

The Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre (UCRDC)

124. UCRDC. Excerpt from the interview with Andrew Gregorovich, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Andrew_Gregorovich.html
125. UCRDC. Excerpt from the interview with Christina Isajiw, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Christina_Isajiw.html
126. UCRDC. Excerpt from the interview with Jaroslaw Bilak, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Jaroslaw_Bilak.html
127. UCRDC. Excerpt from the interview with Juri Shymko, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Juri_Shymko.html
128. UCRDC. Excerpt from the interview with Stephan Bandera, доступно http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Ukrainian-Canada-Stephan_Bandera.html
129. UCRDC, “Internment Exhibit”, доступно <http://www.ucrdc.org/Exhibits-Internment.html>

History and Public Policy Program Digital Archive (Wilson Center)

130. “A KGB Anthology (Compiled by Vasiliy Mitrokhin). Item 77. Разработка диссидентов”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113614.pdf?v=2904991a4acb810bfd7fdd139048b0de>
131. “Информационное сообщение, 14 сентября 1982 г.”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/134291>
132. “Контрразведывательное обеспечение, 1971”, доступно <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110329>
133. “Practicing Psychiatry for Political Purposes. Folder 28. A KGB Anthology (Compiled by Vasiliy Mitrokhin)”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110704>

134. “Record of Conversation between Mikhail Gorbachev and Prime Minister of Canada Brian Mulroney, November 21, 1989”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/120826>
135. “Clarifying the Position of the USSR and Guidelines for the Resumption of Preparatory Work for the Belgrade [CSCE] Conference, March 2, 1977”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/121202>
136. “On Human Rights. Folder 51. The Chekist Anthology, Contributed to CWIHP by Vasili Mitrokhin”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110120>
137. “Working Material for the Preparation of a European Security Conference, October 10, 1969”, доступно <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110082>

Canadian Intelligence Resource Centre Archives (CIRCA)

138. “A Glimpse Inside the Spy Scandal That Rocked Ottawa”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=884>
139. “Canadian Intelligence during the Cold War”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=1172>
140. “Igor Gouzenko’s Statement”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=461>
141. Knight, Amy. “The Gouzenko Affair Revisited: The Soviet Perspective”, доступно <http://circ.jmellon.com/docs/view.asp?id=165>
142. Rudner, Martin. “Canada’s Communications Security Establishment: From Cold War to Globalisation”, доступно http://circ.jmellon.com/docs/pdf/canadas_communications_security_establishment_from_cold_war_to_globalization.pdf

Freedom of Information Act Electronic Reading Room,

Central Intelligence Agency (FOIA CIA)

143. “Aerodynamic. Vol. 38 (Secret)”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%2038%20%20%28OPERATIONS%29_0019.pdf

144. “Background USSR-Canadian Trade Agreement”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00890A000700030006-1.pdf>
145. “Conference on Security and Cooperation in Europe: The Madrid Meeting Resumes. An Intelligence Memorandum (Secret)”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83-00857R000100190002-0.pdf>
146. “Russian A-Expert Says He Is Staying in Canada”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP75-00001R000400110006-6.pdf>
147. “Scientific abstract Dotsenko B. B. – Dotsenko N. S”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86-00513R000411020020-1.pdf>
148. “Soviet-Sponsored Societies of Friendship and Cultural Relations”, доступно, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-00915R000800190022-9.pdf>
149. “Soviet Views on a Post-Madrid European Security Conference. An Intelligence Memorandum”, доступно https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000496790.pdf
150. “USSR Review (December, 1988), The Moscow Human Rights Conference: How Serious Is Moscow?”, доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP89T00992R000100240001-9.pdf>
151. “Why is Canada so soft on espionage?” доступно <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00965R000100440058-3.pdf>

The National Security Archive (The George Washington University)

152. “Выписка из протокола №56 заседания Политбюро ЦК КПСС от 19 мая 1977 года ‘Об указаниях совпослам в связи с шумихой на Западе по вопросу о правах человека’”, доступно <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB191/05-19-1977.pdf>

Open Society Archives (OSA)

153. “Eastern Dissidents join Western groups in addressing Vienna Conference”,
http://storage.osaarchivum.org/low/1c/ea/1ceabe3e-9e99-4e47-863b-bb8be34fb74b_1.pdf
154. “Soviet Orbit Makes Large Wheat Purchases from Canada”, доступно
http://storage.osaarchivum.org/low/b6/3c/b63c8260-653e-4889-bf98-f395d6669a00_1.pdf
155. “Valentyn Moroz’ Final Testimony”, доступно http://storage.osaarchivum.org/low/19/f9/19f9faa4-0b2d-44f6-9e88-27b83479ec07_1.pdf

George H. W. Bush Presidential Library&Museum

156. “Telephone Call with Prime Minister Brian Mulroney of Canada”, доступно
<https://bush41library.tamu.edu/files/memcons-telcons/1991-11-30--Mulroney.pdf>
157. “Telephone Conversation with Prime Minister Brian Mulroney of Canada on August 19, 1991”, доступно <https://bush41library.tamu.edu/files/memcons-telcons/1991-08-19--Mulroney.pdf>

Архів Олександра Яковлєва

158. “Постановление Политбюро ЦК КПСС об образовании Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов”,
<https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/66060>

CBC Digital Archives

159. “African nations boycott Montreal’s ‘white Olympics’”, доступно
<https://www.cbc.ca/player/play/1848877416>
160. “CSIS Destroyed Secret File on Pierre Trudeau, Stunning Historians”, доступно
<https://www.cbc.ca/news/politics/pierre-trudeau-csis-file-1.5177205>

161. “Expo 67: Montreal Welcomes the World”, доступно <http://www.cbc.ca/archives/categories/society/celebrations/expo-67-montreal-welcomes-the-world/topic---expo-67-montreal-welcomes-the-world.html>
162. “Former Yellowknifers reflect as childhood home comes down”, доступно <https://www.cbc.ca/news/canada/north/yellowknife-home-deweerd-1.3574320>
163. “John Diefenbaker and the Canadian Bill of Rights”, доступно, <http://www.cbc.ca/archives/entry/john-diefenbaker-and-the-canadian-bill-of-rights>
164. “K for confiscated: Edmonton researchers unearth coded letters intercepted by KGB”, доступно <https://www.cbc.ca/news/canada/edmonton/kgb-letters-soviet-ukrainians-cold-war-coded-1.5494904>
165. “We should get the hell out of here”: Ex-diplomat recalls mission to rescue students in Chernobyl disaster, доступно, <https://www.cbc.ca/news/world/chernobyl-memories-1.5140317>

Науково-інформаційний і просвітницький центр “Меморіал”

(Електронні версії документів)

166. “Incoming Telegram. Belgrade CSCE – Ambassador Goldberg’s Human Rights Speech, November 9, 1977”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img037.jpg>
167. “Biweekly Update on Belgrade Conference, February 8, 1978”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/img054.jpg>
168. “Incoming Telegram. To SecstateWashdc Immediate, November 1977”, доступно <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img036.jpg>

Архів Московської Гельсінської групи

169. Документы Московской Хельсинской Группы, Документ №12, доступно <http://www.mhg.ru/history/145BDB7>

*ОПУБЛІКОВАНИ ДЖЕРЕЛА***Parliamentary Publications (Senate and Commons Debates)**

170. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 23rd Parliament, 1st session. Volume II. Ottawa, 1972. 862–1800.
171. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 1st session. Vol. III. Ottawa, 1976. 1713–2454.
172. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 30th Parliament, 3rd session. Vol. I. Ottawa, 1978. 1–1060.
173. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. I. Ottawa, 1980. 1–1271.
174. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1^s session. Vol. III. Ottawa, 1982. 2533–3790.
175. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. Ottawa, 1982. 3791–5047.
176. Debates of the Senate. Official Report (Hansard). 33rd Parliament, 1st session. Vol. I. Ottawa, 1986. 1–1219.
177. House of Commons Debates. Official Report. 27th Parliament, 1st Session. Vol. X. Ottawa, 1966. 9987–11110.
178. House of Commons Debates. Official Report. 27th Parliament, 2nd Session. Vol. III. Ottawa, 1967. 2397–3493.
179. House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 2nd session. Vol. I. Ottawa, 1969. 1–1130.
180. House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. III. Ottawa, 1971. 2247–3359.
181. House of Commons Debates. Official Report. 28th Parliament, 3rd Session. Vol. VI. Ottawa, 1971. 5549–6648.
182. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. I. Ottawa, 1974. 1–1096.
183. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. II. Ottawa, 1974. 1097–2139.

184. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. III. Ottawa, 1975. 2140–3250.
185. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. V. Ottawa, 1975. 4362–5445.
186. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st Session. Vol. VII. Ottawa, 1975. 6545–7652.
187. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st session. Vol. VIII. Ottawa, 1975. 7653–8736.
188. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 1st session. Vol. IX. Ottawa, 1975. 8737–9834.
189. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. I. Ottawa, 1977. 1–1106.
190. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. II. Ottawa, 1977–1978. 1107–2248.
191. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 2nd session. Vol. III. Ottawa, 1978. 2249–3374.
192. House of Commons Debates. Official Report. 30th Parliament, 3rd session. Vol. VI. Ottawa, 1978. 5815–7060.
193. House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. IV. Ottawa, 1980. 3517–4690.
194. House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. V. Ottawa, 1980. 4691–5874.
195. House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. X. Ottawa, 1981. 10577–11729.
196. House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. XVI. Ottawa, 1982. 17673–18885.
197. House of Commons Debates. Official Report. 32nd Parliament, 1st session. Vol. XVIII. Ottawa, 1982. 20065–21246.
198. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st Session. Vol. III. Ottawa, 1985. 3091–4643.

199. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 1st session. Vol. IV. Ottawa, 1985. 4645–6371.
200. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. IV. Ottawa, 1987. 4037–5293.
201. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. VI. Ottawa, 1987. 6617–7905.
202. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. IX. Ottawa, 1987. 10415–11730.
203. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. X. Ottawa, 1987. 11731–13072.
204. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd session. Vol. XIII. Ottawa, 1988. 15781–17156.
205. House of Commons Debates. Official Report. 33rd Parliament, 2nd Session. Vol. XV. Ottawa, 1988. 18465–19845.

Документи зовнішньополітичних відомств СРСР і Канади

206. *Государственный визит Президента СССР М. С. Горбачева в Канаду, 29–30 мая 1990 г.: Документы и материалы.* Москва: Политиздат, 1990. 46 с.
207. *Canada's International Relations Response of the Government of Canada to the Report of the Special Joint Committee of the Senate and the House of Commons, December 1986.* Presented by the Honorable Joe Clark Secretary of the State for External Affairs. Ottawa, 1987. 90 p.
208. *Canada at Belgrade. Extracts from speeches and interventions by Canada at the Belgrade meeting of the Conference on Security and Co-operation in Europe.* Ottawa: Minister of Supply and Services Canada, 1978. 91 p.
209. *Foreign policy for Canadians, published by authority of the Honourable Mitchell Sharp, Secretary of State for External Affairs.* Ottawa: Department of External Affairs, 1970. 212 p.

210. “Priorities for Canada-Ukraine Relations (RoadMap)”, доступно https://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=eng
211. “Speech Delivered by Dr. John P. Humphrey at the Annual Dinner of the Canadian Institute of International Affairs”, on 4 June 1949, доступно https://historyofrights.ca/wp-content/uploads/documents/umphrey_speech_1949.pdf

Документи Організації Об’єднаних Націй

212. “Commission On Human Rights”, доступно <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/Membership.aspx>
213. “International Conference on Human Rights. Teheran, April 22 – May 13, 1968”, доступно <http://www.un.org/en/development/devagenda/humanrights.shtml>
214. “Drafting and Adoption the Universal Declaration of Human Rights”, доступно <https://archive.is/20120919000037/http://www.udhr.org/history/overview.htm#selection-31.0-37.41>
215. *Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May 1968*. United Nations. New York, 1968. 61 p.
216. “Human Rights, the Committee of the United Nations, and the International Bill of the Rights of Man. Preliminary Report by Professor H. Lauterpacht”, доступно <https://digitallibrary.un.org/record/564241>
217. “Proclamation of Tehran”, доступно <http://legal.un.org/avl/ha/fatchr/fatchr.html>
218. “Proclamation of Teheran, Final Act of the International Conference on Human Rights, Teheran, April 22 to May 13 1968, U.N. Doc. A/CONF. 32/41 at 3 (1968)”, доступно: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/12ptichr.htm>
219. *Resolutions adopted by the General Assembly during its Eighteenth Session, 17 September – 17 December 1963*. United Nations Official Records: Twentieth Session. Supplement No. 15 (A/5515). New York, 1964. 77 p.
220. *Resolutions adopted by the General Assembly during its Twentieth Session, 21 September – 22 December 1965*. United Nations Official Records: Twentieth Session. Supplement No. 14 (A/6014). New York, 1966. 96 p.

221. *Resolutions adopted by the General Assembly during its Twenty-third Session, September 24 – December 21 1968. United Nations Official Records: Twenty-third Session. Supplement No. 18 (A/7218). New York, 1969. 108 p.*
222. The United Nations Commission on Human Rights, доступно <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/CommissionOnHumanRights.aspx>

**Документи Народи з безпеки і співробітництва у Європі
(CSCE/OSCE documents)**

223. *Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года представителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшейся на основе положений Заключительного акта, относящихся к дальнейшим шагам после Совещания. Мадрид, 1983. 27 с.*
224. “Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act (1975)”, доступно <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>
225. *Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, held on the basis of the provisions of the Final Act relating to the Follow-Up to the Conference. Vienna, 1989. 81 p.*
226. *Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe. Ninety-ninth Congress First Session. The Ottawa Human Rights Experts Meeting and the Future of the Helsinki process. June 25, 1985. Washington: U.S. Government printing office, 1985. 217 p.*

Тематичні збірники документів

227. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.), упорядник Василь Даниленко. Київ: “Смолоскип”, 2017. 656 с.*
228. *Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС. Подготовка текста и комментарии Алексея Макарова, Николая Костенко и Геннадия Кузовкина. Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. 282 с.*

229. *Документы Московской Хельсинкской группы*. Составители Дмитрий Зубарев и Геннадий Кузовкин. Москва: Московская Хельсинкская группа, 2006. 592 с.
230. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упорядниця Олена Голуб. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
231. *На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки*. Збірник документів та матеріалів, упорядники Олег Бажан, Юрій Данилюк, Петро Тронько. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 862 с.
232. *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*, упорядник Василь Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
233. *СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы*. Ответственный редактор Анатолий Адамишин. Москва: Международные отношения, 1989. 710 с.
234. *Українська гельсінська група. 1978–1982. Документи і матеріали*, упорядкував і редагував Осип Зінкевич. Торонто; Балтимор: Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.
235. *Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Упорядник Осип Зінкевич. Торонто; Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1978. 477 с.
236. *Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період*. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС, упорядники Олег Бажан, Володимир Бірчак, Геннадій Боряк. Київ, 2019. 1200 с.
237. *Canadians and the United Nations*, edited by Clyde Sanger. Ottawa: Communications and Culture Branch Department of External Affairs, 1988. 262 p.
238. *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky.

Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990. 482 p.

239. *Violation of Human Rights in Ukraine. Documents.* Winnipeg; New York; London: Ukrainian Press and Information Service, 1970. 69 p.

240. *Ukrainian Political Prisoners in the Soviet Union. A Biographical List.* Compiled by the Ukrainian Central Information Service. Toronto: Studium Research Institute, 1979. 128 p.

241. *Ukrainian women in the Soviet Union documented persecution*, compiled by Nina Strokata. Translated and edited by Myroslava Stefaniuk and Volodymyr Hruszkewych. Baltimore-Toronto: Smoloskyp Publishers, 1980. 63 p.

Конституції, законодавчі акти, звіти спеціалізованих комісій

242. “Закон України ‘Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років’”, доступно <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>

243. “Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)”, доступно <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm#10>

244. “Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик, принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.”, доступно <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>

245. “Національна стратегія у сфері прав людини”, доступно <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

246. *A Canadian Charter of Human Rights.* Ottawa: Queen’s Printer and Controller of Stationery, 1968. 174 p.

247. “Canadian Human Rights Act”, доступно <https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/H-6.pdf>

248. *A Consolidation of the Constitution Acts 1867 to 1982*. Department of Justice Canada. Ottawa, 2013. 85 p.
249. “The Report of the Royal Commission to Investigate the Facts Relating to and the Circumstances Surrounding the Communication, by Public Officials and other Persons in Positions of Trust of Secret and Confidential Information to Agents of a Foreign Power. Ottawa, June 27, 1946”, доступно http://www.historyofrights.com/PDF/commission_report.pdf

Міжнародні угоди, міждержавні договори, пакти, декларації, прокламації

250. “Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад)”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_015
251. “Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
252. “Спільна Декларація про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Канадою”, доступно https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_005#Text
253. “Статут Організації Об’єднаних Націй”, доступно http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf
254. “Exchange of Notes Between the Government of Canada and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics Concerning Certain Consular Matters”, доступно <https://www.treaty-accord.gc.ca/text-texte.aspx?id=100689>

Праці, промови, інтерв’ю, спогади державних та громадських діячів

255. Багрянний, Іван. *Чому я не хочу вертатись до ССРСР?* Винипег: Накладом Комітету українців Канади, 1946. 38 с.
256. *Валентин Мороз: есеї, листи й документи*. Б.м.: Сучасність, 1975. 288 с.
257. *Василь Верига. Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи. 1946–1988*, упорядник і автор передмови Микола Литвин. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 2001. 444 с.

258. Вышинский, Андрей. *Вопросы международного права и международной политики*. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1951. 800 с.
259. Гаман, Віктор. *Коридори ЦК: в 3-х томах*. Том 2. Київ: Логос, 2008. 606 с.
260. Гладун, Іван. *Мене вчили зради*. Виннипег: Накладом Української видавничої спілки в Канаді, 1948. 47 с.
261. Горбачев, Михаил. *Жизнь и реформы*. Книга 1, доступно https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy1/page_10/#3).
262. Григоренко, Петр. *В подполье можно встретить только крыс...* Москва: Звенья, 1997. 639 с.
263. Гуцуляк, Ераст. *Моя дерев'яна валізка. Спомини*. Видання 2-е, доповнене. Рівне: Волинські обереги, 2009. 180 с.
264. Дальний (Горгота), Мар'ян. *Вибране: Люди – події – коментарі*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 563 с.
265. Зінкевич, Осип. *Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. Київ: “Смолоскип”, 2016. 504 с.
266. Ільницький, Роман. *Призначення українців в Америці*. Нью-Йорк, 1965. 127 с.
267. Ісаїв, Христина. *Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Совєтів. Спогади*, переклад з англійської. Київ: Гамазин, 2016. 328 с.
268. Карасев Евгений и др. “Воспоминания сотрудников охраны”, доступно: <http://lib.rus.ec/b/443895/read>
269. Кашлев, Юрий. *Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра*. Москва: Международные отношения, 1990. 184 с.
270. Киссинджер, Генри. *Дипломатия*, перевод с английского. Москва: Ладомир, 1997. 850 с.
271. Корецкий В. М. *Избранные труды: в 2-х кн*. Том 2. АН УССР, Институт государства и права. Главный редактор Владимир Денисов. Киев: Наукова думка, 1989. 416 с.

272. Кравчук, Петро. *Без недомовок: Спогади*. Київ: Літературна Україна, 1995. 288 с.
273. Кравчук, Петро. *З рідним народом*. Київ: Товариство “Україна”, 1979. 70 с.
274. Кравчук, Петро. *Листи з Канади. Статті, нариси та памфлети*. Київ: Радянський письменник, 1976. 248 с.
275. Кравчук, Петро. *Мої друзі і знайомі: Спогади, есе*. Київ: Радянський письменник, 1986. 255 с.
276. Ломейко, Владимир. “Приоритет гуманистических ценностей”. *Дипломатический ежегодник* 1989. Москва: Международные отношения, 1990. 19–24.
277. Лук’яненко, Левко. *З часів неволі. Книга п’ята: Одержимі*. Київ: Тамподек ХХІ, 2012. 648 с.
278. Лук’яненко, Левко. *Шлях до відродження: в 13 т. Том 3. На землі Кленового Листка: спогади й роздуми посла*. Київ: ТОВ “Юрка Любченка”, 2014. 592 с.
279. Маланюк, Євген. *Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 2008. 336 с.
280. *Микола Плав’юк: Україна – життя моє. Т. 2. Особисто причетний. Вибрані статті, промови, інтерв’ю*. Упорядники Інна Білолипецька, Ольга Веремійчук, Володимир Ляхоцький, Віталій Чишко. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2002. 608 с.
281. Мильштейн, Михаил. “Сквозь годы войны и нищеты”, доступно <https://www.litmir.me/br/?b=182991&p=21>
282. Мовчан, Анатолий. *Права человека и международные отношения*. Москва: Наука, 1982. 145 с.
283. Мороз, Валентин. *Тверді мелодії. Збірник творів і виступів Валентина Мороза на Волі*. Клівленд: Видавництво “Анабазис”, 1980. 202 р.
284. Мороз, Раїса. *Проти вітру. Спогади дружини українського політв’язня*. Львів: Свічадо, 2005. 281 с.

285. Островский, Яков. *ООН и права человека*. Москва: Международные отношения, 1968. 189 с.
286. Плющ, Леонід. *У карнавалі історії*. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. 373 с.
287. Пристайко, Володимир. *Я жив разом з країною...: Інтерв'ю, виступи, коментарі*. Київ: Сфера, 2004. 224 с.
288. Пришляк, Ярослав. *Два брати ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди із життя й праці*. Нью-Йорк; Монреаль: Видання Американсько-Української Фундації “Воля”, 1990. 318 с.
289. Радчук, Сергій. *Я обрав Канаду: Спогади*, переклад з англійської. Луцьк: РВВ “Вежа”, 2008. 108 с.
290. Рахманний, Роман. *Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986*. Том 1. Торонто: Видавництво “Гомін України”, 1987. 682 с.
291. Родионов, Алексей. *СССР – Канада. Записки последнего советского посла*, доступно <https://www.litmir.me/br/?b=277054&p=19>
292. Романюк, Тарас. *Канадські оповідання*. Київ: Смолоскип, 2006. 268 с.
293. Руденко, Микола. *Найбільше диво – життя. Спогади*. Київ; Едмонтон; Торонто: КІУС, 1998. 560 с.
294. Руденко, Микола. *Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреники*. Балтимор-Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1977. 24 с.
295. Сахаров, Андрей. *Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления*. Ленинград: Советский писатель, 1990. 128 с.
296. Семенов, Владимир. *Каким был для меня XX век. Российский посол в отставке вспоминает и размышляет*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 348 с.
297. “Спомини колишнього голови Комісії прав людини про створення і діяльність СКУ”, доступно <https://www.newpathway.ca/spomyny-jaroslav-bilak/>
298. Сосновський, Михайло. *Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї 1968–1975*. Нью-Йорк; Торонто: Trident International, 1979. 735 с.
299. Сосновський, Михайло. *Україна на міжнародній арені: проблеми і перспективи української зовнішньої політики*. Торонто, Оттава: Видавництво дослідного інституту Студіум, 1966. 272 с.

300. *Человек, который не мог молчать... Часть вторая*, под общей редакцией Андрея Григоренко. Харьков: ООО “Издательство права человека”, 2015. 312 с.
301. Черненко, Константин. *КПСС и права человека*. Москва: Издательство печати “Новости”, 1982. 296 с.
302. Шелест, Петр. “...Да не судимы будете”. *Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*. Москва: Edition q, 1995. 612 с.
303. “Award ceremony speech. Presentation Speech by Mrs. Aase Lionaes, Chairman of the Nobel Committee of the Norwegian Storting (1975)”, доступно <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1975/ceremony-speech>
304. Diefenbaker, John G. *One Canada. Memoirs of the Right Honourable. The Tumultuous Years 1962–1967*. Toronto: MacMillan of Canada, 1977. 309 p.
305. Gayowsky, Nestor. “Ukraine since 2014”, доступно <https://nwbprobus.org/2016/10/26/nestor-gayowsky-ukraine/>
306. Helleyer, Paul T. *Agenda a Plan for Action*. Scarborough: Prentice Hall of Canada Ltd., 1971, 206 p.
307. Johnson, Daniel. *Égalité ou indépendance*. Paris: Les Éditions John Didier, 1968. 126 p.
308. Lupul, Manoly. *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005. 508 p.
309. *Moscow Despatches: Inside Cold War Russia. John Watkins*. Edited by Dean Beeby and William Kaplan. Toronto: Lorimer, 1987. 172 p.
310. *Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*. Edited and translated by John Kolasky. Toronto: Peter Martin Associates, 1974. 162 p.
311. Rudnycky, Jaroslav B. *Linguicide*. Winnipeg: Ukrainian Technological University, 1976. 31 p.
312. Somerville, David. *Trudeau Revealed by His Actions and Words*. Richmond Hill: BMG Publishing Limited, 1978. 225 p.
313. *Towards a Just Society: The Trudeau Years*. Edited by Thomas Axworthy and Pierre Elliot Trudeau. Markham: Viking, 1990. 404 p.

314. Yuzyk, Paul. *For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centres across Canada*. Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. 352 p.

Документи політичних партій та громадських організацій

315. *Десятий Конгрес українців Канади*, Вінніпег (Манітоба) 8, 9, 10 і 11 жовтня 1971. Вінніпег: [б.в.], 1972. 237 с.
316. *Другий Всеканадський Конгрес Українців Канади, Торонто (Онтаріо), 4, 5, 6 червня 1946*. Вінніпег: Накладом Комітету Українців Канади, 1946. 197 с.
317. *Другий світовий конгрес вільних українців. Матеріяли – Rapport – Transacciones – Kongressberichte*. Торонто; Нью-Йорк; Лондон: Harmony Printing Limited, 1986. 470 с.
318. *П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців 1988. Матеріяли – Rapport – Transacciones – Kongressbaerichte*. Торонто, Нью-Йорк, Лондон: Видання СКВУ, 1993. 446 с.
319. *VI Национальный съезд Рабочей Прогрессивной Партии Канады*, Торонто, 19–22 апреля 1957 г. Москва: Госполитиздат, 1958. 68 с.
320. *IV Все-Канадський Конгрес Українців Канади, 8, 9 і 10 липня 1953*. Вінніпег, 1953. 24 p.
321. *Information Bulletin of Ukrainian Helsinki Group 1*. Translated and edited by Bohdan Yasen. Ellicott City: Smoloskyp Publishers, 1978. 24 p.

Статистичні матеріали

322. *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1953*. London: Macmillan and Co. Limited, 1953. 1595 p.
323. *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1957*. London: Macmillan and Co. Limited, 1957. 1638 p.
324. *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1961–1962*. New York: St. Martin's Press, 1961. 1684 p.

325. The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1973–1974. London: Macmillan, 1973. 1566 p.
326. The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1991–1992. London: Macmillan Press Ltd, 1991. 1692 p.

Публіцистика

327. “Ансамбль Вірського повернувся до Києва”. *Ми і світ* 136 (Січень-лютий 1967): 76.
328. Бродович, Галя. “Світова Асамблея в питаннях прав людини в Монреалі”. *Студент*. (Липень-серпень, 1968): 1–2.
329. “Взаємини з Канадою погіршилися”. *Ми і світ* 141. (Листопад-грудень 1967): 86.
330. “Викинули канадського журналіста”. *Екран* 47–50. (Вересень 1969 – квітень 1970): 11.
331. “Візита канадських парламентаристів”. *Ми і світ* 126 (Серпень 1965): 53.
332. Вол (Волиняк), Петро. “Редактори етнічної преси на ЕКСПО-67”. *Нові дні* 210–211. (Липень-серпень 1967): 25–26.
333. Волиняк, Петро. “Два поети”. *Нові дні* 205 (Лютий 1967): 16–24.
334. Волиняк, Петро. “Мур між Україною і світом розвалено”. *Нові дні* 203 (Грудень 1966): 17–23.
335. Волиняк, Петро. “Прем'єр-міністр Канади попав у ціль”. *Нові дні* 130. (Листопад, 1960): 15–18.
336. Волиняк, Петро. “Українське національне свято в Канаді”. *Нові дні* 212 (Вересень 1967): 1–5.
337. Волиняк, Петро. “Українські дні на Експо-67”. *Нові дні* 213. (Жовтень 1967): 19–26.
338. “Голові Верховного Суду УРСР [Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець]”. *Сучасність* 6(126). (Червень 1971): 75–76.
339. Гава, Михайло. “Буковинська зірка – Софія Ротару”. *Нові дні* 368 (Жовтень 1980): 12–13.

340. “Дати свободу Україні”. *Екран* 47–50. (Вересень 1969 – квітень 1970): 28.
341. “День України на Монреальській виставці”. *Ми і світ* 140. (Вересень-жовтень 1967): 73–74.
342. До нашої участі в “правозахисному Мадриді”. Закордонне представництво Української Гельсінської Групи. (Грудень, 1980). 21 р.
343. Дальний, Мар’ян. “Гомін” і відгомін”. *Нові дні* 261 (Жовтень 1971): 18–20.
344. Даль[ний], М[ар’ян]. “Трудо і Україна”. *Нові дні* 258–259. (Липень-серпень 1971): 29.
345. “Джон Діфенбейкер відвідав СРСР”, *Ми і світ* 152. (Вересень-жовтень 1969): 84.
346. “Доповідь І. Коляски в Оттаві”. *Екран* 47–50 (Березень 1969 – квітень 1970): 11.
347. “Д-р Борис Доценко вибрав свободу і живе в Канаді як людина без батьківщини”, *Екран* 45–46. (Травень-серпень 1969): 11.
348. “Д-р Доценко у Торонтському університеті”. *Екран* 52–53. (Липень-жовтень 1970): 27.
349. “З діяльності Комісії прав людини СКВУ”. *Нові дні* 384. (Лютий 1982): 25–26.
350. “Звернення Комітету Українців Канади з нагоди Дня солідарності з українським народом 28 квітня 1968 р.”. *Нові дні* 219. (Квітень 1968): 31.
351. “Звіт делегації КПКанади в Україну”. *Нові дні* 217. (Лютий 1968): 9–21.
352. Зінкевич, Осип. На новій магістралі (Доповідь на ювілейному бенкеті ХХХ з’їзду ОДВУ 4 жовтня 1970 у Клівленді). *Календар-альманах “Нового шляху” на 1971 рік*. Вінніпег, 1970. 57–69.
353. *Зустрічі, поцілунки – і що далі? (“Культобмін” і українська еміграція)*. Нью-Йорк: Видання Організації оборони чотирьох свобод України (ООСЧУ), 1965. 28 с.
354. Івахнюк, Антін. “Перекручення подвійного характеру’ в СРСР”. *Сучасність* 2(59). (Лютий 1968): 88–104.

355. Ісаїв, Христина. “Діяльність Бюра СКВУ у Мадриді”. *Нові дні* 374. (Квітень 1981): 17–18.
356. “Канадська преса про українських оперових зірок”. *Нові дні* 213 (Жовтень 1967): 16–17.
357. “Канадський журналіст про Україну”. *Ми і світ* 121 (Лютий 1965): 37–39.
358. “Кат і раб проти... прав людини”, *Екран* 39–40. (Травень-серпень 1968): 10.
359. “Кілька фрагментів з поїздки в Україну (Наші інтерв’ю)”. *Нові дні* 255 (Квітень 1971): 21–23.
360. Колянківський, Микола. “В столиці України (Скорочено з “Ми і світ”)”. *Нові дні* 374 (Квітень 1981): 10–12.
361. Колянківський, Микола. “Моя подорож до України з прем’єром Канади”. *Ми і світ* 162. (1971): 17–18.
362. Колянківський, Микола. “На світовій виставці в Монтреалі”. *Ми і світ* 138. (Травень-червень 1967): 38–42.
363. “ХІ Конгрес українців Канади”. *Вісті комбатанта* 6. (1974): 23–28.
364. “КУК домагається поставити справу московського колоніялізму на найближчій сесії ООН”. *Екран* 10. (Травень – серпень 1961): 4.
365. Литвин, Юрій. “Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи”. *Сучасність* 10 (1979): 98–104.
366. “Михайло Стар про права людини в СРСР”, *Нові дні* 215. (Грудень 1967): 21.
367. “На Конференції в Мадриді відзначили шестиріччя Української Гельсінської Групи”. *Нові дні* 395. (Січень 1983): 32.
368. “Об’єднані Нації ‘обороняють поневолених’”. *Екран* 31–32. (Січень-березень 1967): 8.
369. “Перший Світовий Конгрес Вільних Українців – визначна подія 1967 року”. *Календар-альманах “Нового шляху” на 1968 рік*. (Вінніпег–Торонто, 1967): 151–156.
370. Пишкало, Іван. “В обороні засуджених і засланих в СРСР”. *Нові дні* 257. (Червень 1971): 29.

371. Пишкало, Іван. “Косигін у Канаді”. *Нові дні* 262. (Листопад 1971): 25–26.
372. “Підписано новий торговельний договір з СРСР”. *Ми і світ* 193. (Липень-серпень 1976): 52.
373. “Промова Голови Ради міністрів УРСР В. В. Щербицького”. *Ми і світ* 162. (1971): 80–83.
374. Рахманний, Роман. “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини”. *Нові Дні* 270–271 (Липень-серпень 1972): 22–24.
375. Рахманний, Роман. “Сказати на весь голос, щоб почув Київ”. *Екран* 2 (Травень-серпень 1962): 15.
376. Рахманний, Роман. “Три аспекти України на трьох конференціях”. *Нові дні* 299 (Грудень 1974): 25.
377. Рахманний, Роман. “Україна – 50 років після жовтневої революції”. *Сучасність* 1(85). (Січень 1968): 60–64.
378. Сабаль, Віктор. “Реформи в СРСР та їхня проблематика”. *Нові дні* 452 (жовтень 1987): 17–20.
379. “Свобода слова у дефіциті Г. М. Маркова”. *Ми і світ* 132 (червень 1966): 80.
380. “Скільки туристів відвідує Україну?”. *Ми і світ* 72 (1960): 82–83.
381. “Становище Канади [у відношенні до волі людини]”, *Екран* 7–8. (Лютий-травень 1963): 6.
382. Стус, Василь. “Я обвинувачую”. *Сучасність* 1. (1976): 44–47.
383. Сулима, Микола. “Мороз і Трудо (Проблеми часу...)”. *Календар-альманах “Нового шляху” на 1972 рік*. (Вінніпег-Торонто, 1971): 43–46.
384. С. Р-ч., “Чи будуть нові шестидесятники в Україні”. *Календар-альманах “Нового Шляху” на 1971 рік*. (Вінніпег, 1971). 87–89.
385. Тарнопольський, Володимир Сурма. “Забезпечимо нашу майбутність”. *Нові дні* 478 (грудень 1989): 5–10.
386. Тис-Крохмалюк, Юрій. “Сучасні світові події і наша духовна відсутність (Основні питання нашої еміграції)”. *Альманах “Гомону України” на рік 1972*. (Торонто, 1972). 72–78.
387. “Українська мова в Сенаті Канади”. *Екран* 14 (травень-червень 1964): 8.

388. “Український тиждень на Експо-67”. *Нові дні* 212. (Вересень 1967): 29–30.
389. *Українські юристи під судом КГБ*, вступне слово Івана Майстренка. Мюнхен: Сучасність, 1968. 108 с.
390. “Українці в Олімпіаді”. *Ми і світ* 192. (Травень-червень 1976): 60.
391. Федоренко, Ф[едір]. “Дещо про Українську секцію ‘Голосу Канади’”. *Нові дні* 99 (квітень 1958): 26–28.
392. “Цікавий відгомін участі українців у Тегерані”. *Екран* 39–40. (Травень-серпень, 1968): 10.
393. “Як провели час прем’єр-міністр Канади й пані Трудо в Києві?”. *Ми і світ* 162. (1971): 79.
394. “Якби ви вчилися так як треба...”, доступно <http://yatsyk.who-el.se/yakby-vy-vchyls-tak-yak-treba/>
395. Editorial. “Prime Minister Trudeau’s Political Game”. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs*, no. 3 (Autumn, 1971): 229–236.
396. “In Defense of Human Rights in Ukraine. General Hryhorenko visits Canada”. *Екран* 101. (Березень-червень 1978): 1.
397. Kenny, Colin. “Throwing Shoes, Wrestling a Russian. Rude Protests, Yes. But At Least No Shots Were Fired (National Post, January 12, 2009)”, доступно <http://colinkenny.ca/en/Throwing-Shoes-Wrestling-a-Russian-Rude-Protests-Yes-But-At-Least-No-Shots-Were-Fired>
398. “Kosygin’s Visit to Canada Stirs Mass Protests by Ethnic Groups”. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971): 440.
399. “Moroz – an assessment by his peers”. *Student* 12(61). (February 1980): 11.
400. Lehkyj, Taras. “Background to Madrid”. *Student* 13(66). (1980): 5; 11.
401. Mekuch, Nestor. “Some thoughts on Madrid”. *Student* 13(68). (1981): 4.
402. “Ottawa Meeting on Human Rights opens. Agenda and Dispute”, доступно <https://www.nytimes.com/1985/05/08/world/ottawa-meeting-on-human-rights-opens-agenda-and-dispute.html>

403. “Prime Minister Trudeau at the 10th Congress of Ukrainian Canadian Committee”. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971): 439–440.
404. “Senator Yuzyk Confronts Kosygin in Arrests of Ukrainian Intellectuals”. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 4. (Winter 1971): 440.
405. “Soviet Atom Expert asks Canada Home”. *Екран* 45–46. (Травень–серпень 1969): 11.
406. Sorokowski, Andriy. “The Ukrainian Millennium at Home and Abroad”. *Smoloskyp. A Quarterly Dealing with Human Rights Affairs in Ukraine and Eastern Europe* 8(38–39). (Summer-Fall 1988): 1; 17.
407. “Strong Western Stance at Ottawa Human Rights Experts Meeting”. *Smoloskyp*. (Spring-Fall, 1985): 5; 8.
408. Szuch, Lubko. “Helsinki&Belgrade: Part I”. *Student* 42. (January, 1978): 1; 10.
409. “Trudeau Infuriates, Then Apologizes to Ukrainians”. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs* 3. (Autumn 1971): 327–328.
410. “Ukrainians Demonstrate in Cities across U.S., Canada”. *Екран* 55–56. (Січень–квітень 1971): 16.
411. Zaverucha, Stephan. “Helsinki, Human Rights and Canada”. *Student* 43. (February, 1978): 9.

Відео матеріали

412. “Українець із прапором на матчі СРСР-НДР станцював гопак. Раритетне відео 1976 року”, доступно <http://www.hroniky.com/news/view/12704-ukrainets-iz-praporom-na-matchi-srsr-ndr-stantsiuvav-hopak-rarytetne-video-1976-roku>
413. “Українець на матчі НДР-СРСР 27 липня 1976 року. Перший страйкер на матчі збірної СРСР”, доступно <https://www.youtube.com/watch?v=w5HXih58NIo>

Газети

414. *Вісті з України*. 1972 (7 вересня).
415. *Гомін України*. 1967 (4 березня, 15 квітня, 22 квітня, 13 травня, 26 серпня, 2 вересня, 4 листопада); 1968 (6 січня, 25 травня), 1971 (21 серпня, 22 травня, 10 липня, 17 липня, 14 серпня, 28 серпня, 11 вересня); 1974 (26 жовтня); 1985 (17 квітня).
416. *За повернення на Батьківщину*. Листопад 1956.
417. *Известия*. 1960 (13 октябрю); 1967 (16 августа, 17 августа, 24 августа); 1971 (19 мая, 21 мая).
418. *Канадійський фермер*. 1965 (2 січня, 21 серпня, 28 серпня); 1967 (7 січня); 1968 (4 травня); 1971 (24 травня, 31 травня, 7 червня, 14 червня).
419. *Київська правда*. 1971 (22 травня).
420. *Літературна газета*. 1960 (7 жовтня, 11 жовтня).
421. *Новий шлях*. 1952 (17 грудня); 1971 (24 квітня, 8 травня, 19 червня, 26 червня, 30 жовтня); 1981 (24 жовтня).
422. *Правда України*. 1967 (22 августа, 24 августа); 1971 (21 мая).
423. *Правда*. 1971 (19 мая); 1991 (14 февраля).
424. *Радянська Україна*. 1960 (7 жовтня); 1967 (28 січня, 22 серпня); 1971 (21 травня).
425. *Свобода*. 1967 (7 жовтня); 1976 (18 липня, 24 липня, 10 серпня, 11 серпня); 1979 (13 липня); 1985 (16 травня, 5 червня); 1987 (20 листопада).
426. *Український голос*. 1947 (21 квітня, 5 травня); 1952 (1 жовтня); 1956 (11 липня); 1960 (5 жовтня, 12 жовтня, 16 листопада); 1963 (19 вересня); 1964 (26 лютого); 1965 (5 серпня, 26 серпня, 17 листопада, 16 грудня); 1966 (16 листопада); 1967 (18 січня, 19 липня, 11 жовтня, 18 жовтня); 1968 (6 березня, 3 квітня); 1969 (5 березня); 1970 (29 квітня, 16 червня); 1971 (17 березня); 1973 (24 січня); 1974 (9 жовтня); 1975 (26 березня); 1979 (2 травня, 13 червня, 20 червня); 1985 (22 квітня).
427. *Хроника текущих событий*. 1969 (30 апреля); 1970 (30 июня, 31 декабря); 1976 (3 августа).

428. *Edmonton Journal*. 1971 (May 21, May 22).
429. *Lakeland Ledger*. 1973 (January 6).
430. *La Presse*. 1967 (Août 21).
431. *Le Devoir*. 1967 (Août 17, Août 23, Août 24); 1976 (17 juillet, 22 juillet).
432. *Ottawa Citizen*. 1967 (June 28).
433. *Ottawa Journal*. 1967 (28 June).
434. *Quebec Chronicle-Telegraph*. 1967 (August 16).
435. *Svoboda. The Ukrainian weekly*. 1968 (May 18); 1970 (September 26); 1974 (March 2); 2001 (April 29).
436. *The Canadian Tribune*. 1962 (February 5).
437. *The Globe and Mail*. 1967 (August 12, October 7); 1968 (May 13); 1971 (June 1, June 9); 1974 (July 30); 1979 (June 6); 1991 (August 21).
438. *The Montreal Gazette*. 1971 (May 22); 1976 (July 28); 1991 (September 9).
439. *The Sun*. 1972 (July 20).
440. *The Telegram*. 1971 (June 2).
441. *The Toronto Star*. 1969 (October 25), 1971 (June 1, June 2, June 7).
442. *The Ukrainian Weekly*. 1978 (February 19); 1986 (November 16); 1987 (May 31, October 4).
443. *The Weekend Telegram*. 1968 (February 17).
444. *The Windsor Star*. 1960 (September 26); 1967 (October 6).

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

445. Агеева, Ирина. “Джон Хамфри и Советский Союз”. *Канадский ежегодник* 19. (2015): 18–47.
446. Агеева, Ирина. “Канада и начало холодной войны: дело Гузенко в советско-канадских отношениях”, доступно <http://www.usinfo.ru/c2.files/holodnajavojna10.htm>
447. Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. 384 с.

448. Бажан, Олег. “Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр.”. *Магістеріум* 28 (2007): 30–37.
449. Баран, Володимир. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003. 670 с.
450. Баран Володимир і Буравський, Олександр. “Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр.”. *Історичні студії. Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* 9–10. (2013): 133–137.
451. Бичехвост, Александр. “Репатриация советских и иностранных граждан”, доступно <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskih-i-inostrannyh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h>
452. Быков, Олег. “Внешняя политика СССР и международные отношения в 1983 г.”. *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1984 г. Москва: Издательство политической литературы, 1984. 6–20.
453. Віднянський, Степан. “Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об’єднаних Націй і членства в ній України)”. *Український історичний журнал* 6 (2015): 175–194.
454. В’ятрович, Володимир. *Україна. Історія з грифом “Секретно”*. Харків: КСД, 2015. 512 с.
455. Войценко, Ольга. *Літопис українського життя в Канаді. Том 7. Доба завершених консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання (1960–1969)*. Едмонтон: КІУС, 1986. 545 с.
456. Воронін, Ол. “Віра й атеїзм в СРСР”. *В обороні віри* 5. Збірник статей присвячений 1000-літтю Хрещення України. Торонто, 1984. 102–135.
457. Второв, А[лександр]. “Мадридская встреча”. *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1984 г. Москва: Издательство политической литературы, 1984. 246–250.
458. Габермас, Юрген. *Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство*, переклад з німецької. Львів: Літопис, 2000. 319 с.

459. Гайдеггер, Мартін. *Дорогою до мови, переклад з німецької*. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
460. Гордійчук, Сергій. “Дисидентська діяльність Йосипа Терелі у 1960–1980-х роках (за матеріалами карних справ КДБ)”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 35. (2013): 205–209.
461. Григорьева, Ольга. “Полномочия органов внешних сношений в сфере сотрудничества с зарубежными странами по гражданским делам”. *Экономико-юридический журнал* 6 (2016): 303–309.
462. Данилов, Сергей. “Пьер Трюдо”. *США: экономика, политика, идеология* 12. (1989): 102–110.
463. Даутова, Резида. “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели’”. *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010), Вып. 42: 45–52.
464. Деріда, Жак. Письмо та відмінність, переклад з французької. Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2004. 602 с.
465. Дзеверін, Олександр, Савченко Олександра і Смаль, Василь. “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки)”. *Радянська школа* 11 (1968): 99–106.
466. Донеллі, Джек. *Права людини у міжнародній політиці*. Переклад з англійської Тараса Завалія. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.
467. Зарічанський Геннадій і Нижник, Ніна. *Права радянської людини*. Київ: Товариство “Знання УРСР”, 1990. 48 с.
468. Захаров, Борис. *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: ТОВ “Видавництво ‘Права людини’”, 2016. 192 с.
469. Зашкільняк, Леонід. *Вступ до методології історії*. Львів: ЛОИМІО, 1996. 96 с.
470. Земсков, Виктор. “Репатриация перемещённых советских граждан”.
доступно https://scepssis.net/library/id_1234.html
471. *История внешней политики СССР: в 2-х т. (1945–1985)*, под ред. Андрея Громько и Бориса Пономарева. Т. 2. Москва: Наука, 1986. 691 с.

472. *История Коммунистической партии Канады, 1921–1976*, перевод с английского. Москва: Политиздат, 1984. 279 с.
473. *Ілюстрована історія Канади, 25-е ювілейне видання*. Під редакцією Крейга Брауна; переклад з англійської Галини Сташків. Львів: Літопис, 2019. 644 с. + 48 с. кольор. іл.
474. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, редакційна колегія: Володимир Литвин, Віктор Гусєв, Анатолій Слюсаренко. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
475. Ішук Олександр і Ніколаєва, Наталія. “Оперативна підбірка “Єзуїт”: діяльність Василя Величковського в світлі документів КГБ УРСР”, доступно https://shron1.chtyvo.org.ua/Ishuk_Oleksandr/Operatyvna_pidbirka_Yezuit_diialnist_Vasylia_Velychkovskoho_v_svitli_dokumentiv_KHB_URSR.pdf?PHPSESSID=a8eb73bcfa77bde1bb73ab99663a2a1a
476. Карташкин, Владимир. *Международная защита прав человека (основные проблемы сотрудничества государств)*. Москва: Издательство “Международные отношения”, 1976. 224 с.
477. Карташкин, Владимир. “Международная защита прав человека и внутренняя юрисдикция государств”. *Обозреватель* 2 (2013): 66–75.
478. Карташкин, Владимир. *Права человека в международном и внутригосударственном праве*. Москва: Институт государства и права РАН, 1995. 135 с.
479. Касьянов, Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*, 2-ге видання, виправлене і доповнене. Київ: “Кліо”, 2019. 248 с.
480. Ковалев, Анатолий и Решетов, Юрий. “Международные отношения в гуманитарном изменении”. *Дипломатический ежегодник* 1989. Москва: Международные отношения, 1990. 81–98.
481. Конопка, Наталія і Горбатюк, Аліна. “Зовнішня політика ‘третьої ініціативи’ П’єра Трюдо”. *Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”*. Серія “Міжнародні відносини” 3. (2013): 117–125.

482. Кудрявцев, Владимир. “Два мира – две концепции прав человека”. *Мировая экономика и международные отношения* 1 (1986): 24–32.
483. Курс “Права человека”: учебное пособие, составитель Вадим Карастелев. Москва: Московская Хельсинская группа, 2011. 124 с.
484. Ладжун, Юрій. “Боротьба Комітету Українців Канади за права людини і демократію в Україні (60–70-ті рр. ХХ ст.)”. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”* 26. (2011). 174–180.
485. Лещенко, Леонід. *Україна на міжнародній арені (1945–1949)*. Київ: Наукова думка, 1969. 288 с.
486. Лисяк-Рудницький, Іван. *Історичні есе*, в 2-х томах. Переклад з англійської. Том 2. Київ: Основи, 1994. 573 с.
487. Ломко, Ярослав. “Форум міжнародного співробітництва – ‘Експо-67’”, *Міжнародний щорічник. Політика і економіка 1968*. Москва: Издательство политической литературы, 1968. 253–256.
488. Магочий, Павло Роберт. “1988 – Рік Тисячоліття”, *Нові дні* 461–462. (Липень-серпень 1988): 11–13.
489. *Міжнародне співробітництво держав в області прав людини (проблеми захисту прав людини в умовах боротьби за мир і безпеку)*. Відповідальний редактор Владимир Денисов. Київ: Наукова думка, 1987. 264 с.
490. *Міжнародне співробітництво і права людини*. Реферативний збірник. Москва: ИНИОН, 1989. 163 с.
491. Миколаєнко, Алла. “Смолоскип” (1967–2017): від Америки до України. Київ: Смолоскип, 2018. 328 с.
492. *Нарис історії ЛВУ. У 35-річчя існування і праці Ліги Визволення України для українського народу, 1949–1984*. Редактор Василь Солонинка. Торонто, 1984. 719 с.
493. Недбайло, Петр. “Міжнародна захист прав людини”. *Советский ежегодник международного права. 1968*. Москва: Наука, 1969. 35–54.
494. Недбайло, Петр. “О системе курса теории государства и права”. *Правоведение* 1 (1959): 141–143.

495. Недужко, Сергій. “Правозахисна та державотворча діяльність української діаспори в умовах гельсінкського процесу наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст.”. *Мандрівець* 2 (2008). 55–62.
496. Недужко, Юрій. “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 – початок 80-х рр. ХХ ст.)”. *Мандрівець* 6. (2007). 14–20.
497. Недужко, Юрій. “Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 80 – початок 90-х рр. ХХ ст.)”. *Мандрівець* 3 (2008). 55–62.
498. Недужко, Юрій. *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)*. Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. 620 с.
499. Нестеренко, Елена. “Воздух, радиация и право”. *Дипломатический ежегодник*. 1989. Москва: Международные отношения, 1990. 99–114.
500. *Нові підходи до історіописання*, за редакції Пітера Берка. Друге українське видання, уточнене й виправлене. Київ: Ніка-Центр, 2010. 368 с.
501. Онуфрив, Марта “Джон Діфенбейкер – оборонець поневолених українців”, доступно <http://maidan.org.ua/static/mai/1184268959.html>
502. Паска, Богдан. *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
503. Плохій, Сергій. *Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу*. Харків: КСД, 2019. 512 с.
504. Плохій, Сергій. *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи*, переклад з англійської. Харків: Фоліо, 2019. 396 с.
505. Плохій, Сергій. *Ялта. Ціна миру*. Харків: КСД, 2019. 416 с.
506. *Початок великого процесу. Україна сьогодні і її вигляди на майбутнє (Матеріали конференції ІСНО в час СКВУ)*. Чикаго: Накладом “Самостійної України”, 1968. 112 с.
507. *Права людини у фокусі новітньої історії*, за редакцією Євгена Захарова. Харків: Права людини, 2013. 420 с.

508. Пчелинцев, Евгений. “ООН в 1968 г.: поиски решений важных международных проблем”. *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1969 г. Москва: Издательство политической литературы, 1969. 290–296.
509. Рабінович, Петро. “Видатний вітчизняний теоретик права (до 110-річчя від народження професора П. О. Недбайла)”. *Вісник Національної академії правових наук України* 2 (2017): 8–15.
510. Радченко, Ольга. “Интурист” в Украине 1960–1980 годов: между красной пропагандой и твердой валютой: монография. Черкассы: Издательство Ю. А. Чабаненко, 2013. 203 с.
511. Рапп, Ірина. “Мороз Валентин Якович”, доступно <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917542>
512. *Режимные люди в СССР*, ответственные редакторы Тамара Кондратьева и Андрей Соколов. Москва: РОССПЭН, 2009. 367 с.
513. Репина, Лорина, Зверева, Вера и Парамонова, Марина. *История исторического знания: пособие для вузов*, 2-е издание. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.
514. Сервіс, Роберт. *Товариші. Комунізм: світова історія*, переклад з англійської. Київ: Темпора, 2012. 616 с.
515. Сімків, Олег. “Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР”. *Український визвольний рух* 18. (2013): 228–251.
516. Сіромський, Руслан. “Без права на свободу переміщення”: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х – 1960-ті роки)”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 19–20. (2018–2019): 242–256.
517. Сіромський, Руслан. “Вживаються заходи з повернення на Батьківщину”: справа Бориса Доценка 1967 року”. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* 4(139) (2018): 65–69.
518. Сіромський, Руслан. “Вживаються необхідні заходи з виявлення і запобігання можливих ворожих акцій”: канадські туристи в полі зору КДБ (1970-

ті роки)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста* (2019): 675–689.

519. Сіромський, Руслан. “Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі”, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 23 (2014): 110–122.
520. Сіромський, Руслан. “Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки)”. *Емінак: науковий щоквартальник* 3(31) 2020: 234–242.
521. Сіромський, Руслан. “Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника”. *Андрій Мельник 130. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику. 20–21 листопада 2019 р., м. Трускавець*. Трускавець, 2020. С. 126–132.
522. Сіромський, Руслан. “Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року”. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 28. (2019): 107–120.
523. Сіромський, Руслан. “Культурний обмін між Канадою і Українською РСР як інструмент ідеологічного впливу”. *Американська історія та політика* 10. (2020): 80–90.
524. Сіромський, Руслан. “Мадридська конференція країн-учасниць НБСЄ (1980–1983 рр.): позиція Канади щодо порушення прав людини в Українській РСР”. *State Security in the Contemporary World*. Edited by Olga Wasiuta, Janusz Falecki, Danuta Kaźmierczak. Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2019. 84–104.
525. Сіромський, Руслан. “‘Мій приїзд є виявом вдячності Канади’: до історії відвідин канадським прем'єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р.”. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* 24 (2015): 126–140.
526. Сіромський, Руслан. “Нарада експертів з прав людини в Оттаві 1985 року”. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 31(1) (2019): 129–137.

527. Сіромський, Руслан. “Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького”. *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки* 18. (2009): 285–292.
528. Сіромський, Руслан. “Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року)”. *Наукові праці: науково-методичний журнал* 228(216). (2014). 87–90.
529. Сіромський, Руслан. “Під пильним оком КДБ: іноземні туристи у Львові в 1960–1970-х роках”, доступно: <http://uamoderna.com/md/siromsky-under-kgb-control?fbclid=IwAR3nVhsy5P5PDyhPRZFIHvLGICFLFEMxltIs3l85niYwI1eBB0vMNZpHD5Q>
530. Сіромський, Руслан. “Позиція Канади щодо порушення прав людини в УРСР на Белградській конференції країн-учасниць НБСЕ 1977–1978 рр.”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 17. (2016): 341–349.
531. Сіромський, Руслан. “Порушення релігійних прав протестантів в УРСР у громадсько-політичному дискурсі Канади (1974–1979 рр.)”. *Матеріали Міжнародної наукової конференції “Реформація як суспільне явище: український вимір”, Львів, 3–4 жовтня 2017 року*, за редакцією Руслана Сіромського та Богдани Сипко. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 211–218.
532. Сіромський, Руслан. “Порушення свободи віросповідання в УРСР у громадсько-політичній думці Канади (напередодні та під час відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси)”. *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей* 7. (2019): 219–227.
533. Сіромський, Руслан. “Правовий статус Української РСР у суспільно-політичному дискурсі Канади (1960–1970-ті роки)”. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* 26. (2015): 153–156.
534. Сіромський, Руслан. “Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.)”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 15 (2014): 106–118.

535. Сіромський, Руслан. “Українські репрезентації на Міжнародній конференції з прав людини у Тегерані 1968 р.”. *Педагогічна думка* 1 (2017): 14–19.
536. Сіромський, Руслан. “Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р.: позиція Радянського Союзу”. *Літописець 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)”*, м. Житомир, 5 грудня 2019 року. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. 209–212.
537. Сіромський, Руслан. *Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 рр.)*. Львів: “Тріада Плюс”, 2006. 198 с.
538. Сіромський, Руслан. “‘The West must speak out...’ Джон Діфенбейкер про національні права українців у Радянському Союзі”. *Вісник Львівського університету. Серія історична* 52. (2016): 139–161.
539. Соколюк, Зеновій. “Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР”. *Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття Хрищення Русі-України (Доповіді й матеріали з чужомовними резюме)*, за редакцією Володимира Янева. Мюнхен, 1988–1989. 792–822.
540. Сокурєнко, Владимир и Савицкая, Алоиза. *Право, свобода, равенство*. Львов: Высшая школа, 1981. 232 с.
541. Сущенко, Владимир. “Канада: поиски путей укрепления экономической независимости”. *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1976 г. Москва: Издательство политической литературы, 1976. 171–175.
542. Тронько, Петро. “Взаємозв’язки урядових структур і громадських організацій України з Товариством об’єднаних українців Канади”. *Український історичний журнал* 3. (1999): 126–137.
543. Усенко, Ігор. “Петро Омелянович Недбайло – вчитель наших вчителів”. *Часопис Київського університету права* 2. (2018): 15–22.
544. *Філософія прав людини*, за редакцією Штефана Госепата та Георга Ломанна, 2-е видання. Київ: Ніка-Центр, 2012. 320 с.

545. Фуко, Мішель. *Археологія знання*, переклад з французької. Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2003. 326 с.
546. *Хельсинський процес, права человека и сотрудничество в гуманитарных областях*. Реферативный сборник, ответственный редактор Татьяна Пархалина. Москва: ИНИОН, 1988. 200 с.
547. Чалидзе, Валерий. *О социалистической конституции*. Venson, 1989. 32 с.
548. Чхиквадзе, Виктор. “Великий Октябрь и права человека”. *Мировая экономика и международные отношения* 11 (1987): 37–47.
549. Юрьев, Д. “Венская встреча”. *Международный ежегодник. Политика и экономика*. Выпуск 1988 г. Москва: Издательство политической литературы, 1988. 273–275.
550. Яковенко, Наталя. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007. 376 с.
551. Akhavan, Payam. “Canada and international human rights law: is the romance over?”. *Canadian Foreign Policy Journal* 22(3). (2016): 331–338.
552. Andrews, John A. and Hines, William D. *International Protection of Human Rights*. London: Mansell Publishing Limited, 1987. 170 p.
553. Badalassi, Nicolas. “‘Neither too much nor too little’ France, the USSR and the Helsinki CSCE”. *Cold War History* 18(1). (2018): 1–17.
554. Baudet, Floribert. “‘A statement against the totalitarian countries of Europe’: human rights and the early Cold War”. *Cold War History* 16(2): 125–140.
555. Biscoe, Anna. *Internal Colonialism in the USSR: The Case of Soviet Ukraine*. A Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts with a notation of specialization in East European and Soviet Studies. Edmonton, The University of Alberta, 1986. 117 p.
556. Black, David R. “Human Rights in Foreign Policy: Lessons for South Africa from Canadian Experience?”. *The International Journal of Human Rights* 5(1). (2001): 37–57.
557. Black, Joseph. *Canada in the Soviet Mirror: Ideology and Perception in Soviet Foreign Affairs, 1917–1991*. Ottawa: Carleton University, 1998. 466 p.

558. Bloch, Sidney and Reddaway, Peter. *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*. New York: Baltic Books, 1977. 510 p.
559. Bloed, Arie. "Moscow Meeting of the Conference on the Human Rights of the CSCE: A Critical Analysis". *Helsinki Monitor* 3(1). (1992): 4–16.
560. Bonser, Michael J. *Human Rights in Canadian Foreign Policy: From Principle to Practice*. Thesis Submitted in partial fulfillment of the Requirements for the degree of Master of Arts (Political Science). Acadia University Spring Convocation, 1999. 129 p.
561. Brett, Rachel. "Human Rights and the OSCE". *Human Rights Quarterly* 18(3). (August, 1996), 668–693.
562. Bromke, Adam and Nossal, Kim Richard. "Tensions on Canada's Foreign Policy". *Foreign Affairs* 62(2). (Winter 1983/1984): 335–353.
563. Burke, Roland. "From Individual Rights to National Development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968". *Journal of World History* 19(3). (September, 2008): 275–296.
564. Clément, Dominique. "Human Rights in Canadian Domestic and Foreign Politics: From Niggardly Acceptance to Enthusiastic Embrace". *Human Rights Quarterly* 34. (2012): 751–778.
565. Clément, Dominique. "The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games". *Terrorism and Political Violence* 29(1). (2015): 1–25.
566. *Cold War Crossings. International Travel and Exchange across the Soviet Bloc, 1940–1960s*, edited by Patryk Babiracki and Kenyon Zimmer. College Station: Texas A&M University Press, 2014. 240 p.
567. Davy, Richard. "Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975". *Cold War History* 9(1) (2009): 1–22.
568. Dobell, William M. "Soviet Relations and Canadian Defence". *International Journal* 46(3). (1991): 536–565.
569. Donnelly, Jack. "International human rights: a regime analysis". *International Organization* 40(3). (1986): 599–642.

570. English, John R. "Lester Pearson Encounters the Enigma". *Canada and the Soviet Experiment. Essays on Canadian Encounters with Russia and the Soviet Union, 1900–1991*, edited by David Davies. Toronto: University of Toronto, 1994. 105–116.
571. Espy, Richard. *The Politics of the Olympic Games*. Berkeley: University of California Press, 1979. 212 p.
572. Evrard, John T. "Human Rights in the Soviet Union: The Policy of Dissimulation". *DePaul Law Review* 29(3). (1980): 819–868.
573. Fascell, Dante B. "The Helsinki Accord: A Case Study". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 442. *The Human Dimension of Foreign Policy: An American Perspective*. (March, 1979): 69–76.
574. Fitzpatrick, Robert Shane. *The Helsinki Final Act and Human Rights in Soviet-American Relations*. Ph. D. Political Science University of Edinburgh, 1989. 531 p.
575. Fryer, Eugene D. "Soviet Human Rights: Law and Politics in Perspective". *Law and Contemporary Problems* 43(2). (Spring, 1979): 296–307.
576. Glazov, Jamie. *Canadian Policy toward Khrushchev's Soviet Union*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. 264 p.
577. Goble, Paul A. "Federalism and Human Rights in the Soviet Union". *Cornell International Law Journal* 23(2) (1990): 399–404.
578. Granatstein, Jack L. and Bothwell, Robert. "Pierre Trudeau on His Foreign Policy: A Conversation in 1988". *International Journal* 66(1). (Winter 2010): 171–181.
579. Gubin, Sandra. "Between regimes and realism – transnational agenda setting: Soviet compliance with CSCE Human Rights norms", *Human Rights Quarterly* 17. (1995): 278–302.
580. Habermas, Jurgen. "The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)". *New German Critique* 3 (1974): 49–55.
581. Hawkesworth, Mary. "Ideological Immunity: The Soviet Response to Human Rights Criticism". *Universal Human Rights* 2(1) (January-March, 1980): 67–84.
582. Haynes, John Earl and Klehr, Harvey, *Early Cold War Spies: The Espionage Trials that Shaped American Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 264 p.

583. Hoover, Craig A. *Quiet Diplomacy vs. Public Diplomacy: Contrasting Approaches to the Issue of Human Rights in U.S.-Soviet Relations*. Undergraduate honors thesis, University of Redlands, 1978, доступно https://inspire.redlands.edu/cas_honors/582
584. Horvath, Robert. “Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR”. *Human Rights Quarterly* 36. (2014): 147–175.
585. *Human Rights in Canadian Foreign policy*, edited by Robert O. Matthews and Granford Pratt. Montreal: McGill Queen’s University Press, 1988. 379 p.
586. Jhabvala, Farrokh. “The Soviet-Bloc’s View of the Implementation of Human Rights Accords”. *Human Rights Quarterly* 7(4) (November, 1985): 461–491.
587. Juviler, Peter H. “Guaranteeing Human Rights in the Soviet Context”. *Columbia Journal of Transnational Law* 28(1). (1990): 133–155.
588. Kinsman, Jeremy. “Who Is My Neighbor? Trudeau and Foreign Policy”. *London Journal of Canadian Studies* 18. (2002/2003): 103–120.
589. Kis, Theofil. *Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques*. Ottawa: Éditions de l’Université d’Ottawa, 1973. 191 p.
590. Kis, Theofil. *Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine*. Ottawa: University of Ottawa, 1989. 114 p.
591. Kolasky, John. *Education in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1968. 238 p.
592. Kolasky, John. *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto: PMA Books, 1979. 254 p.
593. Kolasky, John. *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian’s Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. Toronto: Peter Martin Associates, 1970. 264 p.
594. Kordan, Bogdan S. *Strategic Friends. Canada-Ukraine Relations from Independence to the Euromaidan*. Montreal: McGill-Queen’s City Press, 2018. 158 p.
595. Kuzio, Taras. *Ukraine: Perestroika to Independence*, second edition. London: Macmillan Press LTD, 2000. 273 p.

596. Lauterpacht, Hersch. *International Law and Human Rights*. New York: F. A. Praeger, 1950. 475 p.
597. Lehne, Stefan. *The Vienna Meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1986–1989. A Turning Point in East-West Relations*. Oxford: Westview, 1991. 300 p.
598. Liber, George O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto: University of Toronto Press, 2016. 453 p.
599. Luard, Evan “Human Rights and Foreign Policy”. *International Affairs* 56(4). (Autumn, 1980): 579–606.
600. Lynn Rose, Loretta. *Assessing Canada’s Human Rights Foreign Policy*. A Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Edmonton, The University of Alberta, 1988. 85 p.
601. MacFarlane, Neil S. “Soviet strategy: implications for the Canadian-American security relationship”. *International Journal* 46(1) (Winter 1990/1991): 58–80.
602. Mahoney, Kathleen E. “Human Rights and Canada’s Foreign Policy”, *International Journal* 47. (1992): 555–594.
603. Matas, David. *No More: The Battle Against Human Rights Violations*. Toronto; Oxford: Dundurn, 1994. 223 p.
604. Matthews, Robert O. and Pratt, Granford, “Human Rights and Foreign Policy: Principles and Canadian Practice”. *Human Rights Quarterly* 7(2). (May, 1985): 159–188.
605. Maxwell, James Ian. *A Political Interpretation of Canadian-Soviet Trade, 1964–1980*. Thesis submitted to the Faculty of graduate studies and research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Edmonton, The University of Alberta, 1986. 95 p.
606. Mchercher, Asa. “Sound and Fury: Diefenbaker, Human Rights, and Canadian Foreign Policy”, *The Canadian Historical Review* 97(2). (June, 2016): 165–194.
607. McCauley, Martin. *The Soviet Union, 1917–1991*. London: Longman, 1993. 440 p.

608. Mckercher, Asa. “No, Prime Minister: Revisiting Diefenbaker and the ‘Pearsonalities’”, *Canadian Journal of History* 52(2). (Autumn 2017): 264–289.
609. McKercher, Asa. “The trouble with self-determination: Canada, Soviet colonialism and the United Nations, 1960–1963”, *The International Journal of Human Rights* 20(3). (2016): 343–364.
610. McRoberts, Kenneth. *Quebec: Social and Political Crisis*. Toronto: McClelland and Stewart, 1988. 530 p.
611. Momryk, Myron. *Mike Starr of Oshawa. A Political Biography*. Ottawa: Canadian Museum of History and University of Ottawa Press, 2017. 228 p.
612. *Montréal 1976. Games of the XXI Olympiad. Official Report*. Volume I. Ottawa: [w.p.], 1978. 611 p.
613. Mueller, Wolfgang. *A Good Example of Peaceful Coexistence? The Soviet Union, Austria, and Neutrality 1955–1991*. Vienna: OAW, 2011. 381 p.
614. Newman, Peter. *Renegade in Power: The Diefenbaker Years*. Toronto: McClelland and Stewart Limited, 1973. 414 p.
615. Nolan, Cathal J. “The Influence of Parliament on Human Rights in Canadian Foreign Policy”. *Human Rights Quarterly* 7(3). (August, 1985): 373–390.
616. Nossal, Kim R. “The Politics of Circumspection: Canadian Policy towards the USSR, 1985 to 1991”. *International Journal of Canadian Studies* 9. (Spring 1994): 25–42.
617. Nossal, Kim R. “Right and Wrong in Foreign Policy 40 Years on (Realism and Idealism in Canadian Foreign Policy)”. *International Journal* 62(2). (Spring 2007): 263–278.
618. Paust, Jordan J. “Transnational Freedom of Speech: Legal Aspects of the Helsinki Final Act”. *Law and Contemporary Problems* 45(1). International Telecommunications. (Winter, 1982): 53–70.
619. Peterson, Christian Philip. “The Carter Administration and the Promotion of Human Rights in the Soviet Union, 1977–1981”. *Diplomatic History* 38(3). (June, 2014): 628–656.

620. Porter, Bruce. "Judging Poverty: Using International Human Rights Law to Refine the Scope of Charter Rights". *Journal of Law and Social Policy* 15. (2000): 117–162.
621. Preston, Mary. "Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped". *Maclean's*. (March 29, 2004): 46.
622. Przetacznik, Franciszek. "The socialist concept of human rights: its philosophical background and political justification". *Revue Beige Droit International* 13(1–2) (1977): 238–278.
623. *Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011. 448 p.
624. Rengger, Nicholas. "The world turned upside down? Human rights and International Relations after 25 years". *International Affairs* 87(5). (2011): 1159–1178.
625. Rhodes, Aaron. "Human Rights Concepts in the OSCE Region: Changes Since the Helsinki Final Act". *Central Asian Survey* 36(3). (2017): 313–330.
626. Richardson, Burton T. *Canada and Mr. Diefenbaker*. Toronto: McClelland and Stewart, 1962. 120 p.
627. Roberts, Glenna and Cipko, Serge. *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. Manitock Ont.: Penumbra Press, 2008. 208 p.
628. Romano, Angela. "Détente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union". *Diplomatic History* 33(4). (September, 2009): 703–722.
629. Sarty, Leigh. "Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations". *International Journal of Canadian Studies* 9. (Spring, 1994): 11–24.
630. *Scientists Who Believe: 21 Tell Their Own Stories*. Edited by Eric C. Barrett and David Fisher. Chicago: Chicago Moody Press, 1984. 224 p.
631. Scurr, Cory. *Cold War by 'Other Means': Canada's Foreign Relations with Communist Eastern Europe, 1957–1963*. Dissertation submitted to the Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. Waterloo, Wilfrid Laurier University, 2017. 322 p.

632. Shelley, Louisie I. "Human Rights as an International Issue". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 506. Human Rights around the World. (1989): 42–56.
633. Simpson, Erika. "New Ways of Thinking about Nuclear Weapons and Canada's Defence Policy". *Diefenbaker's Legacy*, edited by Donald C. Story and Bruce R. Shepard. Regina: Canadian Plains Research Centre, 1998. 27–41.
634. Siromskyi, Ruslan. "Canadian protests the Soviet persecutions in Ukraine: Levko Lukyanenko case". *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration: Conference Proceedings*, October 26, 2018. Leipzig: Baltija Publishing, 2018. 92–94.
635. Siromskyi, Ruslan. "Human rights dimension at Vienna CSCE Conference (1986–1989): Canadian and Soviet visions". *Studia de Securitate* 9(4). (2019): 39–55.
636. Siromskyi, Ruslan. "Political abuse of psychiatry in the Soviet Union: Western countries and Ukrainian Diaspora reaction (1970-ies)". *Science and society. Proceedings of the 16th International conference*. Hamilton: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. 17–25
637. Siromskyi, Ruslan. "Senator Paul Yuzyk protection of human rights in Ukrainian SSR (1963–1986)". *Inovačné výskum v oblasti sociológie, psychológie a politológie. Zbornik príspevkov z medzinárodná vedecko-praktická konferencia, 10–11 marca 2017*, Vysoká škola Danubius. Sládkovičovo, 2017. 197–200.
638. Siromskyi, Ruslan. "The issue of Canadian consulate in Kyiv: Diaspora's desire versus Moscow attitude". *World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 1st International scientific and practical conference*, Toronto, Canada, October 1–3, 2020. Toronto: Perfect Publishing, 2020. 155–161.
639. Snyder, Sara B. "'Jerry, Don't Go': Domestic Opposition to the 1975 Helsinki Final Act". *Journal of American Studies* 44(1). (2010): 67–81.
640. Snyder, Sarah. "The foundation for Vienna: A reassessment of the CSCE in the mid-1980s". *Cold War History* 10(4). (2010): 493–512.
641. *Soviet Public "Greatly Concerned" About "Anti-Semitic Acts" in Canada, Social and Economic Rights in the Soviet Bloc: A Documentary Review Seventy Years after the*

- Bolshevik Revolution*. Edited with introduction by George R. Urban. New Brunswick, 1989. 256 p.
642. Szawlowski, Richard. "The International Protection of Human Rights: A Soviet and a Polish View". *The International and Comparative Law Quarterly* 28(4) (October, 1979): 775–781.
643. Szlek Miller, Stefania. "Self-Determination and Human Rights: Cold War Responses to Postcommunist Disintegration". *Canadian Slavonic papers* 37(3–4). (September-December 1995): 357–372.
644. *The Rise of Nations in the Soviet Union: American Foreign Policy & the Disintegration of the USSR*, edited by Michael Mandelbaum. New York: Council on Foreign Relations Press, 1991.
645. Thompson, Andrew S. "Canada, Human Rights, and the Future of the Liberal International Order". *International Journal* 73(2). (2018): 299–307.
646. Thomson, Irvine. "Saskatchewan, the Patriation of the Constitution and the Enactment of the Charter: Looking Back and Looking Forward". *Canadian Journal of Human Rights* 4(2) (2015): 259–289.
647. Tyson, Brady and Said, Abdul Aziz. "Human Rights: A Forgotten Victim of the Cold War". *Human Rights Quarterly* 15(3) (1993): 589–604.
648. *Ukraine after Shelest*, edited by Bohdan Krawchenko. Edmonton: CIUS, 1983. 119 p.
649. *Watching the Olympics. Politics, Power and Representation*. Edited by John Sugden and Alan Tomlinson. London; New York: Routledge, 2012. 258 p.
650. "What is Required by the Human Rights Clauses of Treaties other than UN Charter". *International Human Rights: Problems of Law and Policy*, edited by Richard B. Lillich and Frank C. Newman. Boston; Toronto: Little, Brown and Company, 1979. 124–181.
651. Wilson, Jason J. "27 remarkable days: the 1972 summit series of ice hockey between Canada and the Soviet Union". *Totalitarian Movements and Political Religions* 5(2). (2004): 271–280.

652. Yuzyk, Paul. *Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life*. Toronto: Ukrainian Canadian Business & Professional Federation, 1967. 104 p.
653. Zhuk, Sergei. “The ‘KGB People’, Soviet Americanists and Soviet-American Academic Exchanges, 1958–1985”. *The Soviet and Pos-Soviet Review* 44. (2017): 133–167.

ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ

654. *Архів КГБ для медіа*, редактор-упорядник Анна Олійник. Київ: К.І.С., 2018. 216 с.
655. В'ятрович, Володимир, Кулик, Ігор, Лошак, Віта і Шпак, Аліна. *Право на правду. Практичний poradnik із доступу до архівів*, видання друге, доповнене. Львів: Часопис, 2016. 192 с.
656. Марунчак, Михайло. *Біографічний довідник до історії українців Канади*. Вінніпег: Накладом УВАН в Канаді, 1986. 736 с.
657. “Мороз Валентин Якович”, доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Moroz_Val
658. *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*, за редакцією Осипа Зінкевича. Київ: Смолоскип, 2010. 804.
659. *Світова історія XX–XXI століття. Енциклопедичний словник*, за редакцією Ігоря Підкови і Романа Шуста. Видання друге, доповнене. Львів: Простір-М, 2019. 1284 с.
660. “All about Expo 67 in Montreal Canada”, доступно <http://www.humanities360.com/index.php/all-about-expo-67-in-montreal-canada-4866>
661. “Expo-67. Man and His World”, доступно <http://www.webcitation.org/67DePfhDt>